

РАЙНГАРТ КОЗЕЛЛЕК

МИНУЛЕ МАЙБУТНЄ

ДУХ І ЛІТЕРА

Райнгарт Козеллек

МИНУЛЕ МАЙБУТНЄ

ПРО СЕМАНТИКУ
ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

ДУХ І ЛІТЕРА

Київ

Reinhart Koselleck

Reinhart Koselleck

VERGANGENE ZUKUNFT

ZUR SEMANTIK

GESCHICHTLICHER ZEITEN

Suhrkamp

Frankfurt am Main, 2000

Райнгарт Козеллек

МИНУЛЕ МАЙБУТНЄ

ПРО СЕМАНТИКУ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

ДУХ І ЛІТЕРА

Київ, 2005

Райнгарт Козеллек на сьогодні є одним з провідних німецьких істориків, головним теоретиком особливого напрямку німецької історіографії, що має назву *Історія понять* (*Begriffsgeschichte*). У роботі «Минуле майбутнє» Козеллек крізь призму різних підходів досліджує досвід історичного часу та часові поняття. При цьому він насамперед звертається до нашого нового часу, але щоразу вдається до порівнянь із попередніми періодами. У методичному відношенні він послуговується даними соціальної історії, однак перш за все аналізуються мовні пам'ятки з метою виявлення та взаємного порівняння закодованого в них досвіду історичного часу та часових понять. Семантика озброює дослідника надійними індикаторами, котрі допомагають йому відкрити сліди зрушень в історії, а з ними — і зміни історичного часу. Козеллек творить елементи теорії історичного часу.

Видання цієї праці українською мовою — важлива подія як для українських істориків, так і для представників інших галузей гуманітарного знання.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК:
Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Переклад з німецької: *Володимир Швед*
Наукове редагування: *Сергій Стельмах*
Літературне редагування і коректура: *Петро Кравчук*
Художнє оформлення: *Ілля Першин, Ірина Пастернак*
Комп'ютерна верстка: *Кира Довженко*
Підготовка текстів: *Леся Іванченко, Світлана Желдак*

Видання здійснено за сприяння
німецького культурного центру ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ в Києві
та Міжнародного фонду «ВІДРОДЖЕННЯ»

Козеллек Райнгарт

К 59 Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. —
К.: Дух і літера, 2005. — 380 с.

Зміст

Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії	7
Передмова	15

I. ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ У НОВІЙ ІСТОРІЇ

Минуле майбутнє раннього періоду нової доби	23
Historie Magistra Vitae. Про втрату чинності крилатого вислову на тлі зрушень історії нової доби	44
Історичні критерії поняття революції нової доби	75
Історичний прогноз у праці Лоренцо фон Штайна про Конституцію Пруссії	94

II. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИ ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Історія понять і соціальна історія	113
Історія, історії та формальні часові структури	135
Виклад, події та структури	149
Випадковість як мотиваційний залишок історіографії	162
Просторовий і часовий зв'язок. Місце, час, особа та історичність (Взаємопов'язані умови часу та історичність) історіографічне освоєння світу історії	181

III. СЕМАНТИКА ЗМІНИ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Історико-політична семантика асиметричних протилежних понять	215
Про можливість творення історії <i>чи можлива ця розумна ідея історії?</i>	264
Терор і сновидіння. Методологічні зауваги про досвід часів Третього Рейху	281
«Новітня доба». Про семантику сучасних понять руху	302
«Простір досвіду» та «горизонт очікувань» — дві історичні категорії	350

Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії

Сучасний німецький історик Райнгард Козеллек, почесний доктор кількох європейських університетів, лауреат премії Зігмунда Фрейда за наукову прозу (1999), не належить до жодної «школи» або напряму в німецькій історіографії. Він сам створив відомий у всьому світі впливовий напрям соціальної історії ХХ ст. — «історія понять» (*Begriffsgeschichte*), що сформувався в 1960–1970-х роках і досліджує становлення політично-соціальної термінології, яка відображає в історичних текстах зв'язаний із сучасністю набутий суспільний досвід з елементами планування майбутнього. «Історія понять» за своєю природою є міждисциплінарною (загалом характерна ознака соціальної історії ХХ ст.), оскільки містить здобутки суміжних наук і дисциплін — філософії, історичної філології тощо. Однак вона спрямована виключно на текст і, отже, ґрунтується на герменевтиці, яка з епохи класичного історизму виступала теоретичною основою історичної епістемології й теорії модернізації, що тривалий час була базовою концепцією для соціальної історії другої половини минулого століття. Уведені Р. Козеллеком у науковий обіг поняття «простір досвіду» (*Erfahrungsräume*) та «горизонт очікувань» (*Erwartungshorizont*) давно стали загальноновизнаними філософсько-історичними категоріями, що дають змогу досягнути глибини суспільних та індивідуальних зрушень, характерних для європейського суспільства Нового часу.

Р. Козеллек народився 23 квітня 1923 р. в м. Герлітц у Східній Пруссії й належить до політичної «генерації 1945», або «скептичної генерації» істориків¹, яка перший досвід своєї політичної соціологізації здобула в роки Другої світової війни², фахову

¹ *Wehler H-U. Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhunderts. 1945–2000. Göttingen, 2001. S.85; Корнеліссен Х. Національно-консервативна легітимізаційна історіографія в Німеччині з 1870 року // Історія та історіографія в Європі. 3 (2004). С.14–24.*

² Про свою участь у Другій світовій війні, зокрема про воєнні роки на Східному фронті й період перебування в радянських концентра-

освіту отримала в умовах кардинальних соціальних перетворень повоєнної Західної Німеччини. У 1947–1953 рр. Р. Козеллек вивчав історію, філософію, державне право та соціологію в університетах Гайдельберг і Брістоль (Англія). Це був період реорганізації німецької вищої освіти й зміни змісту викладання, яке розпочалося з вересня 1945 р. створенням у Британській окупованій зоні Північно-західнонімецької конференції ректорів вищої школи. При цьому університети не зазнавали докорінних структурних змін, оскільки в західних окупаційних зонах утверджувалася думка про неможливість перекласти на німців колективну відповідальність за злочини нацистів. Принципи викладання історії були затверджені у грудні 1945 р. в Ерлангені й передбачали повернення до універсально-історичного та європейського історичного бачення, утверджуваного підручниками 1928–1929 рр.³ Однак духовне життя університетів віддзеркалювало глибоку кризу повоєнного німецького суспільства, оскільки численні професори історії, котрі починали працювати в часи Веймарської республіки й заплямували себе співробітництвом із націонал-соціалістами, не були позбавлені кафедр і відзначалися почуттям ностальгії за втраченою національною величчю та зневагою до ліберальної демократії⁴.

В інституціоналізованій академічній історіографії панував національно-консервативний напрям (О. Бруннер, Г. Хаймпель, В. Конце, Т. Шідер, Ф. Фішер та ін.), безпосередньо пов'язаний із традиціями політичної історії гатунку Л. Ранке та значним впливом «народної історії» (*Volksgeschichte*). В історіографії національної історії для побудови нового «гранд-нарративу» використовувалася концепція «катастрофи», започаткована однойменною працею Ф. Майнеке. Усе ж, епохальний 1945 р. сприяв переосмисленню ґрунтовної концепції національної історії «особливого німецького шляху» («*Sonderweg*»), і пов'язано це безпосередньо з новим виданням праці Х. Плешнера «Запізніла нація» (1959) і виходом у 1961 р. дискусійної книги

ційних таборах, Р. Козеллек розповів у інтерв'ю під час участі в роботі українсько-німецького колоквиуму 2000 р. (Р. Козеллек, Ю. Шерпер, К. Сігов. Історичні пошуки ідентичності. Українсько-німецький колоквиум. Червень 2000. К.: Дух і літера, 2004. С.121–124).

³ Schulze W. Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945. München, 1989. S.110–111.

⁴ Див. статті у збірнику: Schulze W., Oexle O.G. (Hrsg.) Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Frankfurt a.M., 1999.

Ф. Фішера⁵. Вимоги «демонументалізації» Гітлера й націонал-соціалізму, які висували історики «скептичної генерації», сприяли становленню в німецькій історичній науці нової дисципліни — історії сучасності (*Zeitgeschichte*). Її інституціоналізація була здійснена М. Бросцатом шляхом створення в Мюнхені у 1949 р. «Інституту історії сучасності», чия перша назва («Німецький інститут з історії націонал-соціалістичного часу») свідчить про тематичну спрямованість нової установи⁶. Інтернаціональні впливи зумовили критичне переосмислення власної історіографічної спадщини й нове прочитання творчого доробку М. Вебера й О. Хінтце, що призвело до становлення наприкінці 1950-х років соціальної історії — «історичної соціальної науки»⁷. На початку 1957 р. ординарним професором нової історії в університеті Гайдельберг став В. Конце (1910—1986), котрого, поряд з Х.-Г. Гадамером та М. Гайдеггером, Р. Козеллек називає своїм учителем. За його ініціативи була створена «Творча група сучасної соціальної історії» (*Arbeitskreis für Moderne Sozialgeschichte*), яка звернулася до дослідження історії індустріального розвитку Нового часу⁸. Інноваційні підходи до національної історії, які практикувалися В. Конце та його послідовниками, стали важливим імпульсом для Р. Козеллека, котрий після захисту дисертації (*Promotion*) «Критика і Криза» (1954, переклади англійською, іспанською, італійською, французькою мовами)

⁵ Про дискусії в німецькій історіографії щодо основних положень книги Ф. Фішера див.: *Хахтманн Р.* Революція 1848 року в традиціях, культурі спогадів та професійній історіографії // *Історія та історіографія в Європі.* 1–2 (2003). С.157–158. Про зміну тлумачних моделей національної історії див. також: *Kornelissen Ch.* Der wiedererstandene Historismus: Nationalgeschichte in der Bundesrepublik der fünfziger Jahre // *Jaraus K.H., Sabrow M.* Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945. Göttingen, 2002. S.78–108.

⁶ Докладніше див. *Фольнхальс К.* Націонал-соціалізм у західнонімецьких дослідженнях історії сучасності після 1945 року // *Історія та історіографія в Європі.* 1–2 (2003). С. 19–22.

⁷ Про становлення соціальної історії в Німеччині див.: *Мозер Й.* Оновлення та трансформація соціальної історії в Німеччині після Другої світової війни // *Історія та історіографія в Європі.* 1–2 (2003). С. 102–113. Сучасна література з цього питання: *Хаусманн Г.* Нова соціальна історія в Німеччині: короткий путівник з літератури // Там само. С.227–235.

⁸ *Schultze W.* Op.cit. S.254 ff. Р. Козеллек присвятив В. Конце окрему статтю: *Koselleck R.* Werner Conze — Tradition und Innovation // *Historische Zeitschrift.* 245. 1987. S.529–543.

про падіння моралі в політикумі епохи Просвітництва⁹ та дворічної викладацької роботи в університеті Брістоль, що дало йому можливість набути досвід інтернаціональної наукової комунікації й познайомитися з міжнародними науковими течіями, у 1960–1965 рр. стає його постійним співробітником, а з 1986 р. після смерті вчителя очолює цю інституцію.

У 1965 р. Р. Козеллек захищає докторську дисертацію «Пруссія між реформою та революцією», в якій, на основі аналізу пруського законодавства, права й системи адміністративного управління, робить висновок, що Пруссія в ХІХ ст. була єдиною європейською державою, в якій збіглися процеси індустріалізації та соціальної модернізації, що сприяло не лише її піднесенню, а й викликало подальші соціальні та політичні протиріччя¹⁰. Одночасно з викладацькою роботою в університеті Бохум Р. Козеллек активно працював у комісії із заснування університету Білефельд, який із моменту відкриття в 1971 р. став головним центром міждисциплінарних досліджень та співпраці соціальних істориків, розвитку теоретичних проблем історичної науки¹¹. Важливим імпульсом для розширення професійного поля істориків у цей період була політизація й культурна революція 1960–1970-х років, пов'язана з критикою авторитарних і недемократичних режимів у світі, масовими студентськими заворушеннями, що призвели до реформування вищої освіти. Водночас зростав престиж гуманітарних, зокрема історичних наук. Наприклад, у США в 1960-ті роки були захищені 43% всіх, на той час, дисертацій з історії. У Західній Німеччині на початку 1960-х років було 209 університетських істориків, а в 1975 р. — 1113. Відбувалась і революція у сфері наукової комунікації, оскільки віднині наукова продукція видавалася не лише дрібними тиражами для бібліотек та обмеженого кола фахівців, а й для широкої публіки масовими тиражами, і представляла контroversійні історичні проблеми, сюжети, які викликали національний інтерес¹².

⁹ *Koselleck R. Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt.* Станом на 2000 рік ця книга витримала 9 видань (*Hacke Jens. Der Bedeutungswandel von Begriffen // Das Parlament.* № 50. 8. December 2000).

¹⁰ *Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки.* М., 2002. С.336–337.

¹¹ *Iggers G.G. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang.* Göttingen, 1993. S.58.

¹² *Raphael L. Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart.* München, 2003. S.217, 219 f.

У 1968–1973 рр. Р. Козеллека обирають професором нової історії університету Гайдельберг, а з 1974 р. починається його тривала викладацька й наукова діяльність в університеті Білефельд, де він стає професором теорії історії та директором Центру міждисциплінарних досліджень. Саме в цей період починається його робота над багатотомним виданням (спільно з О. Бруннером і В. Конце) «Основні історичні поняття» (1972–1997)¹³, де в соціальному контексті докладно проаналізовано понад 300 понять, розкрита їхня соціальна й політична функція. Спільно з Й. Рюзенном, Ю. Кока, В. Шульце Р. Козеллек підготував до видання 2 томи 6-томної «Теорії історії»¹⁴. Водночас триває й плідна співпраця Р. Козеллека з провідними світовими університетами та науковими центрами: 1978 р. — запрошений професором університету Токіо, 1979 і 1982 рр. — Париж, 1986 і 1991 рр. — Нова школа соціальних досліджень в Нью-Йорку, 1992 р. — Колумбійський університет, 1998 р. — Нідерландський Інститут розвинутих досліджень у гуманітарних і соціальних науках та ін. За визнані наукові успіхи Р. Козеллека обирають членом багатьох академій: Гайдельберзької й Геттінгенської Академії наук, Історичної комісії при Баварській Академії Наук у Мюнхені, Британської Академії, Угорської Академії Наук тощо.

Поява перших томів «Основних історичних понять» свідчила про початок переходу німецької історіографії від історії політичних ідей, яка домінувала в історичній науці з часів Л. Ранке та Ф. Майнеке, до історії політичної семантики, імпульсом для розвитку якої стали праці визнаних лідерів так званої Кембриджської школи Г.А. Покока та К.А. Скіннера. Обидва вчених інтенсивно досліджували аргументаційні критерії, ситуативні цілі й інтелектуальні ресурси політичних теорій раннього Нового часу в Європі та Північній Америці, які розглядали як результат передання й перетворення традиційних аргументів і понять. На їхню думку, ідеї та поняття є вирішальними для становлення сучасного політичного суспільства, як частина Дискурсу. Грунтуючись на цих ідеях, німецька школа історичної семантології,

¹³ Brunner O., Conze W., Koselleck R. (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 8 Bde. Stuttgart, 1972–1994.

¹⁴ *Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik*. Bd.1: Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft. Hrsg. R. Koselleck u.a. München, 1977; Bd. 4: Formen der Geschichtsschreibung. Hrsg. R. Koselleck u.a. München, 1982.

виходячи із думки про індивідуальність, ізольованість ключових понять, за допомогою зміни їхнього значення намагалася показати важливий соціально-політичний переворот у німецькомовному просторі в період із 1750 по 1850 рр. При цьому поняття розглядалися не як елементи різноманітних тогочасних мов, оскільки наголошувалося на основних поняттях, в яких, на думку дослідників, у політичній мові історичних акторів відображалися ґрунтовні процеси реальних політичних змін¹⁵. Як пише сам Р. Козеллек, «акцент ставиться на ті поняття, семантична ємність яких є вищою від виразності «простих» слів, що взагалі побутують у соціально-політичній сфері». Посилена увага до ключових соціально-політичних понять у рамках тлумачення історичних текстів набуває особливої вагомості для реконструкції історичних подій, оскільки останні віддзеркалюють у мовному осмисленні дійсності сталість, зміни та майбутнє суспільства.

Книга «**Минуле майбутнє**» вперше побачила світ у 1979 р. Її містила опубліковані раніше статті та розвідки, які були написані автором під час роботи над «Основними історичними поняттями». Головний інтерес зосереджений на семантиці основних понять, що увібрали в себе досвід певного історичного часу, й за допомогою яких автор у межах соціально-історичного контексту намагається розкрити його історико-антропологічний вимір. Особливістю текстів книги, як і загалом «історії понять», є акцент на залежності семантичних структур від форм переживання історичного часу — історичної темпоральності, — що дозволяє «проникнути», «схопити» саму суть історії. Це можливо здійснити за допомогою концепції «переломного часу» (*Sattelzeit*), який припадає на другу половину XVIII — початок XIX ст. і є, на думку Р. Козеллека, межею виникнення сучасного світу з відповідною йому соціально-політичною термінологією. Перелом визначається насамперед новою історичною темпоральністю, в основі якої постає напруга між «простором досвіду» та «горизонтом очікувань», власне між узагальненим у поняттях досвідом та очікуваннями майбутнього, яке формулюється на основі минулого, його логічним продовженням у нових формах.

Насамперед це відображається в семантичній структурі основних історичних понять. До середини XVIII ст. соціально-політичні поняття були зорієнтовані суто на сферу досвіду, оскільки держава у боротьбі з релігійними пророкуваннями

¹⁵ Iggers G.G. Op.cit. S.91–92; Raphael L. Op.cit. S.167–168.

виборола монополію на опанування майбутнього, розвиваючи політичне прогнозування, основою якого була видима повторюваність подій. Філософія історії з ідеєю прогресу епохи Просвітництва, відкрила нові горизонти майбутнього, які виходили за межі раніше прогнозованого простору досвіду та часу, отриманого у спадок. Своєю спрямованістю прогрес стимулював нові довгострокові проекти майбутнього. Таким чином відбувалося видиме прискорення плину часу, яке до цього належало лише есхатології. Отже, з часу Французької революції, епохи реформ і революцій початку XIX ст., поняття спрямовуються у сферу майбутнього, в «горизонт очікування», формулюючи новий образ майбутнього, його проєкт, в якому минуле віднині не є визначальним фактором. Розрив із минулим досвідом характеризує для суспільства настання Нового часу, з його прогресивним рухом і поступом до демократії.

Яскравим прикладом цього може бути трансформація вислову «*Historia magistra vitae*», який, внаслідок реально існуючої сталості й потенційної подібності земних подій, аж до XVIII ст. був доказом здатності історії слугувати засобом морального й політичного виховання шляхом повчальних прикладів минулого. Передання цього твердження від одного покоління до іншого змінювало його смисл і розуміння. Критична епоха Просвітництва, хоча й не поставила під сумнів сам вислів, але сама історія із прискореним плином часу відкрила нові «простори досвіду» та позбавила минуле очевидного прикладу-застереження. У німецькомовному просторі в середині XVIII ст. відбувається зміщення слів, що остаточно вихолостило смисл вислову. На зміну слову «*Historie*», яке означало водночас і розповідь про перебіг подій, і історичну науку загалом, приходять слово «*Geschichte*», яке початково означало лише послідовність дій, або повідомлення. Однак дуже швидко воно набуло значення одночасно і повідомлення про неї, що фактично підготувало мовний ґрунт для трансцендентального переходу й призвело до появи ідеалістичної філософії історії.

Історія понять у концепції Р. Козеллека виступає допоміжним засобом соціальної історії, її складовою частиною і, водночас, претендує на статус суто теоретичної дисципліни. Автор наголошує на тому, що без спільних понять не існує суспільства, політичної єдності дій. Водночас, самі поняття ґрунтуються на суспільно-політичних системах, які є багатокомплексними і не можуть бути зведені до форм простих мовних сімей. Критичне тлумачення джерел на основі традиційних методів

історичної критики, започаткованих ще Б. Нібуром та А. Геєреном (історико-філологічний метод) й розвиненими Л. Ранке та його школою, передбачають насамперед розшифрування понять, які в них закладені. А точний зміст будь-якого документа можливо зрозуміти лише із контексту, враховуючи при цьому політичну й соціальну ситуацію його виникнення, тлумачення слів автора документа в історичному мовному середовищі. Отже, «історія понять» ґрунтується на усталених традиціях історичної науки — методах історичної критики джерел та історичної герменевтики. Вона є «спеціальним методом критики джерел, який, насамперед, спрямований на дослідження соціально чи політично релевантних термінів і центральних категорій соціального чи політичного змісту».

Однак, крім свого допоміжного значення для соціальної історії, історія понять виступає також і як піддисципліна, зокрема на етапі виокремлення понять із ситуаційного контексту, дослідження їх розвитку та зміни смислового наповнення у певні проміжки часу. Це дає змогу доповнити синхронний метод соціальної історії діахронним методом історії понять, який намагається дати відповідь на запитання: наскільки зміст, що вкладався в поняття, зберігся, яких зазнав суттєвих змін тощо? Тобто, діахронний зріз значення поняття дає можливість осмислити його сталість, зміни та новизну, надаючи, отже, соціальній історії індикатори, оскільки соціальні та політичні поняття претендують на глобальність і є багатозначними. «У формі кожного поняття втілюються горизонти та встановлюються межі людського досвіду й мислимих теорій. Тому історія може черпати з понять ті знання, які залишаються поза полем зору в процесі аналізу речей та явищ».

Безперечно, застосування методів історії понять має певні хронологічні обмеження. Автор зосереджується насамперед на німецькомовному просторі, в якому з другої половини XVIII ст. з'являється велика кількість нових лексичних формувань і нових значень старих слів, які змінили існуючий до цього простір соціального й політичного досвіду й відкрили нові «горизонти очікувань». Усе ж, сподіваємося, що український читач з інтересом познайомиться з однією із класичних праць із теорії історії XX століття.

Сергій Стельмах

Передмова

Що таке історичний час? Це питання належить до тих, на які історичній науці важко дати відповідь. Воно змушує нас звернутися до сфери теорії історії, причому в значно ширшому аспекті, ніж зазвичай це заведено в історичній науці. Адже джерела минулого безпосередньо доносять до нас відомості про вчинки та думки, плани та події, чого не скажеш про історичний час. Щоб дати відповідь на запитання, яке щоразу постає в історії, необхідно здійснити теоретичний аналіз, оскільки документальні свідчення виявляються для цього недостатніми.

У процесі дослідження, предметом якого є історична тематика, немає необхідності чітко ставити питання про історичний час. Для систематизації та розповіді про події важливе тільки їх точне датування. Однак правильне датування є лише передумовою, а не визначенням сутності того, що можна назвати «історичним часом». Хронологія, як допоміжна дисципліна, дає відповіді на питання періодизації, бо численні календарі та системи виміру часу, що застосовувалися в перебігу історії, співвідносилися із часом нашої планетної системи, обчисленим фізико-математичними методами. З урахуванням відмінностей у порах року в різних півкулях і плавних змін у циклі день-ніч, цей природний час є однаковим для всіх людей на нашій земній кулі. Так само можна припустити, що можливості змін біологічного часу людського життя, попри всі різновиди медичного впливу, залишаються обмеженими, і він є однорідним для всіх. Але, якщо вже й існує щось на зразок «історичного часу», то той, хто ставить перед собою питання про зв'язок між історією та часом, менш за все думає про такі природні передумови нашого часового поділу.

Тому, хто хоче наочно уявити собі історичний час у повсякденному житті, слід вдивитись у глибокі зморшки старої людини чи шрами, в яких оживає минула життєва доля. Або поставити поряд в уяві старовинні руїни й сучасні будівлі, вдивитися в різку стильову зміну, яка надає цьому просторовому ансамблю споруд глибинного часового виміру, або поглянути на паралельне існування чи взаємозв'язок засобів пересування

з різним ступенем модернізації — від саней до літаків, — у яких втілилися цілі епохи. Зрештою, ця людина подумки згадає про зміну поколінь у своїй сім'ї чи професійному середовищі з переплетінням різноманітних пластів досвіду та перемещуванням перспектив на майбутнє, з усіма закладеними в них конфліктами. Досить такого погляду навкруг себе, аби дійти думки, що універсальність природного часу, який піддається фізичному виміру, навіть якщо йому притаманна своя власна історія, не варто переносити безпосередньо на поняття історичного часу.

Сумнівною є сама по собі форма однини історичного часу, що відрізняється від природного, який можна виміряти. Адже історичний час як поняття, якому притаманний власний зміст, пов'язаний із соціальними та політичними блоками подій, конкретними діючими людьми чи такими, що зазнали впливу їхніх дій, а також із інституціями та організаціями. Всі вони мають визначену та внутрішньо властиву їм спрямованість дій зі своїм власним часовим ритмом. Залишаючись на рівні повсякдення, досить подумати лише про різноманітні календарі свят, які організовують суспільне життя, зміни в розпорядках робочого дня та його тривалості, все те, що визначало й визначає плин життя. Тому надалі ми будемо вести мову не про якийсь один історичний час, а про пласти багатьох історичних часів. Із цього приводу можна навести емоційні слова Гердера, спрямовані проти Канта: *«Міра часу будь-якої речі, що змінюється, міститься в ній самій; це справедливо навіть тоді, коли б іншої речі не існувало; у світі немає двох речей з однаковою мірою часу... Отже (це можна сміливо стверджувати), у всесвіті водночас існує безліч часів¹»*.

При спробі тематизації історичних часів неминуче доводиться використовувати ті одиниці часових вимірів, які у природі обчислюються фізико-математичними методами: дати чи тривалість життя або існування установи, вузлові та зламні моменти політичних чи військових ланцюгів подій, швидкість засобів пересування та її зростання, прискорення — чи уповільнення — виробництва, технічні параметри зброї, навіть ці окремі приклади свідчать, що все це можна зважити на терезах історії лише шляхом обміру й датування за допомогою природної часової періодизації.

¹ Johann Gottfried Herder, *Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft* (1799), Berlin(-Ost) 1955, с. 68.

Проте вже сама інтерпретація взаємозв'язків, що впливають із зазначених факторів, виводить нас за межі природних, отриманих фізичними чи астрономічними методами визначень часу. Фактори, які змушують приймати політичні рішення в умовах тиску часу, зворотний вплив швидкості пересування засобів транспорту та функціонування зв'язку на економіку чи військові дії, стабільність чи змінність соціальних типів поведінки в умовах окреслених у часі політичних або економічних вимог, зрештою все це — як і інші обставини — у взаємо-впливі та взаємодії вимагає таких часових визначень, які хоча й залишаються природно обумовленими, проте орієнтовані на історичну специфіку. Будь-який узагальнюючий огляд таких ланцюгових переплетінь подій веде до визначень історичних епох або вчень про історичні періоди, які, залежно від тієї предметної сфери, що потрапила у фокус уваги дослідника, можуть виявитися цілком різними або ж перегукуватися між собою. Подібні питання із соціально-історичним забарвленням у наступній праці розглядатимуться лише принагідно, навіть попри те, що автор має своїм завданням акцентувати на них увагу читача.

Наступні дослідження, здійснені за останні двадцять років, ставлять перед собою скромну мету. Вони зосереджені на текстах, в яких прямо чи опосередковано озвучено історичний досвід відповідного часу. Точніше кажучи: здійснювався пошук та аналіз таких текстів, в яких явно чи у прихованій формі простежується зв'язок між певним минулим і певним майбутнім.

При цьому слово надається численним свідкам свого часу — від античності й до сучасності: політикам, філософам, теологам, поетам, а також невідомим авторам письмових творів, приказок та тезаурусів. Ми звертаємося також до картин і мрій, і не в останню чергу — й до самих істориків. Усі документальні свідчення висвітлюють ту обставину, яким чином у кожній конкретній ситуації послуговувалися досвідом минулого, виражали сподівання, надії та прогнози на майбутнє. Щоразу ставилося запитання про співвідносність часових вимірів минулого та майбутнього з точки зору теперішнього часу.

Робоча гіпотеза полягає в тому, що феномен «історичного часу» можна збагнути шляхом з'ясування відмінності між минулим і майбутнім, або ж під антропологічним кутом зору — між досвідом та очікуванням. До біологічно зумовлених властивостей людини з певністю можна віднести те, що по мірі її старіння змінюється їх співвідношення: зі зростанням одного, зникає

інше, чи за рахунок поглинання одного іншим, чи завдяки опануванню знань, які перебувають поза власним життєвим досвідом, стосуються внутрішнього чи зовнішнього світу й допомагають усвідомити відносність особистого життя. Але відношення між минулим і майбутнім вочевидь змінилося і в процесі зміни історичних поколінь.

Загальним результатом пропонованих досліджень став висновок про те, що по мірі усвідомлення власного часу, як завжди — нового часу, зростає й усвідомлення викликів майбутнього. Тому постійно свідомо ставиться питання про відповідне сучасне та його минуле, про час між минулим і майбутнім. Якщо у збереженому суб'єктивному досвіді відповідних свідків доби зростає питома вага майбутнього, то це напевне можна пояснити надпропорційним домінуванням технічних та індустріальних форм, які змушують людей накопичувати необхідний досвід протягом дедалі коротших проміжків часу, щоб якомога швидше пристосуватися до змін, що нагально вимагає життя. Цим ще нічого не сказано про значимість довготривалих умов, що збереглися з минулого, хоча й призабулися, або перебувають на задньому плані. Їх з'ясування є завданням структурної історії, внесок у яку має зробити й ця наукова розвідка.

Методично наукові дослідження концентруються на семантиці центральних понять, що увібрали в себе досвід історичного часу. При цьому збірне поняття «історія» — продукт вісімнадцятого століття — має першорядне значення. Саме на ньому особливо добре простежується те, що певні підходи та способи опрацювання досвіду з'являються вперше з появою усвідомлення історії як новітнього часу. Наше сучасне поняття історії є результатом просвітницького відображення зростаючої комплексності такого явища як «історія взагалі», за якого умови досвіду дедалі важче усвідомлюються саме цим досвідом. Це стосується як всесвітньої історії у просторовій перспективі, що входить до сучасного поняття «історія взагалі», так і часової перспективи, яка передбачає постійне й щоразу нове співвідношення минулого та майбутнього. Саме на цій останній тезі, якою пронизана уся книга, й базується категорія «часової співвіднесеності».

Аналізуються такі численні поняття як «революція», «випадок», «доля», «прогрес» чи «розвиток», що доповнюють поняття історії. Таким же чином здійснюється й тематизація основних понять з огляду на їхню змінну часову самовираженість. Зрештою розглядаються наукові категорії «часу» та дефініції «епох» у

працях самих істориків, де фіксуються, а іноді й форсуються, зміни досвіду.

Пропонований семантичний аналіз не ставить за свою первинну мету дослідження мовних проблем історії. Навпаки, він покликаний розкрити мовне оформлення надбань досвіду певного часового періоду, що були наявні в минулій дійсності. Тому межі аналізу постійно розширюються, або ж із метою з'ясування соціально-історичного контексту, або ж для відтворення базової орієнтації авторів чи промовців в аспекті мовної прагматики чи мовної політики, або ж, щоб за допомогою аналізу семантики понять розкрити той історико-антропологічний вимір, що притаманний будь-яким понятійним системам чи мовній діяльності. Тому я вмістив до цієї книги порівняно слабо захищену методологічно розвідку про «сновидіння» й «терор», в умовах яких німіє мова, і виміри часу, очевидно, змінюються.

Заголовки трьох глав не спрямовані на те, щоб неодмінно віддзеркалювати логічну послідовність думки. Скоріше йдеться про основні ідеї, що перегукуються між собою, і в більшій чи меншій мірі характеризують усі наукові розвідки. Спочатку здійснюється контрастне протиставлення семантичних зрізів за допомогою діахронного підходу. Потім на перший план виходять міркування, що стосуються теорії історії та історіографії. І, нарешті, посилена увага приділяється мовно-прагматичним та антропологічним аспектам у рамках семантики відповідних історичних часів. Проте подібне розташування матеріалу не позбавлене й певних авторських уподобань, бо кожний розділ задуманий як певна завершена цілісність, завдяки чому практично в усіх розвідках можна зустріти численні приклади, спроби методологічного тлумачення й теоретичного узагальнення зв'язку між мовою та історичною дійсністю. З метою уникнення зайвих повторів та узгодження текстів, майже в усіх цих розвідках окремі речення й цитати або ж скорочуються, або ж доповнюються. Додано й деякі посилання на літературу, що з'явилася останнім часом.

Більшість розвідок — це результат спільного планування та здійснення видання енциклопедії «Основні поняття історії» у співпраці між мною, Отто Бруннером і Вернером Конце. Тому я відсилаю по додаткові підтвердження до цієї енциклопедії та до статей її авторів, і хотів би принагідно висловити їм свою подяку за ідеї, що стали мені у пригоді.

Я дякую також Зігфріду Унзельду, який попри багаторічні обіцянки терпляче очікував завершення роботи над цією книж-

кою. Незабутніми залишаться для мене спогади про пані Маргарет Данк, яка раптово померла відразу ж після завершення рукописного варіанту книги, і смерть якої стала для нас непоправною втратою у роботі над енциклопедією та в нашій факультетській діяльності. Насамкінець хочу висловити подяку Райнеру Шліку та Георгу Станітцеку за редагування цього тексту.

Білефельд, січень 1979 року

Минуле майбуття раннього періоду нової доби*

I

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ У НОВІЙ ІСТОРІЇ

На площі півтора квадратних метри Альбрехт розкрив перед нашими очима космічну панораму європейської битви у сьомій історії, битви при Істурі, яка запланувана у 333 році те що ми сьогодні називаємо любовою єллінізму. З небаченою дос майстерністю Альбрехтеру вдалося зобразити неслучайних об'єктів війни у вигляді згуртованого військового формування, які змаються потужно зіткнувшись лави вершинних у панцирах, щитовидних озброєних списами, переможний прорив мислять і на чолі з Александром, який виразив далеко висхідну розгубленість і розсіяність, яка оволодіває переможцем, відчуваючи по відношку грецьких військ у засідці, які потім довершать перемогу.

Точне споглядання картини дає нам змогу реконструювати загальний перебіг битви. Альбрехт відобразив у своїй картині історію, пряому «історичну» подію, а саме: битву Істурі, і картину історичну подію. Ця картина єбелегтно також і як художник, але ж придивившись історію, що консультував його, призначати на допомогу Куртіуса Рудуса¹, у якого вони заповичили нібито

* До цієї роботи відносять історію від року 1870 року *Verfahren* Радванія терміна «минуле майбуття» в інших працях авторів: K. A. von Heusinger, *Lehrbuch der Philosophie der Geschichte*, Paris 1846, с. 182 та в *Wissenschaft und Zukunft in der Geschichte*, Göttingen 1936, с. 5. Про перекладання історії з минулого майбуття і минулого в минуле в контексті історії див.: *Abbas Lissak, Weltzeit und Weltgeschichte*, in: *Soziologie und Sozialgeschichte* (Eilber Zeitschrift für Soziologie und Sozialgeschichte, Sonderheft 16), hg. v. F. Chr. Latta, Opladen 1972, с. 81-115.

¹ Ідеться про першу монографію Олександра Македонського *Quintus Curtius Rufus, Historiae Alexandri Magni Macedonici Regis*, 1901. — *Ред.*

Минуле майбутнє раннього періоду нової доби*

У 1528 році герцог Вільгельм Четвертий Баварський замовив низку історичних полотен, які призначалися для нещодавно збудованого палацу розваг у районі Марштальгоф. У виборі тематики домінували християнсько-гуманістичні мотиви, вона охоплювала серію біблійних сюжетів і сюжетів періоду класичної античності. По праву найзнаменитішою із цих картин, що оздоблювали стіни та стелі, стало полотно Альбрехта Альтдорфера «Битва Александра».

На площі півтора квадратних метра Альтдорфер розгортає перед нашими очима космічну панораму вирішальної битви у світовій історії, битві при Іссусі, яка започаткувала у 333 році те, що ми сьогодні називаємо добою елінізму. З небаченою досі майстерністю Альтдорферу вдалося зобразити незліченних окремих воїнів у вигляді згуртованого військового формування; він змальовує потужне зіткнення лави вершників у панцирах і піхотинців, озброєних списами; переможний прорив македонців на чолі з Александром, який вирвався далеко вперед; розгубленість і розсіяність, яка оволодіває персами; вичікувальну поведінку грецьких військ у засаді, які потім довершать перемогу.

Точне споглядання картини дає нам змогу реконструювати загальний перебіг битви. Альтдорфер втілює у своїй картині історію, причому «історія» тоді могла означати водночас і картину, і історичну подію. Щоб бути абсолютно точним: художник або ж придворний історіограф, що консультував його, прикликали на допомогу Куртіуса Руфуса**, у якого вони запозичили нібито

* До цієї роботи увійшли мої бесіди з д-ром *Гергардом Гергтом*. Вживання терміна «минуле майбутнє» в інших працях див.: *R. Aron, Introduction a la philosophie de l'histoire*, Paris 1948, с. 182 та *R. Wittam, Zukunft in der Geschichte*, Göttingen 1966, с. 5. Про перехрещення трьох часових вимірів і зміни в їх співвідношенні протягом історії пор.: *Niklas Luhmann, Weltzeit und Systemgeschichte*. In: *Soziologie und Sozialgeschichte (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialgeschichte, Sonderheft 16)*, hg. v. P. Chr. Ludz, Opladen 1972, с. 81–115.

** Йдеться про першу монографію про Олександра Македонського *Curtius (Quintus C. Rufus) «Historiae Alexandri Magni Makedonis»* (I ст. н.е.). — *Ред.*

точне число учасників бою, загиблих і полонених. Ці цифри нанесено на військові стяги, на яких зазначено й загиблих, що на картині ще перебувають у колі живих і, можливо, навіть самі тримають прапор, під яким незабаром їм судилося замертво впасти. Метод, яким послуговувався Альтдорфер, є свідомим анахронізмом, до якого він вдався, щоб наочно зобразити точний перебіг минулої битви.

Сьогодні, звичайно ж, набагато більше впадає в око інший анахронізм. Сьогодні ми, вдивляючись у картину в галереї Пінакотека, вважаємо, що бачимо перед собою останнього лицаря Максиміліана або ж натовп ландскнехтів у битві під Падуєю. Більшість персів з обличчя й тюрбанами схожі на турків, які в тому ж таки 1529 році, коли було написане полотно, марно намагалися взяти облогою Відень. Інакше кажучи, історична подія, увічнена Альтдорфером, була для нього певною мірою чимось сучасним. Александр і Максиміліан, для якого Альтдорфер зробив ілюстрації, як взірці опиняються в одному ряду; історичний досвід оживає з глибини єдності поколінь. А стан тодішньої військової техніки не створював жодних принципових труднощів для осучаснення зображення битви Александра. Саме тоді Макіавеллі спробував у цілому розділі *Diskorsi** довести, що сучасна вогнепальна зброя мало змінила техніку ведення війни. Цілком хибним було б вважати, що винахід гармат затьмарює взірцеву силу античності. Той, хто наслідує древніх, хіба що посміється над такою думкою. Теперішнє й минуле виявилися обрамленими єдиним історичним горизонтом.

Різниця в часі просто не проявилась, а не була відкинута доволіно. Доказ цього знаходимо в зображенні самого Александра. Альтдорфер, який прагнув зі статистичною суворістю зобразити історію й навів число учасників битви в десяти колонках цифр, все ж відмовився від однієї цифри, від датування року. Його битва не лише наявна в теперішньому часі, вона, здається, взагалі перебуває поза часом.

Коли Фрідріх Шлегель майже триста років тому познайомився із цією картиною, його, як він писав: «при спогляданні цього дивовижного твору охопило безмежне здивування». Шлегель ушанував полотно, яке відкрило йому «найвищий ступінь пригодницького духу давнього лицарства», каскадом іскрометних думок. Тим самим йому вдалося поглянути на шедевр Альтдор-

* Повна назва праці Ніколо Макіавеллі: *Diskorsi sopra la prima decadi di T. Livio (1513/17)*. — *Ред.*

фера з певною історичною та критичною відстороненістю. Шлегель побачив відмінність картини як від свого власного часу, так і від античності, на зображення якого вона претендує. Отже, історія набула для нього того специфічного часового виміру, який вочевидь був відсутнім в Альтдорфера. Інакше кажучи, для Шлегеля за 300 років, які відділяли його від Альтдорфера, сплигло більше часу, принаймні якісно іншого часу, аніж для Альтдорфера за майже тисячу вісімсот років, які пролягли між битвою під Іссусом та її художнім відтворенням.

Що ж відбулося за ці триста років, які пролягли між нашими свідками — Альтдорфером і Шлегелем? Якої нової якості набув історичний час, що заповнив цей проміжок від, приблизно, 1500 до 1800 року? На це питання ми спробуємо дати відповідь. Якщо це нам вдасться, ми повинні знайти щось таке, що не лише заповнило згаданий часовий період, а й надало йому специфічного характеру.

Якщо трохи загострити мою тезу, то тут ідеться про те, що протягом цих століть історія занурювалась у час, і наприкінці спостерігається той дивовижний тип прискорення плину часу, який характеризує нашу сучасність. Отже, ми ставимо питання про своєрідність так званого раннього періоду нового часу. При цьому ми обмежуємося лише тим аспектом, який відкривається перед нами з перспективи відповідного майбутнього тодішніх поколінь, коротше кажучи, минулого майбутнього.

I

Окреслимо опукліше ефект безпосередньої присутності та позахронологічну «родзинку» картини Альтдорфера, які ми відкрили для себе. Спробуємо подивитися на цю картину очима сучасників тієї доби. Для християнина перемога Александра над персами означала перехід від другої світової імперії до третьої, яку змінила четверта й остання Римська імперія. У такій сутичці брали участь небесні й космічні сили, які, зокрема сонце та місяць, як сили світла й пільми, на картині Альтдорфера співвідносяться з обома королями, причому сонце водночас ще й сяє над кораблем зі щоглою у формі хреста. Битва, в результаті якої мала загинути імперія персів, не була просто битвою, а однією з небагатьох подій між початком і кінцем світу, яка визначила наперед і падіння самої священної Римської імперії. В разі кінця світу, який ще не настав, згідно з очікуваннями мали трапитися аналогічні події. Інакше кажучи, твір Альтдорфера мав

есхатологічний статус. Битва Александра була позачасовою прелюдією, образом чи типом останньої битви між Христом та Антихристом, її учасники були сучасниками всіх тих, хто жив в очікуванні Страшного Суду.

Історія християнства аж до XVI століття є значною мірою історією очікувань, або, точніше — постійним чеканням останньої години, з одного боку, і постійного запізнювання кінця світу — з іншого боку. Безпосередній характер цих очікувань змінювався від ситуації до ситуації, але головні постаті останнього дня були визначені наперед. Містичні переспіви Апокаліпсису св. Іоанна* підлаштовувалися до відповідного становища, а неканонічні пророцтва оперували лише відносно невеликим числом осіб, які мали з'явитися, коли настане Судний День. Ними були, скажімо, архангели, правитель миру чи предтечі Антихриста як Гог і Магог, які згідно зі східними переказами, що відомі й на Заході, до свого бунту були ув'язнені Александром на Кавказі. Хоч би як видозмінювалися картини останнього дня, неодмінним їх елементом залишалася роль Римської імперії: допоки вона існувала, остаточна загибель відкладалася. Імператор був своєрідним уособленням («katechon») Антихриста.

Усі ці постаті тепер, в епоху Реформації, здавалося, знову опинилися на поверхні історичної дійсності. Лютер бачив Антихриста на Святому престолі, Рим був для нього тим же, що й блудниця Вавилон, католики вбачали Антихриста в Лютері, селянський бунт та войовничі ворожі фронти, що починали окреслюватися на тлі розпаду церкви, створювали настрої наближення останньої громадянської війни, яка мала передувати кінцеві світу. Зрештою й турки, які в рік написання картини про Александра тримали в облозі Відень, здавалися народом Гога, що вирвався зі своїх пут.

Альтдорфер, котрий брав участь у вигнанні євреїв із Регенсбурга й підтримував зв'язок з астрологом Грюнпекком, звісно ж знав ці прикмети. Під час роботи над картиною він як головний будівничий міста займався укріпленням фортифікаційних споруд, щоб у всеозброєнні зустріти турків. *«Якщо ми відкинемо турків, говорив у той час Лютер, то остаточно та безповоротно справдиться пророцтво Даниїла, і після*

* Одкровення святого Іоанна Богослова, або Апокаліпсис (68/69). — Ред.

цього на порозі постане Судний День¹». Реформація як рух за оновлення релігії буде позначена всіма прикметами кінця світу.

Лютер часто говорив про те, що кінця слід чекати в наступному, ба навіть в нинішньому році. Однак, додав він одного разу, як це стало відомо нам з однієї розмови за столом, Бог скоротить останні дні, керуючись почуттям любові до обраних, «*i tunc mundus transiet*», «*quia per hoc decennium fere novum saeculum fuit*²» («бо приблизно з цього десятиліття постане новий вік»). Лютер вірив у те, що події нового століття стиснулися до меж десятиріччя, що минуло з моменту засідання рейхстагу у Вормсі й наприкінці якого, як ми знаємо, й виникла картина про Александра. Швидший плин часу був ознакою того, що кінець світу, навіть попри утаємниченість його дати, наближався невблаганно.

Зупинимося тут на мить і подумки поглянемо на ті триста років уперед, упродовж яких стався злам у структурі часу, що є темою нашого дослідження. 10 травня 1793 року у своїй знаменитій промові про революційну Конституцію Робесп'єр патетично виголосив: «*Настав час закликати кожного згадати про своє справжнє призначення. Прогрес людського розуму підготував ґрунт для цієї великої Революції, і саме на Вас покладається особливий обов'язок прискорити її біг*³». Риторика Робесп'єра, з претензією на прозорливість, не повинна вводити нас в оману стосовно того, що з огляду на висхідну ситуацію горизонт очікувань (*Erwartungshorizont*) зазнав суттєвих змін. Для Лютера прискорення плин часу є зримим знаком волі Господа обрушити на голови людей Страшний Суд, кінець світу. Ро-

¹ *Luther*, Tischreden WA, 678. Про Альтдорфера див. напр.: *Ernst Buchner*, *Albrecht Altdorfer und sein Kreis*, Katalog, München 1938; його ж: *Die Alexanderschlacht*, Stuttgart 1956; *K. Oettinger*, *Altdorfer-Studien*, Nürnberg 1959; *A. Altdorfer*, Graphik, Hrsg. F. Winzinger, München 1963. Пізніше побачили світ такі праці: *Gisela Goldberg*, *Die ursprüngliche Schrifftafel der Alexanderschlacht Albrecht Altdorfers*, im Münch. Jb. d. Bildenden Kunst, 3. Folge, Bd. 19, 1968, 121–126; *Franz Winzinger*, *Bemerkungen zur Alexanderschlacht Albrecht Altdorfers*, in der Zeitschr. f. Kunstgeschichte, Bd. 31, 1968, с. 233–237; *Kurt Martin*, *Die Alexanderschlacht von Albrecht Altdorfer*, München 1969; про інші спроби аналізу картини див: *Joseph Harnest*, *Zur Perspektive in Albrecht Altdorfers Alexanderschlacht*, im Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, Nürnberg 1977, с. 67–77 зі списком літератури.

² *Luther*, зазн. праця, 2756 b (Додаток).

³ *Robespierre*, *Oeuvres, compl.*, ed. M. Bouloiseau, Paris 1958, IX, с. 495.

бесп'єр вбачає в концентрації часу місію людства покликати до життя добу свободи та щастя, золоте майбутнє. Обидві позиції, попри ту обставину, що революція стала породженням Реформації, знаменують початок і кінець нашого часового простору. Спробуємо проаналізувати його, послуговуючись як дороговказом перспективами майбутнього.

Принцип панування Римської церкви полягав у контролі над усіма пророками. Для проголошення бачень майбутнього згідно з рішеннями 5-го Латеранського собору (1512–1517 рр.) потрібно було заручитися авторизацією церкви. Заборона на вчення іоахімітів*, накладена третьою імперією, доля Жанни д'Арк, яка за непоступливість щодо вірності свого, ніким не санкціонованого бачення майбутнього поплатилася життям на кострищі, або ж аутодафе Савонароли можуть слугувати прикладами того, як обезглавлювалися постбіблійні візії майбутнього. Ніщо не повинно було загрожувати доробку церкви, її єдність, як і існування імперії, були гарантією підтримання порядку до кінця світу.

Такому стану речей відповідає той факт, що майбутнє світу і його кінець були інтегровані в історію церкви, а тому провидіння, які осявали уми то тут, то там, неминуче потрапляли в розряд ересі. Відсутність кінця світу надала церкві такого статусу, за якого їй — з огляду на загрозу кінця світу в будь-яку мить і у сподіванні на Друге Пришестя Христа — вдалося досягнути стабільності⁴. Невідому суццю межі його бутності слід розуміти як фактор інтеграції церкви, завдяки якому вона увібрала в себе світ і сформувалася як інституція. Кінець світу залишатиметься інтеграційним фактором доти, доки не існуватиме можливості його визначення в історико-політичному сенсі.

Таким чином, у поняття часу було включено, як формуюче начало церкви, майбутнє, як можливий кінець світу, причому воно не піддається лінійному осмисленню й не збігається з кінцем у часі; більше того, кінець у часі розкриває себе людському досвіду лише завдяки тому, що він споконвіку був скасо-

* Послідовники і прихильники вчення Іохіма Флорського (Joachimus Florentis), Джоакіно да Фьоре (бл. 1132–1202), італійського мислителя, монаха-цістеріанця. Вчення Флорського (містико-діалектична концепція світового розвитку) і його критика Католицької церкви були засуджені на Латеранському соборі 1215 р. як такі, що протирічать церковним уявленням про очікування людьми «царства небесного». — *Ред.*

⁴ *Augustinus, De civ. Dei XVIII, с. 53 і XX, с. 7.*

ваний церквою. Доки було так, історія церкви залишалася історією благополучного людського існування.

Сутнісна передумова такої традиції була зруйнована Реформацією. Ані церква, ані світська влада не змогли приборкати ті сили, які заповнили світ Європи з приходом Лютера, Цвінглі чи Кальвіна. Лютер на схилі життя сам зневірився у можливості досягнення миру: Рейхстаги майже нічого не вирішують, він молиться, щоб настав останній день, «*єдине, про що молюся, аби вони не накоїли ще більшого зла, аби лишилося нам ще хоч трохи часу*⁵». Крізь крик розпачу людини, яка не бачить виходу для цього світу, все ще лунає нагадування про покликання імперії відвернути Судний День. Однак вона не виправдала сподівань.

Трохи потому, в 1555 році, було укладено Аугсбурзький релігійний мирний договір, мета якого, як сказано у § 25, полягає в тому, щоб «*уберегти цю благовірну націю від остаточної загибелі, що чекає на неї*». Представники всіх станів і верств об'єдналися у прагненні «*встановити тривалий, твердий, обов'язковий і довічний мир*⁶». Навіть за умови, і саме це положення мало вирішальне значення, хоча й породило найбільше суперечок, навіть за умови, коли ворогуючі релігійні сторони так і не зможуть досягти примирення та порозуміння. Відтоді мир та єдність релігії перестали бути ідентичними поняттями, мир відтепер означав замирення між релігійними фронтами громадянської війни, заморожування конфліктів. Сьогодні майже неможливо досягнути те, яким неймовірним посяганням це здавалося тоді та з яким жахом сприймалося. У компромісі, породженому лихом, крився однак ще й новий принцип, принцип «політики», яка мала утвердити себе в наступному столітті.

Політиків турбувало лише минуще, а не вічне, що й ставили їм у провину правовірні з усіх боків. «*L'heresie n'est plus aujourdhuy en la Religion; elle est en l'Estat*⁷» («сьогодні єресь вже не в релігії, вона в державі»), – відповів їм один французький юрист і політик під час конфесійної громадянської війни. Єресь в релігії більше немає, місцем її існування стала держава. Небезпечні слова, якщо їх повторити сьогодні. Їхня суть у 1590 році поля-

⁵ Luther, Tischreden WA 6893.

⁶ Zeumer, Quellensammlung zur Gesch. d. dt. Reichsverf., Tübingen 1913, с. 346 і далі.

⁷ Цит. за: Roman Schnur, Die Französischen Juristen im konfessionellen Bürgerkrieg des 16. Jahrhunderts, in: Festschrift für Carl Schmitt, Berlin 1959, с. 186.

гала однак у тому, щоб перевести питання про правовірність у площину державного права. «*Cuius region, eius religio*» — це давня формула, згідно з якою князі, незалежно від того, до якої конфесії вони належали, стояли над релігійними ворогуючими сторонами. Але тільки після війни тривалістю у тридцять років німці виявилися знесиленими настільки, що змогли покласти в основу свого миру принцип релігійної байдужості. Те, що розпочалось як релігійна громадянська війна між станами в Римській імперії, закінчилося укладенням миру між суверенними князями, статусу яких набули внаслідок емансипації колишні територіальні правителі. Тоді як на Заході громадянська війна породила сучасну державність, у Німеччині релігійна громадянська війна — з огляду на вторгнення ззовні — перетворилася на тридцять років у війну між державами, в результаті якої імперії дивом вдалося вижити. Звичайно ж за цілком нових передумов: мирний порядок, ухвалений в Мюнстері та Оснабрюку, до часів Французької революції вважався міжнародно-правовим фундаментом толерантності. Які ж наслідки мало нове співвідношення між релігією та політикою для формування нового відчуття часу, чи як відбився цей процес на зрушеннях в осмисленні майбутнього?

Досвід, набутий протягом століття кривавих воєн, свідчив насамперед про те, що релігійні війни вочевидь не були провісником Страшного Суду, принаймні не в тому твердому конкретному розумінні, яке побутувало колись. Скоріш навпаки, мир ставав можливим лише по мірі того, як релігійні сили знекровлювали та знесилювали одна одну, або ж у міру того, наскільки їх вдавалося приборкати чи нейтралізувати політичними засобами. Відбувалося осмислення якісно нового майбутнього.

Процес розгортається повільно, відповідні тенденції простежуються віддавна. По перше, впадає в око, що вже у XVI столітті, а почасти ще й раніше, очікуваний кінець світу відкладався все далі й далі. Ніколаус фон Кюс визначив колись його датою початок XVIII століття, Меланхтон вважав, що остання епоха згасне через 2000 років після Різдва Христового. Останнє велике пророцтво Папи від 1595 року, яке приписують святому Малахії, збільшило побутуючий і досі папський список більш ніж утричі: кінець усіх часів згідно з пересічною тривалістю правління Пап мав настати не раніше 1992 року. По-друге, немаловажну роль відіграла й астрологія, яка сягнула свого розквіту за часів Ренесансу й незмінний вплив якої зберігався доти, доки природничі науки, котрі винесло догори на її спині, поволі не породили не-

довіру до неї. Ще Ньютон у 1700 році пророкував кінець панування Пап у 2000 році. Астрологічні обрахунки майбутнього пересували очікування останньої межі у дедалі віддаленіше майбутнє. Зрештою очікування кінця поступово були розмиті начебто природними детермінантами. Символічний вигляд має збіг двох подій: у рік укладення Аугсбурзького мирного релігійного договору 1555 року Нострадамус оприлюднив свої Центурії. Щоправда в руслі традиції Нострадамус завершує своє бачення майбутнього пророцтвом Кінця, але для часу, який відділяє людей від нього, він сформулював силу силенну доволі гнучких у трактуванні передбачень без дат, завдяки чому перед очима допитливого читача постає безмірно цікаве майбутнє.

По-третє, по мірі згасання очікувань остаточного кінця, Священна Римська Імперія, на відміну від того, що було колись, втратила свою есхатологічну функцію. Щонайпізніше з моменту Вестфальського миру стало очевидним, що збереження миру, якщо вже про нього вести мову, стало завданням європейської системи держав. Цим твердженням Боден* як історик відкрив нові горизонти, як і своїм обґрунтуванням поняття суверенності. Відділивши церковну історію від історії людства та природи, він перетворив питання про час остаточного кінця буття на проблему астрономічних і математичних обрахунків. Загибель світу стає датою Космосу, есхатологія відтісняється в площину історії природи. Послуговуючись традиціями кабалістики, Боден вважав цілком можливим, що кінець цього світу настане лише після завершення циклу в 50 000 років. Тим самим і Священна Римська Імперія німецької нації позбавлялась всякого історичного ореолу місії спасіння. Історія людства при уважному спостереженні не має мети, а є лише полем дії ймовірності та людського розуму. Збереження миру — є завданням держави, а не місією імперії. Якщо й існує якась країна, що може претендувати на звання спадкоємиці імперії, то нею можна визнати лише турецьку державу, яка розкинулася на трьох континентах. Звільнення людської історії від сакрального покрову й легітимація сучасної держави, що знає, як приборкати ворогуючі релігійні сторони, впевнені у своїй рятівній місії, є для Бодена процесами одного порядку.

* Боден Жан (Bodin Jean) (1530–1596) — французький правник, філософ, історик і державний діяч. Основна праця «Метод легкого вивчення історії» (Methodus ad facilem historiarum cognitionem, 1566). — Ред.

Звідси ми приходимо й до четвертого моменту. Генеза абсолютистської держави супроводжується постійною боротьбою з релігійними та політичними провидіннями всілякого ґатунку. Держава виборює для себе монополію на опанування майбутнього, придушуючи апокаліптичні й астрологічні його тлумачення. Тим самим вона перебирає на себе, звичайно ж, з антицерковною метою, завдання старої церкви. Генріх VIII, Едуард VI та Єлизавета Англійська видали укази із суворою заборонаю будь-яких подібних передбачень. Пророків, які знову бралися за своє, чекало довічне ув'язнення. Генріх VIII Французький і Ришельє наслідували приклад Англії, з метою раз і назавжди перекрити джерело, що постійно породжувало релігійні очікування. Гротіус, який у 1625 році, рятуючись в еміграції від релігійних переслідувань, опублікував своє міжнародне право, відносив волю до виконання пророкувань *voluntarem implendi vaticinia* до несправедливих причин війни. І додавав до цього таке застереження: «...бережіться, надто запопадливі теологи; політики, остерігайтеся надто запопадливих теологів⁸». Загалом можна сказати, що завдяки жорсткій політиці поступово вдалося вилучити тверді релігійні сподівання й очікування майбутнього, що буйно розрослися після розпаду церкви, зі сфери формування політичної волі та ухвалення політичних рішень.

Це проявилось і в Англії, країні, де завдяки пуританській революції* знову почали стрімко розвиватися старі очікування в пророчій упаковці. Однак остання велика війна пророцтв 1650 року на політичному рівні щодо можливості відродження монархії велася пером філологів і критиків. Республіканський астролог Ліллі зумів довести своєму супротивнику тезу про неправильність добірки витягів із джерел, якими той послугувався. А коли Кромвель вдався до популяризації своїх намірів на наступний рік у формі побутуючого тоді астрологічного календаря, то звісно ж це можна пояснити скоріш його холодним реалізмом, аніж переконанням у винятковому дарі провидіння. В Німеччині останнє віщування кінця світу, що набуло неабиякого поширення, датується періодом тридцятирічної війни: це — коментар Бартоломеуса Гольцгаузера, в якому визначено строк у декілька десятиріч.

⁸ *Grotius, De jure belli ac pacis, Amsterdam 1670, c. 389, 398 (II, 22, § 15).*

* Англійська революція 1640–60 pp. — *Ред.*

Тематика віщувань завжди була обмеженою, проте аж до XVII століття спостерігалася їх творча компіляція. З тієї пори збереглося чимало просто передруків на кшталт «Віщунів європейських держав», в яких було зроблено спробу застосувати старі тексти на матеріалі сілезьких війн. Це традиція, яка, як відомо, жива й досі. Останню спробу порятунку вчення про чотири монархії оприлюднено в 1728 році. Це був заключний акт.

Характерним для XVII століття стала руйнація тлумачень майбутнього незалежно від мотивації. Держава невпинно переслідувала їх носіїв і прирікала їх на існування у приватних, місцевих, фольклористичних колах чи таємних гуртках. Паралельно із цим розгорнулася боротьба гуманістично та скептично налаштованих умів у літературі проти оракулів і тому подібних забобонних речей. Першими відомими іменами в цьому ряду стали Монтень і Бекон, які значно випередили своїх сучасників, викриваючи у своїх гострих есе психологічну сутність віщувань. У 1632 році «окреслилися сумніви у письмовій формі» і в Німеччині. Найпослідовнішу критику пророкувань здійснено Спінозою в 1670 році. Він не лише став на боротьбу проти релігійних картин майбутнього як поширеного тоді прийому амбітних сил, що загрожували державі. Він пішов ще далі, і спробував розкрити справжнє обличчя канонічних пророків як жертв примітивної уяви. Апогею стилістичної елегантності, завдяки відточеним, підкреслено раціональним формулюванням, дискусія в літературі сягнула з виходом у 1686 році книги Фонтенеля «Історія оракулів». Порівняно із цією книгою вся іронія, яку виливає на голови пророків Вольтер, є лише кепкуванням переможця.

Та закономірність, з якою очікування майбутнього віруючих християн чи усілякі пророкування втілювались у політичні дії й яка до 1650 року була цілком природною, відтепер зникає. Політичний розрахунок і застереження, продиктовані гуманізмом, окреслюють нові горизонти майбутнього. Ані великий і грізний кінець світу, ані менші, проголошені до нього Судні Дні, схоже, не змогли змінити існуючого стану речей. Замість очікуваного кінця світу перед людьми насправді постав інший новий час.

Таким чином ми підійшли до п'ятого пункту. Відтепер при погляді в минуле з'являється можливість усвідомлення «середньовічного» минулого. Самі по собі поняття в тріаді «древність — середньовіччя — нова доба» існували ще з моменту виникнення гуманізму. Проте ці поняття поступово почали утверджуватися в історії в цілому лише з другої половини XVII століття. З цієї пори починається не лише життя в новому

часі, а й усвідомлення життя в новому часі⁹. Це справедливо лише з урахуванням специфіки окремих націй чи станів, але це було те знання, котре можна інтерпретувати як кризу європейського духу¹⁰.

II

При розгляді процесів стримування чи підриву, розмивання, використання чи скеровування в потрібне русло апокаліптичних очікувань, постає зустрічне питання про проекти майбутнього, які мають прийти на зміну майбутньому, що минає. Тут, попри якнайтісніший взаємозв'язок між ними та однакову зорієнтованість на сподівання благополучного життя, можна виділити два типи таких проектів: з одного боку — раціональну прогностику, з другого — філософію історії.

Антиподом тодішніх віщувань, стало передбачення, що ґрунтується на силі розуму, тобто прогноз. Тонке мистецтво політичного розрахунку було доведене до найвищого рівня майстерності спочатку в Італії XV та XVI століть, а потім у кабінетах при європейських дворах XVII та XVIII століть. Девізом цього мистецтва стала класична цитата Арістотеля, запроваджена в політичний літературний обіг Гвіччардіні*: «*De futuris contingentibus non est determinate veritas*» («Правда про майбутні події не

⁹ Див. наведену нижче працю, с. 300 і далі.

¹⁰ Щодо попереднього розділу порівняй також: *Herbert Grundmann*, *Die Papstprophetien des Mittelalters*. In: *Archiv für Kulturgeschichte*, Jg. XIX, I, с. 77–138; *A. Hübscher*, *Die große Weissagung*, München 1952; *A. Klempt*, *Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung*, Göttingen, 1960; *W. E. Peuckert*, *Die große Wende*, 2 Bde., Darmstadt 1966; *R. Taylor*, *The political prophecy in England*, New York 1911; та фундаментальну британську працю: *Keith Thomas*, *Religion and the Decline of Magic*, New York 1971.

* *Гвіччардіні Франческо (Guiccardini Francesco) (1483–1540)* — італійський політик та історик. Активний учасник реставрації династії Медічі у Флоренції (1530). У працях (*Considerazioni intorno ai diskorsi del Machiavelli*, 1529; *Ricordi*, останнє видання 1530) розвивав ідеї про те, що політика є лише віддзеркаленням інтересів, ситуацій і характерів. Ранні праці з історії Флоренції (*Storie fiorentine*, 1509; *Cose fiorentine*, 1528/34) залишились маловідомими. Остання праця «Історія Італії» (*Storia d' Italia*) після першої публікації в 1561 р. отримала європейське визнання і вважалася взірцевим історичним дослідженням. Ж. Боден навіть назвав Г. «батьком історії» («*historiae parens Guichardinus*»). — *Ред.*

піддається визначенню»). Гвіччардіні зазначає, що є люди, котрі пишуть солідні праці про перебіг майбутнього. Подібні трактати, можливо, й читаються з інтересом, проте, «*позаяк кожний висновок в таких міркуваннях є похідним від іншого, вся споруда завалюється, як тільки хоча б один із них виявляється хибним*¹¹».

Таке усвідомлення, до якого Гвіччардіні дійшов у Італії, країні, де народилася сучасна політика, призвело до певного способу дій. Майбутнє стає сферою завершених можливостей, котра може бути виокремлена за ознакою ступеня більшої чи меншої ймовірності. Це — той самий горизонт, який виявив Боден, займаючись пошуком теми *historia humana*. Зважування ступеня ймовірності подій, які відбуваються чи не відбуваються, потіснило усвідомлення майбутнього, яке вважалося усіма релігійними сторонами природним, а саме, переконання у невідворотності Страшного Суду, що змушувало вбачати у виборі між злом і добром єдино можливий принцип дій.

Натомість єдиним моральним судженням, що залишилося політикам, був вибір між меншим і більшим злом. У цьому сенсі Рішельє колись сказав, що для уряду найважливішою є властивість передбачувати події, бо лише завдяки їй можна запобігти багатьох лих, які, якщо їх допустити, вимагатимуть потім дедалі більших зусиль для свого подолання. Іншим наслідком такого способу дій була налаштованість на можливі несподіванки, бо здебільшого замість однієї чи другої реалізовувалась третя, четверта, чи бозна яка інша можливість. Із повсякденного зіткнення з подібними непевними обставинами виростала вимушена потреба у підвищеній здатності до передбачення, звідси особливе звучання цієї теми в Рішельє, котрий твердить¹², що важливіше задумуватися над майбутнім, аніж над сучасним. Можна говорити про своєрідну політичну форму убезпечення, яка передувала всім видам страхування життя, й почала набувати дедалі більшого поширення із зростанням передбачуваності життя на рубежі XVIII століття.

Тоді як пророкування виходять за межі досвіду, який піддається розрахунку, прогноз передбачає політичну ситуацію. Він ще й настільки тісно переплітається з нею, що зробити прогноз —

¹¹ *Guiccardini, Ricordi*, Bari 1935 II, с. 58, 114; тут цит. за збірником: *E. Grassi (Das politische Erbe der Renaissance, Bern, 1946, с. 36 і далі).*

¹² *Richelieu, Testament politique*, ed. L. André und Léon Noel, Paris 1947, с. 334.

означає змінити ситуацію. Прогноз — це усвідомлений момент політичної дії. Він націлений на події, яких він позбавляє новизни. А тому прогноз щоразу непередбачено передбачуваним чином вивільняє плин часу.

Прогноз продукує час, з якого і всередині якого він народжується, натомість апокаліптичні пророцтва знищують час, бо живуть завдяки ідеї його кінця. Події під кутом зору пророкувань є лишень символами того, що вже відоме. Розчарований пророк не може втратити глузд через свої віщування. Вони оформлені настільки гнучко, що можуть бути в будь-який час пролонговані. Більше того: з кожним обманутим сподіванням зростає впевненість у грядущому здійсненні. На відміну від цього хибний прогноз неможливо повторити навіть після усвідомлення його помилковості, бо він залишається якнайтісніше пов'язаним зі своїми неповторними передумовами.

Раціональна прогностика скромно задовольняється можливостями внутрішнього світу, але саме завдяки цьому створює надмір можливостей стилізованого опанування світу. У прогнозі час завжди віддзеркалюється несподіваним чином; незмінна одноманітність есхатологічного очікування змінюється постійною змінністю часу, що втікає сам від себе і який вдається упіймати завдяки прогнозу. Тому з точки зору темпоральної структури прогностику можна трактувати як інтеграційний фактор держави, яка долає успадкований нею світ до певних часових меж у майбутньому.

Візьмемо будь-який приклад з історії класичної дипломатії. Перший поділ Польщі. Спосіб, у який він відбувся, але не причини цієї події, цілком можна пояснити постаттю Фрідріха Великого. Після запеклих сутичок Семирічної війни Фрідріх жив під тиском подвійних побоювань. По-перше, під страхом австрійського реваншу. Щоб мінімізувати цю майбутню можливість, він уклав угоду з Росією. Однак тим самим він пов'язав себе із силою, зростаючий тиск якої, не в останню чергу з огляду на збільшення населення, у далекій перспективі сприймався ним як більша загроза, навіть як загроза своєму існуванню в цілому. Обидва передбачення, австрійський короткостроковий і російський довгостроковий прогнози, вилилися в політичну акцію таким чином, що змінили передумови прогнозу, себто саму ситуацію. Православне населення Польщі давало росіянам постійний привід для втручання у справи цієї країни як сили, що забезпечує захист релігії. Російський посол Репнін правив у Варшаві на кшталт генерал-губернатора, під його безпосереднім на-

глядом відбувалися засідання польського сейму. Опальних депутатів без зайвих церемоній відправляли до Сибіру. Польща фактично перетворилася на провінцію Росії, а наслідком кровопролитних громадянських воєн, що роздмухувалися тією ж таки Росією, стало постійне посилення російської опіки. Зростаючий тиск зі Сходу змістив утілення довгострокового прогнозу на небезпечно близьку перспективу. Водночас власна мета Фрідріха щодо включення Західної Пруссії до своєї держави, такими ж темпами танула в недосяжній даліні. У 1770 році ситуація погіршилася. Росія у війні проти Порту* саме збиралася поглинути не лише Польщу, а й Румунію. І з цим аж ніяк не бажала миритися Австрія. В анексії Румунії вона вбачала *casus belli*. Отже, Фрідріх як союзник Росії міг постати перед ще одним лихом, якого так боявся, а саме — перед обов'язком вступити у війну проти Австрії, якої він намагався уникнути всілякими способами. Вихід із цієї дилеми, який вдалося віднайти Фрідріху, вражає.

Саме тоді, коли Фрідріх, — раніше ніж про це могли дізнатися росіяни — довідався, що австрійці бояться війни, він вдався до тиску на Росію шляхом апеляції до її союзницьких обов'язків і спонукав її відмовитися від планів анексії Румунії. На відшкодування втрат Росія отримала східну частину Польщі, яка й так перебувала під її пануванням, а Пруссія та Австрія — Західну Пруссію та Галичину: чималі території, які, до того ж, були виведені з під російського впливу. Замість того аби розчистити союзнику, якого він побоювався, дорогу на Захід, Фрідріх, по-перше, врятував для себе мир та ще й на додачу поставив стратегічний заслін російській експансії. Те, що на перший погляд було несумісним, Фрідріх сумістив із подвійною вигодою для себе.

Зрозуміло, що така гнучка гра різноманітними можливостями, число яких хоча й було обмеженим, проте в певних межах — майже нескінченим, стала можливою лише в конкретній історичній ситуації. Яким же був той горизонт історичного часу, в рамках якого політика абсолютизму змогла виявити себе з такою вражаючою витонченістю? Майбутнє можна було утримувати в полі зору завдяки тому, що коло діючих політичних сил залишалось обмеженим кількістю князів. Кожний сюзерен опирався на наявну в нього кількість військ і населення, економічну потугу та грошові потоки, тобто той потенціал, який піддавався теоретичному фінансово-статистичному підрахунку.

* Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. — *Ред.*

В межах цього горизонту історія була ще порівняно статичною, а слова Лейбніца про те, що «увесь майбутній світ дримає у світі теперішньому і є повністю сформованим наперед¹³», можна було віднести й на рахунок політики. В межах історичного горизонту політики князів-сюзеренів, і тільки так, не могло трапитися нічого принципово нового.

Характерною ознакою цього є крайня межа політичного розрахунку. Гьом, який і сам вдавався до довгострокових прогнозів можливих подій, якось сказав, що лікар наважиться на передбачення строком не більше ніж 14 днів, а політик — не більше ніж на кілька років¹⁴. Якщо заглянути в дипломатичні документи того часу, можна легко пересвідчитися у справедливості цього твердження. Звичайно ж існували якісь константні величини, що часто вливалися до дедалі гіпотетичнішого майбутнього. Наприклад, незмінність характерів, тривалим виявом якої могла стати підкупність міністрів. Проте саме орієнтовна тривалість життя правлячих можновладців була постійним моментом політичних імовірнісних обрахунків. Найвіддаленішим майбутнім, передбаченим на наступне півстоліття у 1648 році послом Венеції в Парижі, стала війна за іспанський престол, що здавалася йому неминучою, тобто та подія, котра насправді відбулася рівно на 50 років пізніше. Той факт, що більшість воєн у межах європейської республіки князів XVII та XVIII століть були війнами за право успадкування, прямо свідчить про те, наскільки виразно горизонт історичного часу був позначений сутністю людської природи. Але й за цих умов, якщо вірити повідомленню нашого посланця з Венеції, «все ще залишався простір маневру для часу та майбутнього, адже не все, що могло відбутися, відбувалося насправді¹⁵». Досить пригадати смерть цариці у 1762 році*, що стала поворотною точкою у війні.

¹³ *Leibniz*, Brief an Coste, 19. 12. 1707 p. Поп.: Dt. Schriften. Hrsg. Gubrauer, 1838, II, с. 48 і далі.

¹⁴ *Hume*, Theory of Politics, ed. F. Watkins; Essays I, 7, Edinburgh 1951, с. 162.

¹⁵ *Barozzi e Berchet*, Relazioni degli ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo, Ser. II: Francia, Venedig 1859, II, поп.: *Battista Nani*, Ein venezianischer Gesandtschaftsbericht, hg. von A. v. Schleinitz, Leipzig 1920, с. 61, 72.

* Російська імператриця Єлизавета Петрівна померла 25 грудня 1761 р. Новий імператор Петро III (1761–1762), шанувальник Фрідріха Великого, підписав мирний договір із Пруссією 24 квітня 1762 р., за яким поверталися всі завойовані росіянами німецькі землі під час Семилітньої війни 1756–1762 рр. — *Ред.*

Європейська республіка князів, події в якій визначалися життям і характером дійових осіб, і справді могла усвідомлювати свою історію досить природним чином. Не дивно й те, що антична модель замкненого кола, знову запроваджена в обіг Макіавеллі, усіма сприймалася як щось очевидне. Притаманна цьому історичному досвіду повторюваність подій, прив'язувала прогностичне майбутнє до минулого.

Відтак, відстань між політичним усвідомленням часу раннього нового періоду та християнською есхатологією виявляється зовсім не такою великою, як це могло здатися на перший погляд. *Sub specie aeternitatis*: незалежно від того, як вдивлятися у майбутнє — зі стриманою спокійною вірою чи тверезим розрахунком — більше нічого нового трапитися не може. Хоч би яким був політик: розумнішим чи спритнішим, хоч би якими витонченими були його прийоми, хоч би з якою мудрістю чи обачністю він діяв, історія ніколи не заносила його у нові, незвідані простори майбутнього. Перевтілення майбутнього, з такого, що віщується, в таке, що прогнозується, у принципі ще не спричинило руйнації горизонту християнських очікувань. Це саме те, що поєднує республіку князів, навіть у тих випадках, коли вона не вважала себе більше християнською, із середньовіччям.

Лише філософія історії остаточно відділила ранню нову dobu від її власного минулого й відкрила нашу нову епоху, створивши нове майбутнє. Під тінню абсолютистської політики спочатку потай, а потім і відкрито, сформувалося усвідомлення часу та майбутнього, що живиться сміливим поєднанням політики та пророкувань. Саме притаманна XVIII століттю химерна суміш раціональної прогностики майбутнього та сповненого віри очікування спасіння стала філософією прогресу. Розвиток прогресу визначався неспроможністю держави та її прогностики дати гідну відповідь викликові вчення про грядуще спасіння людства, спонукаюча сила якого наскрізь пронизувала державу, існування якої й далі залежало від подолання сподівань Судного Дня.

Що ж нового було в притаманних прогресу очікуваннях майбутнього? Очікування Кінця Світу, що ніяк не наставав, сформували церкву, а водночас і статичний час, який сприймався досвідом як традиція. Політична прогностика також характеризується статичною часовою структурою, принаймні доти, доки вона оперує природними величинами, потенційна повторюваність яких визначає їх циклічний характер в історії. Прогноз імплікує діагноз, який привноситься минулим у

майбутнє. Завдяки такій одвічно притаманній «майбутності» минулого, освоювався, а також і обмежувався простір для дій держави. Оскільки минуле відкривається досвіду лише тією мірою, в якій воно містить у собі елемент прийдешнього — як і навпаки — політичне існування держави пов'язане з часовою структурою, яку можна було б розуміти як статичну рухомість. Прогрес, відтак, відкриває горизонти майбутнього, що виходять за межі прогнозованого та природного часового й просторового досвіду, отриманого у спадок. Своєю динамікою він провокує нові довгострокові прогнози по той бік природних явищ.

Майбутнє цього поступу позначене двома моментами: з одного боку, прискореним темпом свого наближення до нас, з іншого — своєю незвіданістю. Тому що час, який прискорює свій біг усередині себе, тобто наша історія, стискає простір досвіду (*Erfahrungsräume*), позбавляє його сталості й щоразу привносить у гру якісь нові невідомі величини, через які навіть теперішнє, з огляду на комплексність цих невідомих величин, вислизає за межі нашого чуттєвого досвіду. Контури такого розвитку починають окреслюватися ще перед Французькою революцією.

Носієм сучасної історіософії був громадянин, емансипований від абсолютистської вірнопідданості та церковної опіки, тобто «*prophète philosophe*» (пророк-філософ), як колись його влучно назвали у XVIII столітті. Спричинені християнською релігією роздуми над майбутнім, що відтепер отримали вільний вихід, а також політичний розрахунок були хрещеними батьками освячення філософа-провидця. Такий тип людей описав нам Лессінг. Вони часто «*досить правильно скеровують свій погляд у майбутнє*», але не менш схожі й на мрійників, бо «*не можуть просто чекати майбутнього. Вони прагнуть прискорити це майбутнє, причому хочуть прискорити його прихід самі... Бо що комусь від того, коли кращі часи не настають ще за його життя*¹⁶». Час, що прискорює свій біг таким чином, позбавляє сучасність можливості емпіричного самоусвідомлення й він тікає в майбутнє, в якому сучасність, що стала недоступною для чуттєвого досвіду, належить досягнути за допомогою філософії історії. Інакше кажучи, прискорення плину часу, що було колись есхатологічною категорією, у XVIII столітті стає

¹⁶ *Lessing, Die Erziehung des Menschengeschlechts, § 90 (G.W. Leipzig 1858, с. 9. 423).*

предметом земного планування ще до моменту повного опанування техніки простору досвіду, адекватного цьому прискоренню.

Лише у вирі прискорення виникає уповільнення, яке допомагає просувати історичний час уперед завдяки складній взаємодії революції та реакції. Те, що до революції сприймалося як гальмівне начало, стає стимулюючою силою революції. Реакція, яка у XVIII столітті ще вживалася як механістична категорія, у функціональному сенсі стає рухом, який вона сама намагається стримати. Революція, яку спочатку тлумачили природним рухом зірок і запровадили у природний обіг історії у формі кола, набуває з тих пір незворотного напрямку руху. Вона, здається, звільняється від пут, поринаючи в майбутнє, приходу якого так чекають, і яке щоразу повністю вислизає від існуючого наразі чуттєвого досвіду, постійно намагаючись відштовхнути від себе та знищити реакцію, водночас в рівній мірі й відтворюючи її. Бо сучасна революція завжди породжується своїм антиподом — реакцією.

Таку взаємодію революції та реакції, покликану наблизити райський кінцевий стан, слід розуміти як майбутнє без майбутнього, бо відтворення та постійна необхідність подолання протиріч заганяють нас у недолугий стан безконечності. У полюванні за цією, за словами Гегеля, злою безконечністю свідомість акторів стає бранцем кінцевої мети, якої «поки що» не вдається досягнути, і яка має формальну структуру імперативу регулярної дії. Відтоді з'являється можливість переносити в площину історичної реальності такі фікції як тисячолітній рейх і безкласове суспільство. Фіксація діючої особи на якомусь кінцевому стані стає приводом для історичного процесу, котрий не піддається усвідомленню його учасниками. Тому й з'являється необхідність в історичній прогностиці, яка виходить за рамки раціональних прогнозів політиків.

Свідчення цього теж зустрічаємо ще перед Французькою революцією. Існувало чимало передбачень революції 1789 року, проте лише незначна їх кількість була спроектована на віддалене майбутнє. До великих провидців належав Руссо, що передбачив тривкий характер кризи, поневолення Європи росіянами, а росіян азіатами. Вольтер, який невтомно піддавав «*belle révolution*» (прекрасну революцію) хоча й безбарвній, проте значно прихильнішій оцінці, писав доноси на свого супротивника як на фальшивого пророка, котрий стає жертвою рецидиву поведінки минулих часів.

Тут ми не торкаємося аналізу різноманітних прогнозів бажаного та неминучого, завдяки яким Просвітництво набуло своєї самовпевненості. Серед них є проте одне з найбільших передбачень, яке досі залишалося невідомим під покровом анонімності та географічних нашарувань. Ідеться про прогноз 1774 року, що нібито стосується Швеції, а насправді об'єктом якого є Франція. Він живиться класичною літературою періоду громадянських воєн, античними вченнями про деспотії та циклічність змін і критикою освіченого абсолютизму, проте його витoki — сучасні. Автором цього прогнозу є Дідро.

Дідро писав: «За умов деспотизму народ, озлоблений тривалими стражданнями, не упустисть нагоду знову повернути собі свої права. Але оскільки в нього немає ані мети, ані плану, він щомиті з рабства потраплятиме в анархію. В гущі цього загального хаосу лунає один-однісінький заклик — свобода. Але як заручитися цією коштовною цінністю? Цього ніхто не знає. А тому народ опиняється розпорошеним по різних партіях, його роздирають суперечливі інтереси... Незабаром у державі існуватимуть лише дві партії; хоч би хто за ними ховався, вони завжди носитимуть дві назви: «роялісти» та «антироялісти». Це — мить великих потрясінь. Момент змов та заколотів... Однаковим приводом для них може бути як роялізм, так і антироялізм. За тим та іншим ховається честолюбство — й жадаба наживи. Нація стала масою, яка залежить від купки злочинців і продажних людей. У цих умовах бракує лише людини й належного моменту для того, щоб покликати до життя цілком несподівану подію. Якщо ця мить настане, прийде й ця велика людина... Вона скаже тим, хто думає, що вони значать усе: ви — ніхто. І вони скажуть: ми — ніщо. І він промовить до них — я володар. І вони в один голос відгукнуться: Ви — володар. І промовить він: ось умови, за яких я готовий підкорити вас своїй волі. А вони скажуть: ми приймаємо їх... Як *триватиме революція? Це нікому не відомо* — *Quelle sera la suite de cette revolution? On l'ignore*¹⁷».

Дідро надає зримості процесу, який мав залишатися недоступним очам більшості його учасників. Він склав довгостроковий прогноз, висловивши припущення про неминучий початок не-

¹⁷ *Raynal*, Histoire Philosophique et Politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes, Genf 1780, IV. c. 488 ff; *Herbert Dieckmann* навів докази того, що цей уривок і справді взято з рукописів Дідро в Rev. d'Hist. Litt. De la France, 1951, c. 431. Пор.: *Diderot*, Oeuvr. pol., Paris 1963, Introd. v. P. Vernière p. XXXIII.

відомої ще революції, розвінчавши дуалістичні лозунги та пояснивши їх діалектикою свободи, і зробив висновок про несподіваний кінець. Але цим Дідро не обмежився. Адже питання про те, що має бути далі, залишилося для нього нез'ясованим. А тому він сформулював те ж питання, яке згодом підхопив Токвіль* і шукати відповідь на яке ми приречені й донині.

На прощання ще раз звернемо свій погляд у бік картини Альгдорфера, що супроводжувала нас на нашому шляху від Реформації до Революції. Людина, прихід якої був передбачений, Наполеон, вивіз у 1800 році полотно в Париж і повісив його у своїй ванній кімнаті в Сен Клу. Наполеон ніколи не був людиною вишуканого смаку. Проте «Битва Александра» була його улюбленою картиною, а тому він прагнув зробити її елементом свого інтимного інтер'єру. Чи відав він, наскільки в цій картині оживала історія Заходу? У нас є підстави для такого припущення. Наполеон вважав себе постаттю, рівною за величиною постаті Александра. Навіть більше того. Сила тяжіння, зумовлена походженням, була настільки потужною, що давно покрита пліснявою історична рятівна місія імперії все ще просвічувала крізь уявний новий початок революції 1789 року. Наполеон, який остаточно зруйнував Священну Римську Імперію, одружився згодом із донькою останнього імператора, — точно так як 2000 років тому Александр побрався з донькою Дарія, причому теж у результаті другого шлюбу, продиктованого розрахунком. А свого сина Наполеон проголосив королем Риму.

Після свого повалення Наполеон сказав, що це одруження було його єдиною помилкою, якої він насправді припустився і яка полягала у продовженні традиції, здавалося б, знищеної революцією на чолі з ним самим. Чи й справді це була помилка? Наполеон у розквіті свого правління дивився на це інакше: *«Навіть моєму синові часто потрібно буде бути моїм сином, щоб отримати змогу спокійно стати моїм спадкоємцем»¹⁸*.

* *Tocqueville, Alexis de (1805–1859)* — французький політик, історик, ліберальний аристократ. Почав діяльність як суддя. Після повернення з Америки написав книгу («Американська демократія», 2 т., 1835/40), яка стала класикою політичної літератури. У 1848 р. був членом Національного зібрання, а в 1849 р. декілька місяців — міністром закордонних справ. Автор праці «Старий режим і революція» (1856). — *Ред.*

¹⁸ Розмова, що відбулася в Ерфурті, 9 жовтня 1808 року: *Talleyrand, Mémoires*, ed. Le Duc de Broglie, Paris 1891, I.

Historie Magistra Vitae

Про втрату чинності крилатого вислову
на тлі зрушень історії нової доби

«There is a history in all men's lives,
Figuring the nature of the times deceased;
The which observed, a man may prophesy,
With a near aim, of the main chance of things
As yet not come to life, which in their seeds
And weak beginnings lie intreasured».

«Саме історія відтворює в кожному
людському житті померлі часи,
досліджуючи які, людина може,
заради якоїсь нагальної потреби,
провіщати про головні можливості речей,
які ще не увійшли в життя, а сплять,
приховані в зернині, у слабкому зародкові.»

В. Шекспір

Фрідріх фон Раумер*, відомий як історіограф династії Гогенштауфенів, розповідає нам про такий епізод зі свого життя, коли він ще служив секретарем у Гарденберга, що трапився з ним у 1811 році: «Під час наради, що відбувалася в замку Шарлоттенбург, Ольсен [керівник відділу Міністерства фінансів] палко захищав ідею випуску чималої кількості паперових грошей для оплати ними боргів. Після того як всі контрдокази не справили на нього жодного впливу, я (знаючи з ким маю справу) відважився на незвично сміливі слова: «Пане таємний державний раднику, хіба ви не пам'ятаєте описану ще Фулідідом історію про те, якого лиха накоїв надмірний випуск паперових грошей в Афінах». — «Цей досвід, — сказав він у відповідь, погоджуючись

* Raumer, Friedrich von (1781–1873) — німецький історик, публіцист, громадський діяч. Професор в університетах Бреслау (1811) та Берліні (з 1819). Автор «Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit» (6 т, 1823–25), написаної в дусі непереборної романтичної стилізації середньовіччя. Редактор «Historischen Taschenbuchs» (1830–69). Депутат (центр) Франкфуртського національного парламенту 1848 р. — Ред.

зі мною, — ї справді має неабияку вагу», — змінивши таким чином свою думку, щоб не втратити свого ореолу вченості¹.

Під час гарячих дебатів щодо погашення прусських боргів Раумер вдався до обману, бо добре знав, що в античні часи паперових грошей не існувало. Однак він ризикнув сказати неправду, бо прорахував наперед ефект, якого можна було досягнути шляхом риторичної апеляції до шкільної освіти свого опонента. Сила дії його неправдивого твердження полягала в живучості старих уявлень про те, що історія є наставницею життя. Таємний державний радник піддався магічній силі цієї формули, а не впливу аргументів по суті справи. *Historia magistra vitae*.

«Якщо ми не можемо довідатися про щось самі, доводиться покладатися на досвід інших», — зазначено у великому універсальному лексиконі Цедлера від 1735 року², історія, на думку його автора, є своєрідним сховищем багатократно помноженого чужого досвіду, який може засвоюватися нами в процесі вивчення; або ж, якщо надати слово древньому філософу: історія наділяє нас можливістю повторення успіхів минулого шляхом уникнення в теперішньому часі помилок, скоєних до нас³. Ось так протягом близько двох тисячоліть історія вважалася мистецтвом навчання на чужих помилках.

Чому ж навчає нас, — якщо застосувати наведений у заголовку вислів до нашого прикладу, — Шарлоттенбурзький епізод? Завдяки своєму мистецтву аргументації, Раумер відсилає свого колегу до нібито безперервного простору досвіду, який для нього самого, якщо судити з його прихованої іронії, є вже пройденим етапом. Цей випадок засвідчує й те, що історія продовжує відігравати свою роль наставниці життя, і те, якому сумніву ця роль починає піддаватися.

Перш ніж звернутися до питання, наскільки старий крилатий вислів втратив силу свого впливу у вирі руху нової історії, необхідно вдатися до ретроспективного аналізу причин його живучості протягом тривалого часу. Адже він проіснував у майже незмінному вигляді аж до вісімнадцятого століття. Й досі немає дослідження всіх описових визначень історії, які надали

¹ *Friedrich von Raumer*, *Erinnerungen*, Leipzig 1861, I, с. 118.

² *Jobann Heinrich Zedler*, *Großes Vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste*, Halle und Leipzig, Bd. 13, с. 281 і далі.

³ *Diodoros Siculus: Bibliotheca Historica* (hrsg. v. F. Vogel), Leipzig 1883, I, с. 1.

цьому вислову його понятійного змісту. Відсутня й історія формули «*historia magistra vitae*» попри ту обставину, що вона протягом століть незмінно позначалась якщо не на творчій діяльності істориків, то принаймні на усвідомленні ними свого покликання. Незважаючи на тотожність вербального оформлення, значимість цієї формули з плином часу зазнавала чималих коливань. Часто саме історіографія дезавуєувала цей крилатий вислів до рівня порожньої формули, яка незмінно посідала своє місце у передмові чи вступі до наукових праць. Тим важче з'ясувати відмінність, що існувала між його ритуальним застосуванням у функції загальнонавчальної розхожої думки та практичною дієвістю. Але безвідносно до цих проблем сама по собі живучість нашого афоризму є досить промовистим фактом. Спочатку вона ґрунтувалась на його еластичності, яка допускала можливість найрізноманітніших висновків. Досить вказати на протилежну манеру поводження з історією як зібранням повчальних прикладів із боку двох її учасників: Монтень ставив собі за мету скоріш те, що було протилежністю намірам Бодена. Одному приклади історії унаочнювали відносність будь-яких узагальнень, іншому вони слугували засобом віднаходження загальних для всіх правил⁴. Проте обидва користувались історією як повчальним прикладом для життя. Отже, зворот носить формальний характер; пізніший афоризм набуває такого звучання: *зверненням до історії можна довести все*⁵.

Хоч би який висновок напрошувався з наведеної нами формули, одне залишається незаперечним. Вона відсилає нас до існуючого наперед наскрізного усвідомлення людських можливостей в суцільному континуумі історичної дійсності. Історія й справді може бути настановою для поколінь, що співіснують, чи приходять на зміну одне одному, як стати розумнішим чи відносно кращим, однак це є можливим лише за принципової рівності й однаковості відповідних передумов. Аж до XVIII століття вживання нашого вислову залишається надійним індикатором гіпотетичної сталості людської природи, повторюваність історій

⁴ Пор.: *Hugo Friedrich*, *Montagne*, Bern 1949, с. 246 і далі; *Jean Bodin*, *Methodus ad facilem cognitionem historiarum*, Paris 1572, глава 3.

⁵ Вислів, автором якого є *Jasoy*, запозичений *К.Ф. Вандером* в його праці: *Deutsches Sprichwörterlexikon*, Leipzig 1867, I, 1593, із збірника: *Welt und Zeit* (1816–19) V, с. 338, 166; пор. також III, с. 80: «Історія є тим невисихаючим колодязем, з якого кожен черпає чисту воду прикладів, щоб змити нею свої нечистоти».

якої стає доказом здатності історії в цілому слугувати засобом морального, теологічного, юридичного чи політичного виховання. Але водночас здатність нашого крилатого вислову передаватися з покоління в покоління й справді базується на реальному константному характері тих існуючих наперед умов, які спричиняють потенційну подібність земних подій. А якщо справа й доходила до соціальних зрушень, то вони відбувалися настільки повільно й настільки довго, що не порушували ефекту корисності прикладів минулого. Темпоральна структура минулої історії окреслювала безперервний простір можливостей емпіричного освоєння дійсності.

I

Вислів «*historia magistra vitae*», послуговуючись еллінськими джерелами⁶, сформулював Цицерон. Він, цей вислів, пов'язаний із мистецтвом красномовства: лише оратор володіє здатністю надавати історії, що є наставницею життя, безсмертя, щоразу відроджуючи скарб історичного досвіду. Окрім того, цей вислів вписується в метафоричний ряд, що трактує завдання історії. «*Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur*» («історія — правдивий свідок часів, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, вісниця старовини, якій лише голос оратора надає безсмертя»)⁷. Головне завдання, поставлене тут Цицероном перед історією, виростає з практики, що є об'єктом ораторського мистецтва. Для нього історія — це добірка прикладів — «*plena exemplorum est historia*» («історія сповнена прикладів»)⁸, — за допомогою яких він повчає і наставляє свою аудиторію, причому робить це ще переконливіше, аніж Фулідід, котрий вбачав користь від своєї праці в тому, що передав у спадок свою історію як вічне надбання та як ключ до розуміння подібних за якісною структурою подій майбутнього.

Вплив Цицерона пронизує досвід християнського осмислення історичного досвіду. Увесь філософський доробок цього

⁶ Polybios, *Historiae* XII, c. 25 b; I, c. 35 passim. З цього приводу див. також: Matthias Gelzer, *Kleine Schriften*, Wiesbaden 1963, III, c. 115 b 175 і далі та Arnold Toynbee, *Greek Historical Thought*, New York 1952.

⁷ Cicero, *De orat.* II, c. 9, 36 u. c. 12, 51.

⁸ Cic., *De div.* I, 50. З цього ж питання див.: Karl Keuck, *Historia, Geschichte des Wortes und seiner Bedeutungen in der Antike und in den romanischen Sprachen*, Diss. Münster 1934.

мислителя часто-густо потрапляв до каталогів монастирських бібліотек саме як зібрання повчальних прикладів і широко розповсюджувався й передавався у спадок⁹. Тобто будь-якої миті існувала можливість скористатися наведеним вище висловом буквально, навіть незважаючи на те, що авторитет Біблії зумовлював у отців церкви на перших порах певний опір проти язичницької *historia magistra*. Ісидор Севільський у своїх широко відомих етимологічних нарисах хоча й часто вдавався до оцінки праці Цицерона *De oratore*, проте у своїх визначеннях поняття історії ухилився від окремого аналізу вислову «*historia magistra vitae*». Він викликав неабияке збентеження в середовищі апологетів християнства проповідуванням необхідності передавання у спадок як повчальних вірців саме світських історичних подій, та ще й навіть із досвіду язичників¹⁰. Звертання до подібної, сповненої недостойних прикладів історії як до наставниці життя, виходило за межі можливостей сприйняття церковної історіографії. Проте вже Ісидор — хоча й потай — не відмовляв язичницьким історіям у виховному впливі¹¹. А Беда* вже цілком свідомо виправдовував світську історію, яка дає не лише відразливі, а й достойні наслідування приклади¹². Обидва свя-

⁹ *Manitius*, *Gesch. d. Lit. des lat. Mittelalters*, München 1911, с. 478 і далі; *Zielinski*, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig-Berlin 1908. *Philippson*, «Cicero» (*Pauly-Wissowa*, RE VII A I).

¹⁰ *Jacques Fontaine*, *Isidore de Seville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique*, Paris 1959, I, с. 174 і далі.

¹¹ *Isidor von Sevilla*, *Etymologiarium sive originum libri XX* (ed. *W.M. Lindsay*, Oxford 1957, 2 Bde) I. с. 43: *Historiae gentium non inpediunt legentibus in his quae utilia dixerunt. Multi enim sapientes praeterita hominum gesta ad institutionem praesentium historiis indiderunt.* Поп.: *Hugo Friedrich*, *Die Rechtsmetaphysik der Göttlichen Komödie* (Frankfurt 1942), де зазначається, що Грегор Великий знову дозволив використання язичницьких вірців (*exempla*) — с. 36.

* *Беда Високоповажний (Beda Venarabilis) (бл. 673–735)* — англосаксонський богослов та історик, укладач пасхальних таблиць до 1064 р., за допомогою яких історичні події прив'язувалися до літочислення від Різдва Христового. Автор «Церковної історії англійського народу» (заверш. в 731 р.). — *Ред.*

¹² *Beda*, *Historia ecclesiastica gentis anglorum* (ed. *A. Holder*, Freiburg und Tübingen 1882) Proöm.: *Sive enim historia de bonis bona referat ad imitandum bonum auditor sollicitus instigatur; seu mala commemoret de pravus, nihilominus religiosus ac pius auditor sive lector devitando, quod noxium est et perversum, ipse sollertius ad exsequenda ea, quae bona ac digna esse cognoverit, acceenditur.* Поп.: *H. Beumann*, *Widukind von*

тенники завдяки своєму неабиякому впливу сприяли тому, що поруч із історією з переважно релігійним підґрунтям своє постійне, хоча й другорядне місце, зберегли за собою нерелігійні історичні події корисного повчального характеру.

Ще Меланхтон послуговується таким роздвоєнням, згідно з яким і біблійні, і язичницькі історії можуть бути прикладами для змін у земному житті, бо їх виток є перст Божий¹³. Таким чином, уявлення античної доби про покликання історіографії залишалися сумісними з християнським історичним досвідом, горизонти якого були окреслені очікуваннями спасіння. Навіть лінійна схема подій, визначених наперед Біблією, та їх втілення в життя — аж до Боссе — не зруйнувала того простору, який давав можливість зробити висновки з минулого на майбутнє.

Після того як розвіялися сподівання кінця світу, стара історія з новою силою заявила про себе як про наставницю. Своім закликом не лише милуватися досвідом древніх, а й наслідувати його¹⁴, Макіавеллі особливо чітко озвучив прагматичний підхід до історії, прагнення отримувати постійну користь від неї, бо сплавив воєдино емпіричне мислення та мислення, орієнтоване на пошук взірців, що могли б слугувати застереженням. В основу своєї праці «Метод легкого вивчення історії» Боден поклав вислів Цицерона: саме його слід визнати найголовнішим, бо він апелює до священних законів історії, завдяки яким люди можуть усвідомлювати своє сьогодення й висвітлювати майбутнє, причому не в теологічному, а в практичному й політичному сенсах¹⁵. Детальний перелік постійних переспівів¹⁶ чи

Korvey als Geschichtsschreiber та: *Herbert Grundmann*, *Eigenart mittelalterlicher Geschichtsanschauung*, in: *Geschichtsdnken und Geschichtsbild im Mittelalter*, Darmstadt 1961, с. 143 і далі та 430 і далі.

¹³ Див. відповідні приклади в кн: *Adalbert Klemp*, *Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung*, Göttingen 1960, с. 21 і далі, 142; стосовно Лютера пор.: *H. Zabrnt: Luther deutet Geschichte*, München 1952, с. 16 і далі з численними прикладами.

¹⁴ *Niccolm Machiavelli*, *Discorsi*, ed. *Giuliano Procacci*, Milano 1960, *Libro primo*, *Proemio*, с. 123 і далі.

¹⁵ *Jean Bodin*, *La Methode de l'Histoire*, franz. v. *Pierre Mesnard*, Paris 1941, XXXVIII, с. 14, 30, 139 *passim*.

¹⁶ Пор. наприклад видрукуваний численними тиражами *Lexikon Juridicum* Й. Кала: *J. Kabl: Historia propria earum rerum quibus gerendis interfuit is, qui enarrat... Historias autem rerum gestarum ab initio mundi, Deus optimus Maximus ob eam rem describe voluit, ut exemplis tandem omnium seculorum ob oculos novis formam exponeret, secundum quam*

пишномовних варіацій¹⁷ цього підходу, аж до спохи пізніх про-світників на зразок Маблі¹⁸, був би надто обтяжливий. Цей вислів втілюється в різних варіаціях — від таких патетичних, як «*futurorum magistra temporum*¹⁹», й аж до легковажних настанов імітаційного характеру.

Так, зокрема, історіограф із Данцига Ленгніх пише, що вчен-ня про історію відкриває нам усе, «що при такому ж збігу об-ставин знову може знайти своє використання²⁰». У цьому ряду можна назвати й ім'я ще однієї маловідомої людини — генерал-лейтенанта Фрайгерра фон Гарденберга: він наказував домаш-ньому вчителю свого знаменитого сина не зосереджуватися лише на сухих фактах. Адже «всі минулі й теперішні вчинки мають доволі подібний вигляд, а без науки про них можна було б здебільшого обійтися, якщо не оповити цей каркас живою плоттю й не показати молодій людині, що стало поштовхом до рушійних змін і за рахунок яких порад чи засобів вдавалося досягти тієї чи тієї кінцевої мети, або ж яким чином і чому не вдавалося цього зробити; так проповідь сягає розуму, а не пам'яті; історія стає приємною та цікавою для того, хто навчається, і він непомітно збагачується життєвою та держав-ною мудрістю й опановує мистецтвом *artes belli ac pacis* (мистецтво війни та миру)²¹. Це останнє свідчення батька,

delabescente Reipublicae statu feliciter reparando deliberaremus (ed. Jac. Stoer, 1615, с. 525), або: *G.A. Viperano, De scribenda Historia*, Antwerpen 1569; на думку автора, завдання історика полягає в «*res gestas narrare, quae sint agenda exempla*».

¹⁷ *J.H. Alsted, Scientiarum omnium Encyclopaediae*, Bd. IV, Buch 32, exhibens *Historicam* (Lugduni 1649). *Historica est disciplina composita de bono practico obtinendo ex historia... Historia est theatrum universitatis rerum, speculum temporis, thesaurus demonstrationis, oculus sapientiae, speculum vanitatis, imbecillitatis et stultitiae, principium prudentiae, custos et praesox virtutum, testis malitiae ac improbitatis, vates veritatis, sapientiae metropolis, et thesaurus ad omnem posteritatem, seu ktema eis aei...*(с. 25 і далі).

¹⁸ *de Mably, De l'étude de l'histoire*, Paris 1778, Kap. I, де рекомен-дується читати Плутарха, аби правитель сам міг обрати собі свій взірець.

¹⁹ *Franz Wagner*, цит. за: *Peter Moraw, Kaiser und Geschichtsschreiber*, близько 1800 року, в кн.: *Welt als Geschichte*, 1963, с. 2, 130.

²⁰ Цит. за: *Theodor Schieder in: Deutscher Geist und ständische Freiheit*, Königsberg 1940, с. 149.

²¹ Цит. за: *Hans Hausherr, Hardenberg, eine polit. Biographie*, I. Teil (hrsg. v. *K.E. Born*), Köln und Graz 1963, с. 30 і далі.

стурбованого правильним вихованням свого сина, набуває особливої значимості, бо в ньому зайвий раз збігаються педагогічні очікування доби Просвітництва й уявлення про традиційне покликання історії.

Проте не слід недооцінювати і практичний повчальний характер історико-політичної літератури в період ранньої нової доби²². Правові суперечки так чи інакше залежали від історичних дедукцій; відносна непорушність, яка тоді ще пов'язувалася із правом, відповідала уявленням про історію як віддзеркалення незмінності та повторюваності природи. Зростаюча витонченість тодішньої політики відображається в саморефлексіях авторів мемуарів і звітах посланців про переговори. І все ж вона залишалася в полоні історичного простору тодішніх реалій державного управління та статистики. Постійні роздуми Фрідріха Великого про те, що історія є школою правителів, починаючи від Фукідида й аж до Комміні*, кардинала Ретца чи Кольбера, це не просто вислів загального характеру в усній формі. Завдяки постійному порівнянню випадків, наявних у минулому, він відточував своє мистецтво розігрування комбінацій. Зрештою, пояснюючи свою «позбавлену моралі» політику, Фрідріх, не вдаючись до виправдань, посилається на безліч прикладів, які з

²² *Abraham de Wicquefort*, праця якого *L'Ambassadeur et ses fonctions* постійно перевидавалася з 1682 року, висунув таку вимогу: «la principale estude de ceux, qui pretendent se faire employer aux Ambasades, doit ester l'Histoire» («головним предметом навчання для тих, хто має намір служити в посольствах, має бути історія») (Amsterdam 1746, I, 80), він вважає Тацита й Комміні рівноцінними наставниками для дипломата. Пор. також вступ Віктора Пьошля (*Victor Pöschl*) до праці Тацита *Historien* (Stuttgart 1959, у перекладі нім. мовою, VII і далі). *J. Ch. de Folard* переклав французькою мовою (Paris, с. 1727 і далі) «Histoire de Polybe» і додав до перекладу військово-науковий коментар свого часу, значення якого Фрідріх II оцінив настільки високо, що розпорядився опублікувати уривок з нього, який у свою чергу був перекладений для цього німецькою мовою (Leipzig 1760).

* *Philippe de Comynes* (бл. 1447–1511) — французький політик і дипломат. Служив при дворі герцога Бургундського Карла Смільового (з 1467), лідера опозиційної «Ліги громадського блага»; короля Людовика XI (до 1483); під час правління Карла VIII (1483–1498) був відлучений від двору й направлений як дипломат в Італію; за правління Людовика XII (1498–1515) відігравав помітну політичну роль. Автор «Мемуарів» (*Mémoires*) — фактично біографії Людовика XI, — та двох книг про італійські походи Карла VIII. Прибічник ідеї об'єднання Франції. — *Ред.*

міркувань державного блага спонукали його до саме таких політичних дій²³.

Звичайно ж твердження старого Фрідріха про те, що сцени світової історії розігруються знову й знову, достатньо лише міняти імена діючих осіб, є сплавом самоіронії та песимізму²⁴. Тут можна навіть вбачати секуляризацію фігурального мислення — незмінним проте залишається теза про повторюваність, а отже, і про можливість опанування історичним досвідом. Це засвідчується й прогнозом Фрідріха щодо Французької революції²⁵. В окресленому просторі європейської республіки князів, із притаманними їй державними органами та становими устроями, магістральна роль історії була водночас і симптомом, і гарантом тієї безперервності, що об'єднувала в собі минуле та майбутнє.

Звичайно ж, існували й заперечення проти постулату про можливість вчитися на уроках історії. Це — й Гвіччардіні, який слідом за Арістотелем, завжди вважав майбутнє непевним, відмовляючи тим самим історії в її прогностичному змісті²⁶. Це — й Граціан, який, щоправда, відштовхуючись од циклічності мислення, хоча й не заперечує передбачуваність подій, проте, з огляду на неминучість, що іманентно притаманна цьому поняттю в його розумінні, вихолощує зміст цього поняття й робить його зайвим²⁷. Це — й сам старий Фрідріх, котрий завершує свої

²³ *Frédéric le Grand, Oeuvres*, Berlin 1846, Bd. 2, Avant-Propos von 1746 zur Hist. de mon temps, с. XIII і далі.

²⁴ *Frédéric le Grand, Oeuvres*, Berlin 1846 (II, 34, aus der Histoire de mon temps в редакції 1775 року) «Quiconque veut lire l'histoire avec application, s'apercevra que les mêmes scènes se reproduisent souvent, et qu'il n'y a qu'à y changer le nom des acteurs» («Кожний, хто з увагою хоче прочитати історію, переконається, що дуже часто повторюються ті ж самі сцени і що треба лише замінити імена акторів»). Пор. у цьому зв'язку: *Gottfried Arnold, Wahres Christentum Alten Testaments*, 1707, 165: «У світі розігрується все та ж комедія чи трагедія, міняються лише її дійові особи». Фрідріх, звичайно ж, зробив із цього висновок про те, що краще вивчати історію винаходів і прогресу крізь призму просвітленого розуму» (зазн. праця).

²⁵ *Його ж*: Oeuvr. IX, с. 166. У 1770 році цей прогноз був зроблений на основі *Système de la Nature* Гольбаха.

²⁶ *Francesco Guicciardini, Ricordi* (hrsg. v. R. Palmarocchi), Bari 1935, II, с. 58, 110, 114, та I, с. 114; тут цит. за виданням: *E. Grassi, Bern* 1946, с. 34 і далі. Див. також *Polybios, Hist.* V, с. 75, 2 та XV, с. 27, 5.

²⁷ *Baltasar Gracián, Criticyn* (в перекл. нім. мовою: *H. Studniczka*), Hamburg 1957, с. 179 і далі.

мемуари про Семирічну війну тим, що відмовляє всім прикладам, які можуть слугувати пересторогою, у повчальності: «Бо одна із якостей людського духу полягає в тому, що приклади ще нікого не зробили кращим. Дурниці, скоєні батьками, втрачені для їхніх дітей; кожне покоління повинне накоїти власних помилок²⁸».

Та все ж скептична у своїй основі позиція, якою живляться подібні висновки, не зруйнувала істинності своєрідного змісту нашої повчальної формули, хоча б з огляду на її вкоріненість у тому ж просторі досвіду. Бо зрештою й те, що з прикладів історії неможливо нічого навчитися, є переконанням, яке виростає з досвіду, уроків історії, які — як вважає й Буркгардт²⁹ — робить того, хто це знає, прозорливішим, розумнішим і мудрішим. Адже щоразу існуюча можливість чогось Іншого не усуває незмінно Однакового настільки, аби це Інше через цю причину не могло усвідомлюватися як щось Інше. «Зникає те, що є певним, або та розбіжність, яка — незалежно від способу та причини свого виникнення — постає як щось стале й незмінне³⁰». Скептицизм, що окреслювався за часів Просвітництва, завдяки посиленню на одвічну однаковість, все ж виявився неспроможним поставити під сумнів зміст нашого вислову. Проте водночас його змістове наповнення поступово вимивалося. Зміщення історії з тієї кафедри, яку вона обіймала досі, насамперед просвітниками, котрі самі так охоче послуговувалися її уроками, відбувалося в процесі зрушень, наслідком яких стало нове співвіднесення минулого та майбутнього. Зрештою «сама історія» почала по троху відкривати нові простори досвіду. Нова історія набула притаманних лише їй часових властивостей, її різний ритм і зміни в термінах набуття досвіду позбавили минуле його досі очевидного для всіх статусу прикладу-застереження.

Далі розглянемо ці процеси в симптоматичних місцях змін нашого основного тезису.

²⁸ *Frédéric le Grand*, Oeuvr. V, 233, Histoire de la Guerre de sept ans, Kap. 17: «Car c'est là le propre de l'esprit humain, que les exemples ne corrigent personne; les sottises des pères sont perdus pour les enfants; il faut que chaque generation fasse les siennes» (написано 17.12.1763 р.).

²⁹ *Jacob Burckhardt*, Weltgeschichtliche Betrachtungen, hrsg. v. R. Stadelmann, Pfullingen 1949, с. 31. І з цього ж приводу: *Karl Löwith*, *Jacob Burckhardt*, Stuttgart 1966, с. 19, 53,94.

³⁰ *G.W.F. Hegel*, Phänomenologie des Geistes, hrsg. v. J. Hoffmeister, Leipzig 1949, с. 156.

II

Щоб охарактеризувати феномен грядущої нової доби, згадаймо вислів Токвілля. Протягом всього свого твору він із захопленням стежить за тим, як зі спадковості старого часового модусу народжується сучасність: «Після того, як минуле перестало освітлювати майбутнє, людський розум блукає в темряві³¹». Ця думка Токвілля вказує на відкидання традиційного досвіду, що є прихованим результатом багатогранного процесу, який розгортається то незримо й повільно, то раптово й стрімко, та якому, зрештою, свідомо надається прискорення.

Наша спроба простежити історію поняття є лише тим початковим прийомом, який дає змогу зафіксувати ці процеси. При цьому стає очевидним, як по мірі передачі нашого загального твердження від одного покоління до іншого і внаслідок зрушень у смисловому співвіднесенні ламається та видозмінюється його розуміння. Саме з цього моменту наш вислів отримує свою власну історію: вона водночас є тією історією, котра позбавляє його притаманної лише йому істинності.

По-перше, в німецькомовному ареалі відбулося зміщення слів, котре позбавило старий вислів його змісту, або ж принаймні проклало шлях до вихолощення його смислу. Усталене запозичене слово «Historie», що позначало здебільшого звіт, розповідь про персбіг подій, а у своєму спеціальному значенні — історичні науки, протягом XVIII століття дедалі більше витіснялося словом «Geschichte». Відхід од слова «Historie» до слова «Geschichte» відбувся приблизно з 1750 року, причому зі швидкістю, що піддається навіть статистичному обрахунку³². Проте «Geschichte» на перших порах означало й «факт виконання чи послідовність активних або пасивних дій», тобто сам вислів відсилав скоріше

³¹ *Alexis de Tocqueville, De la Démocratie en Amérique, 4. Teil, Kap. 8; Oeuvr. compl. (ed. J.P. Mayer), Paris 1961, I, с. 336: «Я перехожу зі століття в століття, аж до найвіддаленішої давнини, і не відчуваю ніякої схожості з тим, що у мене перед очима. Якщо минуле вже не освітлює майбутнє, розум діє в темряві». «Je remonte de siècle en siècle jusqu'à l'antiquité la plus reculée: je n'aperçois rien qui ressemble à ce qui est sous mes yeux. Le passé n'éclairant plus l'avenir, l'esprit marche dans les ténèbres». Із цього ж приводу див.: *Hannah Arendt, Fragwürdige Traditionsbestände, Frankfurt 1957, с. 102 та її ж: Über die Revolution, München 1963, с. 70.**

³² Пор.: *W. Heinsius, Allgemeines Bücherlexikon (1700–18010), Leipzig 1812, Bd. 2, де вже формулювання самих заголовків свідчать про те, що поняття окремо взятої історії (Historie) витісняється поняттям*

до події як такої, а не до повідомлення про неї. Щоправда слово «Geschichte» віддавна мало ще й значення «повідомлення», тоді як слово «Historie», навпаки, вказувало й на подію як таку³³. Одне надавало забарвлення іншому. Проте із цього взаємного перехрещення, якому марно намагався покласти край Нібур*, у німецькій мові сталося зміщення центра ваги. Слово «Geschichte» набувало дедалі більшого поширення, витісняючи з мовного обігу слово «Historie». Чим тіснішим ставав сплав у значенні слова «Geschichte» події та повідомлення про неї, тим благодатнішим був мовний ґрунт для трансцендентального переходу, який привів до появи ідеалістичної філософії історії. Поняття «Geschichte» почало дедалі більше усвідомлюватися як взаємопов'язана сукупність дій. Формула Дройзена, згідно з якою історія є лише знанням про неї, результат саме такого усвідомлення³⁴. Така конвергенція подвійного смислу звісно ж змінила й значення слова «Historie» як *vitae magistra*.

Слово «Geschichte» у значенні одноразової події чи універсального зв'язку подій звичайно ж не могло реалізувати свою повчальну функцію так, як слово «Historie» у значенні повідомлення застережливо-повчального характеру. Відбулося розмивання науково визначених меж між риторикою, історією та мораллю, а слово «Geschichte» в німецькій мові за рахунок цього стало новим мірилом досвіду в рамках старої формули. Так, для Лудена* мистецтво — якщо таке існувало взагалі, — по-

історії взагалі (Geschichte). Детальний аналіз цього процесу див.: R. Koselleck, Die Herausbildung des modernen Geschichtsbegriffs. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Stuttgart 1975, Bd. 2, с. 647 і далі.

³³ Див. із цього питання: Johannes Hennig, Die Geschichte des Wortes «Geschichte» in Dt. Vjschr. f. Lit.wiss. u. Geistesgesch. 1938, 16. Jg., с. 511 і далі та: Heinz Rupp u. Oskar Köbler, Historia-Geschichte, in Saeculum Bd. 2, 1951, с. 627 і далі.

* Niebur, Barthold Georg (1776–1831) — німецький історик, основоположник історико-філологічного критичного методу, що заклав підвалини німецької професійної історіографії XIX ст. Автор «Римської історії» (1811). — *Ред.*

³⁴ J.G. Droysen, Historik (hrsg. von R. Hübner), München und Berlin 1943, 325 (MS-Druck von 1858), с. 357 (§83).

* Luden, Heinrich (1778–1847) — професор університету Іена, відомий своїми працями з національної історії, яку він пов'язував із систематичною політикою. Крім «Посібника мудрого державознавства або політики» (1811), автор трьохтомної «Загальної історії народів та держав» (1814–22), редактор та автор «Nemesis», журналу політики та історії. — *Ред.*

лягало в пошуку доказової бази для вивчення історії із самих подій. Своє завдання, як він писав у 1811 році, він вбачав у тому, «щоб дати історії самій говорити про себе... Кожен вільний користуватися її уроками, чи нехтувати ними³⁵». Історія набувала нового виміру, який не міг бути відтворений ніякими повідомленнями й залишався несловимим у всій сукупності висловлювань про себе. Якщо визнати, що лише сама історія спроможна розповісти про себе, то напрошується наступний хід, який остаточно вихолостив нашу формулу та перетворив її на тавтологічну оболонку. З історії можна навчитися лише історії, як це із сарказмом сформулював Радовітц, повернувши вислів Гегеля проти нього самого³⁶. Цей вербальний висновок був, звичайно ж, не єдиним умовиводом, який не випадково нав'язаний мовою. Політичний супротивник автора нашого вислову, скориставшись двозначністю німецького слова, надав старій формулі нового та безпосереднього смислу: «справжньою наставницею є сама Історія, — а не

³⁵ *Heinrich Luden*, Handbuch der Staatsweisheit oder der Politik, Jena 1811, VII і далі. Вислів «історія як така» прибирає можливість ототожнення тезису Лудена зі старим афоризмом про те, що історик зобов'язаний дати фактам можливість говорити самим за себе, що він повинен виконувати функцію дзеркала чи художника, покликаного відтворювати голу правду. Цей зворот із часів Лукіана та сприйняття його теорії крізь призму перекладу В. Піркгаймера (1514 р.) латинською мовою та Віланда (1788 р.) німецькою мовою постійно з'являється в наукових працях (із цього приводу див.: *Rolf Reichhardt*, Historik und Poetik in der deutschen und französischen Aufklärung, Staatsarbeit Heidelberg 1966). Таке самоусвідомлення істориків є наслідком тієї наївної теорії пізнання, згідно з якою дослідник може і зобов'язаний у своєму викладі слідувати історичним фактам. Пор. напр.: *J.L. v. Mosheim*: Історія повинна змальовувати події, проте змальовувати їх без фарб. Це слід розуміти так: у процесі зображення вчинків та осіб вона повинна всіляким чином уникати спокуси прикрасити їх пишномовними зворотами, алегорією чи образами. Все має залишатися й, відповідно, зображатися, так би мовити, у своєму природному стані» (*Versuch einer unpartheyischen und gründlichen Ketzergeschichte*, 2. Aufl. Göttingen 1748, с. 42 і далі). *Möser* у цьому відношенні займає поміркованішу позицію, ближчу до Лудена, звертаючись у своєму вступі до Оснабрюкської історії (1768 р., вид. *Абекер*, Берлін 1843, I, VII) з вимогою, «що в історії, як і на картині, мають говорити лише факти, а право на враження, спостереження та судження слід залишити за кожним, хто споглядає їх».

³⁶ *Radowitz*, Ausg. Schr. II, с. 394, Regensburg o.D.

написана історія³⁷». Отже, історія («Geschichte») може навчити чогось лише в разі відмови від «історії» («Historie»). Всі три варіанти окреслили новий простір досвіду, в якому стара «історія» (Historie) змушена була відмовитися від претензії на звання «magistra vitae». Вона втратила його, переживши сама себе, на користь «Geschichte».

Це веде нас до усвідомлення ще однієї точки зору. Ми не випадково говорили про історію, «історію саму по собі» у промовистій однині та без співвіднесення цього поняття з підметом чи додатком. Цей своєрідний і звичайний для нас нині зворот походить теж із другої половини XVIII століття. По мірі того як слово «Geschichte» витісняло слово «Historie», воно ще й набувало іншого характеру. Щоб особливо виділити нове значення, спочатку доволі охоче говорили про історію саму по собі, історію як таку, історію взагалі — себто власне про історію. Цей процес згодом узагальнив Дройзен у своєму вислові: «Історія височить над історіями (*Über den Geschichten steht die Geschichte*)³⁸».

Не слід недооцінювати цієї концентрації на одному понятті в мові, починаючи з 1770 року. Згодом, після подій Французької революції, історія сама стане суб'єктом, оснащеним божественними епітетами всесилля, всеправедності чи святості. *Хід історії* (*Arbeit der Geschichte*), якщо вдатися до слів Гегеля, стає тією рушійною силою, котра пронизує людину та руйнує даровану їй природою ідентичність. І тут дорогу торувала теж німецька мова. Об'ємність значення й тодішня новизна слова «Geschichte» ґрунтувалися на збірному значенні форми однини. До середини XVIII століття вислів «Geschichte» завжди вживався лише з

³⁷ *Gustav von Mevissen*, (Ein rheinisches Lebensbild von J. Hansen, Berlin 1906, I, с. 133) праця, датована 1837 роком, що теж спрямована проти Гегеля. Цю критику у своїй початковій формі знаходимо також в роботі: *Lichtenberg* (Ges. Werke, Frankfurt 1949, I, с. 279): «Теза про те, що історія є наставницею життя, належить до тих фраз, які багатьма проповідуються без будь-якого аналізу та вивчення. Слід було б дослідити, звідки в людей, які вивищилися завдяки своєму розумові, взявся цей розум. Вони черпають його в діях і вчинках, у гущі подій, а не там, де про це розповідається». Зрештою Лихтенберг все ж повертається до старого афоризму, коли стверджує, що найкраще було б, якби великі мужі самі повинні були б писати свої історії, тоді як Мевіссен цілком логічно вважає й це недоречним, і висуває натомість нове завдання «писати історію рефлексії історії».

³⁸ *Droysen*, Historik, München und Berlin 1943, с. 354.

дієсловом у множині. Наведемо лише один типовий приклад із 1748 року: «*Die Gechichte sind*», зазначається у «Загальному лексиконі мистецтв і наук» Яблонського³⁹, «*die Geschichte sind ein Spiegel der Tugend und Läster, darinnen man durch fremde Erfahrung lernen kann, was zu tun oder zu lassen sei; sie sind ein Denkmal der bösen sowohl als der löblichen Taten*». («Історія — це дзеркало чеснот і пороків, вдивляючись в яке, можна навчитися на чужому досвіді, що слід робити, а що облишити; вона є пам'ятником злим і достойним похвали вчинкам»). Тут ми чуємо відлуння традиційного понятійного визначення, і це й є найхарактернішим: історія асоціюється з нанизаними одна на одну окремими подіями, про що писав і Боден у своїй методологічній настанові з кращого пізнання історії, де «історії» писались у формі множини.

Отже, на німецькомовній території слово «*die Geschichte(n)*» було спільною формою множини двох форм однини: «*das Geschichte*» і «*die Geschichte*⁴⁰» і вказувало на відповідну сукупність окремих різновидів. Цікаво простежити те, як непомітно, несвідомо, зрештою й під впливом численних різноманітних теоретичних розмірковувань, форма множини слова «*die Gechichte*» перетворилася на згусток однини зі збірним значенням. Перша лексична фіксація цієї форми датується 1775 роком, автором її є Аделунг, що тим самим передбачив подальший розвиток⁴¹. Уже через три роки один із рецензентів «Загальної німецької бібліотеки»⁴² скаржить на те, якого поширення набула нова лексема «*Geschichte*», що стала модним словом і

³⁹ Königsberg-Leipzig, 2. Aufl., Sp. с. 386.

⁴⁰ *Benecke-Müller-Zarncke*, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, Leipzig 1866, II, 2, с.15 і далі.

⁴¹ У праці Цедлера: *Zedler*, *Universallexikon* ще бракує ключового слова «історія». Аделунг, що фіксує витіснення слова «окремо взята історія (Historie) словом «історія в цілому» (*Geschichte*) і тим самим сприяє цьому процесу, подає його так: «*Die Geschichte, plur. ut nom. sing...*» У своєму звичному значенні історія (*Geschichte*) є «чимось певною мірою цілісним» та істинним, тобто не вигаданим. «Історія цієї людини достойна уваги» означає: за всім, що з ним трапилось, стоять певні події. Саме в такому розумінні це слово часто набуває збірного значення без форми множини і позначає явища чи події одного порядку». (*Versuch eines vollständigen Grammatisch-kritischen Wörterbuches der Hochdeutschen-Mundart*, Leipzig 1775, II, с. 600 і далі).

⁴² Hrsg. v. *F. Nicolai*, Berlin u. Stettin 1778, Bd. 34, с. 473. Анонімна рецензія: *C.F. Flögel*, *Geschichte des menschlichen Verstandes*, Breslau 1776, 3. Aufl.

позбавлена будь-якого оповідного та повчального значення: Модне слово *G e s c h i - c h t e* є справжнісіньким спотворенням мови, адже у цьому творі (автором якого був Фльогель), про розповідь можна говорити хіба що у прикладах.

Ця, так би мовити, виокремлена історія, позбавлена властивості служити прикладом, здатним повторюватися, не в останню чергу стала наслідком зрушення в розмежуванні між теорією історичної науки (Historik) і поетикою. Епічна єдність, визначена початком і кінцівкою твору, дедалі більше починає просктуватися на площину історичних оповідей⁴³. Факти минулого могли бути покладені на мову історичної дійсності лише у процесі проходження їх через свідомість. Це впливало із дискусії про пірронізм⁴⁴. Як говорив Хладеніус*: історію можна

⁴³ *Fénélon*: «La principale perfection de l'histoire consite dans l'ordre et dans l'arrangement. Pour parvenir à ce bel ordre, l'historien doit embrasser et posséder toute son histoire; il doit la voir tout entière comme d'une seule vue... Il faut en montrer l'unité» («Головна досконалість історії полягає в її порядку та доладності. Аби досягти цього прекрасного порядку, історик має охопити і засвоїти свою історію в цілому; він має бачити її всю, наче єдиним поглядом... Треба показати її єдність») *Oeuvres comp.*, Paris 1850, III, с. 639 і далі. *Projet d'un traité sur l'histoire*, 1714. Завдяки люб'язній пораді Ганса Р. Яусса, див. його роботу: *Literarische Tradition und gegenwärtiges Bewußtsein der Modernität*, in: *Aspekte der Modernität*, Göttingen 1965, с. 173. З німецькомовних робіт див.: *Justus Möser*, який у своїй праці: *Patr. Phantasien* (Hamburg 1954, IV, с. 130 і далі) в 1780 році змальовує картину історії німецької імперії від 1495 року: на його думку, потрібно «відтворити її перебіг силою епосу». «Але доки ми не надамо задуму нашої історії цілісності, вона завжди буде подібна змії, яка, пошматована на тисячі частин, тягне за собою кожен шматок своєї плоті, пов'язаний з іншими шматками лише тонкими залишками шкіри».

⁴⁴ Див. із цього питання: *Meta Scheele*, *Wissen und Glauben in der Geschichtswissenschaft* (Beitr. z. Phil. N. 13) Heidelberg 1930.

* *Chladenius, Johann Martin (1710–1759)* — ортодоксально-лютеранський теолог і філософ-вольфіанець. Найважливіше значення для донаукового етапу розвитку історичної науки мала його праця «Загальна історична наука» (1752), в якій він розвивав загальну епістемологію досвіду, дискутуючи з пізнавально-теоретичними положеннями історичної думки Просвітництва. До сьогоднішнього дня зберігають актуальність наступні тематичні комплекси ідей Х.: а) історична герменевтика; б) розробка питань конституювання історії через наратив, тобто через акт розповіді; в) взаємозв'язок між об'єктивністю та партійністю; г) питання достовірності результатів історичного пізнання. — *Ред.*

передати лише у формі «образів, що оживають в уяві»⁴⁵. По мірі того, як від історії (Historie) вимагалась дедалі вища майстерність зображення подій, аби замість хронологічних рядів вона виявляла потаємні мотиви, вибудовуючи прагматичне ціле, щоб виявити у випадкових подіях внутрішню логіку, вимоги поетики з дедалі більшою силою проникали в історію (Historie). Історія постала перед вимогою інтенсивнішої наповненості реальним змістом задовго до того, як вона була у змозі дати гідну відповідь на цей виклик. Вона й надалі залишалася зібранням повчальних прикладів морального характеру, але по мірі того як відбувалося знецінювання цієї функції, змінювалася й значимість *res factae* (речі дійсної) стосовно *res fictae* (речі уявної). Саме ця значимість стала чітким мірилом поширення того нового усвідомлення історичної дійсності, під впливом якого навіть романи та оповіді вимушені були рядитися в одяг «histoire vřritable», тобто «правдоподібних історій»⁴⁶. Тим самим вони долучалися до процесу зростання претензій історії на правдивість, на той істинний зміст, в якому історії (Historie) постійно відмовляли з часів Арістотеля й аж до Лессінга⁴⁷. Так

⁴⁵ J.M. Chladenius, Einleitung zur richtigen Auslegung vernünftiger Reden und Schriften, Leipzig 1742; Хладеніус уже розрізняє «історію саму по собі», яку ніколи неможливо пізнати цілком, та уявлення про неї: ця розбіжність породжує точки зору (§ 309), необхідність тлумачення (§ 316) і змушує зображувати історію в оновлених образах (§ 353). Пор. його ж: Allgemeinen Geschichtswissenschaft, Leipzig 1752.

⁴⁶ Пор.: P.S. Jones, A list from French prose fiction from 1700 to 1750, Diss. Columbia Univ. New York 1939—наводиться у праці: H. Dieckmann та Herbert Singer, Der deutsche Roman zwischen Barock und Rokoko Köln u. Graz 1963, у списку літератури, вміщеному в цій роботі, за період з 1690 по 1750 роки знаходимо набагато більше «історій» (Geschichten), ніж «романів» (Romane). Загалом із цього питання див.: Werner Krauss, Studien zur deutschen und französischen Aufklärung, Berlin 1963, с. 176 passim та H.R. Jauss, Ästhetische Normen und geschichtliche Reflexion in der «Querelle des Anciens et des Modernes» (=Einl. zur Parallele des Anc. et des Mod. von Perrault, Neudruck München 1964).

⁴⁷ Aristoteles, De Arte Poetica (ed. I. Bywater, Oxford 1958), Kap. 9, с. 1451 b. Стосовно Лессінга див.: Lessing, Über den Beweis des Geistes und der Kraft (hrsg. v. Rilla, Berlin 1958, Bd. 8, с. 12) або Hamburgische Dramaturgie, 19. Stück (3. Juli 1767). Традиційне місце, що відводилося історичній науці, не завадило Лессінгу — втім як і енциклопедистам — відкрити нові шляхи у філософії історії навіть попри те, що він, наприклад, у своїй роботі «Erziehung des Menschengeschlechts» не використовує поняття «історія». Пор. також: Hans Blumenberg, Paradigmen zu einer Metaphorologie, Bonn 1960, с. 105.

перехрещуються між собою вимоги теорії історії та поетики, одне випромінювало свій вплив на інше, аби висвітлити іманентний смисл історії (Geschichte).

Лейбніц, котрий розумів історіографію та поетику як різновиди мистецтва моральних настанов, дав тлумачення історії роду людського як роману Божого, розв'язка якого закладена в акті творіння⁴⁸. Кант підхопив цю думку, метафорично осмисливши поняття «роман», щоб чітко окреслити природну єдність загальної історії. В часи, коли універсальна історія, що була сумою одиничних історій, перетворювалася на «всесвітню історію», Кант шукає такого орієнтиру, який був би у змозі надати хаотичній сукупності людських дій рис розумно влаштованої «системи»⁴⁹. Зрозуміло, що лише завдяки збірній формі однини слова «Geschichte», з'явилася можливість озвучення таких думок, незалежно від того, про що йшлося — всесвітню історію, чи якусь окремо взяту історію. Зокрема, Нібур анонсував, наприклад, свій цикл лекцій з історії епохи Французької революції саме під назвою «Geschichte», бо лише революція надає «всьому епічній єдності»⁵⁰. Лише осмислення історії як системи уможливило епічну цілісність, котра розкриває і творить внутрішні взаємозв'язки.

Зрештою Гумбольдт поклав край диспутові між історичною наукою та поетикою, що тривав декілька століть, пояснивши своєрідність «історії в цілому» її формальною структурою. Він — слідом за Гердером — запровадив категорії сили та напрямку, яким притаманна властивість завжди ухилятися від наперед заданих параметрів. Тим самим він відкинув наївне сприйняття здатності прикладів минулого слугувати змістовним зразком і зробив для історіографії з будь-якої тематики наступний загальний висновок: *«Історіограф, достойний цього звання, повинен представляти кожную подію як частину сукупного, або ж уміти розпізнати в кожній події контури*

⁴⁸ G.W. Leibnitz, Theodizee, 2. Teil, s. 148 u. 149 (hrsg. von C.J. Gerhardt, Leipzig 1932, 6, 198).

⁴⁹ Kant, Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, Neunter Satz 1784 (hrsg. von W. Weischedel, Darmstadt 1964, VI, 47). Антитеза, запозичена Кьостером у його статті: Historie in der Deutschen Encyclopädie..., Frankfurt 1790, Bd. 15, s. 625, уперше була сформульована представниками Геттінгенської школи.

⁵⁰ B.G. Niebuhr, Geschichte des Zeitalters der Revolution, Hamburg 1845, s. 41.

історії в цілому⁵¹». Отже, він переосмислив масштаби епічного зображення й переніс їх у площину історичного відображення.

Збірна форма однини дала можливість зробити ще один крок. Вона дозволила наділити історію тією внутрішньою силою притаманною людським подіям і пристрастям, котра сплавляє все воедино та спонукає до руху вперед за якимось таємничим або зримим планом, силою, відповідальність за яку людина може усвідомити і яку вважає запорукою можливості своїх дій. Ця подія в історії мови відповідала духові тієї епохи. Це був час посиленої уваги до одиничного, час спрощень, соціально та політично спрямованих проти станового суспільства: «свободи» стали свободою, «справедливості» перетворилися на справедливість, «просування вперед» (*les progres* — у множині) стало поступом, а численні революції — революцією «*La Révolution*». А якщо перевести погляд у бік Франції, можна додати, що поняття «історія» («*Geschichte*») в ареалі поширення німецької мови посідає таку ж центральну роль, як і Велика Французька революція у всій своїй неповторності в західній думці.

Саме Французька революція відкрила очі на поняття історії, котре побутувало в німецькій історичній школі. Ці два феномени стерли на порох зразки минулого, попри начебто їх сприйняття. Йоганнес фон Мюллер*, у традиції прагматичного викладання своїх геттінгенських учителів, у 1796 році пише: «*В історії можна знайти не лише те, що слід робити в окремих випадках (обставини можуть без кінця змінювати геть усе), а й узагальнений результат дії часів і народів.* За його словами, все

⁵¹ *Wilhelm von Humboldt*, *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers* (1821), *Werke*, Darmstadt 1960, I, с. 590 (=Ges. Schr. IV, с. 41): «(Історія) дає користь не лише своїми окремими прикладами того, чого слід дотримуватися, а чого — остерігатися, що часто вводять в оману і рідко стають в нагоді. Її справжня та безмірна користь полягає в тому, що вона будить та очищає розуміння того, як слід ставитися до дійсності, не стільки сама по собі, скільки завдяки формі, в якій виявляють себе події».

* *Müller, Johannes* (1752–1809), *von* (1791) — німецький історик епохи Просвітництва. Автор «Історії швейцарців» (1780), яка пізніше була перероблена й видана в 5 томах під назвою «Історія швейцарської конфедерації» (1786–1808), та численних статей і рецензій. Перебував на службі при дворах Касселя, Майнца, Відня і Берліна, а після наполеонівської окупації був генеральним директором у справах освіти в Королівстві Вестфалія. — *Ред.*

у світі має свій час і своє місце, і потрібно якнайкраще виконати завдання, покладені на людину долею⁵².

Семантичний зсув у понятті історії, котре змогло увібрати в себе універсальний зв'язок факторів впливу в їх неповторності, усвідомлював ще молодий Ранке. У 1824 році він написав книгу «Історії романських та германських народів» і наголосив на тому, що свідомо звертається *лише до історій, а не історії*. І все ж поняття «історія» в його повсякчасовій унікальності не підлягало для нього сумніву. Якщо все, що трапляється, зводиться до суперництва та почергової зміни унікальних і споконвічних сил, можливість прямого застосування історичних прикладів у власній ситуації зникає. Ранке продовжив свої міркування таким чином: «На історію поклали завдання судити минуле, наставляти своє оточення на благо прийдешнього: у своїй спробі ми не замахуємося на таке високе завдання, прагнучи зрештою лише показати, як власне все було насправді⁵³». Ранке здебільшого задовольнявся минулим часом, і лише після призначення на посаду редактора «Історико-політичного часопису» він звернувся до старого топосу *Historia Magistra Vitae*⁵⁴. Проте його явно невдала спроба, здавалося б, розвінчала історичну цінність цього старого загальноновизнаного афоризму.

Причиною відмови від безпосереднього прикладного застосування свого вчення — на тлі досить широкого розповсюджен-

⁵² *Jobannes von Müller, Vier und zwanzig Bücher allgemeiner Geschichten besonders der europäischen Menschheit, Stuttgart u. Tübingen 1830, VI, с. 351.* Схожий перехід від прагматичної повчальності до втілення доленосної місії історії зустрічаємо в *E.M. Arendt: «Уроки, які ми виносимо для себе як громадяни з минулого, незначні, ми охоче зробили б для себе вагоміші висновки, але... цей порядок і справді є мудрим. Прагнення від минулого до майбутнього позначене цілісним смислом; уроки, правила, приклади самі по собі мало що означають; адже кожна епоха нестримно пронизує й наповнює їх своїм духом» (Der Bauernaufstand — politisch betrachtet, Berlin 1810, с. 109).*

⁵³ *Sämtliche Werke, Leipzig 1874, 2. Aufl., Bd. 33, VI і далі.*

⁵⁴ *Historisch-Politische Zeitschrift, Hamburg 1832, I, с. 375: «Ми надто часто даємо волю своїй фантазії в нашому нинішньому часі, думаючи, що наші умови є новими й досі небаченими. Ми охоче беремо на озброєння те, що на сьогодні вважають добрим наші сусіди; ми рідко згадуємо про ті уроки, які дають нам минулі століття... Господь не лишив нас без свідчень... Книга історії лежить відкрита; ми можемо довідатися, завдяки чому з'являються великі нації, чому вони гинуть; у нас є співзвучні приклади з давнього минулого й зовсім свіжих спогадів».*

ня нашого крилатого вислову, насамперед у працях з історіографії, що ґрунтувались на природному праві⁵⁵ — було не історичне світобачення як таке. За обмеженням значимості подій, яку уособлювала *Historia Magistra*, стояв загальний досвід, котрий поділявся і протилежним табором прихильників прогресу.

Не випадково, що саме на ті два десятиріччя, коли почався процес утвердження збірної форми однини слова «Geschichte», тобто з 1760 по 1780 роки, припадає й поява поняття «філософія історії»⁵⁶. Це час, коли немов гриби після дощу з'являлися історії, побудовані на тлумаченнях, гіпотетичних доповненнях чи припущеннях. Ізелін у 1764, Гердер у 1774 та Кьостер у 1775 роках — торуючи шлях «Філософії історії» для вчених-істориків⁵⁷ — з точки зору історії розвитку слів, все ж були на крок позаду інших західних авторів. По суті вони запозичували та видозмінювали їх проблематику. Проте спільним для всіх них було руйнування уявлень про модельність минулих подій та розкриття неповторності, унікальності історичних процесів і можливості їх розвитку. У плані історії мови формування звичного для нас смислу поняття «історія» та поява у цьому зв'язку філософії історії були подіями одного порядку. Кьостер писав: «Той, хто користується висловом філософія історії, має лишень пам'ятати, що це не якась особлива і автономна наука, як може здатися комусь на перший погляд. Бо якщо таким чином здійснюється вивчення якоїсь частини історії як чогось цілого або ж усієї історичної науки, то це не що інше як історія (*Historie*) в чистому вигляді»⁵⁸. Исто-

⁵⁵ Див., наприклад: *Karl von Potteck*, Allgemeine Weltgeschichte, Braunschweig (20. Aufl.) und New York (1. Aufl.) 1848, I, с. 42 і далі, §§ 70 і далі: «Про користь історії».

⁵⁶ *Voltaires*, Philosophie de l'Histoire (Amsterdam 1765, pseudon. Abbé Bazin; krit. Ed. v. *J.H. Brumfitt*, Genf 1963 = Studies on Voltaire and the 18th Cent., Bd. 28, hrsg. von *Tb. Bestermann*; у 1767 році з'явилася рецензія *Гамперера* у книзі: Allgemeine Hist. Bibl., Halle, I, с. 218; у наступному році книгу під псевдонімом Базена було видано в перекладі і з коментарем видавців: *J.H. Harner*, Die Philosophie der Geschichte des verstorbenen Herrn Abtes Bazin..., Leipzig 1768.

⁵⁷ Із цього приводу див.: *R.V. Sampson*, Progress in the Age of Reason, London 1956, с. 70 і далі та *H.M.G. Köster*, Über die Philosophie der Historie, Gießen 1775.

⁵⁸ *H.M.G. Köster*, (=Sigle I), Art. Historie, Philosophie der Historie in der Teutschen Encyclopädie, Frankfurt 1790, Bd. 15, с. 666. Ще в 1848 році *Юліус Шаллер* писав у Галльському Альманаху (*Hallischen Jahrbücher*, Nr. 81, с. 643): «Історія як зображення подій у своєму довершеному вигляді неминуче має бути водночас і філософією історії».

рія та філософія історії — це комплементарні поняття, котрі унеможливають «філософізацію» історії: істина, що надовго загубилася у ХІХ столітті⁵⁹.

Потенційна одноманітність і повторюваність історій, нерозривно пов'язаних із природою, відійшла в минуле, сама історія була визволена з полону природи й стала явищем, що відтепер, як це було досі з природою, перетворилося на об'єкт філософського осмислення. З цього моменту відбулося понятійне розмежування природи та історії, а свідченням цього стало вилучення із корпусу історичних наук саме протягом цих десятиріч старого підрозділу *historia naturalis*, котре знаходимо в *Енциклопедії* Вольтера, а також у нас, у працях Аделунга⁶⁰.

⁵⁹ Попри всі спроби класифікації генеалогії сучасного поняття історії на основі християнсько-теологічних тлумачень подій земного життя саме по собі поняття історії Спасіння вже передбачає розпад *historia sacra* та *historia profana* і готує ґрунт для думки про необхідність виокремлення «історії як такої». *Томас Вітценманн* свідомо взяв на озброєння всю повноту значень сучасного йому поняття історії під час роботи над своєю працею: *Die Geschichte Jesu* з підзаголовком: *Zur Philosophie und Geschichte der Offenbarung* (Leipzig 1789): «Нарешті настав час для розгляду історії Ісуса не лише як вмістилища догм, а як високої історії людства» (с. 67). А перед цим він зазначає: «Я прагнув швидше знайти підтвердження своєї філософії в історії, а не навпаки. Історія є тим джерелом, з якого слід черпати все необхідне». (с. 55). Його духовний наставник *Бенгель* ще не мав можливості (як і *Лессінг*) скористатися сучасним поняттям історії у своєму науковому тлумаченні черги невдалих апокаліптичних передбачень як наростаючого процесу усвідомлення й осягнення істини, кінцевою точкою якого мало стати злиття матеріальної та духовної «історій» в істинному провидінні (*Erklärte Offenbarung Johannis*, 1740, hrsg. v. *Burck*, Stuttgart 1834). Тим самим було закладено основу теологічної моделі феноменології духу, що спонукало *Канта* під час дискусії між факультетами (Ed. *Weischedel*, VI, с. 335) висловити таке зауваження: «Однак те, що віра в історію має бути обов'язковою ознакою духовності, є забобою». Лише в період розквіту ідеалістичної філософії історії Й.Хр.К. фон Гоффманну в сорокових роках вдалося сформулювати поняття, яке, щоправда, було лише частково протилежним поняттю історії Спасіння. Пор.: *G. Werth*, *Die Heilsgeschichte*, FGLP IV, 2, 1931 та *Ernst Benz*, *Verheißung und Erfüllung, Über die theologischen Grundlagen des deutschen Geschichtsbewußtseins*, in *ZKiG* 54, 1935, с. 484 і далі.

⁶⁰ *Voltaire*, Art. *Histoire* (*Encycl.*, Lausanne u. Bern 1781, 17, с. 555 і далі): «*histoire naturelle, improprement dite histoire, et qui est une partie essentielle de la physique*» («історія природна, що не є історією у влас-

У формі цього, на перший погляд чисто науково-історичного розмежування, рішуче заявляє про себе процес відкриття особливого історичного часу. Йдеться, так би мовити, про темпоралізацію історії, котра відтоді починає відрізнятися від хронології, вкоріненої у природі. До XVIII століття в основу черговості та кількісних обрахунків історичних подій були покладені дві природні часові категорії: кругообіг зірок та природно зумовлена зміна правителів і династій. Проте вже Кант, відкинувши всякі тлумачення історії на основі чітко визначених астрономічних даних і принцип династичного успадкування як такий, що суперечить розуму, відмовився тим самим від того орієнтира, яким була досі усталена хронологія з її теологічним забарвленням і суворим слідуванням анналам. *Так, ніби не хронологія повинна йти в руслі історії, а навпаки, історія має слідувати за хронологією*⁶¹.

Виявлення особливого часового пласту, котрий піддається визначенню лише з точки зору історії, стало справою історіософії того часу, задовго до його використання історизмом. Природний субстрат зник, а прогрес став тією першою категорією, в якій знайшла своє відображення позаприродна, суто історична дефініція часу. Філософія — по мірі усвідомлення одиничності та понятійної єдності історії й перенесення її у площину прогресу — неминуче позбавляла наш топос сенсу. Якщо історія — це безперервний процес виховання роду людського, то звісно ж, будь-який приклад із минулого втрачає свою силу. Одна-єдина настанова розчиняється в загальному педагогічному процесі. Підступність розуму забороняє людині прямо вчитися в історії, він штовхає її до свого щастя опосередковано. Від Лессінга до Гегеля простежується саме ця лінія. *«Досвід, а також історія переконують нас, що народи й уряди ніколи не вчать на своїй історії й не діють відповідно до висновків, які*

ному значенні слова, а є суттєвою частиною фізики). *Adelung*: «У досить невластивому розумінні (вислів «історія») вживається у слові «історія природи» (*Naturgeschichte*)». (*Versuch eines vollst... Wörterbuches...*, II, с. 601). До питання про історизацію поняття природи див.: *Kant*, *Allgemeine Naturgeschichte* 1755 року та його міркування з приводу історії слів у кн.: *Krit. d. Urteilskraft*, § 82 (V с. 549). Див. також: *Lorenz Oken*, *Über den Wert der Naturgeschichte besonders für die Bildung der Deutschen*, Jena, 1810. Стосовно слів *Маркса* про те, що історія «є істинною природною історією людини» див.: *Karl Löwith*, *Vom Sinn der Geschichte*, in: *Sinn der Geschichte*, München 1961, с. 43.

⁶¹ *Kant*, *Anthropologie* (1798), Ed. *Weischedel*, VI, с. 503.

потрібно було б зробити з неї⁶²». Або ж згадаймо те, на що посилався досвідчений сучасник Гегеля, абат Руперт Корнманн: «Держави та й окремі люди приречені розумнішати лише тоді, коли нагода для цього зникла⁶³».

За цими двома висловлюваннями стоїть не лише філософське відображення своєрідності історичного часу, а й безпосередньо буремний досвід Французької революції, яка, як здавалося, випередила усе, що було нагромаджено досі. Те, наскільки міцно ґрунтувалось усвідомлення нового історичного часу саме на такому досвіді, досить швидко виявило себе в 1820 році, коли знову спалахнула революція в Іспанії. Відразу ж після того як сталися заворушення, Гете надихнув графа Райнгарда на роздуми, навіяні саме перспективами того часу. «Ви, звісно ж, маєте рацію, мій дорогий друже, коли говорите про досвід. До індивідумів він завжди приходять надто пізно, а в урядів і народів його немає ніколи. Так трапляється тому, що набутий досвід сфокусований і сплавлений в єдине ціле, а той, що набувається, розтягується на хвилини, години, дні, роки та століття, а отже, Подібне ніколи не виявляється схожим, бо в одному випадку воляють бачити тільки ціле, а в іншому — лише його окремі частини⁶⁴». Минуле та майбутнє ніколи не збігаються, і не лише тому, що події, котрі відбулися, не можуть повторитися. Навіть якби це було можливо, як, скажімо, у випадку відродження революції в 1820 році, історія, що чекає на нас попереду, залишається за межами нашої емпіричної спроможності. Завершений досвід є досконалим, однак належить минулому, тоді як майбутній розгалужується на безліч різноманітних темпоральних протяжностей.

Не минуле, а майбутнє історичного часу робить подібне не схожим одне на одне. Тим самим Райнгард показав плинність сучасної історії з притаманною їй минучістю, кінець якої неможливо передбачити.

Ця думка веде нас ще до одного варіанта змін в осмисленні нашого вислову, який розвивався в тому ж напрямку. Часто з висловом *Historia Magistra* пов'язувалося уявлення про те, що історик покликаний не лише вчити, а й виносити своє суджен-

⁶² G.W.F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, ed. J. Hoffmeister, Hamburg 1955, 5. Aufl. 1961.

⁶³ *Rupert Kornmann*, *Die Sybille der Zeit aus der Vorzeit*. Regensburg 1814 (2. Aufl.) Bd. I, c. 84.

⁶⁴ *Goethe und Reinhard*, *Briefwechsel*, Frankfurt 1957, c. 246.

ня, судити. Історія доби Просвітництва з неабияким ентузіазмом взялася за здійснення цього завдання, в *Енциклопедії* воно набуло визначення *tribunal intègre et terrible*⁶⁵. Майже непомітно історіографія, котра з часів античності вершила суд, перетворилася на історію, яка власноруч виконує вироки суду. Про це свідчить твір Рейналя, причому він завдячує цим у першу чергу Дідро. Відтоді Страшний Суд, так би мовити, влітається у плин часу. *Всесвітня історія перетворюється на всесвітній суд*. У словах Шиллера за 1784 рік, які набули швидкого поширення, не лишилося й сліду від історіографії, їх стрижнем є справедливність, притаманна самій історії, справедливність, яка визначає все, що робить людина й від чого вона відмовляється. «*Те, що втрачено за хвилину, не повернути й вічності*»⁶⁶.

Вирази про «час, який карає», про «дух часу», якому слід підкоритися⁶⁷, дедалі частіше з'являються в публіцистиці й постійно нагадують про неминучість, з якою революція або історія людини постають перед вимушеними альтернативами. Проте історико-філософська детермінованість, яка за своїм смислом збігається зі збірним часовим значенням історії, це лише один бік розвитку, який уможливив виникнення поняття «*historia magistra vitae*». З іншої, на перший погляд протилежної, сторони теж здійснювався наступ не меншої сили.

По-четверте, йдеться про те, що, послідовні просвітники були непримиренними противниками звернення до минулого. Мета, проголошена в *Енциклопедії*, полягала в якомога скорішому подоланні минулого, щоб дати дорогу новому майбутньому⁶⁸. Раніше всі знали лише приклади (*exempla*), говорив Дідро, сьогодні всі знають лише правила. «*Судити про те, що діється, з того, що сталося, — робить висновок Сійєс*»⁶⁹, — означає, на мій погляд, *судити про відоме з невідомого*. Потрібно знайти в собі

⁶⁵ *D'Alembert*, Discours Préliminaire de l'Encyclopédie (1751), hrsg. von E. Köbler, Hamburg 1955, с. 62.

⁶⁶ *Friedrich Schiller*, Resignation (S.W., hrsg. von Goedecke) Stuttgart 1877, I, с. 46.

⁶⁷ *Theodor von Schön*, : «Того, хто не сприймає час таким, яким він є, а намагається брати з нього лише приємне для себе і спрямовувати події в такому руслі, покарає сам час», див.: *Woher und Wohin*, 1840 (Aus den Papieren des Ministers... Th. v. Schön, Halle 1875 ff., III, с. 239).

⁶⁸ *Diderot*, Art. Encyclopédie (Enc., Lausanne u. Bern) 1781, Bd. 12, с. 340 і далі.

⁶⁹ *Sieyès*, Was ist der dritte Stand?, dt. Berlin 1924, с. 13 (Reflexion aus dem Nachlaß).

мужність, стверджує Сійєс, відмовитися від пошуків у історії того, що могло б підійти нам⁷⁰. І тут же революціонери в одному зі словників залишають настанову, згідно з якою не слід більше писати про історію до того часу, поки не буде завершено конституцію⁷¹. Після цього все матиме інший вигляд. Творимість історії скинула з трону стару історію, «бо в такій державі як наша, заснованій на перемозі, минулого не існує. Вона є актом творення, у процесі якого, як при створінні світу, все, що було під руками, є лише вихідним матеріалом у руках Творця, і через ці руки у завершеному вигляді набуває свого існування», — до такого аргументу вдався один із сатрапів Наполеона⁷². Таким чином збулося те, що передрікав Кант, коли поставив своє провокаційне запитання: «В якій формі можлива історія a priori? Відповідь: якщо провидець сам створює та організовує ті речі, які він наперед провіщає⁷³».

Неймовірна сила історії, яка парадоксальним чином відповідає її творимості, демонструє два аспекти одного й того ж явища. Оскільки майбутнє сучасної історії відкривається в напрямку незвіданого, воно може й має плануватися. А з кожним новим планом запроваджується нова реальність, недосяжна досвіду. Внутрішня сила історії зростає по мірі зростання її творимості. Одне базується на іншому й навпаки. Спільним для обох чинників є руйнування традиційного простору людського досвіду, котрий досі вважався детермінованим минулим, і в якому відтепер було здійснено прорив.

⁷⁰ Макколей згодом зауважив, що у Франції, де «нову систему від усього старого... відділяє прірва великої революції», є можливість твезезо й неупереджено трактувати історію до 1789 року. «Але коли історію вважають депозитарієм документів, від яких залежать права урядів і народів, то в таких випадках потяг до фальсифікацій стає майже нездоланим». В Англії, на його думку, й досі чинні процедури середньовіччя. Часто в парламенті рішення не приймається доти, «доки не знайдено й не впорядковано приклади, які можна відшукати з найранніших часів у наших анналах» (Die Gesch. Englands seit dem Regierungsantritt Jacobs II., dt. v. F. Bülow, Leipzig 1854, с. 199, цит. за: H. Lübke, Arch. f. Phil., 10/3–4, с. 203).

⁷¹ Nouveau dict. historique, 1791, Art. Histoire.

⁷² Malchus, Staatsrat des Königreiches Westfalen am 14.7.1808 (F. Timme, Die inneren Zustände des Kurfürstentums Hannover 1806–1813, Hannover 1893, II, с. 510).

⁷³ Kant, Der Streit der Fakultäten, 2. Abschn. 2 (VI, с. 351). Див. нижче зазн. пр.: с. 267.

Побічним результатом цієї революції в історії стало те, що відтепер історіографія перетворюється радше на об'єкт маніпуляцій, а не фальсифікацій. Коли настав час Реставрації, декретом від 1818 року були заборонені будь-які уроки з історії про період між 1789 і 1815 роками⁷⁴. Замовчуючи революцію та її досягнення, вона, здавалося, мовчки примирилася з усвідомленням того, що повторення старого більш неможливе. Однак її зусилля перевершити амністію амнезією виявилися марними.

За всім тим, про що говорилося досі: індивідуалізацією історії, наданням їй часового виміру, потужною силою історії, якої неможливо уникнути, та її творимістю, проступають ті зміни в людському досвіді, які панують у нашій новітній добі. Історія втратила своє цільове призначення безпосередньо впливати на життя. З того часу досвід, здавалося, навпаки, навчав протилежному. Цей стан речей узагальнив пересічний свідок того часу, скромний і дотепний Пертес, котрий у 1823 році писав: *«Якби кожній партії один раз по черзі довелось б правити країною та розпоряджатися її інституціями, то всі партії завдяки історії, створеній ними самими, ставали б кращими та розумнішими. Досвід навчає: історія, котра твориться іншими, рідко приносить політичні чесноти й мудрість, хоч би скільки її описували та вивчали»*⁷⁵. У формі цього твердження відбувається цілковитий поворот у можливості тлумачення нашого афоризму. На уроки не можна сподіватися зверненням до минулого, їх можна черпати з майбутнього, яке має творитися власноруч. Фраза Пертеса була співзвучна часові, бо оформила остаточне прощання зі старою історією, якому Пертес посприяв як видавець. І історики в процесі критичної реконструкції минулого, і поборники прогресу, котрі з упевненістю поставили на чолі руху нові взірці, дотримувалися єдиної думки про те, що з історії як мистецтва навчання на прикладах немає більше жодної користі.

Ці міркування ведуть нас до останньої точки зору, суть якої полягає в наступному запитанні: в чому полягає спільність но-

⁷⁴ Див.: *H. Taine, Die Entstehung des modernen Frankreich, dt. von L. Katscher, Leipzig 1893, III/2, с. 222.* З цього ж питання: *J.H. Droysen (zum monarchischen Prinzip 1843): «Накази на найвищому рівні визначають те, що історії доводиться сприймати як неминучі події», Das Zeitalter der Freiheitskriege, Berlin 1917, с. 256.*

⁷⁵ *Cl. Th. Perthes, Friedrich Perthes' Leben, Gotha 1872, 6. Aufl., III, с. 271 (між 1822 і 1825 роками).*

вого досвіду, позначеного наданням історії в її щоразовій неповторності часового виміру? Коли Нібур у 1829 році оголосив свій цикл лекцій про минулі сорок років, він побоявся дати йому назву «Історія Французької революції», бо, за його ж словами: «сама революція є знову ж таки продуктом часу..., проте нам бракує слова для позначення часу в загальному значенні, з огляду на цей дефіцит ми назвемо його добою революції⁷⁶». За цим недоліком криється думка, що час, споконвічно притаманний історії, проявляє себе лише в сукупності різного та розрізнюваного. А досвід, який змушений взагалі диференціювати час із середини, є досвідом прискорення й уповільнення.

Прискорення, котре на перших порах було апокаліптичним очікуванням щоразу коротших відрізків часу перед настанням Страшного Суду⁷⁷, трансформувалося — теж із середини XVIII століття — в історичне поняття сподівання⁷⁸. Проте це суб'єктивне «забігання» в омріяне майбутнє, прихід якого через цю причину слід було прискорювати, несподівано у процесі технічного прогресу та Французької революції набуло твердого реального стрижня. В 1797 році Шатобріан в еміграції вивів паралель між старими та новими революціями, щоб у традиційній манері зробити висновки щодо майбутнього в опорі на минуле.

⁷⁶ B.G. Niebuhr, *Geschichte des Zeitalters der Revolution*, Hamburg 1845, с. 41.

⁷⁷ Пор.: *Luthers Tischrede vom Sept./Nov. 1532* (W.A. Tischreden, Weimar 1913, II, с. 636 і далі, 2756 b): На думку Меланхтона світу лишилося жити 400 років. «Sed Deus abbreviabit dies propter electos; dan die welt eilet davon, quia per hoc decennium fere novum saeculum fuit» (Але Бог скоротить дні заради вибраних, потім світ зникне, бо десь із цього десятиліття настане новий вік). Див. із цього приводу мою монографію: *Gibt es eine Beschleunigung in der Geschichte? In der Vortragsreihe der Rhein.* — Westf. Ak. d. Wiss.

⁷⁸ Пор.: *Lessing*, 1780: *Die Erziehung des Menschengeschlechts* § 90: пор. вище зазн. пр., с. 34. *Robespierre* (Sur la Constitution, 10.5.1793): «Le temps est arrivé de le rappeler à ses véritables destinées; les progress de la raison humaine ont prepare cette grande revolution, et c'est à vous qu'est spécialement impose le devoir de l'accélérer» («Настав час нагадати йому про його справжнє призначення; поступ людського розуму підготував цю велику революцію, і саме на вас покладається обов'язок прискорити її»), *Oeuvr. Compl.* IX, 495). Пор. вище зазн. пр., с. 21. Для Канта «вічний мир» — це не «пуста ідея, ...бо маємо надію, що проміжки часу, протягом яких досягатиметься поступальний рух уперед, ставатимуть дедалі коротшими», *Zum ewigen Frieden*, 1796, *Ed. Weischedel*, VI, с. 251.

Однак йому досить швидко довелося констатувати: те, що він написав за день, внаслідок подій наступної ночі втрачало свою актуальність. Йому здавалося, що Французька революція, яка не має аналогів, веде у відкрите майбутнє. Таким чином Шатобріан через 30 років практично без змін видав своє есе, яке залишив далеко позаду час, проте все ж доповнив його своїми примітками, в яких навів свої прогнози щодо ухвалення прогресивної Конституції⁷⁹.

Із 1789 року сформувався новий простір очікувань із фокусними точками перспективної орієнтації, котрі водночас спрямовували погляд назад, до різних етапів минулої революції. Кант першим передбачив появу цієї нової системи історичного досвіду, сформулювавши невизначену в часі, але кінцеву мету всіх спроб повтору революцій. *Уроки багатократного досвіду* підходів, що зазнали невдачі, вдосконалюють ходу революції⁸⁰. З тієї пори історичні вчення знову проникають через «чорний хід» програм дій, освячених історіософією, у політичне життя. Серед перших учителів такого революційного застосування можна назвати імена Мацціні, Маркса чи Прудона. Залежно від партії та місця очевидні для всіх із часів Французької Революції категорії прискорення й уповільнення в попереминому ритмі змінюють співвідношення між минулим і майбутнім. Тут і криється та спільність, котра поєднала в собі прогрес та історизм.

Тут ми підходимо до третьої точки зору. На тлі прискорення стає зрозумілим і те, чому історіографія сучасності, «хроніка сьогодення» відтісняється на другий план⁸¹ і чому історія в методичному аспекті виявляє дедалі більше небажання займатися дедалі мінливішою актуальністю⁸². У соціальному світі, що стрімко змінюється, відбувається зсув часових вимірів, в яких досі існував і накопичувався досвід. Історизм — як і історіогра-

⁷⁹ *Chateaubriand, Essai historique, politique et moral sur les revolutions anciennes et modernes considérées dans leur rapports avec la revolution françoise*, ed. crit. *Louis Louvet*, Paris 1861, с. 249. Із цього ж питання див.: *H.R. Jauss*, in *Aspekte der Modernität*, Göttingen 1965, с. 170.

⁸⁰ *Kant, Der Streit der Fakultäten*, 2. Abschn., 7 (VI, с. 361).

⁸¹ *Fritz Ernst, Zeitgeschehen und Geschichtsschreibung*, in *WaG*, 1957/3, с. 137 і далі.

⁸² Пор. у цьому зв'язку дискусію між Пертезом, Пістом та Пьоелем під час планування роботи над «Історією європейських держав після 1820 року» (*Freidrich Perthes' Leben*, vgl. Anm. 75, III, с. 23 ff.). Див. нижче, с. 199, 335.

фія прогресу — відреагував на це своїм опосередкованим зв'язком з «історією». Попри сильне самоусвідомлення історії як науки про минуле, німецькій історичній школі все ж вдалося, вичерпно скориставшись подвійним смислом слова «історія», підняти її до рівня науки критичних спостережень. Окремо взятий випадок втрачає в ній свій політично-дидактичний характер⁸³. Зате історія як ціле дозволяє досягти тому, хто з розумінням засвоює її, стану освіченості, який опосередковано має вплинути на майбутнє. Савін'ї наголошував, що історія «*перестає бути простим зібранням прикладів, а стає єдиним шляхом до істинного пізнання нашого власного стану*⁸⁴». А Моммсен намагався подолати прірву між минулим і майбутнім наступним чином: історія віднині не є наставницею, що видає готові рецепти для мистецтва політики, вона *повчає лише настільки, наскільки спонукає чи надихає до самостійного творчого наслідування*⁸⁵. Будь-який приклад із минулого, навіть якщо він спеціально вивчається, завжди приходиться занадто пізно. Історизм може вступати у зв'язок з історією лише опосередковано⁸⁶. Інакше кажучи: історизм звільняє себе від історії, яка водночас щоразу виключає умову можливості його існування як історичної практичної науки. Криза історизму завжди збігається з ним самим, що не шкодить необхідності його подальшого існування доти, доки існує «історія».

Напевне саме Генрі Адамс був першим, хто спробував методично окреслити суть цієї дилеми. Він створив теорію руху, в якій водночас тематизував прогрес та історію й охарактеризував їх постановкою питання про структуру історичного часу. Адамс сформулював закон акселерації, як він сам назвав це явище, з огляду на який відбувається постійна зміна масштабів, бо майбутнє, настання якого прискорюється, постійно робить коротшим процес зворотного звернення до ідей, уявлень чи явищ минулого. Населення прибуває з дедалі меншою в часі періодичністю, порівняно з минулим, швидкості, яких потребує тех-

⁸³ Droysen, Historik, München u. Berlin 1943, с. 300 і далі.

⁸⁴ Zeitschr. f. geschichtliche Rechtswissenschaft, 1815, I, с. 4.

⁸⁵ Theodor Mommsen, Römische Geschichte, Berlin 1882, 7. Aufl., III, 477 (Buch V, Kap. II).

⁸⁶ «Вчення про історію належить до тих галузей науки, які неможливо опанувати безпосередньо шляхом навчання та вивчення. Для цього воно або надто легке, або надто важке.» (Theodor Mommsen Rektoratsrede in Berlin 1874; Reden und Aufsätze, Berlin 1905, с. 10).

ніка, зростають у квадраті, у сфері підвищення продуктивності та наукової ефективності спостерігається та ж ситуація, збільшується тривалість життя, завдяки чому перекриваються часові відрізки співіснування представників декількох поколінь, — із цих та інших прикладів, які можна довільно продовжувати, Адамс робить висновок про те, що наразі жодне вчення не має рації за винятком одного: *«Все, на що може сподіватися вчитель історії, це навчання того, як слід реагувати на події, а не як слід діяти: All the teacher could hope was to teach (the mind) reaction»⁸⁷.*

⁸⁷ The Education of Henry Adams, An Autobiography, Boston u. New York 1918, с. 497.

Історичні критерії поняття революції нової доби

Існує небагато слів, які набули такого поширення й стали невід'ємною частиною політичного лексикону, як вислів «революція». Звичайно ж, цей вислів належить до тих особливих емоційно виразних слів, сфера вживання яких є настільки розгалуженою, а понятійна розмитість настільки великою, що його можна віднести до афоризму. Ясно, що змістовне наповнення слова «революція» не вичерпується його афористичним вживанням чи можливістю такого вживання. Насправді через слово «революція» непрямо промовляють до нас як переворот чи громадянська війна, так і процес тривалих змін, тобто ті події і структури, які глибоко сягають у наше сьогодення. Всюдисущість афористичного звучання поняття «революція» та його щоразу дуже конкретний смисл є вочевидь явищами взаємопов'язаними. Одне відсилає до іншого й навпаки. Завдання наступної семантичної розвідки полягає у з'ясуванні цього взаємозв'язку¹.

Мовний матеріал на цю тему досить розмаїтий. Майже в кожній газеті говориться про другу індустріальну революцію,

¹ Щодо історії понять і слів див., напр.: *Hanna Arendt*, Über die Revolution, München 1963; *Karl Griewank*, Der neuzeitliche Revolutionsbegriff, Entstehung und Entwicklung, Weimar 1955, 2. Aufl., Frankfurt am Main 1969; *Reinhard Koselleck*, Kritik und Krise, Freiburg-München 1959, 2. Taschenbuchaufl., Frankfurt am Main 1974; *Eugen Rosenstock*, Revolution als politischer Begriff, in Festgabe der rechts- und staatswiss. Fak. in Breslau für Paul Heilborn, Breslau 1931; *Franz Wilhelm Seidler*, Die Geschichte des Wortes Revolution, ein Beitrag zur Revolutionsforschung, Diss. phil. München 1955 (MS). Надалі ми відмовляємося від детальної добірки прикладів, відсилаючи до статті про революції, що з'явиться в енциклопедії «Фундаментальні поняття історії». Із численної спеціальної літератури, що вийшла останнім часом, назвемо деякі дослідження, в яких розвивається та поглиблюється історія цього питання: *Rolf Reinhardt*, Reform und Revolution bei Condorcet, ein Beitrag zur späten Aufklärung in Frankreich, Pariser Historische Studien, Bd. 10, Bonn 1973; *Christof Dipper*, Politischer Reformismus und begrifflicher Wandel, eine Untersuchung des historisch-politischen Wortschatzes der Mailänder Aufklärung (1764–1796), Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Bd. XLVII, Tübingen 1976; *Karl-Heinz Bender*, Revolutionen, die Entstehung des politischen Revolutionsbegriffs in Frankreich zwischen Mittelalter und Aufklärung, München 1977; систематизацію актуального стану досліджень та огляд питань, пов'язаних з історією поняття, див.: *Theodor Schieder*, (Hg.), Revolution und Gesellschaft, Theorie und Praxis der Systemveränderung, Herderbücherei 1973, з великим списком літератури.

тоді як історична наука все ще сперечається про те, яким чином визначити початок і типові риси першої. Друга революція в промисловості не лише звільнила людську працю від фізичних навантажень, а й довірила розумові процеси автоматично функціонуючим машинам і механізмам. Кібернетика, ядерна фізика та біохімія підпадають під поняття другої індустріальної революції, яка залишила далеко позаду першу, у процесі якої ще, зрештою, йшлося про зростання продуктивності людської праці вище рівня звичних потреб, завдяки використанню капіталу, техніки та поділу праці. Бракує загальноприйнятих критеріїв розмежування.

Там же щодня можна прочитати про марксистську програму світової революції, сформульовану Марксом і Леніним, а потім вкарбовану Мао Цзе Дуном на прапори Китайської комуністичної партії. Віднедавна для внутрішньої ситуації в Китаї характерне поняття культурної революції, запроваджене вочевидь для того, щоб рух докорінних змін сягнув глибин свідомості китайців, щоб революція увійшла, так би мовити, в їхню плоть і кров. Повсюди повинні були бути використані або створені передумови для поширення пролетарської революції по всій земній кулі. Легальні і нелегальні посланці комуністів діють у багатьох, насамперед слаборозвинених країнах світу, щоб втілити цю програму в життя. Відомо, що ця універсальна програма якраз саме в Азії обмежена російсько-китайською альтернативою.

Отже, смислове наповнення нашого слова «революція» аж ніяк не можна вважати однозначним. Діапазон його коливань сягає від кривавих політичних і соціальних переворотів до вражаючих наукових новацій, воно може означати все водночас, і лише щось одне, виключаючи інше. Так, успішна науково-технічна революція звичайно ж вимагає мінімальної стабільності, яка на перших порах виключає соціально-політичну революцію, навіть якщо вона може бути її наслідком або передумовою.

Згідно із цим наше поняття революції має отримати гнучке й еластичне визначення *загального поняття*, певне приблизне усвідомлення якого існує повсюди у світі, проте точний зміст якого неймовірно коливається залежно від країни чи політичного табору. Іноді майже виникає враження, що самому слову «революція» притаманна така внутрішня революційна сила, яка дає йому можливість постійно розширювати своє значення й охоплювати собою все, що існує на нашій планеті. У такому разі ми маємо справу з політичним афоризмом, який у процесі вживання постійно відтворює сам себе, а також прагне змінити саму

ситуацію. Чи є щось на цьому світі, що неможливо було б революціонізувати, і що в наш час не відчуває на собі впливу революційних діянь? Це запитання на адресу нашого поняття відсилає нас до сучасного стану речей.

Якщо віднайшли можливість назвати нашу нову історію епохою революції, революції, яка все ще не сягнула свого кінця, то з таких формулювань промовляє саме досвід. А цей досвід передбачає розуміння того, що він і насправді може підводитися під поняття «революція», причому в значно ширшому обсязі, аніж, можливо, вважали досі. Поняття «революція» саме є мовним продуктом нашої новітньої доби. З минулого століття усталилося розрізнення політичної, соціальної, технічної та індустріальної революції. І лише після Французької революції вираз «révolution»; «revolution» незалежно від мови, якою послуговуються, набув того гнучкого, амбівалентного та всюдисущного значення, окресленого нами вище.

У наступному ми простежимо в рестроспективі історію нашого поняття й поза часовими рамками Французької революції, для того щоб відтінити на цьому тлі деякі своєрідні риси нашого сучасного досвіду й тим самим чіткіше розпізнати й усвідомити їх.

I

У 1842 році один французький учений зробив повчальне, з точки зору історії, спостереження. Саме тоді Горе згадав те, що, здавалося, було забуто, а саме, що наш термін власне позначає повернення, поворот, який, згідно з правилами слововжитку в латинській мові, веде назад, до висхідної точки руху². Отже, спочатку революція, згідно із змістом цього слова, означала круговорот. Тут же Горе додав, що в політичній царині під цим розуміли круговорот устроїв у тому вигляді, як це проповідувалося Арістотелем, Полібієм та їх наступниками, і що з 1789 року через вплив Кондорсе стало майже незрозумілим. Згідно зі старим ученням існує обмежена кількість форм устрою, що змінюють один одного або чергуються між собою, і за межі яких внаслідок природних причин вийти неможливо. Йдеться про й досі знайомі нам типи устрою та форми їх занепаду, що чергуються

² B. Hauréau, Art. «Révolution» im Dictionnaire Politique, Encyclopédie du Langage et de la Science Politique, hg. von E. Duclerc und Pagnerre, Paris 1868, 7. Aufl., s. 846 (1842, 1. Aufl.).

з якоюсь невблаганною періодичністю. Горє цитує нині забутого головного свідка того минулого світу — Луї Ле Роя. Він учив, що першою з усіх природних форм панування є монархія. Як тільки вона вироджується в тиранію, на зміну їй приходить аристократія. Потім наводилася відома схема, за якою аристократія перероджується в олігархію, котра витісняється демократією, що зрештою занепадає й вироджується в охлократію, панування натовпу. За цих умов ніхто власне не керує подіями, а отже, шлях до одноосібного панування знову відкрито. Тим самим розпочинався новий цикл старого круговороту. Тут ішлося про модель революції, окреслену в грецькій мові висловом μεταβολή πολιτειῶν або πολιτειῶν ἀνακύκλωσις³ (державний переворот), котра спиралася на досвід, згідно з яким всі форми політичного співжиття є зрештою обмеженими. Кожна нова сторінка книги життя веде до вже відомих способів правління, в яких люди приречені жити, і прорвати цей природний круговорот було неможливо. Будь-які зміни в матеріальному світі, *rerum commutatio*, *rerum conversio*, виявилися неспроможними внести у світ політики щось принципово інше. Історичний досвід залишався замурованим у визначених наперед природою параметрах, і люди, як і пори року, котрі попри зміну залишаються завжди однаковими, у своєму політичному існуванні були прив'язані до процесу переходів, котрі не несли зовсім нічого нового. Протягом XVII століття для позначення цього квазіприродного досвіду усталилося поняття революції, яким Ле Рой визначав у той час зміну форм устрою: *Telle est la révolution naturelle des polices...*, це — природна революція форм державного устрою, згідно з якою щоразу відбувається трансформація стану спільноти, щоб повернутися зрештою до своєї висхідної точки⁴.

Природне підґрунтя цього поняття революції було не випадковим: воно прямо впливало з кругообігу зірок і планет, до яких із часів Коперніка належала й сама Земля. У 1543 році побачила світ новаторська праця Коперніка про рух небесних тіл по орбіті «*De revolutionibus orbium caelestium*», в якій у готовому вигляді було сформульовано те поняття революції, котре через досить поширену тоді астрологію увійшло до політики. Спочатку рево-

³ H. Ryffel, *Metabolé Politeion, der Wandel der Staatsverfassungen*, Bern, 1949.

⁴ Про поняття революції Ле Роя та його типові в період зростаючого усвідомлення прогресу сподівання на можливість уникнути в майбутньому нового занепаду, див.: *Bender, Revolutionen (Anm. I)*, с. 19–27.

люція була «фізико-політичним» поняттям (Розеншток-Гюессі). Як і зірки, що рухаються по круговій траєкторії незалежно від земної волі людей, проте впливають та навіть визначають їхнє життя, так і в політичному понятті революції з XVII століття починає звучати той же подвійний зміст: хоча революції вершались незалежно від волі їх учасників, проте кожний причетний до них, слідує, як наприклад Валленштайн, їх законам.

Це подвійне значення безперечно зберегло своє звучання і в сьогоднішньому слововжитку. Але тодішнє вживання в мові відрізняється від нинішнього усвідомлення повернення до висхідної точки, що сигналізується префіксом *re-* у слові «*revolutio*». Керуючись саме таким розумінням, Гоббс описував двадцять років від часів Великої англійської революції з 1640 по 1660 роки таким чином: *I have seen in this revolution a circular motion (Я побачив у цій революції рух по колу)*⁵. В його очах це був рух по колу, що вів від абсолютної монархії через Довгий, а згодом Малий парламент до диктатури Кромвеля, а потім знову назад — через олігархічні проміжні форми — до реставрованої монархії Карла II. Відповідно до цього один із переможців Кларендон, котрий звинувачував ще й зірки у минулих незгодах, після остаточного повернення Стюартів, вітав переворот, вбачаючи в ньому реставрацію. Те, що видається нам сьогодні незрозумілим, тоді майже злилося в часі. Перебігом і метою двадцятирічної революції стала реставрація. Тим самим монархісти й республіканці були значно ближчими, аніж вони могли це тоді усвідомити: і одним, і іншим у термінологічному сенсі йшлося про відновлення старого права, про рух назад до справді правильного устрою.

Природна метафорика політичної «революції» ґрунтувалася на висхідному положенні про те, що історичний час завжди однаковий за якістю, замкнутий у собі та циклічний. Щоправда залишалася одне дискусійне, але, з огляду на круговорот, вторинне питання, в якій точці руху вгору чи донизу «*revolutio*» помістити сучасний чи бажаний стан суспільного устрою. Всі політичні позиції розчинилися в *транс-історичному* понятті революції.

Для кривавих війн і сліпих пристрастей, якими супроводжувалися сутички в XVI та XVII століттях, звичайно ж характерними були зовсім інші вислови.

⁵ *Thomas Hobbes, Behemoth or the Long Parliament, ed. F. Tönnies, London 1889, c. 204.*

Як і в середні віки, протягом сторіччя жахливих міжконфесійних чвар, котрі одна за одною водночас спустошили Францію, Нідерланди, Німеччину й Англію, застосовувалася широка шкала різних понятійних визначень. Відлік починався від збіговиськ та обурення й через повстання, заколот і бунт сягав розколу навпід, внутрішньої війни, громадянської війни. Громадянська війна, «*guerre civile*» чи «*civil war*», були центральними поняттями, в яких відбилися страждання й досвід фанатичних воєн за віру, навіть більше того, в яких вони отримали свою правову фіксацію.

Усі ці вислови, перелік яких можна було б суттєво доповнити, мали одну спільну рису: всі вони виходили з надр суспільного устрою, побудованого на станових відмінностях. Могли відбуватися зміни способу чи форми правління, проте зсуви у соціальній побудові рідко коли ставали прямим наслідком громадянських воєн, здебільшого це траплялося лише у віддаленій перспективі. Правове обґрунтування громадянської війни, зокрема міжконфесійної, лежало у площині права станів на опір, яким зокрема послуговувалися Об'єднані Нідерланди. Стара громадянська війна залишалася здебільшого війною між громадянськими станами, такою собі *bellum civile* (громадянська війна), попри всі збурення в низових прошарках. «Селянська війна» в Німеччині теж є таким станово-правовим аналогом «громадянської війни», який сформувався лише після 1789 року й тим самим був теоретично освоєний й історіософією. І коли ми в Німеччині — на відміну від аналогічних подій у сусідніх із нами країнах — не називаємо Тридцятирічну війну громадянською війною, то робимо це лише з огляду на зміну правового устрою імперії в ході військових дій, що тривали тридцять років. Те, що розпочиналося як громадянська війна між протестантськими верствами в імперії та імператорською владою, закінчилося мирною угодою фактично суверенних територіальних держав. Завдяки цьому нашу релігійну громадянську війну *ex post* можна було витлумачити як війну міждержавну.

Для періоду до 1700 року можна констатувати одне: обидва вислови — громадянська війна та революція — не збігаються, однак і не виключають один одного. Громадянська війна позначала ті криваві події, що легітимізувалися вимираючою системою права на самооборону, договорами між станами чи конфесійними позиціями. Так антиподом громадянської війни стала держава, котра поглинула всі ці джерела легітимації. Держава зруйнувала «*bellum intestinum*» (внутрішня війна), монополізу-

вавши право на застосування насилля всередині та на війну назовні.

Слово «революція», котре спочатку було транс-історичним висловом, запозиченим із природи, у процесі свідомого метафоричного вживання почало застосовуватися до позначення довготривалих або особливо несподіваних політичних подій — «переворотів». Тим самим цей термін міг передбачати й певні моменти громадянської війни. У німецькому словнику 1728 року наведено таке тлумачення іншомовного слова: *революція, переворот, зміна чи перебіг часу, Revolutio regni, зміна чи поворот у розвитку королівства або країни, під час якого відбуваються переміни в уряді чи політичній системі*⁶. Щоправда у французькому академічному словнику 1694 року звичайно ж і надалі фігурує слово *révolution* у своєму первинному планетарному значенні. На цьому тлі сприймався і смисл революції. Він зводився до певних моделей перебігу боротьби за зміни в політичному устрої, заданих у цілому наперед. Завдяки циклічності та повторюваності форм суспільного устрою, політичну революцію теж можна було усвідомлювати як своєрідний повтор. Соціальні заворушення і повстання натомість витлумачувалися та придушувалися як *бунт*. «Бракувало слова, яким можна було б позначити докорінний поворот, у процесі якого піддані самі стають правителями» (Ханна Арендт). Соціальна емансипація як революційний процес перебувала ще за межами досвіду. Таке становище зміниться протягом вісімнадцятого століття, в епоху Просвітництва.

Просвітники були з «революцією» на «ти», це поняття стало модним словом. Усе, що відкривалося погляду спостерігача, про що говорили, тлумачилося з точки зору змін, повороту. Революція проникла в мораль, право, релігію, економіку, країни, держави та континенти, вона охопила, зрештою, всю земну кулю. Луї Себастьян Месьє в 1771 році сказав: *Tout est révolution dans ce monde (Все на світі є революцією)*⁷.

⁶ *Sperander* (i.e. *Friedrich Gladow*), *A la Mode-Sprach der Teutschen oder compendieuses Hand-Lexicon...*, Nürnberg 1728, с. 595 і далі.

⁷ *Luis Sébastien Mercier*, *L'An deux mille quatre cent quarante, Rêve s'il en fut jamais*, London 1772, с. 328. Цитата є однією з найгостріших у своєму роді та пояснюється таким чином: *la plus heureuse de toutes (révolutions) a eu son point de maturité, et nous en recueillons les fruits (найщасливіша з усіх революційь достигла, і ми збираємо її плоду)*. У примітці вказано на рік появи книги: *A certains Etats il est une époque qui devient nécessaire; époque terrible, sanglante, mais signal*

Поняття з транс-історичним змістом, витoki якого сягають природних процесів, розширило своє почасти метафоричне значення: воно охопило все і всіх. Динаміка, що впливала з його природної суті, проникла у повсякденну сучасність. Особливо ж чітко викристалізувалася сфера суто людської історії, що повністю злилася з «революцією».

Політична прикметність цього нового загального поняття динаміки полягала в тому, що воно сформувалося як антипод громадянської війни. Просвіченими поборниками миру громадянські війни сприймалися як частина спадку фанатичних і ворогуючих між собою релігійних сторін, котрий по мірі розвитку цивілізації залишається в минулому. У 1788 році Віланд стверджував: «Нинішній стан Європи (наближається) до добродійної революції, революції, не зумовленої дикою люттяю чи громадянськими війнами..., або ж згубною боротьбою насилля проти насилля⁸». Цей зворушливий оптимізм, який поділяли чимало його сучасників, мав своїми витокami чужий досвід, який послужив своєю моделлю. Це був досвід *славної революції* 1688 року в Англії⁹. Тут вдалося без кровопролиття повалити ненависну династію правителів і втілити в життя парламентську форму правління верхніх прошарків суспільства, побудовану на розподілі між гілками влади. Вольгер зі здивуванням констатував, що в Англії відбулася революція, тоді як в інших країнах справа доходила лише до повстань та безплідних і кривавих громадянських воєн. Громадянська війна в багатьох відношеннях набуває значення безглузлого й замкнутого в собі руху по колу, з полону якого звільняє революція, відкриваючи нові горизонти.

Чим далі вперед просувалося Просвітництво, тим більше блякнула та перетворювалася на відгук історичної пам'яті громадянська війна. В Енциклопедії війна розглядається у восьми різних рубриках, проте поняття *guerre civile* там немає. Здавалося, громадянські війни відтепер стали неможливими. Паралельно із цим поняття революції було позбавлене своєї політичної

de la liberté. C'est de la guerre civile dont je parle (В деяких державах зараз епоха, що стає необхідною, епоха жахлива, кривава, але вона є знаком свободи. Я говорю про громадянську війну).

⁸ Chr. M. Wieland, *Das Geheimnis des Kosmopoliten-Ordens*, Ges. Schr. hg. v.d. Preuss. Ak. d. Wiss., Berlin 1909, Bd. 15, с. 223.

⁹ Rolf Reinhardt, (пор. прим. I) висловлює свої застереження проти впливу цього взірця (с. 326); з цього ж приводу: *Bender* (пор. прим. I) висловлюється дещо гнучкіше: с. 107 і далі.

гостроти, воно змогло увібрати в себе всі ті утопічні сподівання, які пояснюють той душевний підйом, який настав після 1789 року. Як і в Англії, всі сподівалися на те, що зможуть скористатися плодами революції, не наражаючи себе на терор громадянської війни. А якщо б трапилося так, що кровопролиття не unikнути, приклад американської війни за незалежність, здавалося, гарантував щасливий фінал.

Звичайно ж не бракувало застережень і прогнозів, що передбачали жахи громадянської війни, котрі ховалися за сяючою маскою революції. Лейбніц став першим, хто в 1704 році з дивовижною ясністю виявив характер прийдешньої *révolution générale* (загальної революції) в Європі¹⁰; Дідро став автором ще точнішого передбачення, зобразивши майбутнього Наполеона діалектичним продуктом страху та свободи; а Руссо навіть спрогнозував наступне століття. У 1761 році він писав: ми наближаємося до стану кризи й до століття революцій. Кожну революцію передбачити неможливо, так само як неможливо її випередити. Звісно ж, монархії в Європі змиє рухом історії, але ніхто не знає, що настане після цього. Те ж питання хвилювало й Дідро: «Що стане наслідком прийдешньої революції? Цього ніхто не знає»¹¹.

Подібні питання, що ставилися найгострішими умами епохи Просвітництва, і на які й сьогодні неможливо дати відповідь, відкривали нові горизонти очікувань. Із того часу вочевидь революція не веде назад, до заданого наперед стану та заданих можливостей, із 1789 року вона веде у настільки невідоме майбутнє, що розпізнання й опанування його стало постійним завданням політики... «*Le mot Révolution a perdu son acception originelle*» (Слово «революція втратило своє первинне значення»), як констатував Горе, поглядаючи в минуле. З тієї пори вона живить *fond mobile de la science humaine* (зйомний задник людської науки)¹².

II

Які ж ознаки характеризують понятійне поле слова «революція» з 1789 року? Здійснюватиметься пошук деяких спільних характеристик, котрі дійшли до нас із документальних свідчень очевидців початку сучасної доби.

¹⁰ *Leibnitz*, *Nouveaux Essais sur l'Entendement Humain*, Buch 4, cap. 16, in: *Philosophische Schriften*, hg. *H.H. Holz*, Bd. 3/2, Darmstadt 1961, с. 504.

¹¹ Див. вище, с. 36.

¹² *Hauréau* (vgl. Anm. 2), с. 846.

1. По-перше, новацією з 1789 року стало ущільнення поняття «революція» й набуття ним значення *збірної однини*, — що вперше простежується вже у Мерсьє: Все в цьому світі є революцією. Подібно до німецького поняття «історія», за яким як «історією в цілому» криються можливості всіх узятих окремо історій, революція теж перетворюється на згусток збірної однини, котрий, здається, сконцентрував у собі всі різновиди перебігу окремо взятих революцій. Тим самим революція стає *мета-історичним поняттям*, що повністю відділяється від своїх природних витоків і спрямований відтепер на впорядкування в історичному плані досвіду, котрий перевертає існуючі уявлення. Інакше кажучи, революція набуває трансцендентального звучання, вона стає регулятивним принципом і для пізнання, і для дій та вчинків усіх людей, охоплених її виром. Революційний процес і пробуджене ним та випромінююче зворотний вплив усвідомлення революції відтоді утворюють дві сторони одного цілого. Всі подальші ознаки сучасного поняття революції живляться цим мета-історичним фоновим значенням.

2. Далі потрібно неодмінно назвати досвід *прискорення*. Коли Робесп'єр закликав своїх співгромадян прискорити революцію, щоб силою наблизити свободу, то не виключено, що за цим все ще стояв несвідомий світський вияв очікувань Судного Дня. Від Лактанца до Лютера та Бенгеля прискорений плин часу вважався прикметою майбутнього знищення історичного часу взагалі. Проте темпи плину історичних часів й справді змінюються, і сьогодні прискорення, завдяки «вибуху» чисельності народонаселення та зростаючому діапазону технічних можливостей, а також внаслідок дедалі частіших змін режимів, стало буденним явищем. Настає прощання із природним горизонтом сприйняття історії, і досвід акселерації відкриває нові перспективи, що пронизують поняття революції.

Наприклад, Шатобріан у 1794 році провів паралель між старими та новими революціями, щоб, як тоді було заведено, зробити висновки з минулого для майбутнього. Проте незабаром йому довелося констатувати, що Французька революція залишила позаду все, що з нею можна було порівняти. Так, Шатобріан через тридцять років видав своє застаріле на той час есе з примітками, в яких він знову наважився на прогнози поступального розвитку суспільного устрою, не побудований на паралелях, тобто повторюваності старих революцій¹³.

¹³ Пор. вище, с. 61.

3. Усі прогнози з 1789 року позначені розгортанням такого коефіцієнта динаміки, котрий можна назвати революційним, незалежно від того, яким табором вони сформульовані. Держава теж потрапила під магічний вплив революції, а тому не дивно, що десь у 1800 році при спробі покласти французький Академічний словник на німецьку мову у просвіченому Берліні нове лексичне явище «*contrerévolutionnaire*» було перекладене як «ворог держави¹⁴». Отже, той, хто поважає державу, має бути «революційним». Питання полягало не в тому, сприяє чи перешкоджає станова держава революції. Альтернатива була такою: трансформація станової держави мирним чи кривавим шляхом, або як висловилися Штруензес чи Кант: революція зверху чи знизу. З точки зору покликанної до життя революційної тенденції розвитку з тієї пори поняття *реформи* почасти збігається з поняттям *революції*. Ця *конвергенція* часто згадується в політичній полеміці, але по суті вона криється в загальній необхідності планування суспільного майбутнього.

4. Постійні зсуви в баченні майбутнього супроводжувалися змінами у спрямуванні погляду в минуле. Відкрився новий простір досвіду з фокусними точками перспективної орієнтації, які відсилають погляд спостерігача у зворотному напрямку — до різних етапів революції 1789 року. Залежно від інтересів та ситуації з'явилася можливість ототожнювати себе з тим чи тим етапом останньої революції, щоб робити з цього висновки на майбутнє. Відтоді революція перетворилася для всіх на *історіософське поняття перспективи*, що має незворотний напрямок. Тепер можна було сперечатися про Раніше та Пізніше, про уповільнення чи прискорення, проте напрямок руху з того часу здавався заданим і незмінним. Революція кульгає, кепкував Рівароль, праві часто марширують в лівому напрямку, а ліві — ніколи не відхиляються вправо. Це ознаменувало появу того круговороту, за допомогою якого відтоді всі політичні події могли трактуватися в незвичному ракурсі. Але й за цим виром, що переносить нас із просторового в часовий вимір, криється незаперечний досвід. Як і прогнози, перспективи, що відкриваються в результаті історіософського осмислення, імплікують ту незворотну тенденцію, котра охоплює водночас усі табори. Тому з XIX століття постійна контамінація революції та еволюції є не результатом мовної недбалості чи політичного пристосування;

¹⁴ Dict. de l'Acad. Franc. Nouv. Éd., enrichie de la traduction allemande des mots par S.H. Catel, Berlin 1800, Suppl. zu Bd. 1, c. 411.

часткова взаємозамінність обох понять свідчить про структурні зсуви у загальному соціальному устрої, що лише провокують різні в політичному сенсі відповіді. Вживаючись у формі анти-тези, революція й еволюція стають поняттями одного цілого, їх вживання в одному й тому ж смислі є свідченням того загального і дедалі ширшого процесу соціальної емансипації, який не-впинно набирає ходи по мірі індустріалізації.

5. По-п'яте, йдеться про шлях або *крок від політичної до соціальної революції*, що є відмінною ознакою сучасного поняття революції. Загальновідомо, що всі політичні заворушення містять у собі й соціальні моменти. Проте принципово новою метою політичної революції є соціальна емансипація всіх людей, трансформація самої структури суспільства. З 1774 року Віланд ретельно фіксує нову лексичну одиницю — щоправда як запозичення, — котра використовувалася для позначення цього явища: в наміри якобінців входить *перетворення Французької революції на соціальну революцію (Révolution sociale)*, що означає *поворот у розвитку всіх існуючих нині держав*¹⁵. Тимчасова мовна непевність неспроможна приховати сутнісного змісту. Після того як задекларованим правам людини відкрився соціальний простір досвіду, всяка програма, проголошена в ім'я свободи і/або рівності, вимагає свого подальшого здійснення.

Бабеф став першим у ряду тих, хто ще під впливом ідеалізації селянства проголосив, що Французька революція не досягне своєї кінцевої мети доти, доки не буде усунуто експлуатацію та рабську працю. Тим самим було поставлено мету, яка по мірі зростання індустріальних форм праці ставала дедалі настирливішою вимогою. З моменту революції 1830 року дедалі частіше зустрічаються слова — варто згадати лише імена Лоренца фон Штайна, Радовітца чи Токвілля — про те, що простежується тенденція від політичної до соціальної революції. А своєю дуалістичною формулою: *«кожна революція приходить на зміну старому суспільству, з чого випливає її соціальний характер. Кожна революція веде до повалення старої влади, з чого випливає її політичний характер*¹⁶», — молодий Маркс сформулював у вигляді загальної тези те, над чим почали замислюватися лише після 1789 року. Незадовго до цього — у 1832 році — Гейне провів ще силь-

¹⁵ В тому ж 1794 році *Antoine Francois Claude Ferrand* опублікував у Лондоні свою працю: *Consideration sur la Révolution Sociale* (с. 262).

¹⁶ *Karl Marx, Kritische Randglossen...* (Paris 1844), MEW Bd. 1, с. 409.

нішу диференціацію між часовими коефіцієнтами обох понять революції: «Письменник, який прагне спричинити соціальну революцію, має принаймні право випередити свій час на століття, натомість трибун, в наміри якого входить політична революція, не має права надто далеко відриватися від мас¹⁷», — тобто від живої навколишньої дійсності.

Питання про те, наскільки збігаються між собою політична та соціальна революції і чи вони взагалі залежать одна від одної, насправді залишається ключовим питанням сучасної історії. Звільнення колишніх колоній, котре майже завершилося в політичному плані, неминуче має знайти своє продовження в соціальному процесі задля досягнення політичної свободи.

6. Тим самим ми торкаємося шостого аспекта, що безпосередньо впливає з кроку від політичної до соціальної революції. Якщо дотримуватися буквального розуміння декларацій американської, французької чи російської революцій, то їх «здобутки» безсумнівно повинні піти на користь загалу. Інакше кажучи, всі різновиди новітніх «революцій» мають на меті у просторовому вимірі *світову революцію*, в часовому ж вимірі — її *безперервність, сталість* доти, доки не буде досягнуто поставлених нею цілей. Сьогодні до цього ряду ми можемо прилучити ще й китайську революцію. Незалежно від ситуації зі здійсненням програм, спільним понятійним знаменником залишається їх сталий характер.

Робесп'єр із пафосом констатує: «*La moitié de la révolution du monde est déjà faite; l'autre moitié doit s'accomplir*» («Половину світової революції вже зроблено, інша половина має бути виконана¹⁸»). І додає цілком природну метафору: розум людини подібний до земної кулі, на якій вона живе. Одна півкуля оповита мороком, а інша виблискує в променях світла. Щоправда, звертаючись до таких старих природних порівнянь, він певною мірою заперечує сам себе. Половина Землі, хоча й поперемінно, завжди лишається оповита темрявою. Всеосяжне поняття світової революції проклало собі шлях попри всі намагання політиків із часів Наполеона «покласти край революції». З часу заснування різних Інтернаціоналів поняття світової революції потрапляє до програм безпосередніх політичних дій.

¹⁷ Heinrich Heine, Französische Zustände (Art. IX, 16. Juni 1832), Sämtl. Schr. in 12 Bdn., hg. Klaus Briegleb, München 1976, Bd. 5, c. 215.

¹⁸ Robespierre, Rede am 18. Floréal II (17. Mai 1794), in Les Orateurs de la Rev. Franc., ed. R. Garaudy, Paris 1940, c. 77.

Якщо метою проголошується революціонізація всієї Землі, революція неминуче має тривати доти, доки не буде досягнуто цієї мети. Вже після повалення Наполеона утвердилося припущення про те, що революція аж ніяк не завершується реставрацією — як раніше, — а вступає в нову фазу. *«Бонапарт сам по собі — ніщо, — писав пруський урядовий радник Коппе у 1815 році, — він завжди був лише уособленням революції на одній з її стадій. [З його поваленням] схоже, закінчилася одна зі стадій революції, але в жодному разі не сама революція»¹⁹*. Цей вислів Коппе вже засвідчує те, що сучасне збірне значення однини поняття «революція» імплікує її тривалість у часі: історія майбутнього стане історією революції.

Відразу ж після липневої революції 1830 року появився вислів «перманентна революція»²⁰. Прудон використовував його у соціально-революційних намірах, які згодом були підхоплені в 1850 році Марксом²¹. З поразки, якою закінчилася революція 1848 року, Маркс робить діалектичний висновок про майбутню перемогу *справді революційної партії... «Поразки зазнала не революція, — писав він. — Поразки зазнали дореволюційні традиційні уявлення, які пов'язувалися з нею»²²*.

¹⁹ K.W. Koppe, Die Stimme eines preußischen Staatsbürgers in den wichtigsten Angelegenheiten dieser Zeit, Köln 1815, с. 45.

²⁰ K.H.L. Pölitz, Die politischen Grundsätze der «Bewegung» und der «Stabilität» nach ihrem Verhältnis zu den drei politischen Systemen der Revolution, der Reaction und der Reformen. In: Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst, 1831, Heft 1, с. 534 і далі: «Принцип руху передбачає передумання в часі революції як факт, але й вимагає водночас, щоб зумовлене нею перетворення існуючої досі в державі політичної системи не обмежувалося лише цим фактом, і щоб облаштування цілого не зупинялося лише на реформах, що виважено, обережно й динамічно поступово входять у тканину внутрішнього життя держави. Наш принцип руху покликаний натомість увічнити справжню революцію, проголосивши водночас її перманентність для того, щоб завдяки вивільненню і помноженню революцією силам наблизити повне «вродження» загального внутрішнього життя держави» (в цій цитаті знову простежується стара метафорика кола).

²¹ Про Прудона і Маркса див.: Theodor Schieder, Das Problem der Revolution im 19. Jahrhundert, in: Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit, München 1958, с. 37, 54 та H.A. Winkler, Zum Verhältnis von bürgerlicher und proletarischer Revolution bei Marx und Engels, in: Sozialgeschichte heute, Festschrift für Hans Rosenberg, hg. H.U. Wehler, Göttingen 1974 (Krit. Stud. z. Gesch. wiss. Bd. 11), с. 326–353.

²² Karl Marx, Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850, Berlin 1951, с. 29 (передмова).

Розчарування, яким була продиктована та оцінка Маркса, аж ніяк не змінює факту, що (перманентна) революція, котра переживе (справжню) революцію 1848 року, була історіософською категорією. Вона слугувала формуванню свідомості пролетаріату, і сам Маркс при цьому звертався до старого осмислення повторюваності революції, віддаленого впливу якого він не зміг цілком уникнути. Поява згуртованої та потужної контрреволюції сприяє проясненню протидіючих сил задля повалення класового ворога під час наступної спроби, яка неминуче має повторитися.

Новим у Маркса було те, що він вбачав у повторях (1830, 1848 років) революційних подій, що відбулися насправді, лише карикатуру на Велику Французьку революцію, тоді як для нього йшлося власне про осмислення повторюваності з метою подолання минулого. Маркс спробував започаткувати процес навчання, який шляхом опанування новою революційною мовою мав прокласти шлях до здійснення майбутньої революції у всій її неповторності. *«Революції, що відбувалися досі, потребували екскурсів у світову історію, щоб позбутися спроможності до сприйняття свого власного змісту. Революція XIX століття повинна дати можливість мертвим поховати мертвих, щоб досягнути свій власний зміст»²³*. Соціальна революція повинна скинути минуле і черпати свій зміст із майбутнього. Соціалізм — це *«перманентне тлумачення революції»²⁴*. У перманентному тлумаченні революції криється ментальний і вольовий прорив у майбутнє й мовчазна згода з тим, що цю революцію ніколи не можна збагнути до кінця. Тим самим Маркс пішов далі, ніж Кант, який ще у 1798 році зробив із краху першої спроби висновок про прийдешню перемогу *«революції чи реформи: уроки досвіду, який повторюється»²⁵*, колись неодмінно дадуть тривалий ефект. Маркс, який вбачав у процесі перевороту соціальну й індустріальну революцію, відшукав найкоротшу формулу її неповторності та звернення в майбутнє: ця революція стала для нього уособленням рушійної сили історії, котра залишає за своїм бортом усе, нажите досвідом, настільки, наскільки ще не здійснився комунізм.

7. За цією парадоксальною утопією, що вимушена постійно відтворюватися, криється ще одне явище, що становить сьомий

²³ Karl Marx, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte (1852), Berlin 1946, с. 12 (розділ I).

²⁴ Marx, Klassenkämpfe (Anm. 22), с. 130 (розділ III).

²⁵ I. Kant, Der Streit der Fakultäten, Abschn. II, 7, in: Werke, hg. W. Weischedel, Darmstadt 1964, Bd. 6, с. 361 і далі.

аспект. Якщо досі історія зображалася у вигляді мета-історичної категорії, призначення якої полягало у визначенні всіх соціальних та економічних подій як процесу, що постійно прискорюється, то саме в такому підході втілюється свідомо претензія на лідерство тих, хто вважає себе втаємниченим у прогресивні закони революції в такому її розумінні. З'являються субстантивізація, *революціонізація* та співвідносно з нею дієслово *революціонізувати*. А з 1789 року дедалі частіше вживається слово *революціонер* — ще один із численних неологізмів нашої семантичної групи. Це — поняття з активним значенням, яке раніше неможливо було собі уявити, безпосередньо відсилає нас до майбутнього типу професійного революціонера, який сформувався протягом XIX століття, особливо під впливом Леніна. Логічно неминуче з ним пов'язане також досі не озвучене уявлення про те, що люди в стані творити революції.

Творимість революції відкриває лише внутрішній аспект тієї революції, майбутні закони якої, як вважають революціонери, їм вдалося збагнути. Кондорсе є автором пояснення правил творення (*produire*) та керування (*diriger*) революціями на благо свободи. А також «*une loi révolutionnaire est une loi, qui a pour objet de maintenir cette révolution, et d'en accélérer ou régler la marche* (революційний закон — це закон, який має на меті підтримувати цю революцію і прискорювати або вирівнювати ходу²⁶)». Надособистісні структури революції та можливість розпоряджатися революцією, що виростає з такого її усвідомлення, схоже, починають суперечити одне одному. Молодий Шлегель у 1798 році досить дотепно зауважив, чому Наполеон виявився спроможним зіграти чільну роль у революції: бо він — за його словами²⁷ — *має здатність до творення революцій і самознищення*. Тим самим без урахування історичної істинності, у формі прогнозу було дано визначення ознаки сучасного професійного революціонера. Він здатний до революційних «оборудок» настільки, наскільки готовий до нищення самого себе, як висловився один із наступників, а саме — Вайтлінг²⁸.

²⁶ *Condorcet*, Sur le sens du mot «révolutionnaire», in: Journ. d'Instruct. sociale, 1. Juni 1793 (Oeuvr. ed. A. Condorcet, O'Connor u. D.F. Arago, Paris 1847 bis 49), Bd. 12, с. 615–623; див. з цього приводу: Reichardt (прим. 1), с. 358.

²⁷ *Freidrich Schlegel*, Athenäums-Fragmente, in: Kritische Schriften, hg. Wolf-Dietrich Rasch, München 1964 (2. Aufl.), с. 82.

²⁸ *Wilhelm Weitling*, Garantien der Harmonie und Freiheit (1842), hg. B. Kaufbold, Berlin 1955, с. 79.

Злиття загальної історіософської перспективи та особливо-го революційного запалу висвітлює й те, чому дедалі частіше точаться відкриті дискусії та оголошується запланований початок «революції» в цілком конкретному розумінні її як повстання без жодних шкідливих для неї наслідків, як це було, наприклад, у серпні 1792 року, чи в Палермо у 1848 та Петербурзі у 1917 роках. За поєднанням двох тез, згідно з якими революція, котра розгортається сама по собі, твориться та повинна творитися в рівній мірі, криється ще один критерій, котрий звершує наш перелік, а саме *легітимність* революції.

8. У 1848 році Шталь дав визначення *абсолютної революції*²⁹, щоб показати, що революційний рух черпає всі правові засоби для всіх дій із самого себе. Тим самим історичні родоводи права з минулого були переведені в площину тривалої в часі історіософської легітимації. Тоді як реставраційна легітимація залишалася все ж пов'язаною з минулим, революційна легітимація стала тим коефіцієнтом руху, який мобілізується історією задля відповідних проектів майбутнього. Ще в 1841 році Ранке вважав *нещастям для революції* те, що вона *не є водночас легітимною*³⁰. Проте Меттерніх у 1830 році виявив ще гостріше розуміння становища, коли саркастично зауважив, що якраз самі легітимісти й займаються легітимацією історії.

Поняття легітимної революції неминуче стало історіософським двоєдиним поняттям, бо його претензії на універсальність живляться протиставленим поняттям «реакції» або «контрреволюції». Якщо спочатку революція й виходить на поверхню зокрема й завдяки противникам, по мірі набуття легітимності вона безперервно відтворює свого ворога, щоб зберегти свій перманентний характер.

Звідси стає зрозуміло, наскільки очевидно поняття революції з 1789 року знову увібрало в себе логіку громадянської війни. Рішуча боротьба усіма засобами легального чи нелегального характеру для новітнього професійного революціонера є запланованим елементом революційного перебігу подій, він має право використовувати всі ці засоби, бо для нього революція є легітимною. Історіософське подвійне страхування виявляється

²⁹ F.J. Stahl, Die Revolution und die constitutionelle Monarchie, Berlin 1848 (2. Aufl. 1849), с. 1.

³⁰ Leopold von Ranke, Tagebuchblätter, Unterhaltung mit Thiers 19.8.1841, in: Weltgeschichte, hg. A. Dove, Leipzig 1910, 3. Aufl., Bd. 4, Anhang, с. 729.

настільки ж еластичним, наскільки тривалим і міцним є легітимність найменування «революція» як метаісторичної константи³¹.

Тим самим відбувається зсув історіософської значимості «громадянської війни». Коли, наприклад, ленінізм проголошує й використовує на практиці громадянську війну як єдину легітимну війну з метою унеможливлення війн взагалі, то ареною дій і метою громадянської війни стає не лише конкретна держава та її суспільний устрій. Йдеться про подолання панування взагалі: а це передбачає історичну мету, глобальну можливість здійснення якої можна прагнути безконечно.

Стосовно нинішньої політичної ситуації у світі постає питання про співвідношення між таким осмисленням легітимності громадянської війни та прихованою легітимністю перманентної світової революції. З моменту завершення Другої світової війни наша земля оповита вогненним вінком громадянських воєн, який, схоже, живиться наявністю потужних блоків держав. Локальні, проте безмежні за жорстокістю, громадянські війни сягають від Греції, В'єтнаму й аж до Кореї, від Угорщини, Алжиру й аж до Конго, від Близького Сходу та Куби і знову до В'єтнаму. Мимоволі запитуєш себе: чи не прийшли на зміну легітимній і перманентній революціям ці численні громадянські війни, обмежені певними регіонами, але глобальні за своїм характером, чи не вихолостили вони поняття такої революції. Чи не поблякла світова революція, перетворившись на пусту формулу, що використовується у прагматичних цілях та експлуатується в найрізноманітніших програмах різних груп країн.

Держава була поняттям, протиставленим минулим громадянським війнам. А традиційне вчення про державні інтереси вважало війни своєрідним засобом збору інформації, що запобігає громадянським війнам. Згідно з цією теорією війна сприяла зняттю соціальної напруги, і доволі часто — з європоцентричної точки зору — розгорталася у просторі зняття напруги по той бік океану. З приходом доби європейського імперіалізму цей період відійшов у минуле. З моменту згортання географічно безкінечної поверхні нашої земної кулі до розмірів арени взаємопов'язаних дій, всі війни перетворилися на громадянські війни. Те, яку ділянку в цій ситуації вдавалося заповнити проце-

³¹ Показовою в цьому зв'язку є книга: *Hartmut Tetsch, Die permanente Revolution, Ein Beitrag zur Soziologie der Revolution und zur Ideologiekritik (Beitr. z. soz. wiss. Forsch. 11), Opladen 1973.*

су соціальної, індустріальної та визвольної революції, залишається дедалі непевнішим. З огляду на громадянські війни, які, як здається, виконують її вирок, «світова революція» дедалі більше підпадає під вплив необхідності політичних дій, що відсутня в її історіософській програмі. Це переважно проявляється в нинішній ситуації ядерного пату.

З 1945 року ми живемо в епоху латентних і відкритих громадянських воєн, які можуть бути перевершені за жахливістю наслідків ядерною війною, — виникає враження, що громадянські війни по всій земній кулі, якщо інакше поглянути на традиційне тлумачення, є тим останнім допоміжним засобом, який здатен уберегти нас від тотального знищення. Якщо ця диявольська інверсія стала мовчазним законом сучасної світової політики, виникає ще одне питання. Який вигляд має ситуація з претензіями громадянської війни на правомірність, що живляться як ідеєю перманентності революції, так і страхом перед глобальною катастрофою? З'ясування взаємозалежного зв'язку між цими двома позиціями не входить до кола завдань цієї історичної розвідки розглянутих понять.

Ми остерігатимемося автоматичного сприйняття чи неправильного тлумачення всіх попередніх дефініцій як дійсності, в якій існує наша історія. Проте історія понять, навіть попри її занурення в ідеологічні вчення, нагадуватиме нам, що слова та їх вживання є для політики важливішим засобом, аніж всі інші види зброї.

Історичний прогноз у праці Лоренцо фон Штайна про Конституцію Пруссії

I

*«Можна передбачити прийдешнє, якщо не намагатися про-
рокувати окремих подій»¹*. Правдивість цієї фрази, яку Лоренц
фон Штайн сформулював у 1850 році, підтверджено всією його
творчістю. З духовної та історичної точки зору в цій його кон-
статації можна вбачати результат світського осмислення христи-
янських пророцтв Судного Дня, стійкість яких завжди перевер-
шувала точність чи неадекватність окремих ближніх сподівань.
Проте вислів Штайна, що ґрунтується на результатах невтом-
них соціально-історичних та адміністративно-правових студій,
набуває безпосереднього смислу лише в тій історичній ситу-
ації, що породила його. Штайн став прогностиком, бо зробив
предметом своїх пошуків плин нової історії, отже, тим самим і
її спрямованість у майбутнє. Ретроспективний огляд засвідчує,
що його передбачення витримали випробування історією, при-
чому більше, ніж у суто історіографічному смислі. Сила подій,
минулих і тих, що припадають на нинішній час, справдила його
прогнози.

Довгострокові передбачення Штайна, як і Токвілля, Бруно
Багера, Фрідріха Ліста чи Донозо Кортеса, стали невід'ємним
моментом модерної історії. За формою відображення та глиби-
ною перспективи вони належать до революційної доби, відсила-
ють до нашого століття, мало що пов'язує їх із минулими епоха-
ми. Мистецтво віщування та передбачень у всіх своїх різновидах
є давнім. В якому ж історичному просторі Штайну вдалося дове-
сти своє власне мистецтво до вищого ступеня майстерності? Що
відрізняє Лоренцо фон Штайна від решти істориків-мислителів?

До вісімнадцятого століття майже незаперечним вважалося
вчення, яке передавалося з покоління в покоління, про мож-
ливість навчатися на уроках історії. Усвідомлення того, що відбу-
лося, і передбачення прийдешнього поєднувалися квазі природ-
ним горизонтом людського досвіду, в межах якого не могло
трапитися нічого принципово нового. Це було однаково спра-
ведливо як для добропорядного християнина, що очікував Кінця

¹ *Lorenz v. Stein, Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage, 3 Bde (1850), Neudruck Darmstadt 1959, III c. 194.*

світу, так і для політика, що дотримувався поглядів Макіавеллі. Історія була сховищем повчального чужого досвіду, який можна було засвоїти шляхом навчання. Таким чином, як вважалося, людина готувала себе до повторення успіхів минулого, оминаючи небезпеку скоєння старих помилок. Протягом періоду кадрової політики з боку європейської верхівки, доступного погляду історика, і на порозі процесуальних змін, зумовлених технікою та індустріальним капіталізмом, історія виявляє та засвідчує свою юридичну, моральну, теологічну й політичну сталість. Жодна зміна не відбувається без смислу, що є результатом Божого провидіння, або ж закономірностей, що є породженням природи. В основі несподіваного лежав глибший або ж вищий смисл. Теза про повторюваність та повчальність історичного досвіду була моментом самого досвіду: *Historia magistra vitae*. Жодне передбачення не виходило за межі попередньої історії, це рівною мірою стосувалося й астрологічних, і теологічних пророцтв, що зберігали тісний зв'язок із планетарними законами чи старими передвіщеннями.

Все це повільно змінювалося з епохи Просвітництва й зазнало радикальних змін завдяки Французькій революції. Спочатку відбулося розширення горизонту можливих меж прогнозування, а потім і його прорив. Якщо до XVIII століття майбутнє було зарезервоване за старим, що фігурувало як зразок, або ж за постатями біблійної типології, після революційної бурі таке становище стало неможливим. Десятиріччя між 1789 та 1799 роками дійовими особами того часу сприймалося як початок руху до небаченого досі майбутнього. І навіть ті, проти кого це було спрямовано, хто посилався на свої знання минулого, не змогли встояти проти констатації незрівнянності революції. Незрівнянне, на думку Руперта Корнманна², полягало не в новому стані речей, а «в неймовірній швидкості, з якою вони трапляються чи здійснюються... Наша сучасна історія є повторенням справ і подій декількох тисячоліть — протягом якнайкоротшого періоду часу». Навіть той, хто вважав, що його це не застало зненацька, був ошелешений тим надзвичайним темпом, з яким очам відкривався новий, інший час.

З усвідомленням загального оновлення, нового початку, що перетворило попередню історію на бліду передісторію, революція змінила й просторовий горизонт досвіду. Нова історія стала тривалим у часі процесом, який попри можливість його

² *Rupert Kornmann, Die Sybille der Zeit* (пор. вище: с. 19, прим. 63).

скеровування в потрібний бік, усе ж розгортається поверх голів своїх учасників. Якщо це так, то будь-який висновок про майбутнє на основі минулого здається недоречним і неможливим. «Підступність розуму» забороняє вчитися на уроках історії. Незалежно від влучності вислову Гегеля, він стає індикатором нового досвіду. Досвід Гегеля щоправда апелює до «історії», але до історії у всій її сукупності, що рухалася до Французької революції по мірі зростання усвідомлення свободи. Ця історія з точки зору свого процесуального перебігу є завжди неповторною³. З цього часу змінюється історична якість історії та прогнозу, вони втрачають свою наївно-прагматичну пов'язаність, щоб знову набути її на осмисленому рівні. Це засвідчить творчість Лоренца фон Штайна.

Революція й справді вивільнила не лише нове майбутнє, незалежно від того як воно сприймалося, як поступ чи як катастрофа, а й нове минуле: воно по мірі зростання своєї чужорідності перетворювалося на згусток, що став спеціальним об'єктом історико-критичної науки. Прогрес та історизм, що начебто суперечать один одному, є дволиким Янусом, обличчям ХІХ століття. Лише небагатьом громадянам тієї доби вдалося зберегти це подвійне обличчя без саморозпаду. До них належить і Лоренц фон Штайн. Він виявився спроможним увібрати в себе зашкарублі знання вчених про історичні дати та події, не упускаючи з поля зору майбутнє, як нагальніше питання. Навпаки, воно стало спрямовуючою силою його роздумів.

«Історія сама по собі» — вислів, що з'явився в останній третині ХVІІІ століття — та «хід історії», вимагали у формі виклику⁴ від ученого світу більше ніж просто історичної ретроспективи. Вони зумовили виникнення філософії історії та вказували на незвідане майбутнє, про існування якого досі не здогадувалися. При цьому прогрес був лише ідеологічним способом бачення майбутнього; він відповідав новому повсякденному досвіду, що постійно живився багатьма джерелами: розвитком техніки, збільшенням чисельності населення, розширенням соціального спектра прав людини й системними змінами в політиці, що

³ *G.W.F. Hegel, Die Vernunft in der Geschichte, Hamburg 1955, с. 19, 156. Пор. вище, с. 58. Твердження Гегеля про неможливість вчитися на уроках історії, на відміну від багатьох сучасників, не співвідноситься з ідеєю про прискорення історії. Внутрішньо гармонійному все-світньому розуму чужі прискорення свого втілення в історії.*

⁴ Див.: *Lorenz von Stein, Geschichte der sozialen Bewegung I, с. 84, 146, 502 pasim.*

йшли в руслі цих тенденцій. Виник «лабіринт руху», як колись назвав це явище Штайн⁵, котрий поставив собі за мету осяяти його світлом своїх досліджень. У процесі свого історичного аналізу та соціальної діагностики йому вдалося отримати чіткі і ще й сьогодні вражаючі своєю несподіваністю прогнози завдяки вмінню історичного освоєння пластів досвіду.

Однак це, звичайно ж, не єдина відмінна риса Лоренца фон Штайна. Виклик прогресу справляв зворотний вплив на історію повсюди. З моменту руйнації звичного простору досвіду революційними зламами, розриву минулого та майбутнього, історія як мистецтво повчання й настанов перейшла в зовсім іншу якість. Вислів Цицерона набув якісно нового виміру, а саме того специфічного часового виміру, який був досі неможливим у межах порівняно натуралістичної та статичної історії. Здебільшого свідомо розуму відкривався новий простір досвіду, із фокусними точками перспективної орієнтації, що відсиляли назад, до різних етапів революції, яка закінчилася. З часу повалення Наполеона, пройдені Французькою революцією етапи стали уособленням нового плину історії, здатного слугувати моделлю, вдивляючись в яку, наступні покоління, як здавалося, залежно від свого входження до того чи того політичного табору, могли прочитати майбутній хід власної історії. Інакше кажучи: прогресивне бачення майбутнього теж послуговувалося, як орієнтиром, притаманним йому власним простором історичного досвіду: Французькою революцією та розгортанням її окремих фаз. До цього ж, розгортаючись із Заходу на Схід, долучався досвід індустріалізації з усіма притаманними йому й досі невідомими суспільними наслідками. Від інших мислителів Штайна відрізняла здатність до самостійного історико-критичного осмислення рухомого, мінливого емпіричного досвіду того часу, в якому він жив.

Рух нового часу став для нього лейтмотивом його досліджень. Для історико-критичних досліджень подібне рішення присвятити себе актуальному плину часу було неабияким ризиком, а тому їх визначні представники скромно обмежувалися переважно екскурсами в минуле й відмовлялися від можливості прямого застосування своїх висновків та вчень. Пертезу з чималими труднощами⁶ вдалося підшукати таких співробітників для сво-

⁵ Там же, I, с. 65.

⁶ Friedrich Perthes' Leben, hrsg. Cl. Tb. Perthes, Gotha 1872, 3 Bde., II с. 146 ff. passim., III, с. 23 ff. passim.

го великого проекту видання історії європейських держав, які насмілилися б упритул підійти до сучасної їм доби, адже сучасність, здавалося, щодня змінювалась настільки швидко, що ставала практично невлвовимою для науково обґрунтованого пізнання.

Штайн належав до вузького кола дослідників минулого століття, які не капітулювали перед прискореною ходою історії. Він поставив свої дослідження на службу принципу прогнозу, який повинен був враховувати переривчастий ритм часу. *«Старі умови повалено, з'являються нові, на зміну яким у свою чергу приходять ще новіші; змінюються навіть системи законодавства, низкою тягнуться суперечливі відображення; здається, ніби історіографія не в змозі встигнути за ходом історії»*. Так молодий Штайн охарактеризував існуюче становище у 1843 році⁷ і продовжив свою характеристику такими словами: *«І все ж, якщо вдивитися у все це прискіпливіше, погляду відкриється протилежне. Настільки, наскільки всі ці різноманітні утворення виникли водночас, настільки ж їх можна досягнути одним поглядом. У цьому полягає суттєва відмінність цього часу від попередніх. У ньому правильність судження залежить більше від позиції спостерігача, тоді як раніше вона зумовлювалася насамперед історичними знаннями»*.

Не можна не погодитися з тим, що усвідомлення забарвленості всякого історичного пізнання позицією спостерігача вкоренилося вже у вісімнадцятому столітті — ще просвітники охоче звертали свій погляд у бік минулого з чисто повчальною метою. Проте Штайну йшлося не про усвідомлення суб'єктивності історичного судження чи про загострення уваги на оригінальності своїх власних зусиль. Прагнення Штайна до опанування історії з певної позиції — задеклароване ним у формі постановки питання — перегукувалося зі структурою руху сучасної історії. З точки зору історичних ідей його доробок можна було б віднести до периферійних зон історіософського осмислення істини чи до передвісників пізнавально-теоретичних вчень, які ставили під сумнів набуте досі й нищили можливість осмислення істини. Однак позиційна орієнтованість діагнозів Штайна не допускає подібного прорахунку. Лише вона дає можливість співвіднесення соціальних і політичних рухів з тією перспективною точкою, що якнайбільше відповідає їх сутності.

⁷ *Lorenz v. Stein, Die Municipalverfassung Frankreichs, Leipzig 1843, с. 68.*

Якщо історія постає перед досвідом як рух різних течій, взаємовідношення між якими змінюється залежно від різних ступенів інтенсивності, застигlosti чи прискорення, то загальний характер руху можна збагнути лише зі свідомо обраної точки зору. Саме таку точку зору вдалося віднайти Штайну завдяки поєднанню критичної відстороненості та прогресивної перспективи. Цим він відрізнявся як від своїх колег по цеху — істориків, так і від істориків-філософів з утопічними поглядами. Більше того, знаряддя ремесла одних він використовував для викриття прямолінійних телеологічних учень як ідеалістичних марень інших — так само йому без жодних сентиментів вдалося дати адекватну оцінку інтересам, сподіванням та планам усіх сторін із точки зору історичних можливостей загального руху.

Отже, було б хибним ставити під сумнів позицію Штайна як щось середнє між минаючим історичним ідеалізмом та емпіричними дослідженнями, зоря яких щойно починала сходити. Таким чином не збагнути того, що є відмінним саме для нього. Штайн відмовляється від всеосяжних картин та уявлень так само, як і від пунктуально адитивної хронології. Проте обидва аспекти: і метаісторичний, і хронологічний, він запозичує до своєї теорії саме з історії. Тим самим він позбавляє її всіх утопічних покривал, оголює і виставляє впливам щоденних політичних випадковостей, щоб звільнити простір для погляду на великий поступ історії в цілому.

Штайн створив теорію історії⁸. Вона була для нього ключем до розгадки всіх подій, з одного боку, з точки зору їх тривалих в часі передумов, з іншого, з точки зору їх рушійних сил. Штайн був творцем історичної онтології в повному подвійному значенні цього слова. Штайн розвів у часі історичну тривалість та історичну минущість лише в теоретичному плані й лише задля того, щоб отримати змогу осягнути неповторність усього, що відбувається. Цей теоретичний здобуток виправдав себе на практиці. Він запровадив два аспекти, що висвітлюють один одного, не абсолютизуючи їх.

Штайну вдалося оцінити існуючі соціальні класи та відмираючі стани з точки зору ймовірного напрямку їх руху. Він створив тривкі теоретичні конструкти, не перетинаючи межі, що

⁸ У цьому зв'язку див.: *Ernst-Wolfgang Böckenförde, Lorenz von Stein als Theoretiker der Bewegung von Staat und Gesellschaft zum Sozialstaat. In: Alteuropa und die moderne Gesellschaft, Festschrift für Otto Brunner, Göttingen 1963.*

відділяла їх від утопії. Штайн не побоявся майже аксіоматичних висловлювань, які вказують на константні умови руху нової доби. Сюди належать зокрема його роздуми про економічне суспільство, яке в умовах вільної боротьби за владу в рамках права постійно демонструє тенденцію до класового панування; або про те, що демократія в чистому вигляді залишається недосяжною; чи про те, що люди, позбавлені майна, як такі мають мізерний шанс на прихід до влади, однак у разі їхнього успіху несвобода для них не закінчується, про те, що зростаюча нагальність управління в умовах, коли конституційні питання відходять на задній план, не прибирає проблем панування, а лише ставить їх щоразу інакше, що всі суспільні устрої ґрунтуються на розподілі своєї власності й що з огляду на це держава опиняється під тиском необхідності врегулювання розподілу власності, щоб забезпечити класове суспільство від громадянської війни. Цей перелік можна продовжувати й далі.

Всі ці елементи історії, які він звів воєдино під модною та співзвучною духові часу назвою «закони», мають у теорії Штайна відносно тривалий характер. Щоправда вони охоплювали «всю» історію, проте лише настільки, наскільки вона піддавалася осягненню досвідом. «*Кому коли-небудь відкривалося майбутнє?*⁹», запитує та ж людина, яка ризикувала виступати із прогнозами. Лише в глибинних пластах своїх структурованих висловлювань Штайн міг характеризувати рух сам по собі та вказувати на можливість його спрямування. У цьому криється ще один аспект його теорії, в якій здійснено історико-онтологічне взаємоузгодження тривалості й часу.

Звернувшись до сучасного руху, тобто до майбутнього, Штайн не міг уникнути аналізу не лише буття, а й необхідного чи бажаного, не допускаючи при цьому їх утопічного змішування. Викликає подив те, з яким розумінням і вмінням Штайну вдалося спроектувати бажання та прагнення в майбутнє, не з метою поринання в цей світ чи спішного слідування йому, а лише з метою гострішого сприйняття можливого. Він був соціологом із поглядом, незбаламученим історією. Постулюючи бажаність республіки зі збереженням інтересів обох сторін, співвідносячи між собою *соціальну демократію та соціальне королівство*, він керувався усвідомленням того, що сфера управління, яка

⁹ *Lorenz v. Stein, System der Staatswissenschaft, Bd. 2: Die Gesellschaftslehre, Wien 1856*, тут цит. за кн.: *K.G. Specht: L. v. Stein, Begriff und Wesen der Gesellschaft, Köln und Opladen 1956*, с. 21.

набуде поширення в майбутньому, хоча й буде орієнтованою на предмети, все ж не зможе позбутися своєї панівної сутності. Формулювання, нав'язані духом того часу, не повинні створювати у нас враження, нібито Штайн не пов'язував свої сподівання з оптимальними можливостями, добре усвідомлюючи, що всі «спроби розв'язання силою зброї... насправді не [здатні наблизити] остаточне вирішення проблеми¹⁰». Він знав, що проблеми перехідного часу, що постали з часів емансипації, можуть бути вирішені не якоюсь, здавалося б, наперед заданою метою чи відповідними силовими засобами її наближення, а лише знанням шляхів і напрямку руху, яких слід дотримуватися.

Отже, Штайн не був політичним провидцем, котрий передбачав ту чи ту подію, обраховував її статистичними методами, тлумачив фантазіями чи видіннями або ж прораховував з точки зору політики. Штайн досліджував те, що стало можливим лише після Французької революції, а саме, умови можливості руху в суспільстві на тривалу перспективу. При цьому він охоче вдавався саме до посилення на необхідність. Проте було б несправедливо звинувачувати його в історіософській зверхності. Для надто суворого історика він усе ж опиняється в зоні тавтології, бо додаванням епітету «необхідний» до виявленого факту ніколи не вдавалося надати йому додаткового обґрунтування. Орел необхідності аж ніяк не впливає на фактичний бік справи. Інакший вигляд це має у Штайна, якому, аби наважитися на прогноз, необхідно було при спогляданні унікальності подій нового часу враховувати й унікальність, що була результатом минулого. Таким чином він звертався до категорії необхідного шляхом вилучення її зі своєї теорії. Стосовно його досліджень можна сказати, що поняття необхідного в нього було ідентичним з'ясуванню довгострокових і незворотних тенденцій. Лише пропустивши кризь сито соціологічних та історичних досліджень критичного спрямування об'єкт свого вивчення, йому вдавалося виявити той мінімум майбутнього необхідного, який давав йому можливість передбачити максимум ймовірного. У цьому він сягнув далі істориків свого часу. Однак він не зайшов надто далеко, як це зробили наївні прихильники прогресу, які сплутали свій оптимізм із провидінням.

Отже, відмінною рисою Штайна була його теорія історії: вона поєднала в собі стійкі структури та рушійні сили, але тільки з метою їх історичної верифікації. Лише середовище наукових

¹⁰ Lorenz v. Stein, *Gesch. d. soz. Bew.* III, с. 216.

доказів уможливило проєкцію траєкторії поступу на площину передбачень. Якщо Штайну вдавалося здобути емпіричні докази *hic et nunc*, то в них водночас були закладені іманентні з точки зору історії інструкції до дії. Вони стосувалися не Сьогодні чи Завтра, на які націлений політичний прогноз, що змінює становище відразу ж після того, як його зроблено. Штайн складав раціональні прогнози умов, які в межах вузької колії Необхідного вивільняли широкий простір для гри сил Можливого. Його передбачення містили в собі уроки історії, але це були уроки, які лише опосередковано справляли зворотний вплив на практику, бо демонстрували незмінне, щоб дати хід свободі дії. *«Існує можливість передбачення прийдешнього, якщо не прагнути проорокувати часткове».*

Переконливим прикладом такого мистецтва став невеликий твір із питання про державний устрій Пруссії, датований 1852 роком.

II

Штайн опублікував свою статтю у щоквартальнику Коттаса¹¹, котрий був своєрідним громадським рупором того часу й навколо якого групувалася інтелігенція. Він почав виходити на початку березня 1838 року, пережив революцію сорок восьмого року і лише в період між двома об'єднавчими війнами — в 1869 році — припинив своє існування. Це якраз був той проміжок часу, який, як сьогодні можна було б сказати, потрапив у поле зору Штайна в 1852 році. Основна його теза, якщо звести її до однієї фрази, звучала так: Пруссія не може мати конституцію — конституцію в західному розумінні цього слова — проте всі історичні перепони на шляху пруської конституції спонукали до її скасування у формі німецької конституції. Отже, йдеться про структурний прогноз, правильність якого засвідчив період між 1860 і 1871 роками, попри всю непередбачуваність тих заплутаних доріг, перед необхідністю рухатися якими саме в цьому десятиріччі опинився прем'єр-міністр Пруссії Бісмарк, і якими він і пішов.

¹¹ *Lorenz v. Stein, Zur preußischen Verfassungsfrage*. In: *Deutsche Vierteljahresschrift* 1852; Nachdruck 1940 (dazu: *Carl Schmitt, Die Stellung Lorenz von Steins in der Geschichte des 19. Jahrhunderts*. In: *Schmollers Jahrbuch* 1940, с. 641 і далі) та перевидання: Darmstadt 1961, яке використовується в цій роботі.

Стаття Штайна, присвячена Пруссії, є додатком до його великої праці «Історія соціального руху у Франції», опублікованої ним за два роки до цього, в 1850 році. Поєднуюча ланка між двома працями міститься в останньому розділі теоретичного вступу, де Штайн розглядає можливість перенесення висновків з історії Франції за принципом аналогії на Німеччину¹². Саме тут він дав визначення вирішальній відмінності між двома націями в характері та способі їх руху. Просте вчення про послідовні етапи в розвитку, яке встановлює строгу пряму лінію від станового устрою через ліберальний лад до соціального руху, перекреслене в Німеччині національним питанням, яке давно вирішене у Франції. Парадоксальним підсумком, до якого приходить Штайн у результаті аналізу німецького досвіду революції сорок восьмого року, полягає в тому, що обидва напрямки: ліберальний і соціальний взаємно паралізують один одного. Правильність цього висновку Штайна виявилася навіть більшою, аніж він міг це сам передчувати. Суспільний рух за свободу та соціальний елемент взаємно гальмували один одного і працювали на користь реакції. В 1852 році Штайн дійшов висновку про те, що найближчим часом національно-політичний рух відтіснить на задній план усі соціальні питання, щоб дати їм стрімкий хід лише після того, як здійсниться об'єднання, — що й сталося, як відомо, згодом. Це якраз був той горизонт прогностичного передбачення, в межах якого Штайн намагався знайти відповідь на питання про специфічну прусську конституцію.

У передчутті національного об'єднання Штайн не піддався спокусі занадто швидких аналогій, які напрошувалися самі собою. Це й відрізняло його від більшості національно-ліберальних співгромадян. Він не відштовхувався ані від патріотичних сподівань, коли з висоти якоїсь майбутньої перспективи тлумачилося сьогодення, ані від державності, побудованій на принципах права, тобто бажання, яке він поділяв, лише остерігаючись «небезпеки сплутати абстрактно правильне і практично можливе¹³». Штайн ставив собі питання про конкретні передумови конституції, умови, що роблять її можливою. «Адже конституційне право виростає не з права, встановленого законами, а з права, що визначається відносинами¹⁴». Під таким кутом зору парламентська модель сама по собі не може слугува-

¹² Lorenz v. Stein, *Gesch. d. soz. Bew.* I, с. 139 і далі.

¹³ Lorenz v. Stein, *Verfassungsfrage*, с. 24.

¹⁴ Ebenda, с. 36.

ти гарантією його розроблення. Тому було б нерозумно критикувати його за антиліберальність лише з огляду на оголення неприємних істин, котрі й ним самим сприймалися як неприємні. Але Штайн мислив як історик, а не як утопіст; з відомого про Сьогоднішнє, він робив висновки про Завтрашнє; рухаючись від діагнозу до прогнозу, а не навпаки. *«Тут, як і досі, справджується старий досвід, згідно з яким люди схильні радше слідувати звичному плину думок, не маючи рації, аніж рухатися незвичним, хоча, можливо, й правильним шляхом»¹⁵».*

Під час короткої характеристики діагнозу Штайна в наступному викладі не стоятиме завдання розплутати мереживо його аргументації; те ж саме стосується й пояснень із точки зору історії заднім числом (*ex post*), котрі не можуть затьмарити теоретичний здобуток Лоренца фон Штайна. Його стаття залишається такою ж неповторною, як і тема, поставлена ним перед собою.

Відразу ж зауважимо, що Штайн не передбачив конфлікту у війську, тобто поштовху до конституційної кризи в Пруссії, розв'язання якої було досягнуте лише після німецької єдності. Проте він провістив, *«що конституція та уряд опиняються в стані серйозної боротьби між собою, уряд постійно намагається опанувати конституцію»¹⁶».* Штайн із вражаючою гостротою вдався до анатомічного аналізу логічних протиріч конституційної системи, не відмовляючи їй в історичній життєздатності. Пруську конституцію 1850 року він підвів під узагальнююче поняття «псевдоконституціоналізму». У цьому випадку не опозиція засідає у парламенті, а, скоріше, парламент сам є опозицією, уряд створює свою партію, а не партія формує уряд. Це були структурні висловлювання загального змісту, що опиралися на минулий історичний досвід Франції з 1815 року. Однак конфлікту в Пруссії він дав визначення *«суперечки без арбітра»¹⁷»,* в якій у програвшій виявиться орган народного представництва.

Які ж підстави навів Штайн на користь свого безапеляційного прогнозу, прогнозу, який прорубав вікно у горизонті очікувань ліберального руху і йшов урозріз із прогресивним сценарієм етапів розвитку, який окриляв буржуазію, що прагнула утвердити себе, у її сподіваннях?

¹⁵ Ebenda, с. 4.

¹⁶ Ebenda, с. 35.

¹⁷ Ebenda, с. 30.

Штайн поставив питання про три передумови ефективної парламентської конституції, яка б підтримувалася суспільством: історичну, загальногосподарську та суспільну. На його думку, в Пруссії не існувало жодної із цих трьох умов.

1. У Пруссії була цілковито відсутня історична передумова, спільна для країни традиція поділу на стани, котра на Заході виявила свою інтегруючу силу в процесі творення націй. Пруссія як територіально незавершене утворення була позбавлена найменшого історичного стрижня національного представництва, своїм виникненням вона завдячувала насамперед королівській армії та державній адміністрації. *«Саме уряд виключно представляє в Пруссії державотворчий елемент, зокрема й стосовно збереження державного устрою»¹⁸*. У цьому формулюванні Штайна втілилися спільні для пруського чиновництва переконання, з моменту початку великих реформ воно вбачало гарантію єдності держави в єдності її адміністрації¹⁹. Це слід розцінювати не як вияв великої симпатії Штайна до *бюрократії*, що невпинно розросталася, а як данину її впевненості та організації: будь-яка форма народного представництва, котра не виросла з історичної традиції, розглядалася та сприймалася пруською адміністрацією лише як форма «співучасті» у справах держави, яку слід підтримувати й дозувати. Дорога до народного суверенітету навряд чи могла пролягти через адміністрацію.

З іншого боку, стара традиція поділу на стани там, де вона збереглася, зокрема в регіоні Східної Ельби, зрештою скерувала розвиток у парламентську колію. Гарденберга свого часу відтіснили від процесу конституціоналізації, бо будь-який крок у цьому напрямку посилив би позиції старих станів, котрі, сформувавшись на загальнодержавному рівні, вдалися б насамперед до урізання тих реформ, які б якраз мали створити передумови для конституції. Насамперед територіальні станові спільноти, там де вони проявляли себе найсильніше, тобто на рівні районів, утворювали замкнуту систему, яка на регіональному рівні гальмувала процес формування держави з громадянським суспільством.

Через вибори до ландратів вони опосередковано контролювали кількість невеликих міст із самоврядуванням, а на сільській рівнині на Сході більш-менш легально тримали в покорі майже половину мешканців. Тому діагноз Штайна виявився правильним у подвійному смислі: традиція, заснована на старому ста-

¹⁸ Ebenda, с. 12.

¹⁹ Пор. приклади в моїй книзі про Пруссію в період між реформами та революцією, Штутгарт, 1975, 2-е вид., с. 258 і далі.

новому поділі, не тільки не сприяла розвиткові вільного суспільства, а й перешкоджала йому. Революція стала цьому доказом. Майже жодному власнику лицарського маєтку шляхом загальних виборів не вдалося потрапити до Національних зборів, але за рахунок тих позицій, які вони все ще утримували в армії, можна було вдатися до контрреволюції й реставрації старого ладу на рівні сільських районів.

2. Набагато менш однозначно можна було заперечувати здатність Пруссії до конституційної форми правління з огляду на існуючу ситуацію в загальногосподарській сфері. В цій царині прусська адміністрація з початку реформи майже неухильно і всупереч будь-якій реакційній внутрішній політиці трималася лінії на впровадження ліберальних економічних цілей, причому не в останню чергу ведучи вперту боротьбу проти позицій, які обіймали представники старих станів у містах і селах. Адміністрація стимулювала вільні форми господарювання, що послабляли протиріччя між Сходом та Заходом, і наслідками яких було зростання загальних для обох частин врегулювань. Із кінця тридцятих років дедалі більше ухвалюються загальні закони: в 1838 році побачив світ закон про залізничне сполучення, в 1839 — закон про запобігання використанню дитячої праці, в 1842–1843 роках були прийняті закони про права мешканців, бродяжництво та бідність, у 1843 році — закон про акціонерні товариства, у 1844 році — закон про відомство з торгівлі, у 1845 році — загальний ремісничий статут і, нарешті, незадовго до революції було ухвалено рішення про заснування торгових палат. Поза будь-яким сумнівом із точки зору економічної політики прусська адміністрація створила такі умови, які дали змогу суб'єктам господарчої діяльності (*homo economicus*) брати участь у здійсненні влади. *«Народне представництво, — зазначає Штайн, — навіть там, де воно втратило свою історичну легітимацію, зберегло достатні передумови в матеріальному житті народу»²⁰.*

І все ж у 1852 році Штайн ще не бачив можливості приходу в далекій перспективі неминучої та необхідної перемоги народного представництва над адміністрацією. При цьому він посилається на найбільше досягнення прусської адміністрації — митний союз. Саме тоді цей союз опинився у важкій кризі. Штайн вважав неможливим такий розвиток, за якого прусська адміністрація могла б випустити з рук своє творіння, коли йшлося про запобігання ситуації, в якій внутрішньопруський

²⁰ *Lorenz v. Stein, Verfassungsfrage, с. 14.*

конфлікт інтересів міг би розростися настільки, аби загрожувати загальнонімецькій економічній єдності. І тут Штайн виявився теж правим: його структурний прогноз справдився відповідно до виявлених ним же етапів подолання перешкод: у 1868 році відбулося перше засідання проголошеного загальнонімецького представницького органу, яким став митний парламент: сходина, що вела до рейхстагу²¹. Порівняно менші перепони корінилися в суто господарчій площині та були подолані в першу чергу.

3. Справжні перешкоди на шляху до сильного представництва народу на території Пруссії Штайн вбачав у суспільних умовах. Звідси пролягає шлях до третього, вирішального висновку, зробленого ним. Лоренц фон Штайн відкрив ключ до розуміння історії сучасності, в якій відбувався повільний розпад старого *societas civilis*. Ним стало, як нині відомо, протиріччя між державою та суспільством. Специфіка цієї понятійної пари — йшлося, якщо вдатися до певного перебільшення, скоріше про евристичний принцип, ніж про реальні матеріальні фактори — проявилася в застосування її до розгляду питання про пруську конституцію. Згідно з теорією Штайна кожен панівний клас у суспільстві демонструє тенденцію до оволодіння державною конституцією з метою використання її як інструменту панування над нижчими класами. Зумовленість усього публічного та суспільного права соціальними рухами були для нього настільки фундаментальним положенням, що виявлення цієї зумовленості він вважав навіть *вищою метою будь-якої справжньої історіографії*²².

Результат, до якого прийшов Штайн внаслідок застосування своїх теоретичних посилок на пруську дійсність, виявився достатньо дивовижним. Він зробив висновок про те, що *«ця держава взагалі не має притаманного їй суспільного устрою, і в цьому й полягає сенс твердження про відсутність пруського народу, які часто доводиться чути»*²³.

Отже, антиномія «держави та суспільства» долалася у звичному на той час смислі, котрий виявлявся у взаємному співвідношенні між парламентом та урядом у тому полі напруги, полюсами якого були принцип монархії та суверенна влада народу. Отже, Штайн вбачав внутрішній *«розлад, на якому ґрунтується Пруссія»*, не у звичному суперництві між політичною державою

²¹ E.R. Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789, Stuttgart 1963, III, с. 635.

²² Lorenz v. Stein, Gesch. d. soz. Bew. I, с. 149.

²³ Lorenz v. Stein, Verfassungsfrage, с. 23.

та громадянським суспільством. Розлад у Пруссії насамперед ґрунтувався на відсутності гомогенного суспільства, яке могло б знайти свій гідний вияв у відповідній державній конституції. Конституційний конфлікт під таким кутом зору був супроводжуваним ефектом якісно іншої конфліктної ситуації, а саме того, який вигляд повинна мати державна організація гетерогенного суспільства, що перебуває у процесі змін. Цей результат настільки ж несподіваний, як і дивовижний.

Звичайно ж, ні для кого не було таємницею, що тодішня Пруссія не була єдиною, ані в територіальному, ані в конфесійному, ані у правовому, ані в мовному відношенні. Штайн враховував усі ці фактори, але його питання по суті стосувалося соціальної структури. Саме в її рамках мали окреслитися контури ладу, що прагнув конституції, якщо тільки з іншого боку конституція не повинна була залишатися «псевдоконституцією». Тому Штайн піддав критичному аналізу існуючі досі правові передумови, що де факто забезпечували в Пруссії суспільство, побудоване на засадах вільної економіки. Згідно зі своєю історико-онтологічною теорією він вів пошук тривких елементів економічного ладу у сфері розподілу власності — так само як вважав, що народ у політичному розумінні зумовлює в першу чергу не расова, національна чи мовна належність, а «*особливий суспільний порядок населення*²⁴». Ставленням подібних структурних питань він намагався дати визначення тому унікальному історичному місцю, яке посідала Пруссія в межах загального сучасного руху. Він дійшов висновку, за яким соціальна розчленованість і розмаїття прусського суспільства не мають тієї достатньої соціальної однорідності, яка дала б змогу створити та зберегти парламентську конституцію.

Теорія Штайна продемонструвала свою продуктивність, коли після відмирання наївних уявлень про суспільство виявилась уся своєрідність прусської держави. Пруссія, згідно з іншими висловлюваннями Штайна, мала суспільство, створене на засадах економіки, але не суспільство, побудоване на засадах громадянської держави. З метою тлумачення цієї тези дозволимо собі посперечатися на приклад прусського міщанства, ймовірної опори того ладу, в якому мали гармонійно поєднатися конституційне право та соціальна структура.

Пруське міщанство внаслідок суспільного розвитку в XIX столітті й справді виявилось соціально роздробленим і полі-

²⁴ Там са́мо, с. 21.

тично підпорядкованим регіональним правителям. Чимала кількість грошовитих і підприємливих людей перейшла до відкритого стану власників лицарських маєтків. Усередині століття в їхніх руках опинилося вже понад 40% колишніх аристократичних маєтків. На селі цих новоприбульців (*homines novi*) протягом життя одного покоління поглинула аристократія. Інакше кажучи, завдяки своїм особливим правам аристократія не втратила свого пріоритетного статусу. Ліберальна аграрна реформа відбулася вчасно саме настільки, щоб дати можливість посилитися старим станам за рахунок швидко міцніючого міщанства. Ще одна частина, особливо освіченого міщанства, подалася на державну службу. Маса певних пільг, що ставила і безпосередніх, і опосередкованих чиновників в залежність від держави, щоправда була ліквідована в 1848 році, однак стати членом адміністрації все ще означало — отримати доступ до квазістанових владних прав. Чиновництво зробилося останнім станом, в якому збігалися суспільні й державні функції; тут також відбувалося злиття міщанства з аристократією за рахунок міщанства. З точки зору соціальної престижності цього прошарку інтелігенції, що дала в 1848 році 60% від числа всіх депутатів у Берліні, інші специфічні міщанські прошарки — підприємці та купці — перебували в тіньовій політичній зоні, незважаючи на своїх визначних представників та їх економічну силу. В 1848 році пруське міщанство було досить гомогенним для того, щоб почати революцію, але не для того, щоб виграти її²⁵.

Хоч би якою диференційованою була загальна картина, питання про розподіл власності й пов'язане з ним соціальне розшарування, поставлене Штайном із метою оцінки здатності суспільства до конституційного устрою, потрапило в ціль. Гетерогенне суспільство виявилось ще неспроможним до конституції, відповідної його стану.

Тепер стає зрозумілим і те, чому Штайн давав визначення держави не лише як класової спільноти чи спільноти людей, об'єднаних інтересами, а й як історичного явища *sui generis*. Саме подвійний кут спостереження дав йому можливість описати конституційну дійсність пруської держави, більше того, передбачити конституційний конфлікт і його фінал. Уже це само по собі не дає нам підстав звинувачувати Штайна в методичній непослідовності з огляду на ідеальне й нормативне забарвлення його концепції соціального королівства. Історичність його

²⁵ Детально див. у прим. 19 вказаної книги.

мислення виростала з переплетіння міркувань про структурні умови та аналіз єдиних у своєму роді факторів.

Той факт, що особливо в 50-і роки прусська держава відстоювала особливі побажання представників станів і дотримувалася суворого представництва класових інтересів, не завадив їй з огляду на численні розлами в суспільних прошарках бути чимось більшим, аніж просто класовою державою. Те, що вона з економічно-політичної точки зору сприяла переходу від станового ладу до класового суспільства, засвідчує її співзвучність часові. До певної міри саме позбавлений станової належності пролетаріат сформував перший гомогенний, — якщо не за своєю свідомістю, то принаймні за своїм соціальним становищем — прошарок прусського суспільства в напрямку зі Сходу на Захід. Таким чином держава мимоволі мала взяти на себе відповідальність за соціальну проблему, політична першочерговість якої, на думку Штайна, мала настати лише після заснування рейху. З тієї пори ця проблема вже не була суто прусською, а стала проблемою нового індустріального суспільства й загальної німецької конституції, вимогою та передбаченням якої завершується праця Штайна.

Лоренц фон Штайн теоретично передбачив прусський конституційний конфлікт і його розв'язання через заснування німецького рейху, причому зробив це не у формі програми німецької національної політики, а вказавши напрямок руху економічно та суспільно зумовленої політичної ймовірності. Його прогноз, побудований на аналізі умов, виявився достатньо гнучким, щоб, не вказуючи час і форму ухвалення конституції, показати перепони на її шляху й етапи нагальних дій, які виникатимуть у майбутньому.

Звичайно ж, тут не ставиться й не може ставитися завдання довести правильність аналітичних викладень Штайна з точки зору дійсності, що наставала пізніше. Проте вона виявилася досить таки цілісною. Бісмарк і досі залишається єдиною особистістю, без своєрідності якої єдність здійснилася б не так, як це відбулося. І все ж той факт, що прогноз Штайна виявився правильним, є для нас скоріш ознакою історичної ясності його теорії: вона винесла за рамки спостереження неможливе й відкрила очі на історичну дійсність, в якій *«наявні відносини завжди означають щось інше й далекосяжніше, а не те, чим вони є насправді»*²⁶.

²⁶ Lorenz v. Stein, Verfassungsfrage, с. 35.

II

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИ ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Історія понять і соціальна історія

У відомому повчанні Епіктета сказано, що людей вражають не вчинки, а слова про них¹. Попри застереження стоїків не піддаватися магичній дії слів, протиріччя між «*pragmata*» й «*dogmata*» є значно глибшим, аніж це допускається моральною настановою Епіктета. Вона нагадує нам про внутрішню силу слів, без вживання яких практично неможливо засвоїти досвід людських вчинків і страждань і зовсім неможливо розповісти про них. Фраза Епіктета органічно вписується в існуючу з давніх часів традицію вивчення співвідношення між словом і предметом, розумом і життям, свідомістю та буттям, мовою і світом. Той, хто вирішить зайнятися аналізом відношення між історією понять і соціальною історією, неодмінно підсвідомо потрапить під вплив цієї традиції. Він швидко опиниться в колі теоретичних питань, які в цьому випадку мають перебувати в полі зору дослідницької практики².

Співвідношення між історією понять і соціальною історією на перший погляд здається слабким, принаймні провести його нелегко. Адже одна дисципліна займається переважно текстами та словами, тоді як інша лише використовує тексти для того, щоб декодувати зміст і динаміку, що містяться в них. Так соціальна історія досліджує суспільні формації чи форми побудови державного устрою, відносини між групами, верствами, класами, вона ставить запитання, котрі виходять за рамки взаємозв'язків між подіями й метою яких є середньо- чи довго-

¹ *Epiktet, Encheiridion*, с. V.

² Наступні міркування стали наслідком редагування енциклопедії «Фундаментальні поняття історії»: *Otto Brunner, Werner Conze und Reinbart Koselleck, Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. (6 Bände, Stuttgart, Band I, 1972; Band 2, 1975). На доповнення до викладених точок зору див. вступ до енциклопедії. Щодо питання про генезу та актуальний стан досліджень історії понять — не лише як історичної дисципліни — пор.: однойменну статтю: *H.G. Meier*, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, hrsg. von *Joachim Ritter*, Bd. I, Basel-Stuttgart, с. 788–808.

строкові структури та зміни в них. Або ж вона вводить в обіг економічні теореми, за допомогою яких здійснюється критичний аналіз окремих подій і перебігу політичних дій. Тексти і співвідносні з ними ситуації, що породжують події, у всіх цих випадках мають вказівний характер. Інша річ — методи історії понять, почерпнутих з історії філософських термінів, історичної філології, семасіології й ономасіології, результати яких завжди піддаються перевірці шляхом тлумачення текстів і можуть отримати своє пояснення на їх матеріалі.

Проте таке перше протиставлення залишає поза увагою глибші причини та проблеми. А навіть екскурси в методіку свідчать, що відношення між історією понять і соціальною історією є комплекснішим, унаслідок чого неможливо звести одну дисципліну до іншої. Доказом цього є вже сама по собі ситуація в предметній сфері обох дисциплін. Без спільних понять не існує суспільства, насамперед політичної єдності дій. І навпаки, наші поняття ґрунтуються на суспільно-політичних системах, котрі є значно комплекснішими за своїм характером і не можуть бути узагальнені у формі простих мовних сімей, визначених певними загальними поняттями. «Суспільство» та його «поняття» перебувають у полі напруги, якою позначені й наукові історичні дисципліни, співвідносні з ними.

Спробуємо з'ясувати відношення між цими двома дисциплінами на трьох рівнях:

1. Наскільки історія понять слідує класичному історико-критичному методу, сприяючи водночас з особливо сильною гостротою опануванню тематики соціальної історії. Тут понятійний аналіз працює на користь соціальній історії, доповнюючи її там, де це необхідно.

2. Якою мірою історія понять є самостійною дисципліною зі своєю власною методикою, зміст та обсяги якої мають визначатися паралельно із соціальною історією, але взаємно доповнювати одна одну.

3. Наскільки історія понять може претендувати на статус суто теоретичної дисципліни, без якої соціальною історією можна займатися лише в обмеженому обсязі.

Для наведених нижче міркувань діють два застереження: йдеться не про історію мови, зокрема й як частини соціальної історії, а про політично-соціальну термінологію, релевантну для набутків досвіду соціальної історії. Крім того, в межах цієї термінології та її численних висловів акцент робиться на ті понят-

тя, семантична ємність яких є вищою від виразності «простих» слів, що взагалі побутують у соціально-політичній сфері³.

I. Методи історії понять і соціальна історія

Щоб довести, що історико-критичні імплікації історії понять є необхідним допоміжним засобом соціальної історії, наведемо один приклад. Він стосується періоду Французької революції та початку індустріальної революції, тобто того часу, що виявився визначальним для виникнення соціології та постановки соціально-історичних питань.

У своєму пам'ятному груднево́му меморандумі 1807 року Гарденберг окреслив основні напрямки реорганізації пруської держави. Відповідно до досвіду Французької революції мала відбутися економічна та соціальна реструктуризація усєї держави. При цьому Гарденберг висловився таким чином: «Узагалі розумний табель про ранги, котрий не надає благ одній верстві за рахунок іншої, а наділяє громадян всіх станів становищем у суспільстві відповідно до певних класів, належить до справжніх, але аж ніяк не надзвичайно суттєвих потреб будь-якої держави⁴». Щоб зрозуміти значення цього вислову, програмного для майбутньої реформаторської політики Гарденберга, потрібно вдаватися до критичного тлумачення джерел, що містять розшифрування понять, вжитих у ньому. У переносі традиційного розмежування між «справжніми» та «надзвичайно суттєви-

³ Чітке і ґрунтовне з точки зору бібліографії опрацювання політичної семантики див.: *Walther Dieckmann*, *Sprache in der Politik. Einführung in die Pragmatik und Semantik der politischen Sprache*, Heidelberg 1959; Серед спеціальних досліджень з методики і теорії варто назвати такі праці: *Richard Koebner*, *Semantics and Historiography*, in: *Cambridge Journal* 7 (1953); *Mario A. Cattaneo*, *Sprachanalyse und Politologie*, in: *Methoden der Politologie*, hrsg. von *Robert H. Schmidt*, Darmstadt 1967; а також: *Louis Girard*, *Histoire et lexicographie*, in: *Annales* 18 (1963); *Jean Dubois*, *Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*, Paris 1962. Сюди ж слід додати: *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, hg. von *R. Koselleck*, Stuttgart 1978.

⁴ *Georg Winter*, Hrsg., *Die Reorganisation des Preußischen Staates unter Stein und Hardenberg. Erster Teil, Band I*, Leipzig 1931, с. 316. До питання про зв'язок із соціально-історичним контекстом див. мою книгу: *Preußen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848 (Industrielle Welt, Band 7)*, Stuttgart 1967, с. 158, 190 і далі та екскурс II до визначення поняття «громадянин» та подібних йому термінів.

ми» потребами зі станового ладу на «державу» втілюється спосіб бачення, котрий побутував до тієї пори майже півстоліття і на якому ми не будемо окремо зупинятися. Однак відразу ж впадає в око те, що Гарденберг протиставляє вертикальному становому розшаруванню горизонтальний класовий поділ. Негативна оцінка станового ладу зумовлена тим, що він імплікує переваги одного стану за рахунок інших, тоді як усі його члени є громадянами однієї держави, однак тому повинні бути рівні між собою. У вищенаведеному реченні хоча й говориться про громадян як представників певних станів, однак їх функції визначаються не становою належністю, а належністю до класів», результатом чого й має стати розумний «суспільний табель про ранги».

Із чисто мовної точки зору таке речення, нашпиговане політично-соціальними висловами важко зрозуміти, незважаючи на те, що його політична «родзинка» є саме результатом семантичної двозначності. Традиційне станове суспільство має посісти місцем суспільству (формально рівноправних) громадян, належність яких до класів, котрим ще потрібно дати економічне та політичне визначення, уможливорює новий (державно-урядовий) устрій за рангами.

Звісно ж точний зміст меморандуму впливає лише з контексту всього документа, про нього можна також судити, привівши себе в становище автора та адресата, враховуючи при цьому ще й політичну ситуацію та загальне соціальне становище в Пруссії того часу, як і зрештою тлумачення слів автором, і був його сучасниками та попереднім поколінням, з яким він представником однієї мовної спільноти. Всі ці питання належать до традиційного історико-критичного, особливо ж — історико-філологічного методу, навіть попри те, що на деякі з них за допомогою цього методу дати відповідь неможливо. Цей метод особливо стосується соціальної структури тодішньої Пруссії, яку неможливо збагнути без застосування растра з економіко-політологічних або соціологічних питань.

Навмисне звуження нашої постановки питання щодо дослідження понять, вжитих у такому реченні, відчутно допомагає, відштовхуючись від розуміння цього одного речення, з'ясувати питання, що стосуються соціальної історії, та пошуку відповідей на них. Якщо ж самому плавно перейти від змісту речення до історичної класифікації понять «стан», «клас», «громадянин», що вживаються в ньому, швидко з'ясується,

скільки різні пласти з тодішнього досвіду увійшли до цього речення.

Коли Гарденберг говорить про громадян, він вживає *terminus technicus*, котрий щойно було запроваджено в обіг і який у Загальному праві землі Пруссія легально ще не застосовувався, а також містив у собі полемічний заряд, спрямований проти старого станового суспільства. Йшлося про бойове поняття, спрямоване своїм вістрям проти станової правової нерівноправності навіть за умов відсутності в той час громадянського права, що визнавало б за пруськими громадянами політичні права. Вислів був актуальним, спрямованим у майбутнє, він відсилав до конституційної моделі, котру належало здійснити. Поняття стану на зламі століть того часу вмещало в собі незліченну кількість семантичних відтінків політичного, правового, економічного, суспільного гатунку, внаслідок чого із самого слова неможливо було вивести його співвідношення з іншими словами. Звівши подумки воедино стан і блага, Гарденберг критично осмислив права панівного прошарку верхніх станів і протиставив їм у цьому зв'язку клас. Поняття «клас» того часу теж містило в собі чимало різноманітних значень, котрі часом пересікались із значеннями поняття «стан». Якщо ж говорити про вживання слів німецькою, надто пруською бюрократією, можна стверджувати, що поняття клас визначалося радше економічними та адміністративно-правовими критеріями, аніж політичними, не кажучи вже про громадянські. У цьому контексті потрібно враховувати фізіократичну традицію, в рамках якої вперше було дано нове визначення старих станів за функціональними в економічному аспекті критеріями: підхід, котрий поділяв Гарденберг у плані економічних ліберальних намірів. Вживання слова «клас» свідчить, що тут у гру вступає соціальна модель, яка спрямовує погляд у майбутнє, тоді як поняття стану пов'язане із віковичною традицією, структура в тому вигляді, в якому вони щойно ще раз були легалізовані земельному праві, індикаторами амбівалентності яких втім у тоді стали тріщини у становій конструкції та потреба в її формуванні. Вимір семантичного об'єму кожного із вжитих центральних понять свідчить про наявність у них полемічності та пов'язаної із сучасністю «начинки», компонента планування майбутнього, а також тривких елементів соціального устрою минулого, специфічне співвідношення між якими розкрило смисл цього речення. У темпоральному розгалуженні семантики коріниться історична виразність і промовистість.

Отже, посилена увага до вживання соціально-політичних понять у рамках тлумачення тексту, дослідження їх значень набувають вагомості з точки зору соціальної історії. Моменти сталості, змін і майбутнього віддзеркалюються в мовному осмисленні дійсності. Отже, якщо вдатися до ще більших узагальнень, уже на цьому етапі відбувається тематизація соціальних відносин та їх змін.

Постає питання, однаково важливе як у плані історії понять, так і в плані історії суспільних відносин: з якого моменту можна використовувати поняття як індикатори політичних і соціальних змін та історичної глибини настільки ж широко як і в нашому випадку. В німецькому мовному ареалі з 1770 року простежується поява величезної кількості нових значень старих слів і лексичних новоутворень, які не лише збагатили мовні «запасники», а й змінили увесь досі існуючий світ політичного та соціального досвіду, відкривши нові горизонти очікувань. Такий результат аналізу є достатньо інформативним навіть без постановки питання про пріоритетність «предметного» чи «понятійного» у процесі змін. Боротьба за «правильні» поняття набуває соціальної та політичної гостроти.

Наш автор Гарденберг теж надає неабиякої ваги понятійному розмежуванню, він наполягав на мовних нормах, які з часів Французької революції стали буденним явищем в діяльності політиків. Так, у колі представників нобілітету і в діловому листуванні він називає сільську аристократію «поміщиками» й не боїться на прийомах коректно позначати регіональних представників різних станів «депутатами від верств». *Таким чином, обурювався його супротивник Марвітц, плутанина у назвах мала зумовити й плутанину в поняттях і поховати стару Бранденбурзьку конституцію.* У своєму, взагалі то коректному, висновку Марвітц однак свідомо проігнорував те, що Гарденберг і справді послуговувався новими поняттями, щоб започаткувати боротьбу за мовне позначення нового поділу в суспільстві, яка протягом наступних років пронизуватиме все ділове листування між старими станами та бюрократією. Марвітц, звісно ж, з усією гостротою збагнув, що найменування станової структури цього нового суспільного поділу є правовою претензією, яку потрібно захищати. Тому він дезавуював звернення представників свого стану до канцлера, бо ті назвали себе «мешканцями» марки Бранденбург. Це — можливо, *поки йдеться про економічні справи. Але оскільки йшлося про наші права, одне лише слово — співмешканці — руйнує*

увесь смисл послання⁵. Таким чином Марвітц не зробив того кроку, до якого вже, схоже, схилилися з економічних міркувань представники його стану. Вони намагалися отримати політичний зиск від своїх політичних привілеїв.

Семантична боротьба з метою визначення політичних і соціальних позицій та утримання їх за допомогою дефініцій, звісно ж, є неодмінним елементом кризових періодів, відомих нам із писемних джерел. Із часів Французької революції ця боротьба загострювалася й зазнавала структурних змін: відтепер функція понять полягала не лише в тому, щоб так чи інакше осягнути й осмислити те, що діється навколо, вони спрямовували погляд у майбутнє. Дедалі частіше з'являються поняття, спроектовані в майбутнє, заздалегідь відбувається формулювання мовними засобами позицій, які ще належить вибороти, аби взагалі отримати можливість зайняти чи завоювати їх. Емпіричне наповнення багатьох понять стало, з огляду на це, вужчим, проте потенціал їх реалізації пропорційно збільшився. Зміст досвіду та простір очікувань дедалі більше віддаляються один від одного. До цього ряду слід віднести численні утворення із суфіксом — *ismus*, котрі, будучи збірними поняттями для позначення рухів, по новому структурували та мобілізували маси після втрати ними станового поділу. Діапазон вживання таких висловів сягає ще й сьогодні від модних слів до науково обґрунтованих понять. Достатньо навести в цьому зв'язку такі слова як «консерватизм», «лібералізм» або «соціалізм».

З моменту початку індустріального розвитку суспільства політична семантика понять, які супроводжують цей процес, дає ключ до розуміння феноменів минулого, без якого їх неможливо було б збагнути сьогодні. Досить згадати лише семантичні та функціональні зрушення, що відбулися в понятті «революція», яке спочатку сприймалося як формула-модель можливого повтору подій, а потім у процесі переосмислення стало поняттям для позначення історіософської мети й політичної дії, котре є для нас індикатором структурних змін⁶. У цьому випадку історія понять стає невід'ємною частиною соціальної історії.

Зі сказаного впливає мінімальна вимога методичного характеру: декодування соціальних і політичних конфліктів минулого має відбуватися в середовищі їх тодішнього понятійно-

⁵ *Friedrich Meusel* (Hrsg.), *Friedrich August Ludwig von der Marwitz*, 3 Bände, Berlin 1908–1913, Band II, 1, с. 235 і далі; Band II, 2, с. 43.

⁶ Пор.: с. 76 і далі.

го розмежування та з урахуванням сприйняття й розуміння мовного вжитку причетними до них сторонами.

Так, зокрема з'ясування понятійного змісту наведених нами як приклад термінів «стан», «клас», «поміщик», «власник», «економічні справи», «мешканець», «громадянин» є передумовою тлумачення конфлікту між бюрократичними й налаштованими на реформи групами та пруським юнкерством. Саме той факт, що ці взаємно протиставлені сторони з точки зору історії окремих особистостей та соціографії пересікалились між собою, зумовлює тим більшу необхідність семантичного з'ясування політичних і соціальних позицій всередині цих таборів, щоб зафіксувати інтереси й наміри, які стояли за ними.

Отже, історія понять перш за все є спеціальним методом критики джерел, який насамперед спрямований на дослідження соціально чи політично релевантних термінів і центральних категорій соціального чи політичного змісту. Зрозуміло, що з'ясування змісту понять, які вживаються, з точки зору історії, повинне спиратися не лише на історію мови, а й на дані соціальної історії, адже будь-яка семантика так чи інакше пов'язана з позамовними чинниками. В цьому криється їх хистке периферійне становище в мовознавстві⁷ та їх неабияка користь для історії. Внаслідок проходження через горнило понятійного тлумачення чіткіше окреслюється зміст минулих висловлювань, а смисл, що вкладався в них, або ж зв'язки між ними у відповідній мовній редакції стають доступнішими погляду дослідника.

II. Історія понять як дисципліна та соціальна історія

У тому, що досі головна увага при визначенні понять приділялася лише аналізу джерел як допоміжному засобу висвітлення питань, пов'язаних із соціальною політикою, полягає звуження доробку історії понять. У методичному плані окреслюються її зримі претензії на своє власне місце в колі дисциплін, на зв'язок з історією суспільних відносин як джерелом тієї напруги, котра живить і стимулює обидві ланки цієї взаємодії. Навіть із точки зору власне історіографії спеціалізація на вивченні історії понять мала неабиякий вплив на постановку питань з історії суспільних відносин. Розпочалася вона, по-перше, з критики необдуманого переносу співзвучних і міцно пов'язаних зі своїм

⁷ Див.: *Noam Chomsky, Aspekte der Syntax-Theorie, Frankfurt/Main 1965, с. 202 і далі.*

часом висловів із конституційного життя в минуле⁸, а по-друге, породила ще й критику історії ідей як константних величин, котрі лише озвучувалися різними історичними постатями, не змінюючись по суті. В результаті ці обидві тенденції сприяли появі точніших методів, коли при розгляді історії поняття досліджується простір досвіду та горизонт очікувань відповідного йому часу, політична й соціальна функція понять і специфіка їх вживання різними соціальними прошарками, коротше кажучи, коли при синхронному аналізі враховуються такі чинники як ситуація та локалізація в часі.

Такий підхід заздальегідь передбачає переклад значень слів із минулого на мову, зрозумілу нашому сучасному мисленню. Історія будь-якого слова чи поняття веде від констатації значень, пригаманних їм у минулому, до фіксації цих значень для нас. По мірі того, як цей процес знаходить своє методичне відображення в історії понять, синхронний аналіз минулого доповнюється діахронічним аспектом. Методична заповідь діахронії полягає в новому визначенні для нас реєстру минулих словесних значень.

Відповідно така методична перспектива змістовно втілюється безвідносно до часу в історію того поняття, яке є предметом розгляду. Завдяки виокремленню понять з їх ситуаційного контексту на другому етапі дослідження, відстеженню розвитку їх значення в ряду часових відрізків і співвіднесенню цих смислових змін, окремі розвідки з історії понять зливаються в загальну картину історії поняття. Лише на цьому рівні історико-філологічний метод підвищує значення історії понять, лише на цьому рівні вона втрачає свій допоміжний характер для соціальної історії.

І все ж в остаточному підсумку виграє від цього саме соціальна історія. За суворо діахронічного підходу та при загостренні погляду на сталості чи змінах поняття зростає значимість наукового аналізу для цієї дисципліни. Наскільки зміст, який намагалися вкласти чи мали на увазі при вживанні однієї й тієї ж словесної оболонки, зберігся, наскільки суттєвих змін він зазнав, аби зробити висновок про те, що в процесі послідовної зміни часових періодів трапилися історично зумовлені зміни і

⁸ З цього приводу див.: *Ernst-Wolfgang Böckenförde, Die deutsche verfassungsgeschichtliche Forschung im 19. Jahrhundert. Zeitgebundene Fragestellungen und Leitbilder (Schriften zur Verfassungsgeschichte, Band I), Berlin 1961.*

в змістовному наповненні відповідного поняття? Лише діахронічний підхід виявляє сталість та дієвість соціального чи політичного поняття й кореспондуючих із ними структур. Слова, що втрималися на плаву в часовому потоці, самі по собі не є достатнім доказом незмінності предметів, явищ або відносин. Так, значення слова «бюргер», котре щоразу звучить однаково, неможливо розпізнати, якщо не вдатися до дослідження процесу зміни понятійного наповнення найменування «бюргер»: від «міщанина, городянина — мешканця міста» (близько 1700 року) — через «громадянина — мешканця держави» (близько 1800 року) і до «бюргера» як антипода «пролетаріату» (близько 1900 року), хоча й цей перелік є лише грубим растровим відбитком.

«Міщанин» було становим поняттям, в якому змішались правові, політичні, економічні та суспільні положення, положення, котрі, осмислюючись щоразу інакше, наповнювали змістом й інші станові поняття.

Наприкінці XVIII століття визначення «міщанина чи городянина» в Загальному земельному праві здійснювалося не переліком позитивних критеріїв (як це ще було зроблено в проекті цього документа), а шляхом заперечення належності до стану селян чи аристократії. Тим самим через заперечення (*negationem*) окреслилися претензії цього поняття на позначення спільноти вищого рівня, котрі втілилися з набуттям ним значення «громадянин». Заперечення виникло в 1848 році, коли «громадянин» набув тих позитивно сформульованих політичних прав, котрими він досі користувався лише як «мешканець» чи «співучасник» суспільства з вільною економікою. На тлі формальної правової рівності в ліберальному економічному суспільстві згодом з'явилася можливість співвіднесення «бюргера» із суто економічної точки зору із класом, політичні чи суспільні функції якого стали вторинними похідними цього поняття. Узагальнення, висловлене в такій формі, однаково справедливе і в контексті класового виборчого права, і в контексті теорії Маркса.

Лише глибинне діахронічне членування поняття розкриває довгострокові структурні зміни. Таким релевантним із точки зору історії суспільних відносин здобутком, до якого можна прийти лише на рефлексивному рівні історії понять,⁹ є усвідом-

⁹ Пор. статтю: Bürgerliche Gesellschaft в енциклопедії «Фундаментальні історичні поняття» Манфреда Ріделя: *Manfred Riedel, Lexikon Geschichtliche Grundbegriffe* (a.a.O., Anm. 2).

лення поступової та прихованої зміни значення «*societas civilis*» як позначення політично структурованого суспільства на «громадянське суспільство» *sine imperio*, свідомо задуманого, зрештою, на противагу державі.

Отже, діахронічний принцип створює історію понять як самотійну галузь досліджень, яка при осмисленні понять та їх змін у методичному плані на перших порах змушена абстрагуватися від екстралінгвістичних сутностей, котрі є самотійним предметом соціальної історії. Необхідно спочатку досягнути сталість, зміни чи новизну лексичних значень, перш ніж використовувати їх як індикатори суто екстралінгвістичних явищ, соціальних структур чи політичних конфліктних ситуацій.

В чисто темпоральному плані соціальні та політичні поняття можна об'єднати в три групи: з одного боку, може йтися про традиційні поняття як ті, що зустрічаються в конституційній теорії Арістотеля, та значення слів, котрі їх позначають і частково збереглися аж до нашого часу й навіть за нинішніх умов з емпіричної точки зору є цілком прийнятними. Далі можна виділити такі поняття, зміст яких змінився настільки кардинально, що попри однакову матеріальну оболонку, вони стали майже незіставлюваними й паралелі між ними простежуються лише при історичному розгляді. Достатньо згадати сучасне семантичне розмаїття поняття «історія», котре водночас може сприйматися як свій власний суб'єкт і об'єкт, на противагу «історіям», в яких ідеться про конкретні предметні сфери чи особи; або ж досить звернутися подумки до поняття «клас» на відміну від римського «*classis*». Нарешті вирізняються й неологізми, що є результатом постійного реагування на певні політичні чи соціальні констеляції, новизну яких вони намагаються зафіксувати, а то й спровокувати. Для прикладу достатньо навести, скажімо, слова «комунізм» чи «фашизм».

У межах цієї темпоральної схеми звичайно ж існує безліч переходів та нашарувань. Так, історію поняття «демократія» можна розглядати з усіх трьох точок зору. Античній демократії як одній із кінцевих і заданих наперед можливих форм устрою поліса відомі положення, підходи чи закономірності, котрі можна відшукати і в нині існуючих демократіях. У XVIII столітті відбулася актуалізація цього поняття з метою позначення нових організаційних форм у рамках новоутворених великих держав. Звернення до принципів панування права та рівності сприяло відродженню й модифікації старих значень. Але з точки зору соціальних змін внаслідок індустріальної революції це поняття

обростає новими валентними зв'язками: воно стає поняттям, з яким пов'язуються очікування й котре в історіософській перспективі — чи то з правових, чи то з революційних міркувань — постійно має задовольняти дедалі новішим потребам, щоб дорівнятися своєму смислу. Зрештою, «демократія» стає загальним поняттям, котре заступає собою поняття «республіка» (*politeia*) й відтоді витісняє в зону «нелегальності» всі інші типи устрою як форми панування. На тлі цієї глобальної всеосяжності, котра з політичної точки зору може отримувати абсолютно різне наповнення, виникає необхідність у новому формулюванні цього поняття за рахунок додаткових означень. Лише таким шляхом можна зберегти його політичну життєздатність, внаслідок чого виникають представницька, християнська, соціальна, народна демократія і т.д.

Отже, шляхом діахронічного зрізу значень та слововжитку одного й того ж слова на всіх етапах його існування досягається осмислення його сталості, змін та новизни. Питання про ймовірну історію поняття з точки зору його сталості, змін чи новизни в часі веде до глибинного виокремлення застиглих чи нових значень, таких, що збереглися або взаємно нашаровуються одне на одне, котрі набувають значимості з точки зору соціальної історії лише в разі попереднього ретельного ізольованого опрацювання історії відповідного поняття. Тим самим історія понять як самостійна дисципліна надає в розпорядження соціальної історії індикатори, дотримуючись свого власного методу.

Звуження аналізу до вивчення понять потребує ще одного обґрунтування, аби з огляду на оригінальність методу вберегтися від небезпеки його поспішного використання для розгляду питань соціальної історії позамовного змісту. Звісно ж, цілком можливо розробити історію мови на базі концепції соціальної історії. Історія понять має чіткіше окреслені межі. Обмеженість у методичному плані лише вивченням історії понять, виражених у словах, вимагає обґрунтування, котре уможлиблює розмежування позначень «поняття» та «слово». Хоч би в якому варіанті застосовувався лінгвістичний трикутник: словесна оболонка (позначення, найменування) — значення (поняття) — предмет, у сфері історичної науки — насамперед із точки зору прагматики — можна провести одне просте розмежування: в соціально-політичній термінології писемних джерел існує низка найменувань, котрі на основі джерелознавчих тлумачень у плані свого визначення виділяються як позначення понять. Кожне поняття

пов'язане зі словом, проте не кожне слово є соціальним і політичним поняттям. Соціальні та політичні поняття претендують на конкретну глобальність і завжди є багатозначними — в цих обох якостях вони щоразу по своєму постають перед історичною наукою у вигляді слів.

Так, у мовному відношенні групова ідентичність може озвучуватись або створюватися шляхом виразного вживання слова «ми», в понятійному відношенні цей процес можна досягнути лише через встановлення його зв'язку із співвідносними з ним збірними поняттями «нація», «клас», «дружба», «церква» тощо. Глобальна вживаність лексеми «ми» конкретизується в названих вище позначеннях, хоча й на рівні понятійних абстракцій.

Проте залежно від мовного вжитку документального джерела оформлення слова в поняття може бути нечітким. Причину цього насамперед слід вбачати у багатозначності всіх слів, під вплив якої — у формі слів — підпадають і самі поняття. У цьому полягає їх спільна історична якість. Проте багатозначність може читатись по-різному, залежно від можливості розуміння слова як позначення поняття. Хоча слову й притаманні понятійні чи предметні значення, вони теж живляться змістом, що входить у позначення, під впливом усного чи письмового контексту або суспільної ситуації. Це стосується як слів, так і понять. Однак при вживанні слово може набувати однозначності. Натомість поняття приречене на багатозначність, щоб лишатися поняттям. Щоправда поняття нерозривно пов'язане зі словом, але водночас воно є більше ніж слово: слово стає поняттям лише увібравши в себе у плані семантики й досвіду все те мереживо політичних і соціальних взаємозв'язків, в яких і задля позначення яких вживається це слово.

Наприклад, що тільки не повинно увійти в слово «держава», аби воно могло стати поняттям: панування, територія, сукупність громадян, законодавство, судочинство, управління, податки, армія, якщо обмежитися переліком того, що перш за все спадає на думку. Слово «держава» вбирає в себе найрізноманітніші різновиди реалій зі своєю власною термінологією та понятійною сутністю й відливає їх у форму спільного поняття. Отже, поняття є концентратом багатьох лексичних смислів. Лексичні значення й те, що вони позначають, можна гіпотетично відділити одне від одного. Значення та означене збігаються саме в понятті, бо розмаїття історичної дійсності та історичного досвіду втілюється в багатозначності слова таким чином, що усвідомлюється лише завдяки набуванню словом свого конкретно-

го змісту. Слово містить у собі семантичні можливості, поняття є вмістилищем смислової повноти. Отже, поняття може бути чітким, проте повинне залишатися багатозначним. «Усі поняття, в яких сконцентрований увесь семіотичний процес, не піддаються визначенню; дати дефініцію можна лише тому, що не має історії» (Ніцше). Поняття поєднує розмаїття історичного досвіду та сукупність теоретичних і практичних предметних зв'язків в одне ціле, яке може бути передане лише поняттям і справді стає доступним людському досвіду.

А відтак — з'ясовується, що поняття хоча й фіксують різновиди політичних і соціальних значень, проте їх семантична функція та потенціал не є похідними від виключно соціальних чи політичних явищ, з якими вони співвідносяться. Поняття є не лише індикатором сукупності зв'язків, котрі воно позначає, а й їх чинником. У формі кожного поняття втілюються горизонти та встановлюються межі людського досвіду й мислимих теорій. Тому історія може черпати з понять ті знання, які залишаються поза полем зору в процесі аналізу речей та явищ. Мова понять є сама по собі надійним засобом вираження можливостей людського досвіду й теоретичної спроможності. Щоправда це може чинитися із соціально-історичних міркувань, однак за умови дотримання методу вивчення історії понять.

Звісно ж, самобутність дисципліни не є підставою для того, щоб нехтувати аналізом історичних реалій як чимось малозначущим, лише з огляду на те, що вони на певному етапі дослідження виносяться за його рамки. Навпаки: завдяки перенесенню центру ваги у постановці питань із розгляду політичних ситуацій чи соціальних структур на їх мовне втілення, вони «оживають», набувають «голосу». Історія понять як історична дисципліна завжди має справу з політичними або соціальними подіями чи умовами, але, природно, лише з тими, що вже зафіксовані й озвучені у формі понять у мові документальних джерел. У вузькому сенсі вона займається інтерпретацією історії, послуговуючись для цього поняттями з минулого — навіть якщо відповідні слова вживаються ще й сьогодні — керуючись при цьому розумінням цих понять в історичному розрізі, навіть попри необхідність нового визначення для нас колишніх закономірностей їх вживання. А тому з певним перебільшенням можна сказати, що предметом історії понять є конвергенція поняття та історії. Історія в такому разі стає історією лише по мірі її понятійного осмислення. З точки зору теорії пізнання в історії не відбулося б те, що не знайшло б свого понятійного

втілення. Якщо навіть залишити поза увагою переоцінку значимості письмових джерел, котра не може бути виправдана ані теоретичними, ані емпіричними міркуваннями, за цією тезою про конвергенцію криється небезпека хибного онтологічного розуміння історії понять. При цьому було б утрачено й критичний стимул до соціально-історичного освоєння історії ідей або духовної історії, а отже, й ефект критичного ставлення до ідеології, поштовх якому могла б дати історія понять.

Метод вивчення історії понять натомість розриває наївний рух по колу від слова до предмета й навпаки. Осмислення історії лише на матеріалі її власних понять, ототожнення озвученого в мові духу часу та сукупності подій, могли б спричинити «коротке замикання», майже непоправне з теоретичної точки зору. Саме між поняттям та предметами існує та напруга, котра то знімається, то виникає з новою силою, а подекуди здається нерозв'язною проблемою. Щоразу доводиться констатувати розрив між соціальними об'єктами, явищами або відносинами та мовним вжитком, який націлений на них і відображає їх. Зміни у значенні слів і зміни в предметному світі, зміна ситуацій і необхідність у нових позначеннях відповідають між собою щоразу різним чином.

Звідси випливають труднощі методичного характеру. Дослідження понять не може здійснюватися лише семасіологічними методами, воно ніколи не повинне обмежуватися значеннями слів та їх змінами. Історія понять повинна завжди враховувати результати досліджень духовної та матеріальної історії, тобто насамперед вона повинна використовувати й семасіологічний підхід як альтернативу ономасіологічним методам. Це означає, що історія понять покликана реєструвати численні позначення предметів, явищ, відносин, щоб дати відповідь на запитання про те, яким чином вони відображаються в поняттях.

Так, явище «секуляризації» може досліджуватися не лише шляхом аналізу цього вислову¹⁰. Для того щоб достатнім чином осягнути поняття «секуляризація» як чинник та індикатор відрізка історії, який воно позначає, необхідно з точки зору історії слів залучити до аналізу співзвучні йому позначення «перехід до світського способу життя» (*Verweltlichung*) та «надання

¹⁰ Пор.: *Hermann Lübbe, Säkularisierung. Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs*, Freiburg-München 1965 та *Hermann Zabel, Verweltlichung — Säkularisierung. Zur Geschichte einer Interpretationskategorie*, Diss. Münster 1968.

часового виміру» (*Verzeitlichung*), з точки зору матеріальної історії врахувати сфери церковного та конституційного права, з точки зору духовної історії — ідеологічні течії, що нашарувалися на цьому вислові.

Або ж наведемо ще один феномен: федеральна структура давнього рейху належить до тих довгострокових за своєю дією явищ, однаково релевантних із точки зору політики та права реалій, котрі, починаючи з пізньої епохи середньовіччя й аж до нинішньої Федеративної Республіки Німеччини, визначають певні основні моделі політичних можливостей і політичної поведінки. Тут самої лише історії слова «союз» недостатньо, щоб з'ясувати суть поняття «федеральна структура» в процесі історичного розвитку. Спробуємо коротко окреслити принаймні огрублену та спрощену картину. Термін «союз» (*Bund*) є порівняно пізнім утворенням XIII століття в мові німецького права. Домовленості, що уклалися на загальнонаціональному рівні (*Einungen*), якщо вони не могли бути підведені під такі побутуючі латинські назви як «*foedus*», «*unio*», «*liga*», «*societas*», у мові німецького права оформлялися й функціонували дослівно. Лише певна сума вже оформлених, а потім і названих таким чином «об'єднань», з часом злилася в інституціональну назву «союз». Мовне узагальнення стало можливим лише по мірі нагромадження «об'єднавчого» досвіду, і його результатом стала поява поняття «союз». З того часу з'являється можливість — у понятійному плані — поміркувати над відношенням «союзу» до «рейху» та конституції рейху як «союзу». Ця теоретична можливість наприкінці середньовіччя лишалася майже невикористаною. «Союз» побутував головним чином як поняття, що пов'язувалося зі становим правом, особливо ж часто воно вживалося для позначення союзів міст на протипагу об'єднанням князів чи лицарським союзам. Релігійна «начинка» поняття «союз» в епоху Реформації зумовила — на відміну від кальвіністського світу — його політичну девальвацію. У Лютера засновником союзу міг бути лише Бог, у зв'язку з чим Шмалькальденські «правителі»^{*} ніколи не називали себе «союзом». Цю назву він отримав лише в істо-

* Йдеться про союз протестантських князів проти імператора Карла V, утвореного на початку 30-х років XVI ст. У битві при Мюльберзі (1547 р.) протестантські князі зазнали поразки і їх лідер Саксонський курфюрст Іоганн Фрідріх потрапив у полон. Зростаюча могутність імператора спричинила появу широкої опозиції з протестантських і католицьких князів й призвела до підписання у 1555 р. Аугсбурзького миру. — *Ред.*

ріографії. До того ж, емпатичне, релігійне та політичне вживання вислову Мюнцером та селянами у 1525 році призвело до дискримінації або й накладання табу на його використання. Тому як спеціальний термін (*terminus technicus*) у сфері конституційного права він відходить у тінь, а ворогуючі конфесійні групи гуртуються під назвами «ліга» та «унія», які спочатку були взаємозамінними й нейтральними позначеннями. У процесі кривавих сутичок ці позначення стали понятійними згустками релігійної боротьби, які згодом зажили поганої слави під час 30-річної війни. Державне право середньовічного рейху, побудованого на союзах німецьких князів, з 1648 року насичене французькими позначеннями на кшталт «альянсу». Воно вбирало в себе критерії міжнародного права й зазнавало поступових змін. Лише після скасування старого станового імперського ладу на поверхню знову впливає позначення «союз», причому цього разу паралельно на суспільному рівні, а також рівні державного й міжнародного права. Соціальне позначення «союзний» було запроваджене в обіг Кампе, а відтак оформилось і розмежування в мові права «союзу» (*Bund*) та «міждержавного союзу» (*Bündnis*), які раніше позначали одне й те ж. Нарешті кінець імперії ознаменувався віднаходженням вислову «федеративна держава», в якому вперше у формі історичного поняття, яке спрямовувало погляд у майбутнє, вдалося примирити й розшити конституційні «глухі кути», з котрих раніше не існувало виходу¹¹.

Наведених міркувань думається достатньо, щоб показати, що історія значень слова «союз» сама по собі неспроможна розкрити те, скільки проблем, пов'язаних із федеральною структурою, вдалося підвести під єдиний «понятійний знаменник» протягом історії німецької імперії. Необхідно здійснити заміри семантичних полів, дослідити співвідношення між «домовленостями» (*Einungen*) та «союзом», між «федерацією» та «союзом», співвідношення між цими висловами та «унією», «лігою» та «альянсом». Необхідно поставити перед собою питання про зміни в протиставлених поняттях, щоб отримати ясне уявлення про політичні сторони та релігійні й соціальні угруповання, що сформувалися в межах можливостей, наданих федерацією. Потрібно дати інтерпретацію новоутворень, наприклад відповісти на питання, чому запозичений наприкінці XVIII століття вислів «федералізм» не зміг у XIX столітті піднятися до рівня стрижне-

¹¹ Пор. мою статтю до слова «Bund» в енцикл.: *Geschichtliche Grundbegriffe*, (Anm. 2), Bd. 1, с. 582–671.

вого поняття німецького конституційного права. Без залучення паралельних чи протиставлених, без взаємного співвіднесення загальних і спеціальних понять, без фіксації випадків перехрещення та взаємного накладання двох найменувань неможливо з'ясувати значимість слова як «поняття» для соціального цілого або ж для позицій політичних сторін. Таким чином історія понять саме завдяки почерговому та позмінному зверненню до семасіологічних і ономасіологічних питань тримає в полі зору «предметну (матеріальну) історію».

Зміна значимості найменування «союз» може, наприклад, особливо висвітлити етапи становлення конституції, спільним понятійним знаменником котрих стало саме це позначення, або ж ні. Ретроспективне з'ясування й сучасні дефініції минулого мовного вжитку слів дають можливість збагнути з конституційно-історичної точки зору, як вживалося найменування «союз»: як поняття станового права, що уособлювало релігійні очікування, форми політичної організації, чи зрештою мету міжнародного права (як у випадку вислову Канта «союз народів» — *Völkerbund*). З'ясувати це — означає відшукати лінії розмежувань, що уможливлують у свою чергу орієнтоване на «предметний світ» членування самої історії.

Історія понять, з іншого боку не є самоціллю, навіть тоді, коли вона слідує своєму власному методу. Їй можна дати визначення як самостійній складовій частині соціально-історичних досліджень настільки, наскільки вона надає для потреб соціальної історії релевантні для неї індикатори та чинники. Ця самостійність є джерелом ще однієї переваги суто методичного характеру та свідченням спільності теоретичних вихідних положень історії понять і соціальної історії.

III. Про теорію історії понять та соціальну історію

Усі наведені досі приклади, котрі стосуються історії понять «бюргер», «демократія», чи «союз» характеризуються однією спільною формальною властивістю — у синхронії їх тематичним стрижнем є певні констеляції, а в діахронії — їх зміни. А отже, вони націлені на те, що в предметній сфері історії суспільних відносин може бути позначене як структури або їх зміни. Щоправда одне не можна прямо виводити з іншого, проте історія понять має одну перевагу: здатність до рефлексії цього зв'язку між поняттям і дійсністю. Із цієї обставини постає продуктивна пізнавальна напруга для самої соціальної історії.

Немає необхідності в тому, щоб константність і зміни лексичних значень відповідали константності та змінам позначених ними структур. Саме з огляду на те, що слова, котрі збереглися, не є самі по собі достатньою ознакою незмінності предметів, явищ, відносин, і навпаки, — предмети, явища, відносини, що зазнають змін протягом тривалого часу, можуть позначатися різними найменуваннями, аналіз історії понять стає своєрідною *conditio sine qua non* (обов'язковою умовою) питань соціальної історії.

Перевага історії понять полягає в тому, що вона допомагає розкрити шляхом поперемінного застосування синхронічного й діахронічного аналізу тривкість і міцність старого досвіду та продуктивність старих теорій. Завдяки зміні перспективи стають зримими зсуви, котрі виникають між старими лексичними значеннями слова, націленими на предмети, явища, відносини, що вислизують із поля зору спостерігача, та новим змістовним наповненням того ж таки слова. З'являється можливість врахувати залишки значень, котрим ніщо більше не відповідає в реальній дійсності, або ж крізь поняття «мерехтить» і проступає нова дійсність, значення якої залишається неусвідомленим. Саме ретроспективне споглядання в діахронії оголює пласти, закриті при спонтанному мовному спілкуванні. Зокрема, поняттю «союз» так ніколи й не вдалося до кінця позбутися релігійного смислового забарвлення, навіть після того як у XIX столітті воно перетворилося на позначення поняття певної форми соціальної та політичної організації. Маркс і Енгельс усвідомили це й перейменували «Символ віри» (*Glaubensbekenntnis*) «Союзу комуністів» на «Маніфест Комуністичної партії».

Отже, історія понять розкриває багат шаровість значень поняття, котрі з точки зору їх хронології є породженням різних часових періодів. Отже, вона долає сувору альтернативу діахронії-синхронії й демонструє нам одночасність неодного, яку здатне вмещувати в собі поняття. Таким чином, вона під іншим кутом зору озвучує теоретичні посилки соціальної історії, прагнучи визначити вагомість коротких, середніх і довготривалих строків, подій і структур шляхом їх взаємного зіставлення. Глибинна історична локалізація поняття, котра не є ідентичною хронологічному чергуванню його значень, набуває відтак системної ваги, яку змушене брати до уваги будь-яке дослідження соціально-історичного спрямування.

Таким чином, історія понять керується висхідним теоретичним положенням про необхідність визначення ваги та масш-

табів константності та змін шляхом їх взаємного протиставлення й порівняння. Послуговуючись для цього таким інструментом як мова: мова джерел, мова науки, вона віддзеркалює теоретичне положення, яке змушена реалізувати соціальна історія з її орієнтацією на «історію предметів», матеріальну історію.

Загальновизнаним мовним явищем є те, що будь-яке лексичне значення значно перевищує одноразовість і неповторність історичних подій, на яку ті могли б претендувати. Кожне слово, ба навіть кожна назва, завдяки притаманним їм мовним особливостям долають межі окремо взятого явища, яке вони позначають чи називають. Це твердження рівною мірою справедливе і для історичних подій, навіть попри ту обставину, що на перших порах вони виконують функцію понятійної компресії комплексних напрацювань людського досвіду в їх одиничності. Сформульоване колись поняття містить у собі із суто мовної точки зору можливість узагальнюючого вживання, типізації або ж свободи змінювати кут зору з метою порівняння. Той, хто має справу з конкретною партією, конкретною державою чи конкретною армією в мовному відношенні потрапляє в площину, на якій потенційно й незримо присутні всі партії, держави чи армії. Отже, історія відповідного поняття через індукцію підводить нас до структурних питань, відповіді на які покликана шукати соціальна історія.

Поняття вчать нас не лише одноразовості й неповторності минулих значень, а й вміщують у собі структурні можливості, тематично втілюють одночасні явища, котрі не можуть бути зведені лише до чергування історичних подій, у неодночасному. Поняття, що стосуються предметів, явищ, взаємозв'язків із минулого, для вченого в галузі соціальної історії, котрий послуговується ними в процесі пізнання, є формальними категоріями, створеними й задуманими як умови можливої історії. Лише поняття, що претендують на сталість, здатність до повторного вживання та емпіричну цінність, себто поняття зі структурними властивостями, висвітлюють те, як колись «справжня» історія нині може здаватися взагалі чимось можливим і подаватися відповідно до цього сприйняття.

Картина стає ще яснішою, якщо звернутися до співвідношення між мовою джерел і мовою науки в розрізі історії понять. Будь-яка історіографія рухається у двох площинах: або вона досліджує предмети, явища, відносини, котрі набули мовного оформлення раніше, або ж вона реконструює предмети, явища, відносини, не втілені в мові на попередніх етапах, які втім мож-

на вичленити за допомогою певних методів та індуктивних умовиводів. У першому випадку усталені поняття є евристичним «входом», через який досягається минула дійсність. У наступному ж випадку історія вдається до категорій, творення й дефініція яких відбувається *ex post* та які вживаються попри неможливість їх віднаходження в письмових джерелах. Приблизно таким чином створюються науково-теоретичні передумови вивчення раннього капіталізму за допомогою категорій, невідомих тому періоду. Або ж створюються політичні теореми, які накладаються на відносини минулого укладу, не спричиняючи необхідності вживання історії в оцінці. В обох випадках історія понять розкриває різницю між понятійністю минулого й сучасного, причому безвідносно до того, що є щоразу її результатом: переклад старого й пов'язаного з досліджуваними джерелами слововжитку та його творче опрацювання з метою отримання визначень, придатних для потреб сучасних досліджень, чи перевірка сучасних дефініцій наукових понять із точки зору їх слушності у плані історії. Історія понять охоплює зону конвергенції, в якій минуле із притаманними йому поняттями вливається в сучасні поняття. Тому вона потребує теорії, без якої неможливо досягнути те, що в потоці часу і об'єднує, і розмежує.

Якщо вдатися до повтору вже відомого нам прикладу зі словом «держава», то звісно ж підхід, при якому на матеріалі аналізу вживання слова «держава» (*status, état*) робляться висновки стосовно того явища, яким є сучасна держава, є безумовно надто спрощеним, що недавно й було науково доведено в ґрунтовному дослідженні¹². У соціально-історичному аспекті проте завжди актуальним залишається питання про те, чому певні явища втілюються в узагальнююче поняття лише в якийсь певний період часу. Так, попри існування давно сформованої бюрократії та армії, в мові пруської юриспруденції сукупність пруських держав вперше була легалізована як держава лише в 1848 році, тобто в період ослаблення станових розмежувань у зв'язку із розвитком суспільства на засадах ліберальної економіки й зародженням і розростанням у всіх провінціях пролетаріату, спричинених цим розвитком. Пруська держава в плані мови юриспруденції народилася лише в момент перетворення її на буржуазну конституційну державу. Такі поодинокі висновки зви-

¹² *Paul-Ludwig Weinacht, Staat. Studien zur Bedeutungsgeschichte eines Wortes von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert (Beiträge zur Politischen Wissenschaft, Band 2), Berlin 1968.*

чайно ж не заважають історії давати наукове визначення ustalеним поняттям історичного життя й поширювати їх на інші періоди чи сфери. Так, про державу періоду розквіту середньовіччя можна говорити лише тоді, коли розширені дефініції надійно обґрунтовані з точки зору історії понять. Тим самим історія понять ставить соціальну історію в становище, що нагадує цугцванг. Шляхом поширення понять, що виникли пізніше, на аналіз раніших періодів чи навпаки, залучення (як це нині стало звичним при аналізі слововжитку епохи феодалізму) понять, сформованих раніше, до розгляду пізніших явищ творяться — принаймні гіпотетично — мінімальні спільності у предметній сфері.

Жива напруга, що пульсує у співвідношенні між дійсністю та поняттям, таким чином знову зустрічається на рівні мови джерел і науки. Соціальна історія, доки вона займається дослідженням тривалих у часі структур, не може знехтувати теоретичними посилками історії понять. На якому рівні узагальнення перебуває при цьому дослідник, а це завжди наявне в соціальній історії, яка ставить перед собою питання про сталість, тенденції та тривалість, можна сказати лише в опорі на рефлексію понять, котрі вживаються при цьому, рефлексію, яка допомагає теоретично з'ясувати співвідношення в часі між подією та структурою або ж співіснування сталості та змін.

Так, наприклад, слово «легітимність» спочатку було найменуванням виключно мови права, яке пізніше політизувалося в дусі традиціоналізму і стало елементом боротьби між партіями. Зрештою й слово «революція» також здобуло свою «легітимність». Таким чином це найменування набуло історіософського виміру і — залежно від політичного табору, котрий послуговувався ним — пропагандистського забарвлення. Усі ці пласти значення, які взаємно пересікаються, вже існували тоді, коли Макс Вебер вдався до наукової нейтралізації цього найменування з метою описання типів форм правління. Отже, з наявного резервуару можливих значень він створив наукове поняття, достатньо формальне та абстрактне для описання можливостей устрою, котрі є сталими і тривалими в часі, але водночас можуть чергуватися та взаємно накладатися, і які розкривають історичні «індивідуальності» з точки зору притаманних їм структур.

Саме історія понять та її теоретичні висхідні положення висувують структурні виклики, відповідей на які не може уникнути соціальна історія, котра претендує на точність.

Історія, історії та формальні часові структури

Подвійна двозначність сучасного слововжитку «Geschichte» та «Historie», за якої обидва найменування можуть позначати як саму подію, так і її описання, ставить питання¹, які ми спробуємо глибше розглянути в ході подальшого викладу. Ці питання носять історичний і систематичний характер. Своєрідне значення слова «Geschichte», в яке вкладено розуміння самого себе, можна трактувати як загальну формулу антропологічно заданого кола, в якому замкнено історичний досвід і його пізнання. З іншого боку, конвергенція обох значень є історично унікальним процесом, який відбувся лише у XVIII столітті. Можна показати, що формування збірної форми однини «Geschichte» є семантичним процесом, за допомогою якого здійснюється освоєння досвіду нової доби. З появою поняття «історія сама по собі» з'являється історіософія, в межах якої відбувається контамінація трансцендентальних значень «Geschichte» як простору свідомості й «Geschichte» як простору дії.

Звичайно ж було б перебільшенням стверджувати, що на тлі народження поняття «історії як такої» чи «історії в цілому», яке до того ж є специфічним явищем німецького мовотворення, всі події, що передують XVIII століттю, блякнуть і перетворюються на своєрідну увертюру. Досить згадати хоча б Августина, котрий якось сказав², що хоча предмет *Historia* й є інституції, породжені людиною, та все ж *ipsa historia* не є витвором людини. *Historia* сама по собі має божественне походження і є нічим іншим, як *ordo temporum*, котрий непохитно існує до появи всіх подій і за яким відбувається їх членування. Отже, метаісторичне, а водночас і темпоральне, значення *historia ipsa* не є винаходом нової доби, над ним віддавна замислювалися в теології. Звісно ж трактовка, згідно з якою лише в момент усвідомлення історії самої по собі, що є сама для себе і суб'єктом, і об'єктом, відкрився горизонт новочасового досвіду, не позбавлена сильних семантичних аргументів. Саме таким чином відбулося озвучення мовними засобами досвіду, якого досі в такій формі не існувало. Проте вивчення самого процесу з притаманними йому семантичними ознаками, котрий опосередковано засвідчує виникнення сучасних історіософських учень, не повинне обмежуватися лише його історіософським покриттям. Досвід історії

¹ Пор. вище, с. 48 і далі.

² De doctr. Christ. II, XXVIII, 44.

самої по собі після формального його втілення носить водночас і трансцендентний, і трансцендентальний характер, і мав би спонукати нас до переосмислення вихідних теоретичних положень наших історичних досліджень. Для збереження цілісності історії як науки потрібно створити теоретичні посилки, спроможні охопити як минулий, якісно зовсім інший, так і свій власний досвід. Адже сферою наших досліджень, як відомо, є не лише та історія, котра з приходом нової доби, схоже, стала сама для себе своїм суб'єктом, а й ті незліченні історії в множині, про які так уміли розповідати колись. Їх сукупність у старій *Historia universalis* може зіставлятися з історією як такою лише за умови їх розгляду з точки зору віднаходження того, що їх об'єднує. Тому я пропоную звернутися до питання про *часові структури*, які можуть бути характерними прикметами як історії в однині, так і історій у множині.

Така постановка питання звісно ж водночас і скасовує як методичний, так і предметний підхід, вона має двояку спрямованість: історія як наука не має властивого лише їй об'єкта пізнання, вона поділяє його разом з іншими соціальними та суспільними науками. Історія як наука відрізняється лише своїми методами та правилами, за допомогою яких досягаються результати, що їх можна перевірити. Приховане питання про часові структури має уможливити постановку суто історичних питань, спрямованих на історичні феномени, які можуть розглядатися й освоюватися іншими науками тільки з інших системних позицій. А тому питання про часові структури слугує теоретичному освоєнню власне нашої території наукових досліджень. Воно відкриває доступ до адекватного розгляду всієї галузі історичної науки, не зупиняючись на семантичному порозі досвіду історії як такої, усвідомленому близько 1780 року. Лише часові структури, котрі притаманні подіям у всій сукупності їх зв'язків і виявляють себе в них, уможливлюють членування простору історичного досвіду, «втіленого в предметних сутностях», як самостійної галузі досліджень. Цей прийом дає змогу поставити уточнююче питання про те, наскільки взагалі нова історія відрізняється від різноманітних історій раніших періодів. Цей прийом дає нам доступ до іншоякісності історій, що передували XVIII століттю, не відмовляючись при цьому від того, що робить їх схожими між собою та нашою історією.

Зрештою питання про часові структури є достатньо формальним, щоб виокремити можливі форми й описи перебігу історії, відволікаючись від їх містичних чи теологічних трактувань. При

цьому з'ясується, що чимало сфер, які нині кваліфікуються нами як споконвічно історична тематика, розглядалися раніше під кутом зору інших вихідних положень, без виявлення при цьому об'єкта пізнання тієї чи іншої «історії». Аж до середини XVIII століття не існувало спільного родового поняття для всіх історій, *res gestae* (діяння), *pragmata* (справи) та *vitae* (життя), які з тих пір ув'язуються в одне поняття «історія», заснованого здебільшого на протиставленні природі.

Перш ніж винести на обговорення деякі приклади «доісторичного» досвіду в їх часовій протяжності, нагадаймо три строго формалізовані режими часового існування досвіду:

1. Незворотність подій, Досі й Потім у комплексному розмаїтті їх стадій.

2. Повторюваність подій — чи то з огляду на ідентичність, що приписується подіям, чи то завдяки припущенням про циклічність констеляцій, чи то в результаті фігуральних або типологічних класифікацій подій.

3. Одночасність неодночасного. За однакової природної хронології спостерігаються різні градації історичних послідовностей. Цей часовий розлам містить у собі різні пласти часу, які залежно від діючих осіб та умов, що залучаються до аналізу, характеризуються різною протяжністю в часі й повинні вимірюватися лише шляхом взаємного зіставлення. У самому понятті одночасності неодночасного закладено різні часові протяжності. Вони вказують на прогностичну структуру історичного часу, бо кожний прогноз передуює подіям, які, хоча й закладаються в сьогоденні, а отже, вже ніби й тут, але ще не вступили у свої права.

У понятійному плані з комбінації цих трьох формальних критеріїв можна вивести прогрес, декаданс, прискорення чи уповільнення, Ще Ні і Вже Ні, Пізніше чи Раніше, Ніж, Надто Пізно чи Надто Рано, ситуацію та тривалість, — хоч би якими диференціальними визначеннями, з метою унаочнення конкретних історичних процесів, не доповнювали б цей ряд. Розмежування такого ґатунку повинні проводитися в будь-яких висловлюваннях історичного спрямування, що у формі теоретичних вихідних положень передують емпіричним дослідженням. Звісно ж часові визначення історичних зв'язків, отримані спочатку емпіричним шляхом, можуть бути настільки незліченними, наскільки незліченими є всі окремо взяті «події», котрі зустрічаються на шляху в процесі діяльності або ж при забіганні вперед — у майбутнє.

Для нас насамперед важливо показати відмінність між природними та історичними категоріями часу. Є часові періоди, які тривають доти, доки не буде, наприклад, вирішено долю битви — протягом яких сонце «зупинилось», у себто проміжки часу, що вбирають у себе інтерсуб'єктний процес дій, коли природний час, неначе вимкнuto. Звісно ж при цьому зберігається можливість співвіднесення подій та ситуацій із природною хронологією, у цій можливості криється навіть мінімальна передумова їх тлумачення. Природний час та його послідовність — незалежно від способу емпіричного освоєння — є передумовою історичних часів, проте вони ніколи не розчиняються в ньому. Історичному часу притаманна інша часова послідовність, аніж заданим природою часовим ритмам.

З іншого боку, є «мінімальні» відрізки історичного часу, що уможливають облікування природного часу. Ще й сьогодні можна встановити те, який мінімальний час обертання планет навколо орбіти потрібно було передбачити й розпізнати, перш ніж вдалося здійснити часову астрономічну систематизацію руху зірок у формі тривалої природної хронології. Таким чином, астрономічний час набуває історичної валентності, він відкриває простори людського досвіду, що вивільнили можливості планування, яке долає межі річного ритму.

Сьогодні нам здається цілком зрозумілим, що «денатуралізація» простору політичних і соціальних дій відбулася під системним тиском техніки. Він не дозволяє природі строго диктувати собі часові періоди, як це було раніше. Досить послатися лише на той факт, що у промислово розвинених країнах частка сільського населення, розпорядок дня якого був повністю підпорядкований природі, зменшилася з 90 до 10 відсотків, та й ті 10 відсотків стали значно менш залежними від природних чинників. Не ставиться під сумнів і те, що науково-технічне опанування природи скоротило проміжки часу, необхідні для прийняття рішень чи виконання дій у політиці та військовій справі, з огляду на зростаючу незалежність від нестабільних і примхливих сил природи. Це звичайно ж не означає, що завдяки цьому відбулося розширення свободи політичних дій. Навпаки, свобода політичних дій, схоже, зменшується по мірі зростання залежності від наявних технічних можливостей, котрі парадоксальним чином можуть вилитися в коефіцієнт уповільнення в політичному плануванні. Ці міркування мають лише продемонструвати нам те, що денатуралізація історичного часу, в тій мірі, в якій її можна довести, зумовлена насамперед технічними та

індустріальними чинниками. Саме технічний прогрес і його наслідки зумовлюють емпіричний субстрат «історії самої по собі». Він відрізняє сучасність від тих цивілізаційних процесів, котрі піддаються історичній реєстрації в межах розвинених культур середземноморського басейну, Азії та доколумбівської Америки. Відбувалася повільна й довготривала, а, починаючи з XIX та XX століть докорінна зміна просторово-часових відносин. Нові транспортні та комунікаційні можливості покликали до життя цілком нові форми організації.

Звичайно ж ніхто не наважиться стверджувати, що умови інтерсуб'єктних дій в політиці ХХ століття впливають лише з техніки, і що сьогодні відомий тільки один історичний час, що твориться людьми. Ще й нині радше побутує величезна кількість темпоральних визначень, заслуга відкриття, емпіричного за-своєння та письмової фіксації яких по праву належать грекам або євреям. Досить нагадати мотиваційні ланцюжки чи типи поведінки, сформульовані Фукидідом чи Тацитом. Або ж пригадаймо можливі відносини між паном і слугою, представлені Платоном як основні фігури політичного ладу³ у своїх семи основних розгалуженнях, антагонізм яких водночас є рушійною силою історичного руху. У класичних працях завжди є часові елементи, звернення до яких та використання у функції растра історичного пізнання з евристичної точки зору є цілком слушним ще й сьогодні. Існують часові структури у повсякденні, в політиці і в суспільних відносинах, котрі не підвладні й досі часові. Деякі міркування з цього приводу наводяться в подальшому.

1. Не маючи поняття для позначення історії, греки все ж вичленували динаміку перебігу, притаманну подіям. Геродот залишив у спадок софістський диспут, в якому дискусія точиться навколо питання про оптимальний устрій⁴. На відміну від поборників аристократії чи демократії, котрі змальовували свій устрій в найяскравіших тонах шляхом виявлення вад в інших варіантах устрою, Дарій прямує іншим шляхом: він вдається до змалювання іманентного плину часу, котрий рано чи пізно штовхає будь-яку демократію та будь-яку аристократію — з огляду на потенціально притаманний їм елемент збурення — до монархії. Звідси він робить висновок про доцільність негайного запровадження монархії, котра не лише є найкращою фор-

³ *Plat. Leg.* 690 AC.

⁴ *Herodot, hist.* 3, 80–83.

мою устрою, а з плином часу настане сама по собі. Абстрагуючись від будь-яких аргументів щодо техніки суспільного устрою, він таким чином наділяє монархію чимось на зразок історичної легітимності, котра відрізняє її від всіх інших типів устрою. Для нас такий спосіб доведення своєї правоти може фігурувати як суто історичний. Досі й Потім, Раніше та Пізніше з точки зору форм правління набуває іманентної щодо перебігу часу та своєрідної часової доказової сили, яка повинна увійти до арсеналу типів політичної поведінки.

Варто згадати також і третю книгу законів Платона⁵. Платон, висловлюючись по-сучасному, досліджує в ній генезу побутуючого на той час розмаїття устроїв. Хоча у своїй історичній ретроспективі він звертався до міфів і постів, проте сам процес історичного доказу для нас полягає в питанні про ймовірну тривалість часу, протягом якого взагалі могли виникнути відомі форми устрою. Лише після якогось певного мінімуму тривання досвіду в часі чи втрати досвіду з'явилася можливість розвитку патріархального устрою, з якого згодом виріс аристократичний, монархічний і, нарешті, демократичний устрій. Сьогодні ми можемо сказати, що Платон працював із темпоральними гіпотезами, щоб вивести історичну часову градацію історії устроїв з неї ж самої. Осмислення цієї ретроспективи з точки зору історії привело Платона до твердження, що вчитися тому, який хід подій міг би бути кращим, можна лише на подіях минулого. Адже неможливо вгадати наперед досвід, котрий міг бути нагромаджений лише з плином часу⁶. І тут ми відкриваємо для себе яскраву історичну думку, котра орієнтується на часові послідовності, не залишаючись у полоні героїчної історії, що передує їй. Схема занепаду Полібія, що втілюється упродовж трьох поколінь, порівняно з «гіпотетичними» розмірковуваннями Платона, видається менш гнучкою і з емпіричної точки зору важчою у плані реалізації⁷.

Усім названим вченням про розвиток суспільного устрою притаманна одна спільна риса: простір політичного досвіду в

⁵ У цьому зв'язку див.: *G. Robr*, *Platons Stellung zur Geschichte. Eine methodologische Interpretationsstudie*, Berlin 1932 та рецензію *H.G. Gadamer* в «Німецькій літературній газеті»: *Deutsche Literaturzeitung* 1932, Heft 42, 1979 ff.

⁶ *Plat. Leg.* 691 B, 692 B.

⁷ У цьому зв'язку див.: *A. Momigliano*, *Time in ancient historiography*, in *History and Theory*, Beiheft 6 (1966), с. 12.

них завжди залишається обмеженим природою. Існує певна кількість наперед заданих можливих форм устрою, а завдання політики полягає насамперед у тому, щоб уникнути занепаду, загроза якого криється у природі, шляхом віднаходження правильної змішаної форми. Покликанням змішаного устрою було, так би мовити, «історичне» завдання, про яке час від часу розмірковували у своїх працях філософи від Платона й Арістотеля — до Цицерона. Без усвідомлення історії як самої галузі, не кажучи вже про будь-яку сформовану теорію, у всіх цих прикладах, на противагу міфам (хоча й з їх використанням), констатується кінцева заданість можливих форм устрою, які хоча й можуть повторюватися, однак детерміновані таким чином, що не є взаємозамінними. Вони підпорядковані іманентному порядку речей, який аналізує, зокрема в політиці, Арістотель і подолання якого можливе шляхом створення «історичного» простору з притаманним йому часом.

Названі нами вище формальні часові категорії зустрічаються в логічних побудовах греків. Навіть попри ту обставину, що історія, яка за словами Крістіана Майора поєднує в собі вчення та дослідження, охоплює в них увесь світ людини, а отже, виходить за межі того, що згодом було названо «історичним», усупереч цьому й саме тут окреслюється незворотність часового плину і значимість для майбутнього часових періодів. Древні — імпліцитно — створили теорему певних проміжків часового плину, в межах яких, — хоча й за існуючих наперед можливостей, — можна взагалі уявити собі зміну устрою. Тут ідеться про історичні часи, які, хоча й зумовлені природою, а проте зберігають свій зв'язок із нею, споконвічні структури яких увійшли в історичне пізнання.

Сюди ж слід додати й те, що у просторі грецького досвіду різні устрої, які належать до різної історичної класифікації, існували одночасно й таким чином могли порівнюватися. Чергування в часі неодночасного, що впливає з діахронічного підходу, виявляло себе також і в формі одночасності неодночасного — думка, яку з неабиякою майстерністю розвинув Фулідид у своїй преамбулі.

Цей досвід умістив у собі повторюваність історій, принаймні їх констеляцій, з чого можна було зробити висновок про їх повчальність та здатність слугувати зразком. Увесь цей комплекс, протримався, як відомо, аж до XVIII століття. Його цілісне дослідження ще й нині могло б бути нагальною справою нашої науки, навіть попри той факт, що попередні теоретичні напра-

цювання задля досягнення можливості порівняння — з огляду на примат хронологічного членування історичних епох — значно поbledкли.

Нарешті дозволимо собі у зв'язку з «історично іманентними» поняттями часу послатися на метафорику вчень про *corpus*⁸, які востаннє були запозичені й розвинуті у природному праві епохи бароко й метою яких є *societas perfecta*. Побутуючі з античних часів порівняння «конституцій» з людським тілом, його функціями та хворобами привносять задані наперед природою константи, якими можна виміряти відхід у часі чи наближення. Йдеться про природні константи, котрі у свою чергу відкривають шлях до дефініцій часу, які не могли б бути виведені з чисто природної, себто біологічної чи астрономічної хронології. Історична динаміка втім уперше розпізнається сама по собі завдяки її зворотному зв'язку із природними, зокрема органологічними, категоріями. Питання про те, чи «історія як така» («Geschichte schlechthin») в історичному та історіософському її осмисленні у змозі вистояти перед тиском необхідності саме такої інтерпретації, котра сягає від античних часів до вчень про природне право XVIII століття, залишається відкритим. Імовірно, що ні, бо природні умови, які більш чи менш опукло окреслюються у всіх історіях, зі свого боку не піддаються повній історичній асиміляції.

2. Якщо звернутися до юдео-християнської традиції, очам спостерігача відкриється інший простір досвіду. Він уміщує в собі теологічні визначення часу, сформульовані наперекір «емпіричним» здобуткам. Не вживаючи самого позначення «історія», юдео-християнські тлумачення запроваджують в обіг масштаби, які опосередковано також виявляють історичні структури, котрі ніколи не формулювалися в такому вигляді раніше чи кимось іншим. Тримати в полі зору супротивника — заслуга Геродота й методична заповідь Лукіана — вміли і євреї, хоча й дещо іншим чином, аніж греки. Євреї отримували користь для своєї власної історії навіть із перемоги своїх ворогів. Поразки вони з готовністю до каяття сприймали як покарання, що наділяє їх спроможністю до виживання. Саме з моменту, коли євреї усвідомили богообраність свого народу, їм вдалося інтегрувати у свою власну історію великі держави Сходу. Відсутність універ-

⁸ Історію питання див.: K. Weidauer, *Thukydides und die Hippokratischen Schriften. Der Einfluß der Medizin auf Zielsetzung und Darstellungsweise des Geschichtswerkes*, Heidelberg 1954.

сальної історії людства у Старому Завіті не означає, що у своїй власній історії представлено не «людство».

Ще одним прикладом надзвичайного трансформаційного впливу теологічного досвіду й порушення питань у теології на процес історичного пізнання є творчість Августина. У його працях звісно ж маємо справу із синтезом античної та юдео-християнської думки. Безвідносно до апологетичної мотивації Августина його вчення про два царства дало йому можливість отримати «тривалу в часі відповідь» на будь-яку історичну ситуацію. Для висловлювань Августина про час характерний не лінійний перебіг часу чи його змістовні визначення. Августин озвучив внутрішній досвід часу⁹, пропустивши його крізь призму теології, досвід, який дав йому можливість поставити під сумнів усе, що пов'язане із земними подіями. Хоч би що відбувалося на цій землі, у структурному відношенні може повторюватись, і само по собі не є важливим, натомість, якщо спрямувати свій погляд у потойбічний світ і в напрямку Страшного Суду, стає неповторним і набуває найвищої ваги. Саме з того положення, що сенс історії перебуває поза її межами, Августин черпає свободу трактування сфери людських дій і страждань, і з особливої висоти, котрої він набуває завдяки цьому, з особливою гостротою сприймає земні події.

Звичайно ж Августин використовував різноманітні вчення про вікову періодизацію світу, зокрема, про три фази: до закону, в умовах закону й після закону, або про так звані *aetates*. Періодизації такого роду, котрі проникають із часів міфології в сучасні теорії філософії історії, мають своїм предметом ґрунтовний розгляд уявлень про походження й мету, вони завжди дають визначення своєї власної ситуації крізь призму вихідних і кінцевих ситуацій, що гіпотетично вважаються універсальними. Унаслідок цього вони є своєрідним трансісторичним інтерпретаційним інструментарієм. Вирішальне значення для Августина — і це стосується всіх спроб реалізації вчень про вікову періодизацію світу у визначеннях історичного часу — мало те, що він класифікував усі вікові періоди світу таким чином, що народження Христа ознаменувало собою останній віковий період світу. Із цього моменту не може відбутися нічого нового, якщо не брати до уваги Страшний Суд. Шостий *aetates* є останнім та однорідним за своєю структурою. Завдяки цьому Августин опинився у подвійному вииграші. В емпіричному плані його більше

⁹ *Augustin, conf. 11. 1427.*

ніщо не могло здивувати, в теологічному ж — усе щоразу знову ставало новим. Августин отримав змогу дати визначення часу, за умови, що він є лише внутрішнім способом емпіричного усвідомлення самого себе як творіння Господа, згідно з яким він є нічим іншим як станом духовної напруги в очікуванні майбутнього. Проте це майбутнє з теологічної точки зору йшло врозріз із емпіричними історіями, навіть попри те, що воно проклало шлях до розуміння їх як історій, що мають завершення в часі. Таким чином Августин окреслив горизонт для *civitas terrena*, в межах якого сформулював низку закономірностей, формальна структура котрих описувала умови можливих різновидів руху історії. Августин сформулював постійні правила на перший погляд позачасового характеру, які, однак, необхідні для усвідомлення руху історії: їх сукупність є тим растром, котрий дозволяє побачити можливості порівняння, вона надає в розпорядження дослідника константи, що уможливають прогноз. Адже не існує прогнозів, спрямованих усередину чогось абсолютно незнайомого, навіть можливі майбутні зміни вимагають мінімальної константності самих змін.

Так, наприклад, він виводить наступне правило: «*Non ergo ut sit pax nolunt, sed ut ea sit quam volunt*¹⁰». («Люди не бояться миру, просто кожен шукає свій власний мир»). Неможливість досягнення миру у сфері земного зумовлена не браком його бажання, а тим, що його завжди прагнуть принаймні двоє, а тому виникають конфліктні ситуації, які стають на заваді наближенню миру. Таким чином історичний час звільняється, так би мовити, від своїх пуг. Ця емпірична теза Августина звісно ж є результатом теологічного дедуктивного умовиводу з його вчення про справедливий мир, котрий можливо знайти лише в потойбічному світі. Проте у випадку *civitas terrena* завдяки саме йому він розкриває сталі мотивації історичних процесів, які навіть за умов справедливого миру не є гарантією його збереження, навіть саме по собі прагнення до нього не є гарантією його втілення.

Подібне правило виведене ним із власного вчення про справедливу війну: справедливий характер війни, який сформульований ним у вигляді морального постулату, не дає гарантії того, що вона й справді справедлива. І в цьому випадку Августин відкриває, на перших порах у рамках теології, фактор руху, який дає йому змогу постійно виводити земний порядок речей із

¹⁰ *Augustin, De civ. Dei* XIX, 12.

відносності й обмеженості щоразу діючих різновидів справедливості¹¹.

Ще одну закономірність такого ж роду Августин почерпнув із досвіду історії Римської імперії, іманентний смисл якої він, як відомо, розвінчав на теологічному рівні. Чим більшою стає імперія, тим войовничіша вона у своєму прагненні убезпечити себе, чим слабші зовнішні вороги, тим більшою є небезпека для внутрішнього миру. Як і у випадку двох сполучених між собою посудин, небезпека громадянської війни зростає зі збільшенням імперії та її стабілізацією іззовні¹².

У сфері незмінно однакового Августина, завдяки своєму інструментарію теологічних інтерпретацій, вдалося сформулювати висновки, які, навіть якщо відволіктися від теологічних вихідних питань, висвітлюють неодмінні чинники плину часу. Висловлюючись сучасною мовою, Августин створив формальні категорії, котрі можуть фігурувати як плетиво передумов можливого руху історії. Він сформулював довговічні тези, змістовні визначення яких неодмінно націлені на доведення конечності історичних констеляцій, а отже, і їх минущості, і які з певною ймовірністю можуть відтворюватися за схожих умов.

Як останній приклад суто історичного способу пізнання в теологічному обрамленні наведемо ім'я Боссе, праця якого «*Discours sur l'histoire universelle*» («Промова про всесвітню історію») веде свій родовід ще від Августина. Слідуючи теодицеєю Августина, Боссе формулює положення, які без необхідності їх теологічного прочитання виявляються настільки ж теоретично спроможними, як цього вимагає Люббе від історії філософії Гегеля. Постійно задана наперед відмінність між людськими задумами та їх втіленням, між бажаною дією та її небажаним ефектом або між несвідомим вчинком та усвідомленим наміром — ці розбіжності традиційно виводяться Боссе із волі Божої й зводяться до неї. Старі теологічні розмірковування про зяючу різницю між Господнім провидінням і людськими задумами набувають при цьому значимості для історії. Адже по мірі того, як порушення питання про провидіння та його волю переноситься на завжди вражаючу відмінність між планом та ефектом від його втілення, теологічний епіфеномен стає історичним феноменом. Погляд проникає в історичні структури, у способи їх розгортання в часі. Досить назвати гетерогенність цілей, інтерпретація якої у Боссе є набагато більш світською та орієнтова-

¹¹ Op. cit. IV. 14 ff.

¹² Op. cit. XIX. 5, 7.

ною на дійсність, аніж у Августина. Або ж досить нагадати старий афоризм Боссе про те, що причини та їх наслідки залишаються пов'язаними між собою протягом століть, але передумовою їх осмислення істориком є провидіння *ex post*¹³ (заднім числом). Такі сталі криві лінії в перебігу часу, що виходять за межі досвіду спільноти сучасників, не мають більше нічого спільного з містичними чи теологічними вченнями про вікову періодизацію світу. Щоправда вони породжуються вченням про провидіння, волю як його передумову, з якої, зрештою, можна вивести такі стійкі причинно-наслідкові ланцюги. Якщо ж провидіння як промисел Божий відсутнє, його місце займає не планування, що здійснюється людиною, а той перспективізм, котрий, наприклад, на думку Фонтенеля, дає можливість спостерігачам історій взагалі відкрити для себе історію, яка породжує поза багатьма людськими поколіннями зв'язки між наслідками подій.

Утім у людині, яка володіє здатністю планування, можна вбачати спадкоємця Господнього провидіння. В такій перспективі сучасна філософія історії й справді була б світським концентратом, або ж, за словами Гільсона, метаморфозою вчення Августина про два царства¹⁴. Але ще симптоматичнішим є поставлене в цій праці питання про часові структури, причому саме в тому вигляді, в якому вони були сформульовані в межах теологічного досвіду осмислення історії. Якщо б замислитися над цим питанням, може й вдалося б знайти спільне мірило можливої критики утопій. Важливо було б відшукати такі часові структури, послуговуючись якими, можна було б дати визначення й емпірики теологічної есхатології, й емпірики історіософських утопій як ірраціональних учень. Це не означає ігнорування історичної дієвості таких позицій, зате можна було б краще відповісти на запитання про рівень їх обґрунтованості.

У цьому контексті слід було б дослідити типологічний і фігуральний комплекс взаємовідсилаючих зв'язків, котрі повинен містити в собі час, якому притаманна пророча сила (Боссе)¹⁵. При цьому залишаємо відкритим питання про те, чим можна вважати сучасні вчення, що розвивають і продовжують цю ідею, з їх типологічним осмисленням різних фаз перебігу Французької революції: продуктом емансипації від релігійного впливу чи

¹³ Bossuet, Disc. De l'hist. Univ. P. 3, ch. 1, 2, 9.

¹⁴ E. Gilson, Les métamorphoses de la cite de Dieu, Louvain und Paris 1952.

¹⁵ Bossuet, Disc. De l'hist. Univ. P. 2, ch. 15.

адекватною формою пізнання. В будь-якому разі все сказане досі про час говорилося в досучасному смисловому контексті, котрий ніколи не був орієнтований на «історію взагалі», а створювався врозріз із усіма можливими окремими історіями. Не можна не погодитися, що внаслідок цього було відкрито те, що ми сьогодні називаємо історією, але ніколи історія не тлумачилася, спираючись на саму історію. Органічний зв'язок історичних процесів із світом досвіду грецької космології та теологічного *ordo temporum* (ряд часів) юдео-християнського месіанського вчення увібрали в себе результати пізнання історії, котрі вдалося здобути, лише абстрагувавшись від тотального характеру цілісності історії. Таким чином, можна вважати, що нам вдалося отримати часткову відповідь на запитання про те, що пов'язує Одну новітню історію з Багатьма окремими історіями, наявними в минулому. Сподіваємося, сказане вище дає змогу усвідомити, що історичні структури й темпоральний досвід були сформульовані задовго до того, як семантично оформилася «історія сама по собі», історія прогресу та історизм.

Насамкінець поставимо ще раз зустрічне запитання: якими категоріями відрізняється новітня історія, що зумовлює її своєрідність і несхожість з описаними вище закономірностями процесів, які можуть повторюватися? Щоб відповісти на це запитання, потрібно привнести в наші гіпотези коефіцієнти руху та прискорення, які неможливо — як це було раніше — вивести із очікувань Страшного Суду і які адаптовані до заданих наперед емпіричних реалій світу, що зазнає дедалі більшого впливу техніки.

Наше сучасне поняття історії зробило свою справу, підготувавши ґрунт для особливого визначення кризь призму новітньої історії понять прогресу та регресу, прискорення та уповільнення. Завдяки поняттю «історія сама по собі» відбулося осмислення простору новочасового досвіду саме як нового: воно вербалізоване у формі *plurale tantum*, що вбирає в себе взаємозв'язок подій та інтерсуб'єктивність комплексних дій. Воно приховано вказує на конвергенцію історій та історії, в чому й криються особливі трансцендентальний та історіософський ефекти. Зрештою це найменування фіксує перехід від універсальної історії як агрегату до всесвітньої історії як системи¹⁶, завдяки чому

¹⁶ August Ludwig Schlözer, *Weltgeschichte*, Göttingen 1785, 3. Aufl. Teil 1, §36, с. 71 і далі; Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, 9. Satz. Пор. у цьому зв'язку: с. 333 і далі.

відбувається концептуальне усвідомлення необхідності розроблення теорії для історії й поширення її на всю земну кулю як поле своєї дії.

Відтоді з'являється можливість осмислення історії як процесу, започаткованого іманентними силами, котрий не може бути пояснений лише природними чинниками, яких недостатньо для його вичерпного каузального тлумачення. Динаміка сучасності постулюється *sui generis* (у своєму роді). Йдеться про процес визрівання, суб'єкт та об'єкт, що можна виявити лише шляхом рефлексивного аналізу самого процесу, не надаючи йому детермінованого характеру. Таким чином, божественна колісь теологія потрапляє в середовище людського планування, що можна продемонструвати на прикладі амбівалентності поняття прогресу, котрий щоразу вимушений виявляти себе водночас як конечний і безконечний процеси, аби знову не вдатися до природного чи просторового осмислення своєї генетичної суті. Сучасне поняття історії так само набуває амбівалентності з огляду на необхідність його осмислення як цілого (хоча б і з естетичних міркувань), і неможливість постулювання його завершеності, бо майбутнє відомим чином завжди залишається невідомим.

Виклад, події та структури*

Питання про виклад, про те, наскільки історія є оповіддю, в яких випадках вона є описом, гносеологічно пов'язані з різними типами розгортання історичного розвитку. Тезис, згідно з яким «історія» завжди є наперед сформованою позамовними чинниками, не лише звужує можливості викладу, а й вимагає від історика професійного вміння використання документальних джерел. Вони містять надзвичайно різноманітні індикатори часових послідовностей. Тому з точки зору історика питання можна поставити під прямо протилежним кутом: йдеться про різні часові пласти, котрі щоразу потребують нових методичних прийомів. Це і є попереднім вирішенням проблеми, зокрема й для історика. Результат процесу викладу зумовлює окремі й відмінні між собою форми повідомлень, причому — як сказав колись Августин — «*narratio demonstrationi similis (est)*»¹ («*повідь є подібною до показу*»). З випередженням власної тези можна сказати, що на практиці дотриматися межі між оповіддю та описом неможливо, а в теорії історичних часів неможлива цілковита сумірність між пластами різних типів розгортання в часі. З метою унаочнення своєї тези скажу, що я виходжу з думки про те, що «події» можуть лише розповідатися, а «структури» лише описуватися.

1. Події, що виокремлюються *ex post* із безконечності того, що відбувається — або ж, якщо вони втілені в певних документах, — із сукупності вчинків, можуть відобразитися в досвіді причетних до них сучасників як цілісний комплекс, як смислова єдність, що піддається оповіді. У цьому й полягає пріоритетність розповідей свідків, котрі аж до середини XVIII століття вважалися особливо надійними першоджерелами. У цьому полягає й велике джерелознавче значення «історії» в оповідях сучасників.

* Цей розділ став результатом дискусії в науковій групі «Поетика та герменевтика» під час робочого засідання в 1970 році. Підсумки її узагальнені мною та Вольфом-Дітером Штемпелем в публікації під назвою: Історія — Подія та Розповідь: *Geschichte — Ereignis und Erzählung* (Poetik und Hermeneutik 5), München 1972. Ця частина тісно пов'язана з матеріалами до дискусії, представленими такими її учасниками: Fellmann, Fuhrmann, Greimas, Jauss, Lübbe, Stierle, Stempel, Szondi та Taubes, яким я принагідно висловлюю щире подяку за плідні ідеї.

¹ Augustin, *De doctrina christiana* II, XXIX, 45.

Цілим, в рамках якого трапляється сума окремих фактів, що об'єднуються в подію, є на перших порах природна хронологія. Тому хронологічна правильність у співвіднесенні всіх моментів, що створюють подію, належить до методичного постулату історичної оповіді. При цьому з точки зору послідовності розгортання історичного часу існує *поріг подрібнення* (Зіммель)², нижче якого подія як цілісне явище перестає існувати. Лише мінімум подій, що передують у часі, й відбуваються потім, створюють ту смислову єдність, яка перетворює низку фактів на подію. Контекст події, те, що передує їй, і те, що настає потім, можуть набувати більшої протяжності, проте сама консистенція залишається тісно пов'язаною з часовою послідовністю. Навіть інтерсуб'єктивність контексту події теж скріплюється растром послідовного розгортання в часі, якщо учасниками її є діючі суб'єкти. Досить лише згадати історію вибуху війни в 1914 чи 1939 роках. Що відбулося тоді насправді з точки зору взаємозалежності вчинків і дій та бездіяльності, показали лише наступні години, наступний день...

Транспозиція колись прямого досвіду в історичне пізнання — навіть якщо йдеться про документально засвідчений прорив горизонту очікувань минулого, що вивільняє несподіваний смисл, — завжди пов'язана з часовою послідовністю, яку можна хронологічно виміряти. Екскурси в минуле чи майбутнє як стилістичні засоби зображення (згадаймо в цьому зв'язку лише промови Фуکیدіда) виконують функцію загострення уваги на критичному чи вирішальному моменті процесу оповіді.

Те, що відбулося до, і те, що трапилось потім, формують смисловий горизонт оповіді — «*veni, vidi, vici*» («*прийшов, побачив, переміг*»), — але тільки завдяки тій обставині, що історичний досвід усього того, що формує подію, завжди неминуче занурений у процес послідовного розгортання часу. В цьому теж полягає один зі способів прочитання вислову Шиллера: *всесвітня історія є всесвітнім судом. Втрачене за хвилину — не поверне й вічність*. Навіть той, хто відмовляється взяти на себе увесь тягар наслідків, сформульованих у цій фразі Шиллера, а саме, погодитися з тим, що есхатологія розчиняється у процесуальному плині історії, буде вимушений послуговуватися секвенцією історичного часу як орієнтиром у зображенні подій, щоб отримати

² Georg Simmel, *Das Problem der historischen Zeit* (Phil. Vorträge der Kant-Gesellschaft 12), Berlin 1916, с. 29.

змогу розповісти про контекст тієї чи тієї події в політиці, дипломатії, війнах у незворотності її фаз.

Звісно ж природна хронологія сама по собі є з історичної точки зору сліпою силою, у зв'язку з чим Кант вимагав того, щоб хронологія керувалась історією, а не навпаки: історія — хронологією³. Щоб з'ясувати історичну хронологію — зокрема й щодо подій — потрібно її «структурувати». Тому, насамперед, можна говорити про діахронічну структуру, що нині є досить незвичним. Існують діахронічні структури, притаманні перебігу подій. Кожна історія свідчить про те, що в ній є початкова фаза, свої кульмінаційні пункти, перипетії чи кризи, а її дійові особи усвідомлюють те, що вона має колись завершитись. В існуючих наперед можливостях, у кількості протидіючих сил, насамперед, в обмеженні чи вивільненні певного темпу часового плину, можна розпізнати внутрішні умови послідовностей подій, котрі завдяки цьому набувають своєї діахронічної структури. Звідси з'являється й можливість порівняння певних відрізків чи фаз революцій, воєн, історій політичного устрою на певному рівні абстракції чи типологізації. Крім подібних діахронічних комплексних подій, існують і триваліші в часі структури, які сьогодні є об'єктом особливої уваги.

2. Під гаслом порушення питань соціально-історичного змісту в новій історії усталилося слово «структура», а особливо — «структурна історія»⁴. У таких випадках під структуру — в її часовому вимірі — підводяться такі зв'язки, котрі не розчиняються в суворій послідовності події, що стала колись надбанням досвіду. Це слово радше опосередковано позначає тривалість у часі, більшу сталість, зміну протягом довших періодів часу. Категорії «середньої та довгої тривалості в часі» в темпоральному відношенні дають можливість тонше висловити те, що побутувало в мові XIX століття у формі поняття «обставини». Отже, просторовий семантичний компонент «стратифікація» (*Schichtung*) із тенденцією до статичності у слові «історія» (*Geschichte*) оживає у свідомості в метафоричній формі завдяки ефекту подвоєння у слові «структурна історія» (*Strukturgeschichte*).

Тоді як конститутивними елементами подій, котрі можуть розповідатися, є передуючі їм і наступні в часі обставини, хро-

³ *Kant, Anthropologie (1798), hrsg. Weischedel VI, 503.*

⁴ Braudel, Brunner, Conze; до питання про історіографічну концепцію пор.: *Karl-Georg Faber, Theorie der Geschichtswissenschaft, München 1971, с. 100 і далі.*

нологічні умови, вочевидь, є менш різкими для описання умов довготривалих і сталих обставин. Це впливає вже зі способу пізнання наперед існуючих структур, котрі, хоча і є елементом відповідних поточних подій, однак існують до їх розгортання інакше, аніж у хронологічному сенсі передування в часі. Назвемо для прикладу лише деякі такі структури: форми державного устрою, способи правління, котрі не змінюються протягом тривалих періодів часу, проте є передумовами політичних дій. Або ж продуктивні сили та виробничі стосунки, котрі змінюються лише в довгостроковій перспективі, інколи стрибкоподібно, але зумовлюють суспільний розвиток і впливають на нього як один із суттєвих чинників. Сюди ж належать відносини «друг-ворог», в яких криються причини війни чи миру або ж які можуть стабілізуватися, стати звичним елементом, що зовсім не означає, що вони, отже, відповідають інтересам протилежних сторін. Сюди ж можна додати географічно-просторові реалії вкупі з технічним потенціалом їх використання, якими зумовлюються можливості політичних дій на тривалу перспективу, економічні та соціальні типи поведінки. У цьому ж ряду потрібно назвати й несвідомі форми поведінки, котрі можуть скеровуватися інституціями або ж покликати до життя інституції з огляду на своє існування, які втім настільки ж вивільняють простір для розгортання досвіду та дій, як і обмежують його. Далі можна вказати і на природну зміну поколінь, яка по мірі нагромадження політичного досвіду передбачає потенціал конфліктотворення чи усталення традицій, не кажучи вже про репродуктивні відносини та їх трансперсональні наслідки. І нарешті, сюди ж слід віднести звички та правові системи, котрі регулюють фази суспільного чи міждержавного співжиття на середню або й тривалу перспективу.

Не розглядаючи питання про питому вагу та співвідношення між такими структурами, загалом можна сказати одне: їх часова константність не вписується в хронологічно зареєстровані межі досвіду учасників подій. Тоді як події спричинюються і стають надбанням досвіду певних суб'єктів, структури самі по собі є інтерсуб'єктивними та надіндивідуальними. Вони не зводяться до окремих осіб, лише в рідкісних випадках їх можна співвіднести з групами, що можуть бути точно визначені. А тому з методичної точки зору вони вимагають функціональних визначень. Таким чином структури не перетворюються на позачасові величини, а натомість часто набувають процесуального характеру, котрий може бути елементом досвіду повсякденного життя.

Існують, наприклад, тривалі в часі процеси, котрі утверджуються в дійсності незалежно від протидії чи підтримки. Сьогодні можна порушити питання про стрімке індустріальне піднесення після революції 1848-го року, і про те, чи воно стало можливим завдяки, чи всупереч самій революції. Є аргументи «за» і «проти», і ті й ті не мають обов'язкової сили, але у своїй сукупності сигналізують про той розвиток, котрий утвердився попри існування політичних таборів революції та реакції. Можливо, в цьому випадку реакція діяла революційніше, ніж сама революція. Революція та реакція були водночас індикаторами одного й того ж розвитку, котрий черпав сили з обох таборів і підтримувався ними, а сама ця дуалістична понятійна пара — непрямым свідченням історичного розвитку, незворотної поступальної ходи довготривалих структурних зрушень, котрі піднімаються над політичними суперечностями, над усіма «за» і «проти» реакції та революції.

Те, що нині є методичним за своїм характером міркуванням щодо історії структур, цілком могло бути елементом повсякденного досвіду тогочасного покоління. Структури та їх зміни є емпірично реальними, якщо їх часові відрізки не виходять за межі цілісної пам'яті покоління, що живе у відповідний час.

Звичайно ж існують і структури, котрі є настільки сталими, що зберігаються в потайниках свідомості чи несвідомого їх учасників, або ж зміни яких є настільки тривалими в часі, що не вкладаються у можливість їх емпіричного освоєння причетними особами. У таких випадках лише соціологія чи історія можуть висвітлити питання, що виходять за межі колективного досвіду поколінь, котрі співіснують у часі.

3. Отже, події та структури в рамках досвіду історичного руху по-різному розгортаються в часовій протяжності й мають бути тематизовані власне історією як наукою. Традиційно зображення структур ближче до описання — як скажімо, у старій статистиці просвітницького монархізму; зображення ж подій — до оповіді — як скажімо, у прагматичній історії XVIII століття. Проте спроби дати визначення «історії» першим чи другим чином означали б створення недоречних прерференцій. І рівень подій, і рівень структур є взаємозалежними, але не розчиняються один в одному. Більше того, значимість обох рівнів, їх взаємне співвідношення змінюються залежно від порушення питання.

Так, статистичні часові ряди наповнюються конкретними окремими подіями з притаманним їм власним часом, які втім набувають структурної виразності та промовистості лише в

рамках тривалого в часі растра. Оповідь та опис перехрещуються, а подія стає необхідною передумовою виявлення структур.

З іншого боку, тривалі чи менш тривалі, проте довгострокові структури є умовою можливих подій. Для того, щоб битва взагалі могла відбутися в трьохтактному ритмі із «*veni, vidi, vici*» необхідне існування певних форм правління, певний технічний рівень опанування природних реалій, до певної міри прозоре становище стосовно приязних чи ворожих стосунків і т.д., тобто тих структур, які належать до події під назвою «битва», впливають на неї, зумовлюють її. Історії цієї однієї битви, про яку безапеляційно оповідає Плутарх, властиві різні виміри розгортання в часі, що складають зміст оповіді та опису, задовго «до» відображення у свідомості наслідків, котрі надають події битви її смислу. Отже, послуговуючись висловом Г.Р. Яусса, йдеться про структури «*in eventu*» («під час подій»), навіть якщо перестраховатися у плані герменевтики, значення яких може усвідомлюватися лише «*post eventum*» («після подій»). Структурами тут є загальні причини Монтеस्क'є⁵, котрі уможлиблюють той факт, що битва за всієї випадковості її розгортання як події все ж може вирішити долю всієї війни.

Отже, з точки зору окремих подій існують структурні умови, котрі уможлиблюють той чи той перебіг події. Такі структури можливо описати, однак вони можуть включатися і в контекст оповіді власне в тих випадках, коли сприяють тлумаченню події як *causae* без хронологічної прив'язки.

У свою чергу структури можуть розпізнаватися й усвідомлюватися лише в середовищі подій, в якому вони проявляють себе, через яке вони «просвічуються». Будь-який процес у сфері трудового права може бути драматичною історією в сенсі «події» — проте водночас також індикатором соціальних, правових та економічних реалій довготривалого характеру. Залежно від порушення питання відбувається зсув у значимості тієї історії, що розповідається, і способі її передачі: в таких випадках вона по різному класифікується в часі. Історія проявляє себе або в напруженому співвідношенні між тим, що існувало до і сталося після випадку, процесу і його фіналу разом із наслідками, або ж розкладається на окремі елементи й набуває вказівного характеру, відсилаючи до тих суспільних умов, котрі дозволяють зрозуміти перебіг події. Опис подібних структур може бути навіть

⁵ *Montesquieu, Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence, chap. XVIII (ed. Faguet, Paris 1951, c. 475).*

«драматичнішим», ніж оповідь про сам процес у галузі трудового права. «Релевантність обширного нарративного повідомлення у плані перспективи бачення світу» (Яусс), — навіть якщо воно з точки зору герменевтики є *conditio sine qua non* історичного пізнання, — поступається своїм пріоритетним статусом на користь релевантності обширного аналізу структур у розрізі усвідомлення перспективи.

Такий спосіб вичленовування й розмежування різних пластів може застосовуватися не лише при аналізі окремої події, а й у вивченні всесвітньої історії. Чим сильніший систематичний зв'язок, тим тривалішими в часі стають структурні аспекти, тим складнішою — можливість їх оповіді у суворій послідовності передуючого та наступного. Втім і «тривалість у часі» з точки зору історіографії може стати подією. Залежно від зміни перспективи споглядання такі структури як меркантильний становий лад, себто структури часового діапазону середньої тривалості, можуть залучатися до ширшого контексту подій як суцільний окремий комплекс. У таких випадках вони набувають специфічної, хронологічно фіксованої значимості з метою розмежування відповідно до епохи, наприклад, способів виробництва та виробничих відносин. Проаналізовані й описані колись структури можуть розповідатися лише в разі набуття ними статусу чинника загального широкого контексту події. Процесний характер нової історії й не може бути досягнутий іншим способом, аніж шляхом поперемінного та почергового тлумачення подій структурами, і навпаки.

І все ж доводиться мати справу із залишком, що є своєрідною безвихіддю й унеможливорює контамінацію подій і структур. Між цими двома величинами існує зяюча щілина з огляду на неможливість узгодження їх розгортання в часовому континуумі як досвіду, так і наукового відображення. Перехрещення подій і структур не повинне зумовлювати розмивання розбіжностей між ними, аби вберегти їх когнітивну значимість у плані декодування багатошаровості та багатоплановості давньої історії.

Передуючі й наступні в часі обставини події мають свою власну часову якість, яка ніколи не може бути цілком зведена до довгострокових умов. Результат кожної події завжди більший чи менший від своїх передумов, звідси й впливає її щоразу приголомшуюча новизна⁶. Структурними передумовами битви при

⁶ Тут, як мені здається, можна говорити про аналогію між історичною подією та твором мистецтва, який також, набуваючи статусу

Лойтені ніколи не вдавалося вичерпно пояснити, чому Фрідріх Великий виграв цю битву таким чином, як він це зробив. Звісно ж подія та структури можуть співвідноситися між собою: військовий устав Фрідріха, його система рекрутування війська, її місце в аграрному устрої регіону Східної Ельби, податкові механізми та військова казна, що ґрунтуються на цьому устрої, військове мистецтво Фрідріха в усних та письмових оповідях історії воєн — усе це й уможливило перемогу при Лойтені, проте 5 грудня 1757 року залишається неповторним у своїй хронологічно іманентній послідовності.

Перебіг битви, його значення й наслідки з точки зору воєнної політики, значимість перемоги у контексті Семирічної війни, — про все це можна розповісти й усе це можна розтлумачити лише в плані хронології. Однак Лойтен став символом. Навіть історія, що стала наслідком Лойтенської події, сама по собі має структурне значення, набуває структурної ваги. Лойтен, його вплив як зразка відродження цінності воєнного ризику у військовому плануванні пруської Німеччини (Дегіо) стає у традиційній історії пруського державного устрою довгостроковим, сталим чинником, котрий займає місце в ряду структурних передумов державного ладу, які у свою чергу покликали до життя битву при Лойтені.

Отже, якщо під кутом методології співвіднести способи викладу із різновидами розгортання в часі, існуючими у «пред-

«події», передбачає водночас і більше, і менше порівняно з тим, що в нього закладалося на початку. Вислів «водночас і більше, і менше» є визначенням аксіоми неповторності. Це звісно ж не виключає ймовірності входження в подію незліченної маси існуючих наперед реалій в повному обсязі, аби така подія могла втілитися в реальність: це — сфера структурних передумов, за допомогою яких в історії мистецтва можна дати пояснення такому явищу як стильові напрямки. В цілому ж я не надто б зловживав аналогією між подією та витвором мистецтва, попри їхню подібність із точки зору загальної герменевтики. (Пор. у цьому зв'язку статтю: *H.R. Jauss: «Zur Analogie von literarischem und historischem Ereignis»* у зазначеному вище творі: «Geschichte — Ereignis und Erzählung».) Кожній історичній події — і в площині її розгортання, і в площині її сприйняття — притаманні часові характеристики: тривалість, фази, прискорення і т.д., які твір мистецтва після акту його творення втрачає. Зворот про твори мистецтва «непідвладні часу» саме й набуває свого глибокого значення порівняно з історичними подіями. Те, що вся історія має бути історією діяльності та сприйняття, зовсім не означає, ніби все, що в ній діє, повинне бути якісно однаковим.

метній площині» історії, можна отримати троякі висновки: по-перше, часові площини, попри будь-яку їх взаємозумовленість, ніколи не розчиняються одна в одній; по-друге, залежно від зміни площини, до якої звертається дослідник, подія може набувати структурного значення і, по-третє, «тривалість у часі, сталість» може теж стати подією.

Звідси випливає когнітивно-теоретичний зв'язок між двома поняттями, контури яких було досі окреслено лише крізь призму способів їх викладу та співвідносних із ними часових площин.

4. Помилкою було б вважати, що «події» характеризуються вищим ступенем дійсності, реальності, аніж так звані структури лише з огляду на те, що події «вкарбовані» в конкретний перебіг, у До і Потім природної хронології, котра може бути доведена емпірично. Історія постала б в урізаному вигляді, якби її примусили обмежитися лише оповіддю, побудованою на аналізі структур, значимість яких попри їх розташування в іншій часовій площині через те не стає меншою.

Нині в історії побутує варіювання площин і рівнів доказів, тенденція виводити одне з іншого, іншоякісного й таким самим способом давати його тлумачення. Однак зміна часових площин, перехід від події до структури, і навпаки, не вирішують проблеми можливості виведення одного з іншого: обґрунтувати можна все, однак не все будь-чим. Рішення про те, яке обґрунтування є значимим чи має бути значимим, може прийматися лише на рівні теоретичних прийомів і підходів. Які структури є обрамленням можливих окремих подій? Які факти й реалії перетворюються на подію, які події знаменують собою завершення стадії чи фази минулої історії?

У тому, що різноманітні попередні питання неможливо звести до спільного знаменника, полягає історичний зміст нашої науки, методологічним покликанням якої є з'ясування питання про часові площини чи проєкції. Події та структури для історичного пізнання є в однаковій мірі «абстрактними» або «конкретними», залежно від того, в якій часовій площині здійснюється аналіз.

У цьому зв'язку наведемо два зауваження пізнавально-теоретичного характеру: фактичність подій, виявлених *ex post*, ніколи не є ідентичною тій сукупності минулих зв'язків, що мислилися колись в їх цілісності. Будь-яка подія, що стала предметом історичного дослідження й викладу, живиться фікцією фактичного, сама дійсність канула в минуле. Однак це не означає мож-

ливості довільного конструювання історичної події. Аджє звїреннє із джерелами виключає те, що сказати недопустимо. Однак вона не диктує того, що можна сказати. Історик у негативному сенсі лишається бранцем свїдчень минулого часу. В позитивному ж сенсі він шляхом виокремлення події у процесі її тлумаченнє із джерел уподїбнюється літературному оповїдачеві історій, котрий також змушений вїддати належне фїкції фактичного, якщо прагне зробити за рахунок цього свою історію правдивішою.

Отже, реальний зміст минулих подій, що розповїдаються, з пізнавально-історичної точки зору не є більшим, ніж реальний зміст структур минулого, котрі натомість, не виключено, вїдсилають спостерїгача далеко за межі емпїричних знань колишніх поколінь. Тривалїші в часі структури, насамперед в разі їх неусвїдомлення чи незнання діючими колись особами, можуть навіть бути, чи могли бути дїєвїшими настїльки, настїльки вони не розчинилися в емпїрично доказовій окремїй події. Однак це можна з'ясувати лише гіпотетично. Фїктивному характеру події, що розповїдається, на рівні структур вїдповїдає гіпотетичний характер її «реальності». Звїсно ж такі пізнавально-теоретичні установки не можуть завадити історику скористатися і фїкційністю, і гіпотезами, щоб вербально представити минулу дїйсність як щось реальне.

Проте для цього він використовує історичні поняття, що не лише покривають собою всю повноту контекстуального обрамлення минулої події, а й повинні бути й нині зрозумїлими як для нього самого, так і для його читача. Без використання історичних понять, які дають можливість «збагнути» минуле, неможливо оповїсти про жодну подію, зобразити жодну структуру, описати жоден процес. Утім будь-яка понятійність є за своїм обсягом ширшою вїд індивїдуальності минулого, збагнути яку вона допомагає. Мовна оповїдь про будь-яку окрему подію категорїями такої ж індивїдуальності чи одноразовості, на які вона може претендувати, неможлива. Це — тривїальна істина. Але її варто нагадати, щоб з усїєю ясністю показати структурний характер, на який претендують історичні поняття, без вживання котрих не обїйтись.

Історична семантологія⁷ засвїдчує, що кожне поняття, яке входить у тканину оповїді — наприклад, держава, демократія,

⁷ Пор. у цьому зв'язку мій вступ до енциклопедії: *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart 1972.

армія, партія, якщо обмежитися переліком лише найпоширеніших понять, — висвітлює зв'язки завдяки тому, що піднімає їх над рівнем одноразовості, індивідуальності. Поняття дають нам уявлення не лише про індивідуальність минулих значень (для нас), а й містять у собі структурні можливості, в них втілюється одночасне в неодночасності, яке не може бути зведене лише до простого слідування історії в часі.

Поняття, які містять у собі факти, зв'язки чи процеси минулого, стають для історика, котрий послуговується ними у процесі пізнання, формальними категоріями, що постулюються як умови можливих історій. Тільки поняття, що претендують на сталість, повторні можливості свого вживання та емпіричну спроможність, тобто поняття зі структурним змістовним наповненням, прокладають дорогу можливості уявити собі сьогодні — який узагалі колись мала вигляд «справжня» історія та як її можна відповідно до цього зобразити.

5. Відтак, із різних варіантів співвіднесення подій і структур та зі змістовного наповнення історичних понять, що зазнає змін у тривалій перспективі, можна зробити й висновок про зміни значимості старого афоризму «*Historia magistra vitae*». У цьому зв'язку наведемо останнє зауваження.

Розгортання в часі історичних процесів, яке може набувати різного тематичного втілення, породжує й історичні вчення, що можуть відрізнитися між собою. «*Fabula docet*» завжди було пустою формулою, яка могла отримувати різне наповнення, і, — що засвідчується будь-яким зібранням прислів'їв — допускала протилежні рекомендації щодо її використання. Це стосується змісту. Проте з точки зору формальної темпоральної структури слід поставити запитання, на якому рівні історія вчить, може чи повинна навчати: на рівні короткострокового контексту розгортання дій та ситуативно зумовленої моралі, чи на рівні середньострокових стадій процесу, котрі дають можливість екстраполяції певних тенденцій на майбутнє? Тоді історія вчить умовам можливого майбутнього, не вдаючись до їх прогнозу. А може, історія залучає до розгляду площину метаісторичної тривалості, яка втім не втрачає своєї співвідносності з часом? Сюди відноситься, зокрема, соціально-психологічний аналіз соціал-демократичних партій Роберта Мішеля з метою виявлення закономірностей елітотворення у формі настанови профілактичного характеру для політичних дій. Сюди ж відноситься й прислів'я: «Хто мітить дуже високо, неодмінно падає», — приказка, в якій власне сформульована можливість з

точки зору історії, навіть якщо вона трапляється відповідно лише один раз.

Отже, там, де історія вчить можливостям повтору подій, потрібна наявність достатніх структурних умов, що можуть «викликати на поверхню» якусь аналогічну подію. Необхідність існування таких структурних умов, висловлюючись сучасною мовою, враховували Фукідід та Макіавеллі, в меншій мірі — Гвіччардіні, а також Монтеस्क'є чи Роберт Мішель.

Однак в разі зміни самих структурних умов, скажімо, техніки, економіки, а отже, і всього суспільства та його устрою, історія, як це спостерігається за нової доби, повинна навчити розумінню цих структурних змін. Виявляється, що й структури самі по собі можуть змінюватися й зазнавати змін, принаймні більше, ніж колись. Вони теж потрапляють у вир часового плину. Саме усвідомлення цього факту дало поштовх до виникнення «історичної школи»*, котра зародилася із рефлексії дивовижної своєрідності сучасності, що оточувала її. Бо в разі компресії тривалих колись у часі процесів, що відбувається у змінному чи навіть прискореному ритмі, простір досвіду, який змушений адаптуватися до цих змін, постійно оновлюється. Таким чином неповторюваність історії змогла стати аксіомою всього історичного пізнання.

Одноразовість подій, що є теоретичною умовою не лише історизму, а й прогресу, унеможливує повтор, а тому й не дає можливості неопосередкованого використання історії як необхідної практичної настанови. З огляду на це сучасна «історія» скинула з трону стару історію як *magistra vitae*. Проте аксіома індивідуальної неповторності, визначальна для сучасного поняття історії, зі структурної точки зору менше стосується реальної новизни подій, котрі щоразу відбуваються, а більше — унікальності змін нового періоду в цілому. Справедливість цього твердження засвідчується тим, що сьогодні звикли позначати терміном «структурні зміни».

Проте зі сказаного ще не випливає, що до майбутнього неможливо застосувати будь-які історичні вчення. Ці вчення просто розгортаються в часовій площині, яка теоретично сформу-

* Йдеться про представників німецької романтичної філософії історії та історіографії першої половини XIX ст. (Ф.Шеллінг, Б.Нібур, Л.Ранке, І.Дройзен, В.Дільтей), які розвивали індивідуалізуюче розуміння історичного процесу й історичну герменевтику як засіб пізнання історії, умовно об'єднаних під назвою «історична школа». — *Ред.*

льована інакше. І філософія історії, і диференціююча прогностика, породжена нею, навчають минулому, щоб зробити з нього уроки й отримати керівництво для дії в майбутньому. Токвіль, Лоренц фон Штайн чи Маркс є доказом цього. Якщо при цьому доводиться залишати межі звичного простору досвіду й переходити в невідоме майбутнє, робиться це з однією метою: спробувати збагнути досвід «нового часу». З тієї пори характер поси- лань на «історію» змінюється. Щоправда діагноз і прогноз — як і раніше — можуть спиратися на тривалі в часі структури природного характеру, щоб зробити висновки, спрямовані в майбутнє, з теоретично постульованої можливості повтору. Але ця можливість повтору з часів індустріальної та Французької революцій, вочевидь, не перекриває собою увесь простір досвіду. Довготривалі за характером зміни із щоразу коротшими проміжками часу покликали до життя передбачення, об'єктом яких є умови можливого майбутнього, а не його конкретні події. *«Можливо передбачити прийдешнє, якщо не прагнути пророкувати часткове»* (Лоренц фон Штайн)⁸.

У такому разі історія перестає бути моделлю можливості власного повтору, навіть якщо це зумовлюється її прагненням уникнути цього. Натомість вона набуває значимості з точки зору промовистості її структур, процесуального розгортання. Саме в разі привнесення в теорію гетерогенності цілей як константного фактора невизначеності історичний структурний аналіз набуває прогностичної сили. Сьогодні економічне планування неможливе без науково осмисленого досвіду, котрий має своїми витокami безпрецедентну світову кризу 1930 року. Чи повинна історична наука з огляду на аксіому неповторності відмовитися від цієї своєї ролі? Історія відсилає до умов можливого майбутнього, котрі неможливо вивести із суми окремих подій. Але в подіях, які вона досліджує, окреслюються структури, котрі водночас зумовлюють та обмежують простір для дії сил майбутнього. Таким чином історія демонструє межі можливої іншоякісності нашого майбутнього, не відмовляючись при цьому від структурних передумов можливостей повтору. Інакше кажучи, справедлива критика волюнтаристських самогарантій утопічних планувальників майбутнього можлива лише в тому разі, якщо історія як *magistra vitae* вчиться не лише на історіях, а й на «структурах руху» нашої історії.

⁸ Пор.: с. 87 і далі.

Випадковість як мотиваційний залишок історіографії

I

Говорити про випадковість в історичній науці складно хоча б тому, що випадок має свою власну історію в історіографії, яка ще не написана. Звісно ж «випадковість» може отримати достатнє тлумачення лише за умови врахування всього понятійного апарату відповідного історика, котрий послуговується для своїх цілей «випадком». Потрібно було б, наприклад, порушити питання про протилежне поняття, котре рельєфно окреслює значення «випадковості», чи про родове поняття, що надає йому релятивного значення. Раймонд Арон починає свій вступ до філософії історії наприклад із запозиченої в Курно антитези між «*ordre*» (порядок) та «*hasard*» (випадок), аби констатувати: «*Le fait historique est, par essence, irréductible a l'ordre: le hasard est le fondement de l'histoire*¹» («Історичний факт, по суті, не можна звести до порядку: випадок є основою історії»). Якщо орієнтуватися на модель закономірностей з точки зору природничих наук, то випадок і справді, можливо, становить суть всякої історії, проте завжди впадає в око часова детермінованість подібних формул. У своєму дослідженні Арон прибирає жорстку антитезу, а водночас змінює й значення випадку у своїй історичній теорії пізнання. Залежно від розташування спостерігача подія може здаватися випадковою, або ні. Таким чином унеможлиблюється недолуга історіографічна антитеза про необхідність і випадок. З точки зору суми існуючих наперед реалій подія може здаватися випадковою, а з урахуванням іншої сукупності реалій — необхідною. Таку ж позицію займає Карр у своїй праці про історію, — випадок стає поняттям перспективної орієнтації². Таким способом, звісно, досягається ступінь рефлексії, що в методичному плані вичерпно охоплює феномен випадковості. Це зовсім не є чимось самим собою зрозумілим і так було далеко не завжди.

Випадковість, якщо вдатися до темпоральної термінології, є чистою категорією теперішнього часу. Її неможливо вивести ані з горизонту очікувань майбутнього, винятком може стати хіба що несподіваний їх прорив, ані з результатів, зумовлених минулими причинами, якби це було не так, вона перестала б бути

¹ R. Aron, Introduction à la philosophie de l'histoire, Paris 1948, с. 20.

² E.H. Carr: Was ist Geschichte?, Stuttgart 1963, с. 96 і далі.

випадковістю. Отже, доки історіографія переслідує мету висвітлення взаємозв'язків у послідовності їх часового розгортання, випадковість залишається позаісторичною категорією. Але це не робить її неісторичною. Можливо, саме випадок найпридатніший для того, щоб описати несподіване, нове, непередбачуване й усе, що вписується в цей ряд і стає надбанням історичного досвіду. Так, якийсь зв'язок може створюватися власне випадком, а крихкий зв'язок часто-густо потребує випадку, що компенсує його недоліки. Коли історіографія вдається до випадку, він завжди приховано сигналізує про недостатню консистентність заданих наперед реалій та несумірність їх наслідків. Саме в цьому й може полягати специфічна Історичність.

Сучасна історична методика, як правило, іде «в обхід» випадковості. Натомість аж до XVIII століття було заведено залучати до тлумачення історій випадок чи удачу в убранні фортуни. Цей звичай має свою довгу та химерну історію, яку можна окреслити лише в загальних рисах³. Фортуна була одним із небагатьох божеств язичників, запозичених із дохристиянських уявлень про історію. Щоправда Августин із притаманною християнському «просвітництву» гіркою логікою кепкував із протиріч, які несе із собою богиня випадку. «*Ubi est definitio illa Fortunae? Ubi est quod a fortuitis etiam nomen accepit? Nihil enim prodest eam colere, si fortuna est.*» («Де визначення тієї Фортуни? Де також те, що може назватися випадковим? Ніякої бо не було б користі жити, якщо б існувала доля») Ключ до вирішення проблеми, запропонований ним, полягав у тому, щоб зводити всі випадки до волі й руки Божої. Таким чином фортуна зникла із ригористичного християнського історичного досвіду. Коли, наприклад, Отто фон Фрайзінг наводить приклади випадків, а робить він це доволі часто, то лише для того, щоб пояснити їх промислом Божим⁵. Саме незбагненність випадку свідчить про

³ Пор. праці учнів школи Гуго Фрідріха: K. Heitmann, *Fortuna und Virtus, eine Studie zu Petrarca's Lebensweisheit*, Köln/Graz 1958 (Studi Italiani, hg. v. E. Schalk und M. Marianelli, Bd. 1) та: H. Jansen, (Kölner Romanist. Arb. N.F. Heft 9), а також наведену там літературу більш раннього періоду з цього питання. Див. також: F.P. Pickering, *Literatur und darstellende Kunst im Mittelalter*, Berlin 1966 (Grundlagen der Germanistik, hg. v. H. Moser, 4), с. 112 і далі. Одна з останніх праць: Erich Köbler, *Der literarische Zufall und die Notwendigkeit*. München 1973.

⁴ Augustinus, *De Civitate Dei*, IV, 18.

⁵ Otto von Freising, *Chronica sive Historia de duabus Civitatibus*, hg. von W. Lammers, Darmstadt 1960, с. 10, 92 (поодинокий випадок, коли мова йде про «мирську» фортуна, а не *fortuitis casibus*), с. 130, 210, 290, 446.

заховану від поверхневого споглядання волю Господа. Отже, фортуна отримала теологічне тлумачення, котре скасувало її для науки.

Те, що фортуна була сприйнята світом, який дедалі більше навертався у християнство, чи то завдяки побутуючим у народі переконанням, чи то під впливом спадку Боеція*, з певністю можна пояснити тим, що її місце у повсякденному житті не могло просто залишатися порожнім. Фортуна з її широким діапазоном багатозначності: від випадку, до «блага» і доброї чи злої долі була зручним структурним елементом зображення окремих історій⁶. Вона була непрямим свідченням сталості змін, схем чи моделей подій, незалежних від волі людини, на які вона не могла мати впливу. Фортуна завжди залишалася індикатором зміни часів, руху констеляцій, сильніших від планів і задумів людини, що привносилися нею в ту чи ту акцію, незалежно від того, яке місце вона посідала в уявленнях про чесноти і віру, й чи пов'язувалася з Богом як джерелом свого існування, а чи, як це сталося згодом, відділялася од нього⁷.

Із цієї точки зору і християни, і гуманісти дотримувалися одностайної думки про фортуна як «сестру провидіння» і «матір випадку»⁸. Запроваджена Боецієм у християнське тлумачення історії метафора колеса, що крутиться навколо своєї осі⁹, відсилала до повторюваності всього того, що трапляється, вказувала на те, що попри всякий рух вгору-вниз аж до Судного Дня в цьому світі не може з'явитися щось принципово нове. Водночас — теж завдяки Боецію — виникла можливість використання фор-

* Боецій (Boethius) Аніцій Манілій Торкват Северин (бл. 480–524) — ранньосередньовічний філософ і богослов. Його переклади та коментарі творів Арістотеля і Порфирія заклали основи схоластичного методу. Був радником остготського короля Теодоріха й страчений за звинуваченням у державній зраді. Головна праця «Про втіху від філософії» мала великий вплив на середньовічну культуру. — *Ред.*

⁶ Поп.: *H. Löwe, Regino von Prüm und das historische Weltbild der Karolingerzeit* та: *H. Beumann, Widukind von Korvei als Geschichtsschreiber und seine politische Gedankenwelt, beide Aufsätze in: Geschichtsdanken und Geschichtsbild im Mittelalter*, hg. *W. Lammers*, Darmstadt 1961, с. 123, 133, 154.

⁷ Поп.: *Zincgref, Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*, Heidelberg 1666, XCIV та систематизацію традицій у роботі: *Zedler, Universallexikon*, Halle und Leipzig 1735, Bd. 9, с. 1545 і далі.

⁸ *Gracian*, цит. за: *Jansen* (прим. 3), с. 191 і далі.

⁹ *Boethius, De Consolatione Philosophiae*, lib. 2; (ed. *Gothein*, Zürich 1949, с. 80).

туни як символу несумірності чи незграбності для виправдання Бога. Обидва аспекти давали можливість витлумачення смислу удачі чи невдачі, котрі вривалися в хід людських подій, саме завдяки їх неіманентному характеру. Дволика фортуна відкривала простір для будь-яких можливих історій, її багатий дарами стіл був достатнім *на всі віки*¹⁰. Саме її мінливість забезпечувала щоразу одні й ті ж передумови земних подій і можливості їх зображення. Фортуна належала, так би мовити, до вчення про «історії», до *Historik*, а не до власне історій. Завдяки їй сприянню історія підвищилася в ранзі до феномена, здатного слугувати зразком, прикладом. Досі фортуна могла раціонально використовуватися в теологічному чи морально-філософському, але не в історичному аспекті: вона стала випадком чистої води, як тільки-но почала тлумачитись емпіричним чи прагматичним способом.

Проблема випадку в історії в методологічному плані була піднята лише після того, як на зміну провидінню прийшли причини, котрих виявилось недостатньо для пояснення дива, — а саме, випадків і випадковостей. Крім того, потрібні були певні історично іманентні причини, своєрідні *causae* (причини) психологічного чи прагматичного ґатунку, які б прибрали фортуна з поля зору й на її місце поставили б випадок як проблему. Знаменитий ніс Клеопатри, котрий за висловом Паскаля змінив світ¹¹, зазирає буквально з одного століття в інше: випадок уже стає іманентною причиною, що може спричинити вагомі наслідки. Саме завдяки своїй непоказності та зовнішності випадок стає *causa*. Так Фрідріх II у своєму трактаті, спрямованому проти Макіавеллі, доводить, що Утрехтський мир став нібито можливим завдяки парі рукавичок, поспішно замовлених герцогинею Марлборо¹².

У XVIII столітті на таких обґрунтуваннях виник цілий історичний напрямок, в рамках якого Рішар у 1758 році написав працю «*Essays sur les grands événements par les petites causes*» («Нарис про великі події з малих причин»), міждержавні торгові відносини оголошувалися наслідком інтриг придворних метрес, а Вольтер висловлював припущення, що спустошення Європи

¹⁰ *Balthasar Gracian, Criticón, dt. v. H. Studniczka, Hamburg 1957, c. 116.*

¹¹ *Pascal, Pensées, hg. Ch. M. Des Granges, Paris 1948, c. 162, пор. c. 744 (nach der Ed. Brunschvicg).*

¹² *Frédéric le Grand, Oeuvres, Berlin 1848, VIII, c. 151.*

внаслідок Семирічної війни було зумовлене *amour-propre* (самолюбством) двох-трьох осіб¹³. Тут випадок цілковито поставлено на службу обґрунтувань, висунутих істориками з моральними претензіями. Так, наприклад, Дюкло писав про політику Людовика XIV: «Якщо подивитися на невдачі, що трапилися з нами, то можна пересвідчитися, що всі вони цілковито є наслідком наших прорахунків, натомість порятунком своїм ми завдячуємо виключно випадку¹⁴». Відтепер випадок стає непрямим індикатором відсутності моральних і раціональних типів поведінки, які повинні бути притаманні добрій політиці. Везіння, яке теж може траплятися, лише частково компенсує політику, котрій бракує раціонального зерна.

«*La fortune et le hasard sont des mots vides de sens*» («Доля і випадок — це слова, позбавлені сенсу»), констатував якимось молодий Фрідріх¹⁵, вони народжуються в головах постів і завдячують своїм походженням дрімучій неосвіженості того світу, який присвоїв наслідкам невідомих причин розмиті імена (*des noms vagues*). Лиха доля Катона (*l'infortune*) ґрунтується лише на непередбачуваності причин і наслідків, що стрімголов змінюють одне одного і несуть із собою потоки часу, які суперечать один одному (*contre-temps*), внаслідок чого в нього немає можливості запобігти їм. Фрідріх намагався створити політичну систему, яка б дозволила йому поставити на службу своїм планам усі обставини свого часу. Він розпрощався зі старою фортуною Макіавеллі, так і не розгадавши до кінця її смислове наповнення. Її місце зайняли поняття часу (*temps* і *contre-temps*), однак простір для їх розгортання обмежується порушенням раціональних питань про причини та наміри. Випадок як точка в часі за такого підходу виявляється згустком причин, він стає простою назвою, якій ніщо не відповідає насправді, а тому й можна пояснити, глибокодумно додає Фрідріх, чому «удача» й «випадок» виявилися єдиними язичницькими богами, які дожили до його часу, пасаж, що Вольтер, звісно ж, викреслив із готової правки¹⁶.

Те, наскільки випадок розчинився в оптиці просвітницького горизонту, а де він виходив на перший план незалежно від того,

¹³ Див. у цьому зв'язку: J.H. Brumfitt, *Voltaire Historian*, Oxford 1958, с. 105 і далі.

¹⁴ *Carl Duclos' geheime Memorien*, dt. Berlin 1792, I, 15.

¹⁵ *Frédéric le Grand*, зазн. праця, с. 149: подальший виклад у главі 25 його праці *Antimachiavelli*.

¹⁶ Там само, с. 285.

чим це було продиктовано: станом речей чи міркуваннями зображення, буде нижче показано на прикладі Архенгольтца.

II

Архенгольтц, а ще раніше Гауптманн, належали у XVIII столітті до найпопулярніших істориків на службі у прусського короля й до авторів тих «побутових життєписів», котрі можна сприймати як початкову форму сучасної соціології. У своїй популярній книзі про Семирічну війну Архенгольтц неодноразово вдається до випадку. Отже, — в контексті поставлених нами запитань — він мимоволі потрапляє під підозру скоєння недопустимих «втручань» у сферу позаісторичних понять із метою позбавлення свого історичного матеріалу будь-яких прогалин і галантно-го затушовування браку аргументів у своєму зображенні тих подій. Розглянемо три випадки, використані Архенгольтцом. При описанні горезвісної коаліції двох католицьких дворів у Відні та Версалі відразу ж говориться, що ця коаліція, здавалося б, поставила з ніг на голову всю існуючу досі політичну систему в Європі — за силою свого шокуючого впливу вона до речі дещо нагадує пакт Гітлера-Сталіна в 1939 році: *«Об'єднання Австрії та Франції, яке здивувало світ і яке вважали найвищим політичним шедевром, було звичайнісінькою випадковістю»¹⁷*. Адже — як пояснює цю випадковість сам Архенгольтц — Франція зовсім не мала наміру знищити короля Пруссії попри всю лють, яку викликав у неї договір, укладений ним з Англією, і попри всі інтриги Каунітца в Парижі, спрямовані проти нього. *Головний задум, справжня причина для Франції полягали в завоюванні князівства Ганновер і досягненні завдяки цьому кращих перспектив в Америці.* Тим самим він назвав мотив, котрий наводиться як вирішальний чинник і в мемуарах самого Фрідріха, і який вважається центральним у всій подальшій історіографії, з огляду на те, що він висвітлює той глобальний контекст, на тлі якого розгорталася Семирічна війна і який дозволяє тлумачити її як першу світову війну на нашій планеті.

Що ж було тією випадковістю, якою Архенгольтц скористався в цьому випадку? Він чітко усвідомлював ту сукупність взаємозалежностей у світі, в рамках якої коаліція досягала своїх політичних цілей. Але те, що при погляді з Версальського двору

¹⁷ J.W. v. Archenholtz, Geschichte des Siebenjährigen Krieges (1791), Halle/Saale o.D., 2 f.

здавалося *головним задумом*, для прусського читача було *звичайнісінькою випадковістю*. Адже для французького міністерства (не для пані Помпадур) коаліція вістрям своїм була спрямована насамперед проти Англії, з якою точилася боротьба за заокеанське панування. Те, що з перспективи дотримання балансу сил у столітній внутрішньо-європейській політиці здавалося абсурдним, радше навіть випадковим, набуло глибинного змісту при розгляді у глобальнішому контексті.

Отже, випадок для Архенгольтца був не лише стильовим засобом загострення драматизму в зображенні подій — хоча й це безперечно фігурувало, — він виконував функцію відтворення в загальних рисах певного способу бачення ситуації, а саме того бачення, що було притаманне сучасникам тих подій, і його історія викладена саме так: з точки зору сучасника й учасника великої війни. Випадковість — за всієї повноти неможливості своєї мотивації — цілком виправдано застосовується для читача з Центральної Європи, щоб зрештою відшукати її мотиви при віддаленішому в часі розгляді з боку історика. Проте джерелом мотивації є інші причинно-наслідкові ланцюги, інші рушійні сили, аніж ті, які піддаються емпіричному «засвоєнню» з боку ймовірного читача. А тому взята на озброєння Архенгольтцом випадковість є і випадком, і феноменом, що допускає мотивацію. Учений-історик наступного століття, зокрема Ранке, відмовився від такого чергування перспектив споглядання; проте історики епохи пізнього Просвітництва як ніхто інший були привчені до подачі історії не лише у формі науки, а й — з огляду саме на передачу знань як мету — у формі риторики. Розлам у цілісному просторі емпіричного сприйняття німецького читача, з одного боку, відразу ж проступає на поверхню — звідси «чистісінька випадковість» тієї коаліції — з іншого ж, долається, адже ще в 1790 році історик здійснює пошук мотивів і причин у світовій історії скрізь, де це тільки можливо.

Які ж обставини спонукали Архенгольтца звернутися ще до однієї випадковості, щоб дати пояснення першій вирішальній битві в історії Семирічної війни? *«Доволі буденний випадок, — пише Архенгольтц, — прогулянка розумного монаха в перші дні облоги врятувала Прагу і (австрійську) монархію. Ця людина, яка стала відомою в історії літератури, на ймення Зетцлінг, помітила стовп куряви, що наближався до міста з північного боку»¹⁸*. Після цього вміщено детальний опис, де, на думку мона-

¹⁸ Там само, с. 40 і далі.

ха, могли бути пруссаки, як він поспішив до обсерваторії, скориставшись підзорною трубою, пересвідчився у правильності свого припущення, і вчасно зміг повідомити коменданта міста про необхідність зайняти вирішальну з тактичної точки зору висоту, перш ніж це зробив ворог.

Архенгольтц, вміло скориставшись дискусією істориків про піронізм, ретельно зважив і зіставив питання історичної достовірності та ймовірності, щоб не опинитися в царстві художніх вимислів, і поспішив надати своєму випадку відноснішого характеру. Він сприймає його всерйоз як факт, але рівно настільки, щоб негайно визначити його вагу з точки зору масштабів ведення воєнних дій під час тієї війни: *«Приголомшення, — пише далі Архенгольтц, — пережите містом, в якому були розквартировані 50 тисяч досвідчених воїнів, до того ж іще й серед білого дня, було просто нечуваним у військових анналах і незбагненим для будь-якого вояка — в таке навряд чи повірив би хтось із представників покоління, що жило в той час, а нащадки вважали б це вигадкою»*.

Отже, Архенгольтц переносить випадок, який мав вирішальне значення для перебігу Празької битви і який зі світу, зовсім не пов'язаного з війною, вторгнувся у військові події, у сферу воєнних можливостей. Якщо підійти до оцінки цього випадку з такими мірками, він змінює свою якість: він стає реальною історією, яка, — щоправда в іронічному дусі, — висвітлює протестантсько-католицьке протистояння у боротьбі за Богемію; однак до кола раціональних військових методик та видів зброї того часу «входить» випадок. Випадок, котрий як причина порятунку Праги, неспояснений (єдиним поясненням могло б стати тлумачення Архенгольтцом Празької легенди як вияву волі Божої, на яке він, будучи освіченим громадянином Пруссії, навряд чи наважився б), завдяки своїм наслідкам випадок вплітається у правдоподібний контекст. Із точки зору своїх наслідків розглядається прогулянка монаха, що вирішила долю битви, таким чином вона позбавляється свого випадкового характеру. Архенгольтц констатує те, що впадає в око сторонньому спостерігачеві, вплітаючи його в причини та наслідки правил ведення воєн того часу, що піддаються раціональному аналізу, однак опосередковано знижує його значимість як події, що цілком могла б бути замінена іншою. Автор дає нам зрозуміти, що якби ця подія не врятувала Прагу від приголомшливого нападу, то на її місці неминуче опинилась би якась інша подія. Те, що вирішальним чинником стала саме ця подія, тобто прогулянка священника, е

саме по собі унікальним і випадковим, натомість зі стратегічної точки зору — іррелевантним.

Для того щоб змінити статус випадку і зменшити його ефект так, як це було зроблено, Архенгольтц рухається у своїх роздумах двома основними шляхами: з одного боку, він відсилає читача до імовірнісної структури воєнних дій, з іншого, вдається до порівняння та зіставлення історії й поетичного вимислу. Архенгольтц цитує стару антитезу між *res factae* та *res fictae*, сформульовану ще Цицероном, яка з часів Ісидора передавалася істориками з покоління в покоління¹⁹, щоб виопуклити ймовірне з точки зору військової справи — не те, що сталося насправді — на тлі неймовірного з військової точки зору, а отже, й «вигаданого»²⁰. Випадок, якби він не трапився, вивів би нас у площину, хоча й можливого та мислимого, однак усе ж неймовірного. Прага б у такому разі безглуздим чином зазнала поразки. Лише тоді випадковість набула б довершеності, неймовірне стало б подією.

Те, що такий досвід не є чужим для свідків того часу, показує й історія з пам'ятною монетою, відчеканеною містом Кольбергом у 1760 році, після того як буквально в останню хвилину воно було звільнене від облоги 23 тисяч російських солдатів. На монеті викарбовано слова Овідія *res similes fictae*, тобто «вигадана справа», як переклав цей вислів Архенгольтц²¹. Приклад з історії міста Кольберга з усією ясністю демонструє нам, що ж криється для Архенгольтца за випадком у Празі. Монах, який прогулюється в задумі, стає інструментом воєнної історії. Випадок *ex post* позбавляється свого випадкового характеру. А отже, фортуна залишається у грі. Однак у причинно-наслідковому цілому вона відсувається на друге місце, попри початкове враження про неї як про єдину і першу діючу силу.

¹⁹ *Isidor v. Sevilla, Etymologiarum sive originum libri XX*, ed. *Lindsey*, Oxford 1957, 2 Bde., I, с. 40 і далі.

²⁰ Те, що ймовірність, яка виростає зсередини цілого, часто є переконливішою, ніж дійсність, із часів Арістотеля було саме тим (не безсумнівним) аргументом, послуговуючись яким, поетику ставили вище, ніж історію. Бо поезія має справу із ймовірністю, а не фактичністю. Архенгольтц використовує саме цей хід думок, про який він, вочевидь, довідався від Лессінга, щоб за допомогою класичних аргументів поетики піднести історію над мистецтвом рими. Це був один зі способів, за допомогою яких у XVIII столітті відбувалася ревальвація історії стосовно поетики. Див. із цього приводу: *H. Blumenberg, Paradigmen zu einer Metaphorologie*, Bonn 1960, с. 96–105.

²¹ *Archenholtz*, зазн. праця, с. 254.

Монтеск'є у своїй праці про велич і занепад Риму дає однаково просте й раціональне пояснення такому розвитку подій. Усі випадковості залишаються підпорядкованими загальним причинам. *«Et si le hasard d'une bataille, c'est-à-dire une cause particulière, a ruiné un État, il y avait une cause générale qui faisait que cet État devait périr par une seule bataille. En un mot, l'allure principale entraîne avec elle tous les accidents particuliers»*²² («Якщо випадок у битві, тобто часткова причина, зруйнував державу, отже, була загальна причина, через яку держава мала загинути від однієї битви. Одне слово, постійний спосіб руху спричиняє всі часткові нещасні випадки в дорозі») Тому, хто покладається на причини, їх ніколи не забракне. Звичайно ж було б легковажністю відмахнутися від заняття історією таким чином. Мистецтво Архенгольгца як історика полягало у збереженні недоладних і несумісних величин для того, щоб дати історично вичерпну відповідь на поставлені запитання. Так, він пізніше описував облогу Бреслау в 1760 році. Під мурами міста розта-

²² *Montesquieu: Considération sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence*, chap. XVIII (ed. Faguet, Paris 1951, 475). Теза Монтеск'є була добре відома у XVIII столітті (пор. у цьому зв'язку: *Brumfitt: Voltaire Historian*, Oxford 1958, с. 113). Архенгольгцу достеменно був відомий цей хід думок, бо він видозмінив фразу Монтеск'є наступним чином: у новітній історії немає прикладів, які свідчили б, що від втрати чи успішного захисту одного-єдиного міста могла б залежати доля цілої монархії (зазн. праця, с. 342). А оскільки стратегія Фрідріха була доволі динамічною, він міг дозволити собі залишити відносно неукріпленою одну з найважливіших фортець своєї країни у Магдебурзі. Для ворога не існувало можливості вирішити долю всієї війни одним-єдиним вирашем навіть у такому важливому місці. Пізніше Ранке у своїй статті про великі держави (*Hist. Polit. Zeitschr.*, II) висловив думку про те, що Семирічна війна відрізнялася від усіх попередніх воєн тим, що протягом такого тривалого часу на карту щомиті ставилося існування Пруссії. Один-єдиний нещасливий день міг поховати її. А на своє зустрічне запитання про загальні причини, які могли б перешкодити поваленню Пруссії, Ранке дав одну відповідь: Фрідріх не став жертвою гедоністської філософії французів. *«У Фрідріха є свої правила, він опирається на свою власну істину. Головна причина полягала в тому, що він залишився вірним своїй моралі і духу»*. Безвідносно до питання про те, чи таке спостереження є влучним, можна лише сказати, що в Ранке антитеза між загальними причинами та випадковостями розчиняється в понятті індивідуальності. Про подальший вплив градуальної характеристики Монтеск'є загальних тенденцій та випадковостей на Маркса і Троцького пор.: *Carr* (Anm. 2), с. 99.

шувалися близько 50 тисяч австрійців на чолі з найталановитішим своїм генералом Лаудоном. У місті на той час було 9 тисяч австрійських військовополонених, готових до повстання, як і деякі громадяни-австрофіли; натомість кількість захисників міста становила 3 тисячі чоловік, з них лише одна тисяча були діючими солдатами. Для Архенгольтца успішна оборона міста є випадком, *«блискучий успіх якого видається філософу проблемою, вартою уваги, тоді як проникливий і зіркий історіограф майже не наважується згадувати цей випадок з огляду на його неймовірність, — це, продовжує він, — можна приписати лише силі впливу прусського військового мистецтва»²³*. Можна сперечатися щодо обґрунтування цього дива, наводити інші аргументи, аби ще більше позбавити цей феномен його містичного відтінку, проте тенденція залишається ясною: диво, випадковості та подібні до них речі лише залучаються до розгляду шляхом цитування, щоб переконати нормального читача, котрий найбільше чекає саме їх, в інших істинах.

Нарешті, останній приклад, який ми довільно «дістали» з історії Семирічної війни. Яким чином пояснює наш автор поразку під Коленом? *«Не хоробрість і військове мистецтво, а випадковості вирішили долю цього пам'ятного дня.»* На противагу цьому під Лойтеном, як пізніше зазначалося тим же автором, вирішальними чинниками перемоги стали виключно *«хоробрість та військове мистецтво»²⁴*. Схоже, тут разом зі старим солдатом повз нас крокує прусська національна гордість, утім і без цього достатньо ясно, що випадок уводиться на поле битви з апологетичних міркувань. Адже Архенгольтц в подальшому викладі дає пояснення окремим випадковостям битви; вона, як відомо, була програна тактично, коли надто розтягнуті бойові порядки Фрідріха були прорвані, а з огляду на перевагу в силі австрійців у нього не було змоги кинути в прорив свіжий резерв. Причини прориву бойових порядків Архенгольтц в кожному окремому випадку пояснює психологічними чинниками. Всупереч наказу короля деякі групи військ, котрі мали чекати сигналу, кинулися в атаку і таким чином зав'язли в боях по всій лінії фронту, замість того щоб надати наростаючої підтримки флангові, який зазнав удару.

Відповідальність за цей випадок покладається на *необдуманість і військову гарячковість* нижньої ланки командування.

²³ *Archenholtz*, зазн. праця, с. 241.

²⁴ Там само, с. 44, 98.

Тут наш автор запитує сам себе, чи можна віднести їх до військових якостей, а отже, вважати причинами цієї поразки погане військове мистецтво та безглузду хоробрість. Старий Фрідріх у своїх описах пізнішого періоду ніколи не вдавався до випадку, щоб прикрасити гіркоту своєї поразки. Він завжди називав окремі помилки, які знищили його плани, час від часу лише замовчував свої власні прорахунки. Поразку під Коленом він вважає наслідком тактичних помилок своїх генералів, скоєних всупереч наказу. Третій випадок, який ми зустрічаємо в Архенгольгца, за умови його причинного аналізу, виявляється ще ефемернішим, ніж перші два, причому відбувається це таким чином, який не є невідомим для автора, проте не усвідомлюється ним.

Підсумовуючи сказане, можна зауважити: в історії з договором про союз між Францією та Австрією випадок був питанням перспективи. Абсурдність із точки зору континентальної Європи та несподіваність і новизна французько-австрійського союзу чітко усвідомлюються з точки зору всесвітньої історії. Зона мотивації в другій історії з прогулянкою монаха, є зовсім іншою, ніж в історії з перебігом битви за Прагу. Їх збіг у певній точці часу був випадком; однак при переносі в площину стратегічних можливостей ця випадковість набуває значимості, котра піддається раціональному обрахуванню, випадковість випадку розтанула при спостереженні його на загальному часовому тлі. Інша річ — третя історія. Тут випадком стало лише мовлене своєчасно патріотичне слово, покликане затушувати чи применшити перевагу в силі австрійців та атаки саксонців, що вирішили долю битви. Психологічні категорії, використані Архенгольгцом, по суті залишалися в тій же доказовій площині. А тому тут маємо справу із сумнівним випадком, що був непоганим засобом запобігання глибшим поясненням і притлумлення всіляких самозвинувачень. Колись Гіббон* сказав про древніх греків: *«Після того, як їх країну було зведено до рівня провінції, греки припи-*

* *Gibbon, Edward (1737–1794)* — представник «антикварної» історіографії XVIII ст., приватний учитель та аматор-історик. Отримав освіту в Оксфорді (1752/53), де вивчав античну літературу. У 1764 р. здійснив поїздку до Риму і протягом 12-річних занять історією написав 6-томну історію «Піднесення і падіння Римської імперії» (1776–1788), яка завоювала популярність своїм вишуканим літературним викладом, гарним знанням античності й сучасної літератури, але була наївною з огляду професійної критики джерел. — *Ред.*

сували це не тріумфу Риму, не заслугам республіки, а її величчю²⁵».

Міркування, шляхом яких ми сьогодні аналізуємо спадок Архенгольтца, те, наскільки вміло йому вдалося включити до своєї теорії два з його випадків, і наскільки натомість третій використано як сліпу формулу для виправдання нещастя, пережитого особисто, ці міркування стали можливими лише після того, як у XVIII столітті відбулася теоретична деструкція випадку. Ми вже наводили як найважливіших свідків Монтеск'є та Гіббона, цитували й самого Фрідріха. Під жахливим враженням поразки під Коленом, в якій йому вважалася своя Полтава, він писав своєму другу, маршалу Кейту, що «фортуна» покинула його напризволяще. *«Щастя цього дня повернулося до мене спиною. Никколи в мене складалося враження, що воно було дамою, до якої я не виявив достатньої галантності. А може, це пояснюється його змовою з жінками, проти яких я воював»*. А в 1760 році він писав маркізу д'Аржану, що не може керувати щастям, що дедалі більше змушений рахуватися з випадком, бо йому бракує засобів, аби самотійно втілити свої плани в життя. Втім це останнє зізнання, також приватного характеру, не означало відмежування від політичного тла, описаного ним в *Антимакіавеллі*, який він з такою насолодою й не без іронії час від часу ігнорував, як у своєму листі до Кейта.

У своїх військових мемуарах Фрідріх, наскільки я можу судити, послідовно відмовляється від такого чинника як щастя, котре, висловлюючись неісторичним чином, все ж наприкінці виявилось милостивим до нього. У мемуарах із послідовною логікою завжди перераховуються й аналізуються помилки та успіхи військових противників з точки зору досягнення ними запланованого. У точці пересікання цих підрахунків появляється дія та її результат, результат, який, звісно ж, майже ніколи не збігається з початковими планами діючої особи. Таким чином Фрідріх завдяки своєму раціональному підходу дійшов висновку, що здобуток історії виявляється завжди більшим від тієї суми, що міститься в наперед існуючих реаліях. Таким чином уже сам Фрідріх виходить за межі чистих каузальних пояснень і рухається в напрямку того, що з'явилося в XIX столітті і що можна назвати пояснюючою історичною школою*.

²⁵ Цит. за: Carr (Anm. 2), с. 98.

* Йдеться про методологічну дихотомію між поясненням (*Erklären*) і розумінням (*Verstehen*) німецької історичної школи епохи класич-

III

Історична школа XIX століття витиснула з випадку все до решти, причому зробила це, як буде показано наприкінці, не за рахунок послідовного розширення каузального принципу, а за рахунок теологічних, філософських та естетичних імплікацій, притаманних сучасному поняттю історії. Щоб продемонструвати це твердження, звернімося ще раз до Архенгольтца.

Якщо досі було показано, наскільки випадок був раціонально використаний Архенгольтцом як стилістичний засіб творення перспективи й утвердження причинно-наслідкового цілого, все ж в одному досить помітному місці і в нього на полі бою з'являється фортуна, якій з історичної точки зору немає альтернативи: йдеться про смерть цариці Єлизавети у 1762 році.* Драматичні акорди змальовують смерть як долю. Тоді як Фрідріх у своїй історії про Семирічну війну лише зазначає, що ця смерть поставила з голови на ноги всі плани й домовленості політиків, тоді як Ранке пізніше констатує, що смерть лише оголила істину про те, наскільки мізерною була «внутрішня необхідність поєднання обставин»²⁶, що існувала досі, Архенгольтц зображує смерть як володарку долі. Поворот у розвитку, що наставав після неї, він називає «найбільшим благодіянням фортуни», котра вберегла Фрідріха та Пруссію від загибелі²⁷. Тут Архенгольтц використовує старе поняття фортуни, яке не є іманентно притаманним речам, а перебуває над ними. Воно не є стилістичним засобом раціоналізації, а лише непрямым свідченням можливості вторгнення природних сил у перебіг всебічно спланованої військової кампанії. Фортуна фігурує тут не як замітник каузальності, а як чинник, що передує всім подіям. Отже, Архенгольтц опиняється в полоні старого досвіду, який він поділяв із гуманістами та християнськими істориками: історія залишалася в лоні природних чинників, а історії через фортуну зводилися до позаісторичних умов.

ного історизму XIX ст., вперше чітко сформульованої І. Дройзеном і розвиненої В. Дільтеєм. Мета природничих наук полягає в поясненні, завдання ж історичної науки — розуміння явищ, які входять в коло її вивчення. Цим історична школа протистояла «натуралізму» позитивізму з його догматом формалізації методів пізнання. — *Ред.*

* Російська імператриця Єлизавета Петрівна померла 25 грудня 1761 р. — *Ред.*

²⁶ *Ranke, Friedrich der Große (A. d. B.).*

²⁷ *Archenholtz*, зазн. праця, с. 350.

Смерть правителя того часу звичайно ж цілком вписувалася в загальні уявлення про ймовірність такого феномена, але її раціональне планування (хіба що методом отрути чи кинджала), вона опинялася поза сферою впливу прагматичних *causea*, хоча її можливі наслідки щоразу можна було прорахувати та планувати, як це було наявне, зокрема, у «Прагматичній санкції» 1713 року.* Зазвичай війни та дипломатичні стосунки черпають своє виправдання із династичної зміни спадкоємців, політичний горизонт майбутнього залишався обмеженим ймовірною тривалістю життя відповідного монарха²⁸. Отже, звернення Архенгольтца в межах цього ще природного історичного простору до фортуни має вигляд досить логічний із точки зору стилю.

При всій співзвучності з новим, сучасним Архенгольтц жив у континуумі, котрий увібрав у себе всі минулі історії, з огляду на що він постійно посилається у своїх розповідях на події старих часів, щоб порівняти їх із тим, що відбулося під час Семирічної війни. Паралелі, проведені ним, не були засобом історіософського тлумачення події в цілому, вони ґрунтувалися на підспудному постулаті природної ідентичності всіх історичних умов узагалі: фортуна залишалася при цьому мірилом порівняння й оцінки, котре давало можливість розглядати як рівнопорядкові явища битви при Каннах і Лойтені²⁹, а Фрідріха, Ганнібала чи Александра — як потенційних сучасників.

Амбівалентність Архенгольтца, його спроби, з одного боку, раціональним підходом зруйнувати випадок, з іншого — зберегти фортуну, свідчать про ту велику відстань, яка відділяє його

* 19 квітня 1713 р. австрійський імператор Карл VI (1711–1740), який не мав синів і прямих родичів чоловічої статі, змінив закон про престолонаслідування з метою передачі престолу після його смерті дочці Марії Терезії. «Прагматична санкція» ввела наслідування і по жіночій лінії, оголошувала спадковими й неподільними всі володіння династії. — *Ред.*

²⁸ Про те, наскільки в наш час була усунута й ця можливість випадку, зумовленого природними причинами, свідчить смерть Рузвельта, яку націонал-соціалістична пропаганда в 1945 році намагалася порівняти зі смертю цариці в 1762 році і таким чином знайти вихід з безвиході у сфері ідеології історії. Смерть Рузвельта не могла вплинути на хід Другої світової війни. Роль героя була позбавлена своїх прав, її місце зайняли історичні структури, які залишали дедалі менше місця фортуні нелише в плані зображення подій, а й *de facto*.

²⁹ *Archiboltz*, зазн. праця, с. 47, 174, 328, 350 *passim*.

від історичної школи. Гумбольдт, який заклав теоретичні засади цієї школи*, не нехтував підходом XVIII століття, згідно з яким уся світова історія в минулому та майбутньому піддається каузальному розрахунку, межею ж такого розрахунку є лише обсяг наших знань про діючі причини. Таким чином випадковість усувалася, однак на думку Гумбольдта, такий підхід омивав саме те, що становить своєрідність історії. Нове й незвідане, творчі індивідуальності та внутрішні сили, котрі щоправда пов'язані між собою зовнішньою послідовністю, однак завдяки своїй неповторності та спрямованості ніколи «не можуть бути виведені із супроводжуючих обставин³⁰», і є відмінними рисами історії. Внутрішня єдність історії та її окремішність виключають можливість причинно-наслідкового трактування — у цьому полягав прогресивний момент історичного світобачення, — а тому вони не залишали місця ані фортуні, — як символу повтору, ані випадку, бо неповторність випадку розчинялась у неповторності «історії самої по собі».

Гумбольдт використовував новий досвід історії, і став автором такого її розуміння, котре дало можливість історизму надалі усвідомити себе. Історія у своїй неповторності поглинула випадок. Або інакше кажучи: будь-яка історія у своїй неповторності є вищою за будь-які *causae*, котрі залучаються до розгляду шляхом цитування джерел, відповідно й випадок як принагідна чи оказіональна причина втрачає свою історичну вагу³¹.

Після того як Лейбніц дав визначення двом різновидам істини, істині, що диктується розумом і не терпить заперечень, та істині, що диктується фактами, котрі хоча і є достатньо обґрунтованими, однак допускають теоретичну можливість протилежного, сформулювавши поняття *vérités de fait* (істин факту,

* Вільгельм фон Гумбольдт (1767–1835) у своїй урочистій промові в Берлінській Академії наук (1821) «Про завдання історіографів і про рушійні сили світової історії» заклав програмні основи німецької фахової історіографії й філософські елементи ідеалістичного історизму, зокрема, розвинув концепцію «Ідеї». У працях з античності Г. підкреслював багатство індивідуальних проявів грецького життя, переконуючи, що індивідуальність є відмінною рисою історичного життя загалом, і в цьому полягає цінність і смисл історії. — *Ред.*

³⁰ *Wilhelm von Humboldt, Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers und Über die bewegenden Ursachen der Weltgeschichte, beides Meiner, Leipzig o.D. s. 24, 18.*

³¹ *Пор.: H.G. Gadamer, Kritische Rezension in der Philosophischen Rundschau, 18. Jg. 1971, s. 16.*

фактичних істин) він описав сферу того, що пізніше почало позначатися «історією». Історичними фактами минулого, як і майбутнього, є реалізовані можливості та можливості, котрі належить реалізувати, можливості, що виключають обов'язкову необхідність. Хоч як обґрунтовуй факти, а вони все ж залишаються мінливими, бо народжуються у просторі людської свободи. Відповідно і минуле, і прийдешнє завжди є випадковими; проте одне в ланцюгу «випадків» часового плину матеріального світу для Лейбніца є незмінно певним: він визначається і скасовується планом Творця зі створення оптимального світу. Крізь призму цієї теодицеї навіть мінливі — історичні події виявляються необхідними, однак не в сенсі геометричної теореми, а як «*necessaire ... ex hypothesi; pour ainsi dire par accident*»³² («необхідні ... *ex hypothesi* виходячи з припущення так би мовити, випадковості»).

Отже, з дещо вищої перспективи випадок виявляється таким чином історично необхідним. Відтоді теорія нової історії, котра повільно формується у XVIII столітті, прибирає мотиваційний залишок а рїогі й він втрачає свою оболонку у вигляді випадку. Теологема сингулярності всього земного з точки зору Божественного начала й естетична категорія внутрішньої єдності історії увійшли до новітньої історії філософії й проклали шлях до формування сучасного поняття «історії». І вже Віланд у 1770 році отримав змогу говорити про *тисячі випадків, яких неможливо уникнути* і які неминуче підштовхують рід людський до необоротної орбіти безконечного вдосконалення³³. А Кант зміг дати описання підступності природи, що передувало «підступності розуму» Гегеля й наповнило змістом те, що здавалося випадковим. «Єдиним наміром будь-якого філософського розгляду є усунення випадкового. Випадковість є тим же, що й зовнішня необхідність, себто необхідність, яка має своїми витокami причини, що самі по собі є лише зовнішніми обставинами. В історії нам потрібно здійснювати пошук загальної мети, кінцевого смислу існування світу». Ці витяги із праці Гегеля свідчать про те, наскільки далеко він уже випередив про-

³² *Leibniz*, *Metaphysische Abhandlung*, Abschn. 13 (Kleine Schriften zur Metaphysik, hg. *H.H. Holz*, Darmstadt 1965, с. 86); пор.: *Theodizee*, §§ 36 і далі та *Monadologie*, §§ 31 і далі. До питання про передісторію теодицеї з точки зору розгалуження випадку див.: *Boethius*, п'яту книгу його роботи: *De Consolatione Philosophiae*.

³³ *Cbr. M. Wieland*, *Über die Behauptung, dass ungehemmte Ausbildung der menschlichen Gattung nachteilig sei* (S.W. Leipzig 1857, 29, 311).

цес раціонального осмислення випадку, який відбувся у XVIII столітті, і наскільки послідовніше телеологічна концепція все-світньої історії, порівняно з Просвітництвом, усуває випадок. «Аби не віддати світ бажаного на поталу випадку, слід привнести в історію віру і думку.³⁴»

Звичайно ж теологічна спадщина не була єдиним чинником, котрий унеможлиблював будь-який випадок у рамках ідеалістичного розуміння історії, літературні та естетичні рефлексії, зумовлені претензіями мистецтва зображення в історіографії на сутнісну ймовірність, а відтак — і підвищений реальний зміст, теж сприяли витісненню випадку, котрий, здавалося, був позбавлений всякого смислу. Так, Новаліс у 1799 році писав, підсумовуючи дискусію, що точилася в той час: «Нагромадження окремих дат і фактів, на що історики витрачають чимало зусиль, залишає поза увагою якраз те, що є найціннішим для пізнання, те, що й робить історію власне історією і пов'язує деякі випадки у приємне і повчальне ціле. Коли я по-справжньому розмірковую над цим, мені здається, що історіографу необхідно бути ще й трішки поетом³⁵».

Історична школа набула імпульсів для свого розвитку і від поетики, і від ідеалістичної філософії; і та, й та зумовили осмислення і наукову рефлексію історії як іманентної смислової єдності, що існує до будь-яких подій. «Залиш міряти і важити іншим, нашою справою є теодицея» (Дройзен). Якщо всі події стають неповторними, «кожна епоха... безпосередньо відноситься до Бога³⁶», диво не зникає, а радше вся історія стає єдиним дивом. «Починаєш вчитися мистецтву обожнення», — продовжує Дройзен³⁷. Отже, випадок позбавляється своєї свободи бути випадковістю.

Навряд чи варто препарувати теологічні, філософські чи естетичні імплікації, котрі злилися воедино в історичній школі: для нашого питання достатньо констатувати, що в підсумку вони взаємодіють у тому понятті історії, в якому немає місця випадку як умові.

Естетичний компонент історизму відтіснив мотиваційні залишки на зразок випадку навіть переконливіше, аніж це зроби-

³⁴ Hegel, Die Vernunft in der Geschichte, Hamburg 1955, с. 29.

³⁵ Novalis, Heinrich von Ofterdingen (Schriften, hg. Kluckhohn-Samuel, 1960, 2. Aufl. I, с. 259).

³⁶ Ranke, Über die Epochen der neueren Geschichte (1854) (hg. Hoffmann, Geschichte und Politik, Stuttgart 1942, с. 141).

³⁷ Droysen, Briefwechsel, hg. Hübner, Leipzig 1929, II, с. 282.

ли колись його теологічні обґрунтування. Питання про те, наскільки це задовольнило потребу історичного пізнання, причому, можливо, ще й більше ніж колись, коли його чинником ще була фортуна, знову потребує своєї відповіді сьогодні. Можливо, тоді з'ясувалося б, що якраз усунення будь-якої випадковості породжує надто високі претензії на консистентність, насамперед тому, що усунення всякого випадку зумовлює абсолютизацію випадковості на горизонті історичної неповторності. Те, що в просторі доісторичного уявлення про історію робила фортуна, в наш час стає ідеологією, яка примушує вдаватися до щоразу нових маніпуляцій під мантиєю непорушної законності.

Просторовий і часовий зв'язок

Місце, час, особа та історичність
(Взаємопов'язані умови часу та історичність)
історіографічне освоєння світу історії

Запевнення істориків про їхню виняткову зайнятість пошуками та відтворенням правди — річ аж ніяк не нова. Вони зберігають свою чинність і нині, й завдяки своїй абстрактності в цілому сприймаються схвально. Натомість твердження, що правду можна віднайти, лише дотримуючись чітко визначеної позиції чи партійності, є породженням новітньої доби.

Якщо нині кажуть, що будь-яке висловлювання на історичну тему пов'язане з певною точкою зору, такої думки не заперечує майже ніхто. Бо хто ж заперечуватиме, що історію можна вивчати під різними кутами зору, й те, що зміни самої історії супроводжуються й змінами висловлювань і міркувань про неї. Стара тріада: місце, час та особа вочевидь присутні у творі будь-якого автора, що пише на історичну тему. Якщо місце, час та особа змінюються, виникають нові твори, навіть якщо вони, нібито, і стосуються того ж предмета.

Той, хто намагається знайти гносеологічне пояснення цій загально поширеній в історіографії позиції, точніше — цій зміні позиції, — дуже швидко потрапляє в скрутне становище. Він наражається на звинувачення в суб'єктивізмі, релятивізмі, а то й історизмі. Хоч би який смисл вкладався в досить-таки потерте модне слово «історизм»*, воно все ж має своїм змістом цю зміну точки зору чи позиції, до якої змушує всіх учасників історичного процесу сам плін історії. З'являється новий досвід, старий іде в минуле, відкриваються нові очікування й постають нові питання стосовно нашого минулого, котрі вимагають нового осмислення, нового дослідження історії, нового погляду на неї.

Сучасна історична наука характерна двома вимогами, що взаємно виключають одна одну: давати правдиве трактування минулого і, водночас, сприймати та враховувати його відносність. Вона намагається захиститися від цієї дилеми за допомогою різних аргументів. Назвемо два з них. По-перше, істо-

* Про сучасні дискусії щодо «історизму» див: *Стельмах Сергій*. «Відродження історизму». Теоретичні проблеми історичної науки XIX ст. в сучасній зарубіжній історіографії // *Історія та історіографія в Європі*. 3 (2004). — *Ред.*

рики можуть послатися на величезні успіхи, яких наука, що поступово сформувалася з початку новітньої доби, досягла завдяки своїм методам. Протягом приблизно останніх двохсот років нам стало відомо про історію людства набагато більше, аніж це було коли-небудь відомо людству в минулому. Багато дечого ми — з огляду на ситуацію із джерелами — не можемо більше виявити, але нам вдалося пізнати багато такого, що залишалося закритим для пізнання свідків минулого часу. Отже, певною мірою ми знаємо більше ніж раніше, а часто якість цих знань є кращою, аніж це було можливо в минулому. Такий спосіб захисту істориків, котрий апелює до емпіричних здобутків історичних досліджень, є досить переконливим і його важко спростувати.

Другий аргумент полягає у методичному й теоретичному спростуванні закидів у суб'єктивізмі та релятивізмі. Історична наука також створила притаманне лише їй мистецтво методики, що дозволяє отримати об'єктивне трактування. Критика джерел завжди відкриває комунікативний процес щодо перевірки даних на основі раціональних критеріїв. До цього додамо ще й учення про розуміння, що увійшло до історичної науки з праць Шлейєрмахера та Дільтєса. Згадаймо слова Дільтєса: «*Осмислення і тлумачення є методами, що становлять суть суспільних наук. У них зливаються всі функції. Вони є вмістилищем усіх суспільно-наукових істин. Всюди завдяки осмисленню відкривається цілий світ*¹». Отже навіть якщо сутність світу історії полягає в його змінності, все одно такі засоби як осмислення і тлумачення дають можливість відтворити будь-яку разову ситуацію, завдяки ментальному та емоціональному заглибленню з'являється можливість відтворення, перекладу на сучасну мову, а отже, й пізнання навіть чужого, або ж далекого, іншоякісного минулого.

Така теорія суспільних наук ґрунтується, зрештою, на загадково та значимо незмінній людській природі, яка не цурається всього того, що перебуває в межах можливостей людини. Силою розуміння ми опановуємо тексти, які піддаються перекладу на сучасну мову; силою розуміння ми можемо виміряти наслідки минулих дій, минулих планів, їх невдачу або успіх; силою розуміння оживають страждання чи пристрасті минулого. Отже, можна погодитися з тим, що історик, як і будь-яка інша людина,

¹ *Wilhelm Dilthey, Gesammelte Schriften, Bd. 7, 2. Aufl., Stuttgart-Göttingen 1958, c. 205.*

повинен мати свою точку зору, свою позицію, однак на основі критичного аналізу джерел засобами розуміння він відкриває для себе світ історії у всій його цілісності. Долучившись до минулих або триваючих і досі об'єктиваций людей-свідків історії, історичний індивідуум нинішнього дня в такий спосіб може об'єктивно висвітлити минуле.

Такими є емпіричний і теоретичний аргументи, покликані спростувати закиди на адресу застарілого історизму. У процесі дослідження чи тлумачення історія неначе застигає, зупиняється в часі, навіть попри сприйняття й розуміння її з боку історика як динамічного розвитку подій, що відбувалися в минулому.

Отже, ми опиняємося на порозі патової ситуації. Будь-який процес пізнання історії зумовлений певною позицією дослідника, а тому є відносним за своїм характером. Усвідомлення цієї істини дозволяє критично й осмислено засвоювати історію, формулювати правдиві судження про неї. З певним перебільшенням можна сказати: партійність та об'єктивність не виключають одна одну, а взаємно перехрещуються в історичному дослідженні.

Я хотів би ще раз дати розгорнуту трактовку цієї гносеологічної дилеми. При цьому спробую заодно показати й те, що виникнення історичного релятивізму є ідентичним відкриттю історичного світу. Із цієї перспективи я спробую зробити теоретичний висновок, котрий, якщо й не дозволить розв'язати цю дилему, то принаймні зробить її прийнятнішою й не такою дошкульною.

1. Домодерна метафорика позапартійності

З давніх-давен думка про те, що повідомлення історика про людські вчинки, їх дії та почуття мають бути правдивими, належить до топології вчень про історію як науку й мистецтво. А запевнення у прагненні дотримуватися саме такого підходу, постійно з'являються у працях з історіографії. Правила, що забороняють свідчити неправду й зобов'язують говорити всю правду, з часів Лукіана та Цицерона є для істориків засобом, що дозволяє застрахувати себе від сповзання у царину небилець².

Примітним у цій позиції є не звернення до правди, а пов'язана з ним вимога подавати правду в чистому і неопосередкованому вигляді. Істина може зазвучати лише за умови повної

² *Lukian*, *Wie man Geschichte schreiben soll*. Hrsg. von *H. Homeyer*, München 1965, Kap. 39, с. 114 і далі; *Cicero*, *De oratore*, с.15, 62.

відстороненості від свого «я», відмови від своїх пристрастей та вподобань, *sine ira et studio*³, (без гніву й пристрасті) тобто при позапартійній позиції.

Незалежно від полемічного звучання такого роду тверджень для опонентів чи колег по цеху, вони все ж містять своєрідний наївний реалізм, якщо навіть спробувати віднайти гносеологічні позначення для епох, яким узагалі не було притаманне прагнення до подібних ярликів.

Переконалим непрямым свідченням наївного реалізму, який сподівався без будь-яких аберацій правдиво висвітлювати історію, є використання дзеркала як метафори. Дзеркальне відображення істориками картин минулого «в жодному разі не повинне бути бляклим, спотвореним чи перекрученим⁴». Ця метафора, що з часів Лукіана передавалася з покоління в покоління, діяла принаймні до XVIII століття, незважаючи на те, що Фосс у 1623 році ще в традиційній манері давав визначення історії як *speculum vitae humanae*⁵, (відображення людського життя) а просвітники загострювали увагу насамперед на старих аспектах її застосування на користь моральних потреб, у зв'язку з чим вимагали від історичних творів насамперед здатності слугувати *не тьмяним дзеркалом*, в якому людина бачила б свої обов'язки та покликання⁶.

Таким же досить поширеним варіантом теоретично-пізнавальної безтурботності є і притча про «голу правду»⁷, котру покликаний зображати історик. Однак при цьому не слід недооцінювати того потужного імпульсу, котрий випромінює ця метафора, що містить вимогу до історика давати можливість говорити історичній правді самій за себе, якщо взагалі йдеться про те, щоб зробити її надбанням і чинником нашого досвіду. Але при буквальному розумінні ця вимога водночас змушує ав-

³ Пор.: *Carl Weymann*, *Sine ira et studio*. Archiv für Lateinische Lexikographie und Grammatik 15 (1908) та *Joseph Vogt*, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers*. Würzburger Studien zur Altertumswissenschaft 9 (1936).

⁴ *Lukian*, *Wie man Geschichte schreiben soll*. Kap. 51, с. 154.

⁵ *Gerhard Johann Voss(ius)*, *Ars historica* (1623), 2. Aufl. Lugdunum Bat. 1653, cap. V, с. 27.

⁶ *Johann Samuel Halle*, *Kleine Encyclopädie*. (Aus dem Französischen.) Art. *Geschichte*: Bd. I, Berlin-Leipzig 1779, с. 522. З цього ж питання: *Rolf Reichardt*, *Historik und Poetik in der deutschen und französischen Aufklärung*. Staatsarbeit Heidelberg 1966 (masch.).

⁷ *Hans Blumenberg*, *Paradigmen zu einer Metaphorologie*, Bonn, 1960, с. 47 і далі.

тора утримуватися від будь-яких суджень, що ще більш посилює уявлення про історію як про дзеркало.

У 1714 році Фенелон писав, що історії притаманна *nudit  si noble et si majestueuse*⁸ (така шляхетна та велична оголеність), а тому вона не потребує жодних поетичних прикрас. «Казати голу правду, означає розповідати про події, що сталися, без всякого гриму,» — так Готтшед⁹ ще раз формулює покликання історіографа. А ще молодий Ранке у 1824 році апелює до *голої правди без будь-яких прикрас*, щоб, узявши на озброєння *таке поняття про історію, викрити фальшиві розповіді Гвіччардіні*¹⁰. Блюменберг слушно зауважує, що в цьому випадку справа майже доходить до просвітницького анахронізму¹¹, навіть якщо взяти до уваги той факт, що саме Просвітництво похитнуло засади метафоричного імперативу про голу правду. Навіть у зрілішому віці Ранке все ще, хоча й не без застережень, залишався вірним йому, коли у 1860 році сформулював своє кредо, що стало предметом неодноразових цитувань: «Я хотів би знищити своє «я», щоб дати можливість говорити лише речам і виявляти себе потужним силам...»¹²

Третій постулат, котрий, як і інші, зустрічається з античних часів, веде нас до стрижня поставленого нами питання. Саме Лукіан знову став тим, хто запровадив вислів про «apolis» до понятійного інструментарію історії. Історіограф повинен залишатися «чужаком у світі своїх творів, людиною без батьківщини, незалежним і непідвладним жодному правителю». Лише у вільних від пануючих ідей умовах можна залишатися вірним правді й неупереджено «розповісти про те, що трапилося»¹³. Звідси — один крок до Ранке, котрий дав визначення своєму історичному підходу наступним чином: він покликаний не судити чи повчати, «а лише показати, як усе було насправді»¹⁴.

⁸ *Francois de Fénelon*, Lettre   M. Dacier sur les occupations de l'Académie. Oeuvres completes, Bd. 6, Paris 1850, c. 639.

⁹ *Johann Christoph Gottsched*, Versuch einer critischen Dichtkunst. 3. Aufl., Leipzig 1742, c. 354.

¹⁰ *Leopold von Ranke*, Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber. Leipzig und Berlin 1824, c. 28.

¹¹ *Blumenberg*, Paradigmen, c. 55.

¹² *Leopold von Ranke*, Englische Geschichte. Bd. 2, Berlin 1860, c. 3 (вступ до книги 5).

¹³ *Lukian*, Wie man Geschichte schreiben soll, Kap. 41, c. 148.

¹⁴ *Leopold von Ranke*, Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514. Sämtliche Werke, Bd. 33/34, Leipzig 1874, c. VII (вступ до 1-го видання 1824 р.).

Науковий постулат позапартійності в сенсі відмови від визначеної наперед позиції, відстороненості чи нейтральності проходить наскрізним мотивом крізь XVIII століття. Бейль і Готтфрід Арнольд*, Вольтер і Віланд були такими ж відданими його прихильниками як і Нібур, котрий «шукав правди, без будь-яких симпатій чи полеміки¹⁵». Навіть такий історик яскраво вираженого політичного спрямування як Гервінус все ще відштовхувався від того, що віра, влада чи батьківщина не повинні затьмарювати розум, бо лише за такої умови «можливо неупереджено та безпристрасно» писати¹⁶. Усе пов'язане між собою, — писав його досить рішучий опонент Ранке,¹⁷ — критичний аналіз автентичних джерел, неупередженість поглядів, об'єктивне зображення подій — метою ж є відтворення всієї правди», — навіть якщо досягнути цього цілком неможливо. Та все ж Ранке залишався вірним собі: «Адже правда може бути лише одна¹⁸».

Ось що варто сказати в плані топології, яку можна було б доповнити незліченною кількістю інших прикладів. Незалежно від контекстуальних змін вона залишається неосомним методичним важелем у процесі наукового дослідження, котрий «вмикає» режим неупередженості, щоб дати слово і протилежній стороні, чи то з метою торжества справедливості, чи то, — що є сучасним підходом, — такого співвіднесення всіх сторін і сил історичного процесу, за якого у фокусі опиняється сам процес у цілому. А тому заклик до уникнення симпатій і нейтральності правомірно звучить і сьогодні.

Однак цей із методичної точки зору старий і необхідний прийом у процесі наукового дослідження, спрямований на позапартійність, не був конститутивним чинником історичного світу. Ним радше став зворотний зв'язок історії зі своїми власними постулатами діяльності та пізнання, котрі сучасній історії вдалося відкрити в науковому та донауковому, політичному й

* *Arnold Gottfried (1666–1714)* — німецький історик церкви, професор університету Гіссен (1697), автор праць з історії раннього християнства. — *Ред.*

¹⁵ Цит. за: *Vogt, Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers*, с. 1.

¹⁶ *Georg Gottfried Gervinus, Grundzüge der Historik, Leipzig 1837*, с. 93 і далі.

¹⁷ *Leopold von Ranke, Einleitung zu den Analekten der Englischen Geschichte. Sämtliche Werke, Bd. 21, 3. Aufl., Leipzig 1879*, с. 114.

¹⁸ *Leopold von Ranke, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. Bd. 1, 6. Aufl., Leipzig 1881*, с. X (Передмова).

соціальному середовищах. Виникло нове поняття «історії»¹⁹. Історію новітньої доби від попередніх періодів відрізняє насамперед відкриття «історії самої по собі», позбавленої свого об'єкта, завдяки рефлексії просвітників. Історія стає рефлексивним поняттям. Умови історичних процесів та умови дій в історичному просторі та їх пізнання в епоху Просвітництва пов'язуються, співвідносяться між собою. Це однак неможливо зробити без визначальних умов часу в історичному русі.

Звичайно ж-у вченні про мистецтво історичних методів віддавна враховувався фактор впливу на форму зображення суб'єкта усної чи письмової оповідей. Саме тісний зв'язок історії з граматиною, риторикою й етикою, а потім, дедалі більше — поетикою та естетикою, змушували включати до розгляду і такий чинник як продуктивні сили автора.

Історик у ролі митця чи морального судді відігравав продуктивну роль, яку втім потрібно було постійно співвідносити з вимогою рецептивного споглядання. Ще Лукіан послабив категоричність свого образу історії як дзеркала, коли в тому ж таки розділі порівняв історіографа з різьбярем, що працює з матеріалом, створеним природою, але — як Фідій — вбачає своє завдання у якомога правдивішій його обробці. Адже — і саме так звучить обґрунтування — читач повинен чітко побачити зображені події своїми власними очима. Таким чином і алегорія про продуктивного скульптора залишилася в зачарованому колі споглядання, демонстрації й відображення.

Всі названі вище метафори, метою яких є, зрештою, гола й неприкрашена правда у вільному від тлумачень її зображенні, відсилають нас до одного практичного здобутку, котрий став конститутивним елементом всіх історичних описів аж до середини XVIII століття. Метафори, що містять наївний реалізм, ґрунтуються більше на свідченнях безпосередніх очевидців подій, менше на свідченнях тих, хто лише чув про них, і вже самим своїм існуванням може засвідчити автентичність тієї чи іншої історії²⁰. При цьому в методичному плані точкою опори ставала саме сучасна історіографія чи історіографія найближчого минулого. Але в неї, як і за часів Геродота, завжди існувала мож-

¹⁹ Див. із цього приводу статтю до поняття «Geschichte» в кн.: *Geschichtliche Grundbegriffe*. Hrsg. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, Stuttgart 1975, Bd. 2, с. 197 і далі: «Формування сучасного поняття історії».

²⁰ Див. у цьому зв'язку: *Fritz Ernst, Zeitgeschehen und Geschichtsschreibung. Die Welt als Geschichte* 17 (1957).

ливість повернутися на три покоління назад, щоб за допомогою ще живих людей, котрі чули про відповідну подію, підняти її на поверхню й надати їй вірогідності. Примат історіографії сучасності, котрий ще більше зміцнів завдяки наростаючому валу мемуаристики в ранній період новітньої доби, лишився незламним. Він також залишився повсюди й там, де цікавилися питаннями про давноминулі періоди. Сигналами автентичності залишалися свідчення очевидців, по можливості, учасників або причетних до події осіб, незалежно від того, про що йшлося: історію одкровення чи історії церковних або світських подій, описання яких належало продовжувати.

Отже, історичний досвід екстраполювався на сучасність, яка, рухаючись уперед, вбирала в себе минуле, й залишалася неспроможною до радикальних змін. Nil «novum sub sole», — залишалося чинним і для доби класичної античності, і для християнина з його емпіричним горизонтом, позначеним очікуваннями Страшного Суду. Метафорика дзеркала, відображення чи голої правди, орієнтована щоразу на притаманне відповідному часу бачення, ґрунтувалася таким чином на емпіричному здобутку сьогодення, відповідником якого в історіографічній фіксації були свідчення очевидців. Щоб з'ясувати справжній зміст чи обставини, історик насамперед був зобов'язаний адресувати свої запитання живим свідкам і лише потім — особам, які чули оповіді свідків. Від такого способу освоєння й осмислення дійсності лишається один крок до вимоги щодо неупередженості, якщо керуватися завданням відтворення того, що відбувалося, з урахуванням усіх точок зору, або формулювання оцінки, яка б гідно враховувала роль усіх причетних осіб. Історія як неперервна сучасність, живе за рахунок своїх очевидців, опитування ж очевидців вимагає відстороненості, відсутності симпатій і позиціонування над сторонами-учасниками подій.

Не ставиться під сумнів те, що цей канон, метафорика якого спрямована на позбавлений оптичних спотворень сучасний простір досвіду, ще й сьогодні по праву може претендувати на чинність у методичному розумінні. Однак лише цим справа не завершується.

II. Відкриття взаємопов'язаних позицій як передумова історичного пізнання

Здається іронічною та обставина, що без звертання до будь-яких метафор і досвіду, закладеного в них, саме позиція спо-

стерігача разом із спогляданням і сукупністю свідчень і свідків, метафорики дзеркала та неспотвореної правди може набувати основоположної ролі для процесу пізнання. Якщо історик зобов'язаний опитати усіх свідків і виявити найважливішого з них, відвівши іншим другорядні ролі, то чи є підстави відмовляти власній позиції історика у впливі на зображення ним подій? Звичайно ж таке питання було поставлене, і не в останню чергу завдяки впливу вчення про перспективу, що з'явилося в епоху Ренесансу. Так, Коменіус у 1625 році порівняв діяльність історика зі спогляданням через підзорну трубу, яка на кшталт тромбона спрямовує погляд поза спину. Таким поглядом у минуле здійснювалися, за його словами, спроби зробити висновки для свого часу та майбутнього. Несподіванкою виявляються однак вигнуті траєкторії перспективи, через які все щоразу постає в іншому світлі. А тому в жодному разі не можна покладатися на те..., «що якась річ і справді поводитьсь так, як це здається спостерігачеві²¹». Якщо кожен довіряє лише своїм власним окулярам, результатом може бути тільки сварка та суперечка.

Картезіанські сумніви та піроністський скепсис довершили справу, аби в істориків виникло відчуття нечистої совісті за свою неспроможність взагалі дати правдиву картину історичного процесу. А тому Цедлер, усе ще перебуваючи під впливом ідеалу реалістичного пізнання, дуже обережно цитує метафорику Лукіана у власному перекладі: важко, ба майже неможливо, «бути досконалим історіографом. Якби такий і знайшовся, він не повинен був би бути, якщо таке йому вдалося б, ані членом якогось ордену чи партії, ані належати до якогось земляцтва чи релігії²²». Заслуга доведення того факту, що саме це і є неможливим, належить Хладеніусу²³.

Хладеніус (1710–1759) перебуває в орбіті тяжіння автентичності свідчень і свідків, коли висуває тезу про співіснуючі історії живих поколінь як предметну сферу історії й відділяє від неї

²¹ *Johann Amos Comenius, Das Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens* (1623). Deutsch von Z. Baudnik, hrsg. von P. Kobout, Luzern und Frankfurt a. M. 1970, с. 105 і далі.

²² *Johann Heinrich Zedler, Großes vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste*. Bd. 13, Halle-Leipzig 1735, с. 286, цит. за: *Famianus Strada* (1572–1649).

²³ Наведені приклади не претендують на хронологічну послідовність озвучених аргументів, яка може бути різною для кожної країни і окремо взятої мови.

майбутні та «старі» історії²⁴. Але в основу такого поділу покладено не наперед існуючі факти змістовного чи хронологічного характеру, чи поняття епохи, або історичної доби, він виходить із його власне теорії пізнання. Автор, носій чи глядач є надійнішими джерелами, ніж *переповідач*, усні перекази мають пріоритет над письмовими. Ось і стара історія завжди починається там, де не лишається живих свідків і немає можливості розпитати про події тих, хто безпосередньо чув про них від цих свідків. Із відмиранням покоління зміщується межа старої історії, вона стає дедалі більшою по мірі зникнення свідків. Історія в цілому відтепер членує свій матеріал не згідно із плином часу, — можливо заданого наперед Богом, а натомість, історія майбутнього та історія минулого — «старі історії» — зумовлюються бажаннями та намірами, а також питаннями, що народжуються сьогоднішнім днем. Емпіричний досвід свідків своєї доби стає з точки зору теорії пізнання центром усіх історій.

Таким чином Хладеніус залишив у спадок теорію пізнання для історії сучасності й сформулював поняття про неї, яке й досі залишається неперевершеним. Водночас Хладеніус став і провісником новітньої доби. Оскільки відтоді часовий поділ історії залежить від зайнятої індивідом позиції в ній.

Хладеніус відштовхувався від того, що зазвичай історія й уявлення про неї збігаються. Але, щоб отримати можливість тлумачити історію й судити про неї, потрібне методичне відмежування: *Історія — це щось одне, уявлення про неї — різні і строки*. Конкретна історія як така у своїй неповторності може мислитися лише вільною від будь-яких протиріч, зате кожне повідомлення про неї спотворене перспективою. Вирішальною стає, наприклад, та обставина, хто виносить своє судження про неї: «зацікавлена особа» чи «чужак», «друг» чи «ворог», «вчена людина» або «неосвічений оповідач», «придворна особа» чи «міщанин» або «селянин», «заколотник» чи «вірнопідданий»²⁵. Зі свого діагнозу, підказаного світом реального людського життя, Хладеніус робить два висновки.

²⁴ *Jobann Martin Chladenius*, Allgemeine Geschichtswissenschaft. Leipzig, 1752. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує глава 11 «Von alten und ausländischen Geschichten» та глава 12 «Von zukünftigen Dingen».

²⁵ *Jobann Martin Chladenius*, Einleitung zur richtigen Auslegung vernünftiger Reden und Schriften. Leipzig 1742; Neudruck, hrsg. von L. Geldsetzer, Düsseldorf 1969, с. 185 і далі, його ж: Allgemeine Geschichtswissenschaft, с. 74 і далі, 152 passim.

По-перше, висновок про відносність будь-яких світоглядних суджень, будь-якого досвіду. Можливе співіснування двох повідомлень, що суперечать одне одному, але кожне з яких відносить правду чи істину на свій рахунок. Адже існує «причина того, чому ми сприймаємо предмет так, а не інакше: і нею є точка споглядання цього предмета... Із поняття точки зору випливає, що люди, котрі споглядають предмет з різних кутів зору, повинні мати різні уявлення про нього...»; *quot capita, tot sensus*²⁶ (скільки голів, стільки й розумів).

По-друге, зі свого аналізу масиву свідчень і сукупності свідків, соціальних і політичних позицій, визначальних для поведінки діючих осіб, Хладеніус зробив висновок і про перспективну зумовленість пізніших досліджень і викладів. Звичайно ж шляхом правильно побудованого опитування свідків, що дотримуються протилежних поглядів, і збереженими свідченнями, необхідно самому прагнути до пізнання минулої історії, — й тут Хладеніус певною мірою віддає належне ідеалу реалістичного пізнання світу, — але відтворення подій минулого у всій сукупності їх взаємозв'язків шляхом зображення є неможливим. *Первісна картина історії* змінюється вже у процесі народження розповіді про неї²⁷. Пов'язаність позицією обмежує не лише свідка, її дія поширюється й на історика. Історія, що була наявна колись, хоча й залишається сама по собі непорушно однаковою, проте вектори споглядання її істориками зазнають калейдоскопічних заломлень залежно від висхідної позиції. Насамперед солідний історик, котрий прагне *дотепно* розповісти історію, може зробити це лише шляхом передачі *оновлених образів*²⁸. Він змушений вибирати й скорочувати, послуговуватися метафорами і вдаватися до загальних понять, але через те він неминуче опиняється перед новими двозначностями, котрі у свою чергу потребують тлумачення. Бо «історіограф, що малює оновлені картини, щоразу має щось на меті²⁹», — і саме це повинен побачити читач, якщо він хоче скласти уявлення про відповідну історію.

По мірі свого руху від пережитої і до науково опрацьованої історії сама «історія» завжди втілюється в різних змістовно на-

²⁶ *Chladenius, Einleitung*, с. 188 і далі та його ж: *Geschichtswissenschaft*, с. 100 і далі.

²⁷ *Chladenius, Geschichtswissenschaft*, с. 127.

²⁸ Там само, глава 6 і 7.

²⁹ *Chladenius, Einleitung*, с. 237.

повнених і творчих соціально й індивідуально зумовлених перспективах. *«Дуже помиляються ті, хто вимагає, щоб історіограф поводився як людина без релігії, без батьківщини, без сім'ї; вони не усвідомлюють, що вимагають неможливих речей»³⁰*. З часів Хладеніуса зростає впевненість істориків у ймовірності та допустимості бачення своєї, власне історичної форми істини. Пов'язаність позицією відтоді перестає бути підставою для закидів і звинувачень і перетворюється на передумову історичного пізнання.

Звісно ж Хладеніус чітко відмежувався од свідомих вигадників чи фальсифікаторів, котрі нехтували каноном опитування свідків або вивченням джерел як засобами раціонального контролю. Неминучий перспективізм не веде до *«упередженої розповіді, котра всупереч знанням і совісті навмисне викривляє і затушовує події... Отже, неупередженість розповіді не може означати розповідь про подію із врахуванням усіх точок зору, бо це просто неможливо; а упередженість розповіді теж не може означати розповідь про якусь справу чи історію тільки зі своєї точки зору, бо в такому разі всі розповіді були б упередженими»³¹*.

Констатацією факту, що формування судження, залежно від перспективи споглядання та упередженості — не є ідентичними явищами, Хладеніус окреслив теоретичні рамки історії, через котрі й донині нікому переступити не вдалося. Адже доробок, отриманий від аналізу джерел про минулі події характеризується стійкістю і має свою власну вагу, котрі унеможливають будь-які перекоси *ex post*, зумовлені симпатіями чи антипатіями. Зате за умови різних підходів до ознайомлення із джерелами, з них можна почерпнути різні знання. Про це ми поговоримо детальніше наприкінці.

Теорія пізнання Хладеніуса стала чимось на зразок акту дарування свободи. Завдяки збагаченню перспективи свідків, котрі були досі об'єктами історичного опитування, ще й перспективою споглядання самого історика, він набув небаченої досі свободи. Оперуючи критеріями теорії поезії, які були взяті тоді на озброєння, можна сказати, що відтепер історик міг дозволити собі «продукувати» історії: визначати питому вагу причин, відстежувати довготривалі взаємозв'язки, міняти місцями початок і кінець якоїсь історії, він отримав змогу створювати системи,

³⁰ *Chladenius, Geschichtswissenschaft*, с. 166, 151.

³¹ *Там само*, с. 151 і далі.

котрі з точки зору комплексного характеру історій були доцільнішими, аніж механічна сума знань. *Полі-історія* за висловом Клопштока перетворилася на *полі-теорію*³². Зрештою, з урахуванням джерел як засобу контролю в історика з'явилася можливість створювати гіпотетичні історії, котрі загострювали увагу на передумовах усіх історій, а не на самій історії. Підсумовуючи сказане, зазначимо: в історика з'явилася можливість стати філософом історії, що досі було неможливим, хоча й існувало відповідне поняття, сформульоване Вольтером.

Фенелон передбачив цей прорив, коли в 1714 році висунув постулат про те, що справжня досконалість історії полягає в її внутрішній впорядкованості. Щоб досягнути належного порядку, історик повинен одним-єдиним поглядом окинути всю історію, що є предметом його вивчення, а потім перегортати всі її сторінки, аж поки не віднайде своєї справжньої, істинної точки зору (*son vrai point de vue*). Лише тоді він зможе осягнути історію як цілісну єдність і звести всі найважливіші події до спільного знаменника³³.

Хладеніус дав теоретичне обґрунтування цьому підходу, але при цьому поставив під сумнів питання про компетентну й істинну точку зору історика, можна сказати, «історизував» її. Він наштотхнувся на феномен плюралізму точок зору, котрий є неодмінним супутником процесу пізнання історії, проте не є згубним для спільної справи: віднаходження історичної правди. Відтепер він переносить акцент з істини самої по собі на умови пізнання істини. З того часу історики, окрилені його підходом, наважилися зайняти відкриту та свідому «позицію», котра відображала б їхню точку споглядання чи бачення. Цей прорив трапився в другій половині XVIII століття.

III. Часовий вимір історичного перспективізму

Науковий доробок Хладеніуса мав два виміри. Його теорія пізнання була позначена пріоритетом оптичного, що пронизує буквально всі його образи й алегорії. Головним свідком усієї історії залишався очевидець як гарант правдивого відтворення подій в сучасності. Простір історичного досвіду, який співвідно-

³² Friedrich Gottlieb Klopstock, Die deutsche Gelehrtenrepublik, Sämtliche Werke, Teil 12, Karlsruhe 1828, с. 78 і далі.

³³ Francois de Fénelon, Lettre à l'Academie. Oeuvres complètes August Ludwig von Schköger, tes, Bd. 3, Paris 1850, Kap. «Projet d'un traité sur l'histoire», с. 638 і далі.

сився з таким підходом, був простором історичних суб'єктів та об'єктів, простором подій, можливість засвідчення достовірності яких наростала, чим ближчими вони були в часі до сьогодення, і спадала по мірі їх віддаленості від нього. Відповідно до цього в «Загальній історичній науці» Хладеніуса насамперед ішлося про умови історичного пізнання, і лише потім, з опорою на цей чинник, про джерела минулих історій і способи їх витлумачення. Минулі історії поза спільнотами живих носіїв пам'яті про них були тільки додатком сучасного історичного досвіду. Однак до органону історичного тлумачення належали й історії майбутнього, адже плани, надії та бажання за Хладеніусом творять прийдешні історії так само як і, власне, нещодавнє минуле. Три виміри часу зберігали антропологічну обґрунтованість і зв'язну статичну співвіднесеність між собою. Таке становище швидко змінилося з часів Хладеніуса, причому не в останню чергу завдяки іншій частині його теорії: сучасному вченню про історичний перспективізм.

З огляду на своє метафоричне вживання перспективізм спочатку співвідносився з часовим простором сьогодення, але поступово дедалі більше проникав в інші часові пласти. Це поняття набуло темпорального значення, в якому дедалі більше втілювалася зростаюча відмінність між минулими історіями, історією власного сьогодення та історіями майбутнього. Власне, навіть сам «спосіб бачення» збагатився відповідним часовим коефіцієнтом, який відповідав побутуючому тоді усвідомленню прискореного перебігу історії. Окремими штрихами змалюємо ситуацію в тодішній історіографії.

Такі звороти як «точка розгляду», «місцезнаходження» чи «точка знаходження» набули швидкого поширення. Їх використовували Шльоцер, Вегелін, Землер чи Кьостер, а по мірі дедалі серйознішого ставлення до перспективізму змінювався й статус завершеної колись і минулої історії. Вона втратила свою властивість завжди залишатися ідентичною самій собі, щоб бути істинною.

Так, Томас Абт написав свою *«Історію народів, відомих у Європі»*³⁴ і зробив висновок зі своєї «точки знаходження» про те, що історія про якийсь народ в Азії звучить інакше, ніж у Європі. Звичайно ж у цих словах втілювався зростаючий досвід освоєння земель за океаном, де свого осмислення та дослідження чекали

³⁴ *Thomas Abbt, Geschichte des menschlichen Geschlechts. Bd. 1, Halle 1766, с. 219.*

численні, не інтегровані в європейське християнство історії. Але те, що точки, з яких дослідник скеровував свій погляд на об'єкт, є просторово зумовленими, тобто пов'язаними з його певним місцем у просторі, як і те, що в результаті цього повинні були народжуватися рівноправні, хоча й різні тексти про один і той же зміст — цього досі не визнавав ніхто.

Отже, до просторової відносності історичних повідомлень додалася ще й часова відносність. Над тим, що часовий плин може ex post змінити якісні параметри якоїсь історії, Хладеніус проте ще не задумувався. Адже він суворо розмежовував минуле, що колись закінчило свій біг і відтоді залишається консистентним, та різноманітні повідомлення про нього. Вже Гаттерера огорнули з цього приводу сумніви: *«Правда історії залишається по суті тією ж: принаймні я припускаю щось і тут, добре знаючи, що припущення про це неможливе раз і назавжди»*. У своєму *«Трактаті про місце й точку зору історіографів»* він спробував показати, що саме цей вибір у підсумку й творить історію. Однак вибір залежить не лише від соціальних чи політичних обставин, або ж бажаного адресата, а в рівній мірі й від часової дистанції. Тому Гаттерер створив критерії, потрібні для того, щоб сьогодні якийсь німецький Лівій, скажімо, професор-протестант, міг переписати чи написати по-новому римську історію автентичного Лівія й навіть удосконалити її з точки зору нових, набутих лише тепер точок зору та позицій³⁵.

Отже, час в історії набув властивості породжувати досвід, котрий за принципом зворотної дії вчив, у свою чергу, вмінню бачити історію по-новому. І ось уже Бюш у 1775 році констатує: *«Між іншим нові обставини можуть зробити досі малоцікаву, а то й узагалі нецікаву для нас історію важливою»*³⁶. При цьому він посилався на історію Індостану, який на той момент завдяки британцям протягом двадцяти років перебував у вирі подій світової історії. Фактична історія з її наслідками та процес її відображення в історичній науці породжуються завдяки своїй взаємодії. Через дев'ять років, у 1784, Шьольцер висловив таку думку: *«Якийсь факт цієї миті може здаватися цілком незнач-*

³⁵ *Johann Christoph Gatterer, Abhandlung vom Standort und Gesichtspunkt des Geschichtsschreibers oder der deutsche Livius. In: Allgemeine historische Bibliothek, Bd. 5, Halle 1768, c. 7.*

³⁶ *Johann Georg Büsch, Encyclopädie der historischen, philosophischen und mathematischen Wissenschaften, Hamburg 1775, c. 12.*

ним, але рано чи пізно набувати вирішальної ваги якщо не для самої історії, то принаймні для критики³⁷.

Але зрушення в значимості минулих подій, а відтак — і їх історичної якості, зумовлюються не лише змінами в досвіді сьогодення. Співвідношення між часовими вимірами змінилося у зв'язку зі змінами в методичних позиціях та вправності в їх використанні. Безперервний процес написання «історії сучасності» поступово втрачав свою методичну вагомість. Планк одним із перших дійшов висновку, що зростаюча відстань у часі не зменшує шанси на пізнання історичної дійсності, а збільшує їх. Тим самим очевидець втратив своє привілейоване місце, котре було поставлене під сумнів ще Хладеніусом. Минуле відтепер утримується в історичній пам'яті не лише завдяки усній чи письмовій традиції, воно відтворюється із застосуванням методу критичного аналізу. *«Будь-яка велика подія оповита для її сучасників, на яких вона прямо впливає, туманом, котрий поступово розсіюється, часто протягом життя декількох поколінь людей»*. Лише після того, як сплигло достатньо часу, минуле, завдяки *«історичній критиці»*, котра здатна враховувати полемічні уподобання давніх сучасників цього минулого, набуває *цілком інших обрисів*³⁸.

Відбувається методичний прорив старого простору досвіду, обмежений щоразу тривалістю трьох поколінь. Темою історії перестає бути минуле в теперішньому часі, завдяки якому писалася далі й передавалася наступникам книга історії. Темою стає минуле саме по собі, причому у всій своєрідності, що проявилася лише нині, *у зовсім іншому вигляді*. Розповідь про минулі події вустами їх сучасників перетворюються на рефлексивне відображення минулого, що відроджує його в сьогоденні. Історична наука, не випускаючи з виду своє часове середовище, стає наукою дослідження минулого. Звичайно ж такою темпоралізацією перспективи історія завдячує стрімкій зміні досвіду, зумовленій Французькою революцією. Злам у безперервності плину, здавалося, відчепив від потяга історії минуле, котре із загрозливою швидкістю ставало чужим, а його з'ясування та опанування було під силу лише історичним дослідженням. Однак це аж ніяк не

³⁷ *August Ludwig von Schlözer, Vorrede zu Abbé Mably, Von der Art, die Geschichte zu schreiben. Deutsch von F.R. Salzmann, Straßburg 1784, с. 7.*

³⁸ *Gottlieb Jakob Planck, Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unsers protestantischen Lehrbegriffs. Bd. 1, Leipzig 1781, с. VII і його ж: Einleitung in die theologischen Wissenschaften. Bd. 2, Leipzig 1795, с. 243.*

означає, що історична наука *eo ipso* (тим самим) нібито потерпала від ностальгічних чи реставраційних настроїв. Вислів про те, що найкращим тлумаченням минулого є максимально віддалене від нього в часі, став радше породженням передреволюційної філософії прогресу.

Вона відкрила в історії ту часову властивість, котра вимагала з позицій нинішнього зовсім інакше дивитися на те, що було раніше, а з позицій майбутнього на те, що відбувається тепер. Фраза про можливу повторюваність подій відійшла в минуле. А якщо вся історія й справді неповторна й одноразова, то за цією логікою минуле повинне було бути іншим, ніж сьогодні, й іншим, ніж майбутнє. Одне слово, «історизація» історії та її тлумачення у прогресивному дусі на перших порах були двома сторонами однієї медалі. Історія та прогрес мали спільний знаменник у вигляді досвіду чистого історичного часу. Його пізнання вимагало позиції, яка, у свою чергу, мала сама усвідомити зумовленість історією.

Це особливо яскраво проявилось в Німеччині у протестантській церковній історіографії, котра під впливом історичної теології стала просвітницькою історією та підготувала ґрунт для нової історії філософії.

Звернення до чисто історичного часу особливо чітко окреслюється в ранній творчості Бенгеля³⁹. Його тлумачення Апокаліпсису Іоанна Богослова приховано містить у собі тезу про незворотну одноразовість історичних процесів. При цьому підхід Бенгеля є водночас і емпіричним, і рефлексивним. Він розглянув попередні тлумачення Апокаліпсису не лише як механічну суму помилок, а й як історію наростаючого «розсіювання» завіси над таємничим посланням. Кожна попередня інтерпретація сприймається як запрограмоване Господом «помутніння», а завдання всіх наступних інтерпретаторів полягає в поступовому та неухильному «проясненні» й подоланні цієї каламуті. Істинні знання в останній інстанції можна, зрештою, добути лише із зібрання помилкових пояснень та їх виправлень. Такою є рефлексивний, заснований на вірі, бік справи.

Проте й події, передбачені в Біблії, за Бенгелем наставляли по мірі вдосконалення та зростання правдоподібності їх тлумачення. Виправлення минулих помилок водночас уможлиблюється плином історії. Таким чином здійснено опис структури фено-

³⁹ *Johann Albrecht Bengel, Erklärte Offenbarung Johannis* (1740). Hrsg. von J. Chr. F. Burk, Stuttgart 1834.

менології Духа. Інтерпретація історичного досвіду стає невід'ємним моментом історії, яка веде до істинних знань.

Бенгель, як з'ясувалося пізніше, сформулював модель прогресу. Одкровення набуває дедалі зриміших обрисів у процесі поступальної ходи історії, точніше кажучи: по мірі зростання конгруентності між емпіричними подіями та їх месіансько-історичними тлумаченнями. В середовищі чисто історичного часу відбувається поступальна конвергенція між подіями та їх тлумаченнями. Статус інтерпретації лишився незмінним, зате змінився її зміст.

Це, наприклад, знайшло свій вияв у творчості Землера в контексті його раціональної історіографії. Акцент зміщується від Божественного промислу спасіння до промислу історичного часу, який дає можливість послідовного тлумачення всіх історичних, а не лише провіщених у Біблії подій.

З точки зору теорії пізнання Землер твердо стояв на ґрунті наукового вчення Хладеніуса, єдиною відмінністю було хіба що занурення історичного перспективізму у плин часу. Щоправда Землер не відмовляється від розмежування між *справжньою історією* та її відтворенням, але в нього історія репродукцій історії стає невід'ємним моментом дійсної історії. Історики не лише відтворюють стислий зміст, вони ще й *створять* історії. *«Вплив волі, наміру, кінцевої мети, незалежно від їх появи лише саме зараз і можливої відсутності в минулому, надає історії того напрямку руху, котрого не було в той момент, коли подія відбулася.»* Таку структурацію минулого з «ефектом зворотної дії» Землер в жодному разі не зводив до злого чи *упередженого умислу*, котрий, щоправда, доволі часто й справді існує, на його думку, *«такої розбіжності уникнути просто неможливо»⁴⁰*. Із плином часу постійно змінюються умови та обставини, за яких розгортається історія: *«Саме це розходження з часом, що настає потім, і зумовило можливість та необхідність появи щоразу нових істориків»⁴¹*.

На тлі цієї заглибленої в середовище часу перспективи Землер зробив висновок, що історіографія є можливою лише за умови критичного осмислення та збагачення попередніми істо-

⁴⁰ *Johann Salomo Semler*, Neue Versuche, die Kirchenhistorie der ersten Jahrhunderte mehr aufzuklären. Leipzig, 1787, с. 1 і далі.

⁴¹ *Johann Salomo Semler*, Versuch einer freieren theologischen Lehrart. Halle 1777, с. 9, цит. за: *Peter Meinhold*, Geschichte der kirchlichen Historiographie. Freiburg-München 1967, Bd. 2, с. 51.

ричними працями. Висловлюючись загальніше: історичне пізнання завжди є водночас історією історичної науки. Бо передумови появи та напрацювання відповідних повідомлень самі потребують осмислення та критичного висвітлення. *«Цю історію, існуючу до всіх так званих істориків..., досі, гадаю, помічали надто недостатньо»*. Отже, Землер теж сформулював методичний принцип, що став відтоді невід'ємним елементом історичних досліджень.

Вчення про зміну часових перспектив було скасоване теологією прогресу, яка освятила цю зміну смыслом. Вона проголосила його частиною божественного плану, спрямованого *«на віддалене в часі моральне виховання людини, яка внаслідок нього постійно стає іншою»*. Темпоральний підхід Землера штовхав його дедалі більше до релятивістських поглядів на історію, згідно з якими всі історії — більшою чи меншою мірою — пронизані упередженістю або уподобаннями. Упоратися із цією дилемою йому вдалося, лише окресливши свою власну позицію й місце в орбіті поступального процесу пізнання та зростаючої моралі. *«Дійсні рівні постійно неоднакової культури»⁴²* стали для нього сходинками до дедалі глибшого пізнання, завдяки якому ті, хто народився пізніше, виявляються спроможними розпізнати й розкрити симпатії та вподобання попередніх поколінь та їх істориків. Саме так Землер хотів вчинити із трьома століттями раннього християнства. Слід дякувати провидінню, яке *«так далеко відсунуло в часі наше життя й нашу добу від тих християнських століть»*. Бо лише тепер можна вільно переглянути свої погляди, і відкрити для себе *«в ретроспективному самоспогляданні тодішню дійсно правдиву історію»⁴³* давньої церкви. Істина й часова перспектива стають віднині невіддільними. Той, хто сьогодні у своїх викладах твердить про незмінність церковної системи, стає заручником забобонів і служить ієрархічним панівним інтересам. Він перешкоджає моральному розгортанню християнської релігії, *«а більшого гріха проти всякої історичної правди... існувати не може»⁴⁴*.

З моменту занурення у глибину часової перспективи свого історичного розвитку історично відносна правда стає досконалішою правдою. Теоретичною передумовою цієї досконалішої позиції був перспективізм, а як наслідок, і реальна іншоякісність

⁴² Semler, Neue Versuche, с. 3 і далі.

⁴³ Semler, Versuch, с. 33 і далі, 8 і далі.

⁴⁴ Semler, Neue Versuche, с. 101 і далі.

минулого у зіставленні із власним досвідом нинішнього дня та очікуваннями дня завтрашнього. «У наші дні навряд чи залишилися сумніви стосовно необхідності час від часу переписувати світову історію», — писав згодом Гете. «Втім така необхідність зумовлена, скажімо, не потребою повторно відкрити для себе багато дечого з того, що трапилося колись, а появою нових поглядів, тим, що поступальний розвиток часу підносить того, хто живе в цьому часі, до позиції, з якої відкривається нова панорама минулого і яка спонукає до нових суджень про нього⁴⁵».

Вустами Гете промовляв поступово зростаючий історичний досвід, теоретичне осмислення якого в Німеччині було простежене тут від часів Хладеніуса, а саме, що позиційна орієнтація є конститутивним елементом історичного пізнання. Цей висновок узгоджувався і з практичним досвідом, згідно з яким по мірі поступального плину часу виміри минулого, сучасного та майбутнього дедалі більше розходяться між собою. Із зануренням цієї історії, позначеної різними кутами перспективи її споглядання, в гущу часу, з'являється потреба в осмисленні й усвідомленні власної позиції в історичному просторі, оскільки вона змінюється в середовищі історичного розвитку. Цей досвід нової доби, котрий досі радше був усвідомлений теорією, набув матеріальних обрисів завдяки буремним подіям Французької революції. Саме вона реально змусила всіх визначитися зі своїм вибором і позицією.

IV. Історіографічне опрацювання питання про партійну зумовленість

Поняття «партії» в межах німецької історіографії аж до середини XVIII століття вело свій родовід від конфесійного розколу та виникнення ворогуючих сторін і набуло нової гостроти у зв'язку із соціально зумовленими конфліктами щодо суспільного устрою, що спалахнули після розвалу станової системи у Франції й незабаром охопили всю Європу. З того часу, як зазначав у 1793 році Генц⁴⁶, «у Німеччині, як і повсюди, увесь демократичний та антидемократичний табір розколовся на велику

⁴⁵ *Johann Wolfgang von Goethe, Materialien zur Geschichte der Farbenlehre. Werke, hrsg. von E. Trunz, Bd. 14, Hamburg 1960, с. 93.*

⁴⁶ *Friedrich Gentz, Vorrede zu Mallet du Pan, Über die Französische Revolution und die Ursachen ihrer Dauer, Berlin 1794, с. 20 і далі.*

кількість менших таборів... Так, і до сьогодні існують демократи до 5 жовтня 1789 року, демократи до початку роботи парламенту другого скликання, демократи до 10 серпня 1792 року, демократи до страти Людовика XVI, демократи до вигнання фракції Брізо в червні місяці того ж року». На тлі цієї темпоральної перспективи Генц дав чітке й лаконічне описання — ще до повалення Робесп'єра — процесу радикалізації, який пройшла на той момент революція у своєму розвитку, проростаючи партійними розколами. Утворення політичних таборів, навіть якщо вважати його структурним моментом всякої історії, з тієї пори належить до повсякденного досвіду європейської нової доби.

Прикметною ознакою новизни стало те, що політичні сторони не тільки відмежовувалися одна від одної своїми програмами різного соціального чи політичного змісту, а й те, що ці лінії розмежування водночас несли в собі фактор часових змін. Відбувалося самопозиціонування у процесі історичного розвитку, що зазнавав безперервних змін: попереду — прогресивний, в центрі чи позаду — консервативний. Щоб зберегти свою дієвість, усі засоби легітимності мали бути налаштованими на часову шкалу. Використавши як метафору порядок розподілу міст у парламенті, Рівароль колись описав це таким чином: *«Революція шкутильгає. Праві увесь час рухаються вліво, тоді як ліві — ніколи вправо»*. Поступальний крок у відкрите майбутнє породжує партійні перспективи, плани, програми, які без критеріїв руху чи напрямку руху в часі втрачають силу своєї дії.

Яким же чином зреагувала історіографія на цей новий здобуток практики? Наведемо лише декілька відповідей. Сам Генц уважав темпоральне самопозиціонування партій хибним у плані перспективи. *«Письменник, що вчить погляду на революцію як на щось ціле»*, нашттовхується на внутрішні принципи руху, на тлі яких утворення партій є лише явищем поверхневого порядку. Тим самим він знайшов відповідь, котра має своєю метою теорію революції. Подібні теорії, автори яких прагнули врахувати плюралізм відразу всіх партій, пізніше почали з'являтися одна за одною і влилися, зокрема, в системи німецького ідеалізму.

Це, звісно ж, спричинило лише певне зміщення в актуальній для того часу вимозі щодо необхідності сповідування власної позиції. Фрідріх Шлегель, який сам декілька разів приставав до різних таборів, висловив це відкрито. За його словами, помиляється той, *«хто сподівається віднайти чисту історичну правду виключно у так званих безпристрасних чи нейтральних*

*письменників*⁴⁷. Творення партій є чинником самої історії, а коли історія партій, як у Британії, є послідовною історією розвитку від часів заснування й до сьогодні, відсторонитися від такого чинника неможливо. Тому він звернувся до історика з методичною вимогою відкрито висловлювати «свої погляди і судження, без яких неможливе написання будь-якої, принаймні описової історії». Такого історика більше не можна звинувачувати в *упередженості*, навіть якщо не поділяєш його думки⁴⁸.

Методична передумова звільнення поняття «партійність» від його негативного німбу для Шлегеля й надалі полягала в розмежуванні фактів, котрі могли досліджуватися незалежно від симпатій чи антипатій, та формуванні суджень про них. При цьому «часто суперечки сприяють фактичній точності, бо одна сторона побоюється критики з боку іншої й обидві взаємно стежать за діями протилежної сторони»⁴⁹. Таким чином, Шлегель — цілком слушно з емпіричної точки зору — описав ефект «зворотної дії» політичних позицій на дослідницьку практику, яка зазвичай переважно керується розмежуванням між фактичними знаннями та формуванням суджень. Це була спроба врятувати об'єктивність, не відмовляючи при цьому в необхідності наявності своєї позиції.

Але й сам Шлегель вважав цей підхід недостатнім. Адже, послуговуючись ним, неможливо було дати відповідь на питання, яка сторона має рацію. А тому як емпіричний дослідник історії він змушений був знову звернутися до теорії історії, прагнучи, за його ж словами, піднятися «до панорамної точки зору на історію». Якщо «перед очима історика немає картини загального розвитку людських долі і людських істот», він погрузне в політичній писанині⁵⁰. Або як дещо в пом'якшеному вигляді було сформульовано ним же пізніше в роботі «Знак епох»: не можна «допускати перетворення своєї партійної позиції на позицію однієї із партій... Хоча, приймаючи партійну точку зору, ми повинні ставати на бік добра та Бога..., але ніколи не повинні

⁴⁷ Friedrich Schlegel, Über Fox und dessen historischen Nachlaß (1810). Kritische Ausgabe, Bd. 7, München-Paderborn-Wien 1966, с. 115 і далі.

⁴⁸ Friedrich Schlegel, Über die neuere Geschichte. Vorlesungen 1810/11. Kritische Ausgabe, Bd. 7, с. 129.

⁴⁹ Friedrich Schlegel, Über Fox, с. 116.

⁵⁰ Friedrich Schlegel, Neuere Geschichte, с. 129.

⁵¹ Friedrich Schlegel, Signatur des Zeitalters (1820–1823). Kritische Ausgabe, Bd. 7, с. 519: «коли чуєш розмови про релігійну, християнську чи католицьку позиції, відчуваєш ніяковість і сором».

при цьому уособлювати партію» або ж узагалі «її створювати»⁵¹.

Незалежно від своєї релігійної позиції, яку Шлегель у цьому випадку прагнув донести до читача, послуговуючись поняттям історичного руху, за його загальною амбівалентними міркуваннями криється претензія на значиме для теорії історії положення: історія не вичерпується протилежними партійними суперечностями, бо, вочевидь, існують довготриваліші процеси, котрі хоча й проростають із суперечностей між різними таборами, але пробиваються за їх межі. Такі довготривалі «тенденції», «ідеї» чи «сили», як говорилося тоді, стали головним механізмом інтерпретацій в роботах представників історичної школи, метою яких був поділ історії в її загальному перебігу на епохи. Звичайно ж судити про доречність чи зручність такого інтерпретаційного інструментарію лише на основі емпіричних даних чи аналізу джерел неможливо, подібні судження під силу лише теорії. Тому історична школа, почасти свідомо, почасти несвідомо, залишилася в магічному колі ідеалістичних філософій історії.

Після того як Гегель у своїй філософії всесвітньої історії відмежувався від суб'єктивності «розумників», він дав визначення і «її духовного принципу... тотальності усіх точок зору»⁵². Тому вимоги щодо неупередженості слід визнати правомірними. Лише вони сприяють утвердженню фактичності, об'єктивної реальності всупереч просякнутій груповими інтересами односторонності. Таким чином Гегель віддав належне традиційним канонам історичних досліджень. Проте в теоретичному плані він закликав історика займати свою позицію. Трактувати неупередженість надто широко і, отже, ставити історика в роль спостерігача, що без будь-якої мети розповідає про все підряд, означало для нього позбавити смислу й саму неупередженість. «Історія без суджень стає мені цікавою. Проте впорядкована історіографія повинна орієнтуватися в тому, що є суттєвим; вона стає на бік суттєвого, значимого й фіксує все, що пов'язане з ним.»⁵³

У самого Гегеля існувало чітке уявлення про критерій суттєвості: ним для нього був історичний розум. Не випадково Гегель висунув в цьому випадку порожню формулу, яка постійно вима-

⁵² Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Die Vernunft in der Geschichte. Hrsg. von J. Hoffmeister, Hamburg 1955, с. 32.

⁵³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Einleitung in die Geschichte der Philosophie. Hrsg. von J. Hoffmeister, Hamburg 1955, S. 282 f., 135.

гає нового наповнення по мірі часового плину історії. Неупередженість, що є неодмінним методичним елементом будь-якого процесу дослідження, не звільняє історика від необхідності називати по імені критерії «суттєвості». Проте вже з часів Французької революції робити це без свідомого чи несвідомого застосування теорії історичного часу неможливо.

На завершення продемонструємо сказане двома прикладами. Близько 1800 року у свідомості масово утвердилось уявлення про перебування людства на порозі епохального зламу. *«Всі порівняння нашого часу з поворотними точками в історії окремих народів та окремих століть — надто незначні, — писав Пертез після повалення Наполеона; — відчутти безмежне значення цих років можна лише в разі усвідомлення того, що вся частина нашого світу перебуває в перехідному періоді зіткнення протидіючих сил згасаючої та грядущої половини тисячоліття⁵⁴»*. Унаслідок процесів, які відбувалися раніше, мінялися орієнтири, що діяли протягом кількох століть, нині ж констеляції між старим і новим змінюються з *неймовірною швидкістю*. Цей процес до певної міри компенсується зростаючим інтересом до історії. За цих, на перший погляд, сприятливих обставин Пертез спробував започаткувати проект своєї *«Історії європейських держав»*. Проте йому довелося зіткнутися із труднощами, зумовленими новим історичним досвідом прискореної ходи часу. Саме цей досвід став причиною вагань істориків займатися історіями модерного часу, особливо тих, котрі як це було заведено раніше, наближали читача впритул до сучасної йому історії.

Три виміри часу, здавалося, відкололися один від одного. Сучасність, на думку Ріста, автора листа до Пертеза, надто швидка і плинна. *«Але нам вочевидь бракує твердої позиції, що давала б можливість спостереження явищ, винесення суджень про них і співвіднесення їх з нами, — писав далі Ріст, життя плине, — за часів руїни, яка щойно розпочалася»*. Йому вторить Поель: *«Хіба не панує скрізь у міщанському, політичному, релігійному чи фінансовому житті дух тимчасовості? Адже метою історії є не становлення, а його результат, — а тому задум написати історію держав є, — подвійною помилкою, оскільки така історія змушена спиратися не лише на плинне і минуле, а й на неповний результат пізнання»*.

⁵⁴ Clemens Theodor Perthes, Freidrich Perthes' Leben. 6. Aufl. Gotha 1872, Bd. 2, c. 240.

Майбутнє, гадає він, пізнати неможливо: де та людина, якій вдалося побачити принаймні туманні його обриси? Якщо ж спробувати писати історію, «*доведеться випереджати те, що породжується роботою часу, своїми побажаннями та припущеннями. Така історія, як і все, що в тривожні часи проростає із неї, посилювала б бродіння, будила б пристрасті, провокувала б боротьбу і звела мовний пам'ятник сучасності, але аж ніяк не була б історією минулого. Писати таку історію — недопустимо, написати ж іншу — неможливо*».

З іншого ж боку, пізнати минуле в нинішньому часі теж неможливо, позаяк «*потрібно було б співвіднести історію, створену раніше*», з нинішнім станом, а це — з огляду на теперішній «*процес перетворення*» — нереально. Одне слово: «*Від історії, котра пишеться зараз, не можна очікувати чогось неминуючого в часі, справжньої історії*⁵⁵».

Обидва фахівці, до думки яких ми зверталися, обґрунтували свій скепсис у розрізі теорії історії. Інакше кажучи: прискорена хода історії стає на заваді фаху історика. Втім Пертез поставив і зустрічне запитання: «*коли настане та мить, в яку історія зупиниться?*» В результаті, звичайно ж, з'явився напрямок, який шляхом методично суворих досліджень спробував реконструювати втрачене минуле. Йдеться про тих представників історичної науки, про яких з іронією висловлювався Гегель, а Дальманн із гіркою характеризував як представників тієї «*історії, що є надто благородною, аби дійти до дня сьогоднішнього*⁵⁶», Ніцше назвав таку історію «антикварною».

Однак дослідження, що замикалися лише минулим, були не єдиною відповіддю на прискорений хід історії. Серед представників іншого табору, який — як і в першому випадку — досить важко співвіднести з якимись яскраво вираженими політичними силами, можна назвати Лоренца фон Штайна. Оскільки часова перспектива проектувалася на постійний рух із притаманним йому прискоренням, а власне й породжувалася ним, у 1843 році Штайн з усією ясністю констатував⁵⁷: протягом останніх п'ятдесяти років життя стає дедалі стрімкішим. «*Створюється враження, що історіографія не в змозі більше встигати за істо-*

⁵⁵ *Pertthes, Leben, Bd. 3, s. 24 i далі.*

⁵⁶ *Freidrich Christoph Dahlmann, Die Politik. 3. Aufl. Leipzig 1847, s. 291.*

⁵⁷ *Lorenz Stein, Die Municipalverfassung Frankreichs. Leipzig 1843, s. 68.*

рією». А тому вся справа у вмінні зайняти таку позицію, яка б дозволила одним поглядом охопити динаміку сучасного життя у всій її неповторності й винести про неї своє судження.

Штайн знову звернувся, можливо, навіть сам не підозрюючи цього, до аргументів теорії доби Просвітництва. Вони, якщо йшлося про бажання зайнятися саме «історією сучасності», набували дедалі більшої ваги. Адже якщо часові ритми самої історії зазнають змін, виникає необхідність віднаходження адекватної їм перспективи. Тому Штайн вів пошук законів динаміки нової історії, щоб вивести з неї майбутнє, на яке він водночас прагнув і вплинути. Він міг наважитися у своєму діагнозі на прогноз, бо мав перед очима французький та англійський приклади просування траєкторією прогресу і прагнув вивести із цих прикладів політичні рекомендації щодо правильної поведінки для Німеччини. Передумовою такого підходу була сама історія з її довгостроковими чинниками, які щоправда теж могли зазнавати впливу, але на перших порах залишалися константними умовами постійних змін. Таким чином перспективізм в історії перетворився із чисто гносеологічного положення на фундаментальний темпоральний постулат всякого досвіду й очікувань, що впливав з «історії самої по собі». За словами Фейєрбаха, «історія несе в собі лише те, що саме є принципом своїх змін»⁵⁸.

Обидві наведені тут відповіді в різних варіантах з'являються знову й знову. Вони є реакцією на історію, котра з огляду на свої зміни вимагає постійно нового визначення співвідношення між минулим і майбутнім. Обидві позиції неможливо однозначно звести до альтернативи: тут — упередженість, там — об'єктивність. Шкала взаємопереходів — досить багата, що можна продемонструвати на спільностях і розбіжностях між Ранке та Гервінусом. Так, зокрема, Гервінус як пропагандист ліберальної політики теж обстоював необхідну з методичної точки зору нейтральність позиції, «і все ж (історик) мусить бути на боці долі, він повинен бути природним поборником прогресу», позаяк інтереси свободи є його кривною справою⁵⁹. Проти такого імперативного обґрунтування упередженості рішуче виступив Ранке з протилежною думкою про відстороненість історичних досліджень від фактора часу, яка мала б досягатися методичними засобами. «Гервініус, — писав він у некролозі з приводу його

⁵⁸ Ludwig Feuerbach, *Todesgedanken* (1830). *Sämtliche Werke*, hrsg. von W. Bolin und F. Jodl, Bd. 1, 2. Aufl. Stuttgart 1960, с. 48.

⁵⁹ Gervinus, *Grundzüge der Historik*, с. 92 і далі.

смерті, — часто повторює думку про те, що наука повинна втручатися в життя. Цілком правильно, але, щоб бути дієвою, вона повинна насамперед залишатися наукою; бо не можна, зайнявши свою власну позицію в житті, переносити її в науку, в такому разі життя впливає на науку, а не наука на життя... Ми зможемо досягти справжнього впливу на сучасність, якщо спочатку відсторонимося від неї й піднінемося до рівня вільної об'єктивної науки, — він рішуче відхиляє думку, що слід, — дивитися на все, що було колись, з позицій дня сьогоднішнього, тим більше з огляду на його безперервні зміни⁶⁰». Для Ранке аргументом проти історичних знань залишалася їх історична зумовленість. Утім це не означає, що Ранке відмовився від (зокрема й партійно-політичної) дієвості історичних знань. Він лише прагнув їх передачі наукою, яка б дистанціювалася від суєти сьогодення, щоб спочатку осягнути минулу історію саму по собі. Бо за порушенням питань, продиктованих певними інтересами, він відчував небезпеку протидії саме тим історичним знанням, котрі були необхідними якраз у цей момент.

Таким чином, і в середині XIX століття ми знову опиняємося перед тією ж дилемою, яка й до сьогодні пронизує нашу дискусію. Вчення про перспективу в історії в цілому сприяло осмисленню історичного характеру сучасного світу, однак у суперечці поміж об'єктивістами та поборниками партійності, відбувся поділ між таборами. Вони розділилися незалежно від вагомих історіографічних здобутків представників кожного із цих таборів.

V. Теоретичний підсумок

Запропонований історичний нарис не претендує на абсолютну хронологічну послідовність представлених позицій. Його здійснено з наміром системного підходу, котрий може бути видозмінений чи доповнений прикладами інших країн та інших часових періодів. Проблема історичної відносності нового часу та її наукового осмислення внаслідок цього навряд чи зазнала різючих зрушень. Тому дозволимо собі зробити деякі висновки з позицій, у рамках яких у німецькомовному середовищі вперше було поставлено питання про пов'язаність історика позицією і сформульовано різні відповіді на нього.

⁶⁰ *Leopold von Ranke, Georg Gottfried Gervinus. Gedächtnisrede vom 27.9.1871. Historische Zeitschrift 27 (1872), с. 142 і далі.*

З часів античних вчень про мистецтво історії точиться суперечка, наскільки вільною від будь-яких впливів може бути картина історії, що змальовується історіографом, і чи залежить промовистість історії лише від риторичних умінь. Хладеніус провів межу між справжніми, незмінними у своїй суті історіями та їх інтерпретаціями, продиктованими позиціями тлумача. Із зануренням перспективи в середовище часу проблема стає заплутанішою, бо відтепер до емпіричного доробку «історії в цілому», що вбирає в себе всі окремі історії, належить також і історія діяльності та сприйняття минулих подій. Всупереч цьому нові позиції не зашкодили використанню минулих «фактів» незалежно від їх наступних оцінок. Розмежування факту й судження приймав навіть Гегель, причому з точки зору методики він відносив виявлення фактажу до позапартійності, а при формуванні історичних суджень вимагав наявності партійності, а саме — позиції здорового глузду, власне — надпартійності.

Факти минулого та судження сучасності про них є термінологічними полюсами дослідницької практики, аналогами яких в теорії пізнання є об'єктивність і партійність. Проте тут виникає проблема з точки зору практики досліджень. Не виключена можливість, що за цією гносеологічною антитезою криється псевдопроблема. Бо факти в історіографічному контексті теж позначені впливом суджень. Те, як Генц висловлюється про загибель Людовика XVI, як про вбивство, страту чи справедливу кару, є історичним питанням, а не «фактом», згідно з яким ніж гільйотини такої-то ваги відтяв його голову від тулуба.

Стосовно так званого чистого збору фактів можна сказати, що він є неодмінним методичним прийомом і повинен провадитися в межах, що дають можливість перевірити його достовірність. Історичному методу притаманна своя власна раціональність. Питання про справжність документів, їхнє датування, цифрові статистичні дані, способи прочитання й варіанти текстів, їх походження чи коріння: все це можна визначити з точністю, притаманною природничим наукам, яка уможливорює контроль та універсальність результатів незалежно від позиції історика. Ця напрацьована протягом століть методична заповідь ретельності й точності є твердою опорою в боротьбі із твердженнями будь-якого ґатунку, що висловлюються з претензією на уникнення можливих помилок і під покровом переконаної у своїй правоті впевненості. Втім сама по собі суперечка щодо «об'єктивності» «фактів», які потрібно виявити із залишків, що дісталися у спадок, розгортається насамперед не у площині тех-

нічних питань науки. Існують градації правильності історичних тверджень, за допомогою яких можна прийняти остаточне рішення. Суперечка навколо «об'єктивності» набуває особливої гостроти лише там, де «факт» вміщується в контекст формування історичного судження. Тому я запропонував би перенести постановку цього питання в дещо іншу площину.

Напруга, причому продуктивна напруга, яку повинен відчувати історик, є напругою, що виникає між теорією історії та результатами аналізу джерел. Отже, я звертаюся до досвіду і вражень, нагромаджених до виникнення історизму*, до знань епохи Просвітництва та ідеалізму в тому вигляді, в якому вони сформувалися.

У процесі історичного пізнання завжди йдеться про щось більше, ніж те, що зафіксовано у джерелах. Джерело може існувати, його можна знайти, але його може й не бути. Але я в будь-якому разі змушений іти на ризик висловлення своїх суджень. Утім не лише наявність прогалин у всіх джерелах — або ж їх надмір, як у новітній історії — заважають історика отримати справжню картину минулої чи сучасної історії лише на основі інтерпретації джерел. Кожне джерело, точніше, кожний залишок історичного спадку, який ми перетворюємо на джерело, шукаючи в ньому відповіді на свої питання, відсилає нас до історії, котра є чимось більшим або меншим, принаймні чимось іншим, аніж саме джерело. Історія ніколи не ідентична джерелу, яким вона засвідчується. В іншому разі кожне прозоре джерело саме по собі було б історією, пізнання якої ми прагнемо.

Таке становище може існувати в історії творів мистецтва, документальні джерела якої є водночас і її предметом. Щось подібне можливе і при тлумаченні змісту Біблії, якщо йдеться лише про вислови, що містяться у її тексті. Те ж може стосуватися й інтерпретації законів, якщо вони претендують лише на нормативну чинність. Щоб вийти на зв'язки між подіями, які лежать за межами документальних джерел, історична наука від початку свого існування змушена звертатися із запитаннями до

* У традиціях німецької історіографії виникнення «історизму» «класичний історизм» як світогляду й теоретичного підґрунтя історичної науки відноситься до XIX ст. як наслідок процесів «історизації» людини модерної епохи, інституціоналізації та професіоналізації історичної науки. Докладніше див.: Стельмах Сергій. «Відродження історизму?» Теоретичні проблеми історичної науки XIX ст. в зарубіжній історіографії// історія та історіографія в Європі. Вип. 3.2004. с. 116–136. — *Ред.*

цих документальних джерел. Ця необхідність визначає межі будь-якої герменевтики, котра, насамперед, лишається орієнтованою на людей, їх свідчення чи творіння, що є об'єктом її інтерпретації. Але навіть самі по собі моделі пояснення «вислизують» з обіймів герменевтики, що сама спочатку черпає свій запал із джерел. Отже, нам як історикам потрібно йти на крок далі, якщо ми прагнемо осмислення історії чи відродження минулого у спогадах про нього.

Крок за межі іманентного тлумачення документальних джерел є тим більш нагальним, якщо історик відсторонюється від так званої історії подій, щоб сфокусувати свій погляд на триваліших у часі процесах, структурах чи етапах. Події ще можуть матеріально та зримо простежуватися в письмових переказах — стадії, структури чи процеси більшої тривалості — ні. І якщо історик керується переконанням того, що передумови можливих подій цікавлять його не менше, аніж самі події, він змушений виходити за межі досвіду й чуттєвого сприйняття всіх одноразових свідчень минулого. Адже будь-який художній чи письмовий документ залишається пов'язаним із певною ситуацією, а надлишкова інформація, яку він може нести в собі, ніколи не є достатньою для того, щоб досягнути ту історичну дійсність, котра пронизує вздовж і впоперек усі свідчення минулого.

Через цю причину нам потрібна теорія, причому теорія можливої історії. Імплицитно вона існує у всіх творах історіографів, завдання полягає лише в тому, щоб експлікувати її. Адже маємо силу-силенну різних висловлювань про всю історію чи окремі історії, котрі неможливо пояснити на основі лише документальних джерел, а якщо й можливо, то лише з наступної спроби чи на наступному витку наукового дослідження.

З точки зору повсякденного досвіду навряд чи можна знехтувати думкою про те, що економічна криза або вибух війни може сприйматися причетними до цих подій людьми як кара Господня. Теологічна наука може спробувати дати відповідні тлумачення, наприклад, у формі теодицеї, що надає смислу цьому лиху. Чи знайде подібне пояснення відгук в істориків, чи не віддадуть вони перевагу пошукові інших обґрунтувань, і чи не волітимуть вбачати причини катастрофи у прорахунках влади, у психологічній, економічній чи іншій площині — все це звісно ж неможливо вирішити на рівні джерел. Так, інколи джерела можуть навіть прокладати шлях релігійним тлумаченням. Висновок проте, які чинники мають враховуватися, а які ні, прий-

мається спочатку на рівні теорії, котра постулює умови можливої історії. Тлумачення історії з економічної чи теологічної точок зору не є питанням, що впливає з корпусу джерел, а лише попереднім теоретичним рішенням. Лише після ухвалення такого рішення, слово надається джерелам. Але вони можуть і мовчати, якщо до теоретично сформульованого питання економічного змісту джерел не існує, що, втім, не означає хибності порушення такого питання. Тому примат теорії вимагає можливості творення й висування гіпотез, без яких історичній науці не обійтися. Втім це не означає, що наука отримує індульгенцію від усіх гріхів. Критика джерел зберігає за собою свою непогнущу функцію. Просто відповідно до сказаного досі необхідне вужче визначення функції джерел, їх критики і тлумачення, аніж це було досі заведено в герменевтиці.

Якщо дивитися на цю справу серйозно, жодне джерело ніколи не скаже нам того, що ми маємо сказати. Зате воно цілком може перешкодити нам висловити судження, яких ми не маємо права висловлювати. Отже, у джерел є право вето. Вони забороняють нам наважуватися на тлумачення чи допускати інтерпретації, які на підставі аналізу джерел можуть кваліфікуватися просто як хибні або ж недопустимі. Неправильні дати, хибні статистичні ряди, помилки в поясненні мотивів, неправильний логічний аналіз: усе це й набагато більше можна викрити зверненням до джерел. Джерела захищають нас від помилок, але не говорять нам того, що ми зобов'язані сказати.

Те, що робить історію історією, ніколи не виводиться лише із джерел: потрібна теорія можливих історій, щоб узагалі змусити джерела говорити.

Партійність та об'єктивність по-новому переплітаються між собою в полі напруги між творенням теорії та критичним аналізом джерел. У відриві вони втрачають свою цінність для науки⁶¹.

⁶¹ Звідси можна зробити висновок, що навіть критерії об'єктивності інтерпретації джерел не в стані забезпечити науковий підхід до вивчення історії, якщо існують теоретичні посилки, наперед задані партійно-політичними чинниками, а не сформульовані самостійно шляхом критичного аналізу.

Історико-політична семантика
асиметричних і симетричних понять

III

СЕМАНТИКА ЗМІНИ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Augustinus, De Civ. Dei XV, 5

(Із тим чином, б'ються між собою злі та злі,
так само б'ються між собою злі та добрі,
з справді добрі, якщо вони досконалі,
битися між собою не можуть).

Augustinus, De Civ. Dei XV, 5

1. Попередні методичні зауваження

Елементом повсякденного спілкування людей є найменування, що стосуються самого себе, і найменування інших людей. У цих втіленні ідентичність особи та її зв'язок з іншими людьми. При цьому вживання таких висловів може збігатися, або ж кожен використовує для свого визначення інших вирази, ніж той, що використовується ним самим. Неможливо не відчувати різниці між випадками, коли вживаються протилежно визвані імена — Гіно і Лізе — або коли вони виписуються латинськими словами. Та ж відмінність існує у випадку з позначеними ступеня спорідненості, коли, наприклад, можуть обиратися позначення «мати» чи «сина», або ж «матір» називають «старою», а сина «гуляшавою». Така ж різниця простежується і у вживанні функціональних позначень, коли, наприклад, можуть говорити про «роботодавця» та «найманого працівника», чи перетворити їх відповідно на «гнобителя» та «людський матеріал».

В одному випадку найменування самого себе й інших людей у відповідних осіб збігаються, в інших — розходяться між собою. В одному випадку взаємне визнання й повага приховано виражені мовними засобами, в іншому — найменування сповнені зневаги, а тому протилежні сторони може зрозуміти, що

Історико-політична семантика асиметричних протилежних понять

Pugnant ergo inter se mali et mali; item pugnant inter se mali et boni; boni vero et boni, si perfecti sunt; inter se pugnare non possunt.

Augustin, De Civ. Die XV, 5

(Таким чином, б'ються між собою злі та злі; так само б'ються між собою злі та добрі; а справді добрі, якщо вони досконалі, битися між собою не можуть).

Августин De Civ. Die XV5

1. Попередні методичні зауваження

Елементом повсякденного спілкування людей є найменування, що стосуються самого себе, і найменування інших людей. У них втілені ідентичність особи та її зв'язок з іншими людьми. При цьому вживання таких висловів може збігатися, або ж кожен використовує для свого візаві інший вислів, ніж той, що використовується ним самим. Неможливо не відчути різниці між випадками, коли вживаються протилежно визнані імена — Ганс і Лізе — або коли вони витісняються лайливими словами. Та ж відмінність існує у випадку з позначеннями ступеня спорідненості, коли, наприклад, можуть обиратися позначення «мати» чи «син», або ж «матір» називають «старою», а сина «гультіпакою». Така ж різниця простежується і у вживанні функціональних позначень, коли, наприклад, можуть говорити про «роботодавця» та «найманого працівника», чи перетворити їх відповідно на «гнобителя» та «людський матеріал».

В одному випадку найменування самого себе й інших людей у відповідних осіб збігаються, в інших — розходяться між собою. В одному випадку взаємне визнання й повага приховано виражені мовними засобами, в іншому — найменування сповнені зневаги, а тому протилежна сторона може зрозуміти, що

до неї звертаються, але аж ніяк не може змиритися з тоном. Такі пари найменувань, що вживаються лише однією зі сторін і щоразу неоднаково протиставлені між собою, ми називаємо «асиметричними».

Дієвість взаємозалежних рядів найменувань підвищується в історичному ракурсі, як тільки вони починають співвідноситися з певними групами. Просте вживання слів «ми» та «ви» щоправда сигналізує належність до групи чи перебування поза її межами, а отже, є умовою можливої діездатності. Але така група як «ми» може стати політичною дієвою силою лише завдяки поняттям, зміст яких є чимось більшим, аніж просто позначення чи найменування. Політично чи соціально релевантна одиниця твориться лише поняттями, якими вона окреслює свої межі й визначає саму себе. З емпіричної точки зору група може виникнути за наказом чи в результаті консенсусу, завдяки договору чи агітації, її може покликати до життя нужда чи родинні зв'язки, або ж вплив декількох із названих чи якихось інших чинників: однак завжди необхідною умовою є поняття, в яких така група може ідентифікувати себе й дати собі визначення, якщо вона прагне статусу одиниці, заснованої на спільних діях. Поняття у вказаному тут смислі не лише опосередковано позначає політично чи соціально релевантну дієву одиницю, воно визначає її зміст і творить її. Воно є не лише індикатором, а й фактором політичних чи соціальних груп.

Утім існує чимало таких понять, котрі попри свою конкретну співвіднесеність побутують у загальному вжитку. Якась політично чи соціально релевантна одиниця усвідомлює себе полісом, народом, партією, станом, суспільством, церквою, державою і т.д., що не заважає тим, хто опинився за її межами, теж усвідомлювати себе як поліс, народ і т.д. Отже, подібні поняття з конкретно-узагальнюючим значенням можуть вживатися на паритетних засадах і ґрунтуються на принципі взаємності.

Звісно ж сили, релевантні з точки зору історичного розвитку, інколи, виключно з метою самовизначення та самоусвідомлення, наділяють можливі загальні поняття значенням одиничності, унікальності. Для католика «церква» може бути лише «його» церквою, для комуніста існує лише «його» партія, а для французьких революціонерів — лише їхня «La Nation» (нація, народ). Артикуль тут виконує функцію політичної та соціальної сингуляризації.

У таких випадках конкретна група висуває ексклюзивну претензію на всеосяжність, присвоюючи собі універсальне мовне

поняття й відмовляючи у можливості порівняння себе з будь-ким іншим. Подібні самовизначення породжують протилежні поняття, які дискримінують тих, хто опинився за межами відповідної групи. Не католик стає язичником або еретиком, вихід із комуністичної партії означає не зміну партійної належності, а «відмову від життя, відмову від людства» (Й. Кучинськи); не кажучи вже про негативні оцінки, якими в конфліктні часи щедро обдаровували одна одну європейські нації і які залежно від змін на владному олімпі кочували від однієї нації до іншої.

Історії відомі численні протилежні поняття, покликані виключити можливість взаємного визнання. З поняття про самого себе впливає визначення інших, яке для чужака, що позначається, в мовному відношенні дорівнює вихолощенню змісту, а у фактичному — його викраденню. У таких випадках і можна говорити про асиметричні протилежні поняття. Їх протиставлення ґрунтується на різних типах контрасту. Як і у повсякденні, мовний вжиток у політиці позначений постійним зверненням до цього важливого засобу асиметричних контрастних понять. Про них і йтиметься далі.

Існує одне обмеження: розглядатимуться такі понятійні пари, котрим притаманна претензія на позначення усієї спільноти людей. Отже, нас цікавлять бінарні поняття із претензією на універсальність. Звісно ж спільнота людей може бути повністю охоплена й класифікаційними парами понять, що імплікують взаємне визнання позначуваних осіб, зокрема, з такими випадками маємо справу, коли йдеться про чоловіків і жінок, батьків і дітей, молодь і дорослих, здорових і хворих. Такі позначення повністю охоплюють людей, бо їх витоками є членування навколишнього світу за природними ознаками. Попри можливість полемічного забарвлення та політичну гостроту, що були притаманні всім названим висловам у минулому або ж яких вони можуть набути в майбутньому, вони, з огляду на свою природну вкоріненість, не можуть безпосередньо переноситися в мову політики.

Натомість у мові історії здебільшого вживаються асиметричні бінарні пари неоднаковим чином протиставлених понять, а три таких понятійних розмежування пар і стануть в подальшому предметом нашого дослідження, а саме: протиставлення між еллінами та варварами, християнами та язичниками і, нарешті, протиставлення між людиною і нікчемою, між надлюдиною і «недо-людиною», які проєктуються на людство в цілому.

Перш ніж детально зупинитися на цих протилежних поняттях і притаманних їм різних способах заперечення, дозволимо собі висловити ще три зауваження методичного характеру, котрі дають змогу точніше окреслити межі постановки нашого питання. Перше зауваження стосується відношення між поняттям та історією, друге — історичного, а третє — структурного аспектів протиставлених понять.

1. Рух в історії завжди відбувається в зонах взаємного розмежування соціальних чи політичних сил, що виявляється і на понятійному рівні. Проте ані соціальна, ані політична історія ніколи не збігаються зі своїм понятійним самовираженням. Адже історія може писатися лише після здійснення критичного аналізу сумісності результатів понятійного узагальнення в минулому з тими реальними висновками, які необхідно в методичному плані отримати, виходячи із цих результатів. А різновиди такої сумісності не знають меж, саму ж її не можна ототожнювати з ідентичністю, інакше будь-яке понятійно чітке джерело саме по собі стало б історією, про пізнання якої йдеться. Взагалі ж співвідношення між мовою та політичним і соціальним комплексними змістами в історії може відрізнитися від того, як це усвідомлюється самими учасниками спілкування.

Своєрідність мови політики полягає в тому, що її поняття хоча й співвідносяться із суспільно релевантними дієвими одиницями, інституціями, групами і т.д. та притаманними їм тенденціями, але не розчиняються в них. Точнісінько так само історія не є сумою всіх здійснених у ній найменувань та позначень, діалогів та дискусій. Вона не розчиняється в поняттях, які були створені для її усвідомлення. Отже, важливо уникати «короткого замикання» між мовою понять і політичною історією. Ця різниця між історією та процесом її осмислення встановлюється та вивчається методикою історичної семантики.

2. Особливо обережний підхід потрібний тоді, коли досліджуються не окремі поняття, а понятійні пари, значимість яких із точки зору світової історії не викликає жодних сумнівів. Звичайно ж можна виходити з того, що жорсткі дуалізми з різними способами протиставлення, насамперед ті, що поділяють усе людство на дві контрастні групи, були й залишатимуться політично дієвим засобом. Однак результати історичних досліджень засвідчують і те, що наступний історичний досвід зумовлює «старіння» всіх досі вживаних глобальних дуалізмів і, отже, спростовує їх. Не слід піддаватися магії гіпнотичної сили, притаманної взаємно протиставленим політичним поняттям, і спо-

кусі такого ж історично дуального «прочитання» та фіксації відносин, що стоять за ними, а часто й породжуються ними. Антитези минулого надто грубі, а тому мало придатні як категорії пізнання в історії. Насамперед неможливо осмислити історичний процес, послуговуючись тими ж протиставленими поняттями, за допомогою яких відбувалося колись його осмислення й емпіричне освоєння самими учасниками цього процесу. Зрештою, такий підхід означав би продовження літопису історії переможців, надто висока, але минуща роль яких зазвичай підкреслюється стилістичними засобами заперечення та применшення ролі підлеглих.

Поняття, що використовуються як антитеза, особливо придатні для «перереформатування» розмаїтої сукупності реальних зв'язків і розшарувань між різноманітними групами, внаслідок якого учасники процесу або стають його сліпими жертвами, або ж — відповідно — взагалі набувають здатності до політичних дій. Розпізнання подібної динаміки вимагає критичного підходу до слововжитку історичного минулого. А тому ми розрізняємо мовне вживання протилежних понять в історичному минулому й семантичні структури, закладені в них і притаманні їм.

3. Наступні міркування не стосуються історичного розвитку, появи та озвучення дуалістичних контрастних понять, їх змін чи історії їх можливого впливу. Звісно жодне історичне дослідження не може обійтися без порушення і врахування таких питань. Однак методичний задум окреслює іншу площину розгляду: дослідження стосуватиметься аргументаційної структури дуалістичних мовних фігур, що будь-коли з'являлися в історії, способу заперечення свого антипода.

Звичайно ж структурний аспект пов'язаний з історичним і навпаки. А тому джерела можуть прочитуватися двояко: як спосіб самовираження певних представлених у них носіїв дій і як мовне втілення певних семантичних структур.

Відмінною ознакою неоднаково протиставлених контрастних понять є те, що «своя» позиція в біномі часто-густо визначається за такими критеріями, наслідком яких може бути лише негативне визначення позиції антипода. У цьому полягає політична ефективність, але водночас і обмеженість у можливостях їх використання для процесу наукового пізнання. Говорячи словами Канта: «...Ділення навпіл корпусу гетерогенних речей взагалі не дає в підсумку якогось певного поняття» (Мет. мор., част. 2, параграф 36, прим.). Щоб розпізнати історично зумовлені поділи в їх мовній асиметрії, необхідно поставити питання

про спільні для них структури, що піддаються виокремленню. Після виникнення на якомусь історичному відрізку понятійні пари «еллін — варвар», «християнин — язичник», «людина — нікчема» приховано виражають певні способи набуття досвіду й певні емпіричні очікування, які в подібній констеляції можуть щоразу зустрічатися й серед інших найменувань та в інших історичних ситуаціях. Антитези, що є предметом дослідження, мають свої власні, але також і спільні структури, які постійно «прориваються» крізь політичний мовний вжиток навіть попри можливі зміни слів чи назв у процесі історії. Структура протиставлених понять залежить не лише від слів, в яких формально втілені понятійні пари. Слова можуть замінюватися, тоді як асиметрична структура аргументації залишається незмінною.

Отже, в плані структури понятійні пари можуть відділятися від свого одноразового акту виникнення та свого колись конкретного контексту: вони можуть переноситися з однієї історичної площини в іншу. Саме це зумовлює історію дієвості та впливу цих понять, у підсумку структурного аналізу можна констатувати, що певні емпіричні растри можуть щоразу застосовуватися й відкривати поле зору для аналогій.

Зрозуміло, що конкретні понятійні пари у процесі історії змінюють свою якість і свій вплив. Відбуваються зсуви у світі досвіду, освоюються нові емпіричні горизонти. Мовні можливості зростають або зникають, старі значення блякнуть або ж приростають новими відтінками, внаслідок чого незворотна хода часу виявляється і у вживанні протиставлених понять, позбавляючи їх своєї абсолютно індивідуальної неповторності.

Ця методична антиномія, що панує у відносинах між історичною неповторністю та структурною повторюваністю мовних фігур, є лише наслідком названого вище висновку про те, що історія ніколи не дорівнює своєму мовному та емпіричному оформленню незалежно від усного чи письмового способу його втілення, але що вона водночас не є незалежною від своїх реалізацій у мові. Отже, наші протиставлені поняття є свідченням як повторюваності, так і нової якості ситуацій, до яких вони відсилають. Утім і самі ці ситуації водночас завжди є чимось іншим, аніж результат їх мовного самоосмислення.

Тому три наступні розділи підлягають певним методичним обмеженням. Неможливо розгорнути перед собою всю сукупність практично неозорого матеріалу, котрий членується і стилістично характеризується протиставленими поняттями. Ставиться завдання розкрити семантичну структуру деяких аси-

метрично протиставлених понять, що вживаються в мові політики, причому в порядку їх слідування в часі. При цьому з'ясується, що структура першої понятійної пари «елліни — варвари» щоразу з'являється в колі інших позначень, що певні моменти другої понятійної пари «християни — язичники» містилися й у першій парі, але до них додалися нові, тоді як протиставлені поняття, які стосуються понятійного поля всього людського загалу, містять у собі як грецькі, так і християнські моменти, але їх водночас неможливо звести ні до першого, ні до другого.

По мірі просування в часі з'являється, зрештою, можливість одночасної появи форм всіх протиставлених понять. Тому сьогодні можна говорити як про паралельне існування протиставлених мовних фігур, так і про «одночасність неодночасностей», що може спостерігатися в одній конкретній понятійній парі внаслідок історичного входження до її складу різних зон досвіду.

У спрощеному вигляді три понятійні пари можна поділити за такими критеріями: у випадку «еллінів — варварів» йдеться, по-перше, про поняття, що взаємно виключають одне одне, а групи, з котрими вони співвідносяться, просторово розмежовані і в реальності. Чужаки, щоправда, оповиті негативним ореолом, але, — що саме по собі є вже історичним досягненням, — визнані як такі. Отже, поняття приписують означуваним ними групам природні константи, котрі, як здається, мало придатні для використання. Однак незабаром таке становище змінюється. Слідом за територіалізацією понять відбувається їх «одуховлення», процес, який поперемінно повторювався і в процесі наступного історичного розвитку.

По-друге, протиставлені поняття співвіднесені між собою і в часовій площині. Те, що у греків існувало лише в зародковому стані, у понятійній парі «християни — язичники» починає відігравати центральну роль. Взаємне відношення пронизане часовою напругою, яка в майбутньому призведе до зрушень, що спонукатимуть до скасування чи відмови на право існування антипода. По мірі темпоралізації протиставлених понять відбуваються зсуви у співвідношенні між простором досвіду та емпіричним горизонтом. Звідси виникає динаміка заперечення чужого, невідома дохристиянській античній добі.

По-третє, спрямованість на людство в цілому зумовлює претензію на універсальність, котра є настільки тотальною, що її не може уникнути ніхто. Якщо все ж виникають протиставлені поняття, одне з яких заперечує існування іншого, то вони завж-

ди позначені ідеологічною забарвленістю, яку поняття, що виникли раніше, мали втратити *per definitionem*. Розмежування між внутрішнім і зовнішнім, притаманне обом першим понятійним парам, зникає, розчиняється в горизонті єдиного людства. Якщо ж воно все ж пробивається на поверхню, то зумовлює важкі наслідки для всіх, хто нині населяє нашу земну кулю.

II. Елліни та варвари

«Варвар» і досі є загальноживаним словом у нейтральній науковій та афективній політичній мові, тоді як його первісно позитивний антипод «еллін» продовжує жити лише як історичний феномен, як конкретне позначення народності¹. Отже, ця класична понятійна пара є власне надбанням історії, однак демонструє й деякі типові риси, які постійно зустрічаються у процесі історії.

Слова існували до своїх полярних протиставлень. При цьому всі, хто не був греком, позначались узагальнюючим найменуванням «варвар» ще до усвідомлення греками своєї спільності й виникнення збірної назви «елліни»². З VI по IV століття до н.е. понятійна пара «еллін — варвар» була універсальною мовною фігурою, що охоплювала всіх людей шляхом їх співвіднесення з двома групами, розділеними в просторі. Ця мовна фігура була асиметричною. Зневага до чужого, незрозумілого відбилася в низці негативних епітетів, що ставили все людство за межами Еллади на щабель нижче. Варвари були не греками, чужаками не лише у формальному сенсі, чуже було затавроване й негативними визначеннями. Вони були боягузами, неотесаними, зажерливими, жорстокими і т.д. Утім кожна така дефініція мала підтверджуватися й відповідним емпіричним доказом: спілкування із заморськими купцями, маса чужоземних рабів, спустошення батьківщини внаслідок вторгнення персів і тому подібний досвід без особливих труднощів піддавався узагальненню і, здавалося, не потребував жодної корекції.

Звичайно ж грецька інтелігенція, наприклад Геродот, була досить розумною, щоб не помітити відхилень від цього стереотипу й відносності поняття «варвар»³. Те ж стосується й Плато-

¹ *R.J. Sattler*, Art. «Barbaren» in: *Grundbegriffe der Geschichte*, Gütersloh 1964, с. 33–35, список літератури.

² *J. Jüthner*, *Hellenen und Barbaren*. Aus der Geschichte des Nationalbewusstseins, Leipzig 1923, с. 1–13.

³ *Her. 2. 158*, із цього ж питання див.: *J. Jüthner*, там само, с. 14.

на, який виступив із критикою незбалансованості цієї понятійної пари, позаяк у ній зяяла величезна розколина між видовим визначенням і критерієм поділу⁴. Назва народу — елліни — стала поняттям, протиставленим усім іншим, відмінним між собою народам, підведеним під збірне звуконаслідувальне найменування. Семантичне коріння асиметрії криється таким чином у самовпевненому протиставленні власної та видової назв.

Звісно ж греки могли зіслатися на своєрідність своєї спільноти, котрої бракувало чужоземцям: заснування *поліса*, цієї своєрідної форми громадянського устрою, котра була антиподом східної монархії, фізичне та духовне виховання, мова й культура, оракули та культові свята, на які сходилися елліни у всьому своєму розмаїтті й на які не допускалися варвари. Отже, існували сфери, які, здавалося, зміцнювали позитивне значення еллінів як витончених, освічених, вільних громадян. Те, наскільки «поварварськи» елліни насправді обходилися один з одним, де їх самооцінка була слушною, а де — розходилася з дійсністю чи була бажаним або уявним ідеалом, показано у працях Якоба Буркгардта, сповнених стриманої симпатії⁵.

Незалежно від сумісності чи несумісності дуалістичних суджень понятійна пара набула семантичної структури, яка рівним чином і вивільняла, і обмежувала політичний досвід та очікування. Про це свідчать аргументи, за допомогою яких намагалися перекрити перепад між обома поняттями. Платон із притаманною йому серйозністю, але, звичайно ж, і з провокаційним умислом звів протиставлення до природних чинників. *Physei* (природні) елліни є окремим родом, що вироджується по мірі змішування з варварами⁶. Із цієї вкоріненої у природі дефініції він робить політичний висновок про те, що будь-яка суперечка поміж греками є сваркою між братами, громадянською війною — *stasis* (розбрат) — хворобливим проявом. Натомість війна проти варварів — *polemos* (війна) — за своєю природою є справедливою. Воєнні дії між греками потрібно було вести в помірних формах і з мінімальним використанням сил, а метою війни проти варварів мало бути їх знищення⁷. Так за допомогою асиметричного дуалізму мав бути створений внутрішній політичний простір, відгороджений від решти зовнішнього світу.

⁴ *Plat.*, *polit.* 262 A.

⁵ *J. Burckhardt*, *Griechische Kulturgeschichte*, ed. *R. Marx*, Stuttgart 1939, Bd. 1, с. 284 і далі, *Platon*, *rep.* 471 B–E.

⁶ *Plat.* *Menex* 245 C.

⁷ *Plat.* *Menex* 242 G., *rep.* 269 B.

Арістотель надав цьому принципу ще більшої гостроти, вбачаючи у варварах створених самою природою рабів, а в греках оптимальне поєднання сили та розуму, яке в разі створення ними однієї — єдиної *politeia* (держави) наділяє їх спроможністю до владарювання над усіма варварами⁸. Він схвально цитував вірш Евріпіда про те, що греки покликані панувати над варварами, а не навпаки, бо варвари від природи є слугами.

Цей вислів допускав розширене прочитання — як заклик до підкорення персів Александром, однак він міг використовуватися і для «внутрішніх» потреб. Таким чином, Арістотель використав поділ між внутрішнім і зовнішнім, котрий на перших порах надавав просторового виміру протиставленню між елітами й варварами, для обґрунтування внутрішнього панівного устрою. Протиставлені поняття у прихованій формі позначають перепади в політичній панівній ієрархії зверху донизу. Варвари з їх, як вважалося, твариноподібними природними нахилами⁹ в межах полісу годилися лише для виконання функцій батрака чи раба. Ті ж варварські самотутні риси, котрі на Сході, де вони переважали, зумовили тиранію, у внутрішньому просторі громадянської общини уможлилювали панування вільних елітів над самими собою¹⁰. Отже, природа настільки розділила елітів і варварів, що їх розрізнення сприяє обґрунтуванню як внутрішнього устрою, так і політики по відношенню до зовнішнього світу. Якщо Платон волів відвернути громадянські війни від Еллади в напрямку Сходу, то в Арістотеля асиметрія протиставлених понять забезпечує примат елітських громадян в усіх напрямках: донизу і вгору.

Втім все ж не варто перебільшувати зведення протиставлення до *physis* (природи), що ділить людство на дві нерівні й нерівноцінні частини, як елітський аргумент. Подібні умовиводи можна, якщо хочете, інтерпретувати як самоутвердження з метою захисту. Таке критичне у плані ідеології бачення підтверджується в текстах Платона¹¹ й Арістотеля¹², які дотримувалися дещо диференційованіших поглядів щодо варварів. Не всі варвари вписуються в пари протиставлених понять, отриманих дуалістичним методом. Арістотелеві нелегко було спростувати

⁸ *Arist. pol.* 1252 B, 1327 B.

⁹ *Arist. NE* 1145 A.

¹⁰ *Arist. pol.* 1252 B, 1285 A, 1329 A, 1330 A.

¹¹ *Platon, polit.* 262 A.

¹² *Arist. pol.* 1254 B, 1237 B.

ня аргументу софістів¹³, згідно з яким усі — елліни, варвари та раби — від природи є рівними, а відрізняються лише внаслідок закону та своєї діяльності. Відповідні фізичні чи духовні якості, якими наділялися вільні громадяни й раби, далеко не завжди відповідали їхнім справжнім якостям або тій позиції, яку вони посідали¹⁴, — що заклало аргументаційну основу для мовних зворотів типу «благородних язичників» або «нордичної душі в східному тілі».

Протириччя між еллінами та варварами, вкорінене у природі, ймовірно з моменту свого виникнення, було позначене етноцентричними засадами, котрі по мірі зростаючого самоусвідомлення грецької спільноти набували стилістичного забарвлення неповторності та абстрактного узагальнюючого характеру. Таке бачення позначене неабиякими суб'єктивними вподобаннями. Принаймні зведення всього людства до двох видів, які хоча й виключають один одного, але створені самою природою, не було позбавлене й політично дієвої семантичної функції. Чужинці, хоча й у зневажливій формі, таким чином визнавалися як щось якісно чуже. У межах полісу пан і раб пов'язувалися між собою і як люди навіть були здатні на дружбу¹⁵. По той бік існували варвари, уклад життя яких був позначений впливом природи та клімату, внаслідок чого сформувався інший тип людини. Така форма пов'язування політичного поняття з об'єктивною природною реальністю не давала змоги скасовувати чи видозмінювати його. У сталому характері поняття та світу людей, який воно охоплювало, втілилися основа й межі можливостей політичного досвіду.

У цьому сенсі вся наступна історія пронизана такими спрощеними дуальними «шифрами», якими користувалися представники етнічних, станових, національних чи державних сил. З усвідомленням своєї квазі-природної іншоякісності, порівняно з чужинцями чи підданими, вони миряться — хоча й з відчуттям зневаги — із фактом їх існування, або ж використовують його для того, щоб підкреслити власне вигідне становище. Для новітнього періоду характерний приклад Буленвілля чи Гобіно, в основу вчення яких покладено статичні природні величини¹⁶,

¹³ J. Jüthner, там же, с. 16.

¹⁴ Arist. pol. 1255 A B.

¹⁵ Arist. NE, 1161 B.

¹⁶ Поп. добірку прикладів у кн.: A. Rüstow, Ortsbestimmung der Gegenwart, Erlenbach-Zürich 1950, Bd. I, с. 84 і далі.

тоді як наслідки начебто біологічної расової теорії націонал-соціалістів виявилися набагато далекосяжнішими. У цьому зв'язку можна пригадати й слова Гарольда Ніколсона¹⁷, який не без іронії підозрює французького статс-секретаря в тому, що *«попри яскраво виражену тенденцію франкофільства..., глибоко всередині він є інтернаціоналістом, бо все ж визнав за іншими країнами, незважаючи на їх варварство, право на існування»*.

Однак грекам був відомий і ще один аргумент, який ставив до деякої міри під сумнів такий природно зумовлений поділ навпіл. Він теж був покликаний обґрунтувати переваги греків, однак виконував допоміжну функцію, бо лишався теоретично невмотивованим. Фуکیدід, Платон та Арістотель неодноразово порівнюють перепад, що існує в культурному розвитку між еллінами та варварами, з тим, що існувало раніше, коли такі назви взагалі ще не були відомі¹⁸. Тоді елліни ще поділяли простоту та грубість варварських традицій і звичаїв: наприклад, виходити на змагання в одязі, носити зброю в умовах «миру» та займатися піратством, купувати жінок, писати незграбним стилем, віддавати перевагу в судовому процесі звинуваченню, добровільно обирати правителів із необмеженою владою, вести обмінну торгівлю без грошей. Тепер така поведінка у зв'язку із ростом цивілізації та поділом праці була неприпустимою. *«Тому й на багатьох інших прикладах можна було б показати, як древні елліни колись жили за тими ж звичаями, що й нинішні варвари»*¹⁹.

Отже, дуалізм, як ми сказали б сьогодні, опиняється в полі історичної перспективи. В існуючій одночасності еллінів і варварів слід бачити неодночасність їх ступенів культурного розвитку. Час набуває сили аргументу стосовно звичок, що міняються разом із ним. Отже, політичне та культурне порівняння отримало не лише писемну фіксацію у формі антитези, воно було осмислене й з історичної точки зору. Якщо ж відмінність, яку вдалося усвідомити шляхом звернення до витоків, згодом знову почала ув'язуватися із *physis*, а не поступально поєднуватися з відкритим майбутнім, то причиною цього був досить сильний прийом аргументації, яким послуговувалися греки, і який

¹⁷ H. Nicolson, Die Herren der Welt privat, Frankfurt 1933 (в перекл. нім. мовою), с. 174.

¹⁸ Thuk. 1,3., Plat. rep. 452 D, Arist. pol. 1257 A, 1268 B, 1269 A, 1295 A.

¹⁹ Thuk. 1, 6 у перекл. нім. мовою: G.P. Landmann, Zürich und Stuttgart 1960, с. 26.

пізніше став залюбки використовуватися й іншими²⁰. Але насамперед зберігало свою дієвість порівняння в часі з минулим.

Для Якоба Буркгардта «справжня відмінність, яка вирішальним чином відділяла варварство від культури», полягала у відповіді на питання: «Де та точка, в якій минуле і теперішнє наповнюються життям, тобто стають об'єктом відмінного порівняння. Де закінчується гола та позбавлена історії дійсність?»²¹ Це не означає, що Буркгардт запозичив грецькі критерії з точки зору змісту й застосував їх, скажімо, до «варварів-египтян», яких він як народ, свідомий своєї історії, ставить на чільне місце. Ні, Буркгардт запозичив лише грецький аргументативний потенціал. У підході греків, який взагалі передбачав необхідність історичних порівнянь, він побачив надійний критерій відмежування від варварства, як рецидиву історичного безпам'ятства²². Обидва автори на рівні вищої абстракції — вони вели мову не про еллінів і варварів, а про культуру й варварство — використовували одне й теж міркування, яке відкрило перед спостережливими греками історичну перспективу. Альтернатива варварству виводилася таким чином не лише із фізичних чи просторових передумов, а й з минулого, не втрачаючи при цьому свого асиметричного характеру універсальної альтернативи.

Напруга між крайніми полюсами понятійної пари, що тлумачаться *physis*, в процесі швидкоплинної грецької історії звісно ж поступово спадала. Вже Діоген знехтував еллінською антитезою, називаючи себе *apolis, aoikos, patridos esterämenos* (людина без громадянства, бездомна, позбавлена вітчизни) й не перетворюючись при цьому на нееллінського варвара. Він сформулював універсальне поняття космополіта, яке мало подолати традиційне межування навпіл²³. Антитеза помітно втратила свою

²⁰ Пор.: *Cic. rep.* 1, 58.

²¹ *J. Burckhardt, Historische Fragmente*, ed. *W. Kaegi*, Stuttgart und Berlin 1942, с. 4. із застереженнями щодо вживання цих слів, бо поняття є надто хисткими. Зрештою, вживання чи невживання слова (варварство) залежить від міцних нервів.

²² *E. Troeltsch, Der Historismus und seine Probleme*, Neudruck Aalen 1961.

²³ *Diog. Laert.* 6, 38. Критичні зауваження із цього приводу див.: *W.W. Tarn, Alexander the Great and the Unity of Mankind*, Proceedings of the British Academy, 1933, Bd. 19, с. 125. На думку автора, заперечення в Діогена — на відміну від звичних тлумачень — ще не має на меті широкої єдності. *Kosmopolit is a horrible word, which he (Diogenes) coined and which was not used again for centuries* (Космополіт — це жахливе слово, яке він (Діоген) вигадав і яке після того століттями не вживалося).

очевидність після того, як Александр силою змусив еллінів і варварів до злиття. Людство та його політична організація, здавалося, принаймні приблизно досягли відповідності між собою спочатку за правління Александра, а потім — за часів Римської імперії.

На тлі нової єдності та її ментального оформлення як *homonoia* (спільна свідомість), а пізніше — *concordia* (згода) всіх людей колишня пара протиставлених понять збереглася, змінилося лише її наповнення, причому це не означало відмови від застосування тих же слів для подальшого поділу всього людства на еллінів і варварів²⁴. Цей, досі переважно просторовий, поділ знайшов своє застосування як універсальний критерій відмежування в чисто горизонтальній площині: «елліном» стала кожна освічена людина, грек чи не грек, головне, щоб вона вміла говорити правильною грецькою мовою, решта людей були варварами. Нова антитеза освіченості черпалася не з природи, а тому відбулася «денатуралізація» понять, а їх зміст позбувся будь-якого просторового зв'язку. Вживання слів набуло функціональної динаміки. Критерій освіченості міг переноситися з одного об'єкта на інший, а тому й вислів «еллін» почав поширюватися на нові групи людей. Пряма політична функція дуалізму була втрачена, з тієї пори він починає слугувати засобом непрямого забезпечення чільної соціальної ролі освічених еллінських прошарків усупереч смуті правління нащадків Александра та римському засиллю.

Зручна антитеза освіченого елліна та неотесаного варвара могла підсвідомо використовуватися й у протилежному значенні у традиції, яка час від часу впливає на поверхню й особливо культивується циніками²⁵. Поняття «варвар» у таких випадках було позитивно протиставленою величиною культові освіти та його наслідкам. Близька до природи і далека від цивілізації, проста і справжня людина наділялась утопічними ідилічними рисами: ланки антитези помінялися місцями, стали інакше вживатися зі знаком «мінус» або «плюс». Таким чином, асиметрія в межах простору досвіду збереглася, просто протилежне поняття набуло функціональної вагомості з точки зору критики і самокритики.

²⁴ *Jüthner*, там же, с. 34 і далі.

²⁵ *J. Burckhardt*, *Griechische Kulturgeschichte*, Stuttgart 1939, Bd. 1, с. 296. *Jüthner*, там же, с. 55.

У цьому сенсі мовна фігура не втратила здатності до вживання в історії із заміною найменувань. Ми не вдаємося до дослідження таких аналогій, лише нагадаємо про «благородного язичника»²⁶, яким у добу хрестових походів вшановується не лише християнський лицар, або ж *bon sauvage* (добрий дикун)²⁷, яким єзуїти та просвітники ставили під сумнів своє вітчизняне станове суспільство. Доки існують політичні сили, рухи, схильні до стилізації своєї самосвідомості, доти й продовжує жити ця асиметрична мовна фігура, а разом із нею — поняття «варвар», що постійно може набувати нового, зокрема й позитивного, наповнення.

Навіть стоїки, які невтомно критикували аристотелівське протиставлення еллінів і варварів як протиприродне й проводили паралель між спільнотою людей у громадянському суспільстві з одним правителем та космічним порядком, навіть вони не відмовлялися від антитези, яка гарантувала їм свою власну позицію, відмінну від становища решти людства. Так, Плутарх відхиляв навіть звичаї й мову як випадкові критерії розмежування і, водночас, називав чесноти еллінською, а ницість варварською ознаками²⁸. Звичайно подібний моралізаторський слововжиток втрачає притаманну йому систематизуючу силу.

Тим часом у стоїків з'являються й інші, показові для їх учення бінарні формули, які необхідно згадати з огляду на їхню майбутню близькість до християнства, а також до універсальних доктрин людства. Попри свій суворий моральний дуалізм²⁹, що призвів до виникнення асиметричних понять, близьких до еллінського слововжитку, в якому побутували освічені — греки та неосвічені — варвари³⁰ (досить згадати Хризиппа з його протиставленням *spoudaioi-phaulo* (вчені — невігласи)³¹, у стоїків знаходимо щось подібне до вчення про два царства з тією лише різницею, що їх співвіднесеність не ґрунтується на взаємному запереченні.

Стоїки вважали космос, пронизаний силою *logos* (слово, розум, порядок), своєю батьківщиною, населеною всіма людьми:

²⁶ H. Naumann, *Der edle und der wilde Heide*, in: *Festgabe Gustav Ehrismann*, Berlin-Leipzig 1925. с. 80–101.

²⁷ R. Gonnard, *La légende du bon sauvage*, Paris 1946.

²⁸ *Plut. Mor.* 329 D — полеміка проти Аристотеля: *Arist. pol.* 1254 B.

²⁹ M. Pohlenz, *Die Stoa*, Göttingen 1948, Bd. 1, с. 153 і далі.

³⁰ *Diod.* 2, 6–8.

³¹ *Tarn.* там са́мо, с. 135 і далі.

вільними та рабами, еллінами й вихідцями зі Сходу, так само як і богами та зірками. У цей космополіс вплітались і політичні одиниці, причому стоїки ніколи не ототожнювали вищій устрій з устроєм емпіричним³². Організація земних держав у мегалополіс, космополіс описувалася з одним застереженням, із наголошенням на уявній подібності — *mimesis*³³, щоб зменшити відмінність між розумом і досвідом, не руйнуючи її. Космічний закон, що є серцевиною вчення стоїків, і слідування якому в житті було завданням розуму, є визначальним і для зовнішніх законів людського суспільства. Спалахуючі в дійсності заворушення, громадянські війни, попри розруху, яку вони щоразу спричиняють, залишаються часткою того вищого устрою, який постійно рухається до свого самовдосконалення. Пояснення напруги між космічним розумом і політичними конфліктними ситуаціями було для стоїків постійним викликом, у контексті якого розвивалася їхня філософія. На противагу пізнішому вченню Августина про два царства³⁴, універсальний світ був породженням ментальних можливостей, а також емпіричної перспективи еллінів та їхніх послідовників-римлян із притаманним їм космологічним мисленням. З точки зору їхнього Logos слід було послідовно вибудовувати світ щабель за щаблем від *familia* (сім'я, родина) та *urbs* (місто) й аж до *orbis* (світ)³⁵.

У цьому емпіричному просторі кардинальні бінарні формули стоїків, попри те, що стосувалися практично усього людства, мали дещо іншу функцію, ніж протиставлення між «еллінами» та «варварами» або «християнами» та «язичниками». Людина могла бути водночас громадянином, тоді як християнин ніколи не міг бути водночас язичником, а еллін — варваром. «*Duas res publicas animo cjmplectamur, alteram magnam et vere publicam, quae dii atque homines continentur... alteram cui nos adscripsit conditio nascend*» («Душа охоплює дві республіки: великий та істинний народ, до якого належать боги, а також люди; та іншу, до якої

³² J. Bidez, *La cité du monde et la cité du soleil chez les Stoiciens*, Paris 1932. М. Hammond, *City-state and world-state in Greek and Roman political philosophy until Augustus*, Harvard 1951.

³³ *Stobaios*, floril. 4, 7, 61. цит. за: Tarn, там же, с. 128; M. Manilii, *Astronomicon*, ed. A.E. Housman, London 1903–1930, 5 Bde., Bd. 5, с. 733 і далі; *Diodor Sic.* 1, 1, 3; *Epikt.* Diatribai 2, 5, 4 (zur *mimesis*).

³⁴ E. Gilson, *Les metamorphoses de la cité de Dieu*, Louvain und Paris 1952.

³⁵ Cicero, off. I, с. 53 і далі; пор.: J. Vogt, *Orbis Romanus, Zur Terminologie des römischen Imperialismus*, Tübingen 1929.

нас приписує умова народження»). Першою батьківщиною, твердить Сенека³⁶, є космос, другою — те середовище, в якому ти випадково народився. «*Quidam eodem tempore utriusque rei publicae dant operam, majori minorique, quidam tantum minori quidam tantum majori. Huic majori rei publicae et in otio deservire possumus, immo vere nescio an in otio melius...*» («Хтось одночасно діє для обох республік — великої та малої; хтось — лише для малої, хтось — лише для великої. Тій великій республіці можна служити й на дозвіллі, але насправді не знаю, чи на дозвіллі краще»).

Тут ідеться не про поняття, що взаємно виключають одне одне, а про ті з них, різнопорядкові комплементарні, котрі покликані узгодити політичні завдання в конкретній дійсності із загальним філософським досвідом. Цей стилістичний двочлен побудовано не на запереченні.

Те ж стосується й Марка Аврелія³⁷, батьківщиною якого в постаті Антонія був Рим, а в постаті людини — космос, причому він ніколи не намагався гармонізувати обидва устрої, скажімо, шляхом надання прав громадянина всім підданам. Епіктет теж усвідомлює себе громадянином двох *poleis*, частиною космосу, до якого належать люди та боги, і членом політичної спільноти, котру він вважає зліпком космічного поліса³⁸. Одне в образній формі відсилає до іншого, хоча всеосяжний поліс ховає в собі ті закони розуму, жити за якими набагато важливіше, аніж перейматися дріб'язковими проблемами повсякденного міського життя. Хоча імператор захищає зовнішній мир, шлях до миру із собою пролягає через внутрішній світ людини³⁹.

Таким і подібним до них дуалізмам часів пізньої, віддаленої від політики школи стоїків притаманна тональність, відлуння якої знаходимо в антитезі «християнин — язичник»⁴⁰. Однак жоден досвід будь-якої епохи, жодна подібність почерку мови стоїків та християнської мови не може спростувати той факт, що в цьому випадку йдеться про різні понятійні пари. Стоїки не

³⁶ Seneca, ad Serenum de otio c. 31.

³⁷ Marc Aurel, Comm. 6, 44, пор. також: с. 3, 11.

³⁸ Epikt. Diatr. 2, 5, 4.

³⁹ Там само, с. 3, 13.

⁴⁰ U. Duchrow, Christenheit und Weltverantwortung, Traditionsgeschichte und systematische Struktur der Zweireichelehre, Stuttgart 1970, с. 59 і далі. Пор. також вислів Тертуліана: римляни, тобто не-християни (apol. 35, 9) та інтерпретацію в пр.: H. von Campenhausen, Lateinische Kirchenväter, Stuttgart 1960, с. 21 і далі.

сприймали наперед заданий космосом устрій як полярну протилежність світові політики, поняття, сформульовані дуалістичним шляхом, мали тільки унаочнити існуючу між ними напругу, примирити з нею свідомість, щоб, зрештою, надати їй іррелевантності. І попри всі спроби християнства, що пристосовувалося до внутрішнього оточення, послуговуватись такими аргументами, щоб виправдати свого Бога, осмислення світу крізь призму вчення апостола Павла і Августина зумовило виникнення рядів, побудованих на запереченні, за допомогою яких можна було поставити під сумнів усе, що досі було напрацьоване стоїками.

Задовго до цього протиставлення «еллін — варвар» поблякло, його гострота стала відноснішою. Це відбулося тоді, коли із приходом спочатку римлян, а потім і християн у Середземноморському регіоні розпочався *tertium genus* (третій під)⁴¹. Ще Цицерон наголошував на тому, що розрізнення між *graeci* та *barbari* є чисто номінальним і ні про що не говорить, або ж є похідним від звичаїв і моралі, але в такому разі римляни і греки теж однакові⁴². Усталилася тріада: римляни, елліни та варвари⁴³. Варвари знову опинилися за межами імперії, що могли асоціюватися з добре відомою *oikumene* (ойкуменою — світом, всесвітом). Саме в ній пізніше знову з'являються германці й чужоземні вояки, яких називали *barbari* (варвари, бородати), і які пишалися цією назвою.

Цей ланцюг відтоді можна продовжувати далі, аж до доби середньовіччя з його варварськими племенами сарацинів, аварців, угрів, слов'ян, турків і до новітньої епохи з її імперськими чи імперіалістичними ідеологіями. Мовна фігура зберігалася доти, доки існувала можливість заміщення вакантного негативного полюса варвара чи варварства, щоб за допомогою прийому заперечення відтінити й відмежувати свою власну позицію або ж претензійно розширити її.

III. Християни та язичники

Із приходом християн у світову історію Середземномор'я була втрачена гармонія існуючих досі позначень. Попри те, що у християнах бачили «варварську» секту, вони не вписувалися в протиставлення «еллін — варвар». Адже серед них були вихідці

⁴¹ *Tertullian*, ad. nat. 1, 8. Цит. за: *Jüthner*, зазн. праця, с. 145, 93.

⁴² *Cic. rep.* 1, 58.

⁴³ *Jüthner*, зазн. пр., с. 60 і далі.

з обох таборів. Утім смисл цієї антитези, що дісталася людству у спадок, був спростований не лише новою релігією, семантична структура протиставлених понять, створених християнами, теж виявилася новою.

У горизонті очікувань близького пришествя Судного Дня апостольських общин спочатку не існувало поняття «християнин», котре підкреслювало б неможливість їх зіставлення з римлянами, еллінами чи юдеями, це найменування було запроваджене в їх середовище ззовні (Arg. 11, 26), до того ж, спочатку було відсутнім і збірне поняття язичників як нехристиян. На перших порах і далі вживалися наявні бінарні формули або протиставлені поняття, які були тільки інакше співвіднесені між собою. У мовному вжитку місії апостола Павла не йдеться більше про поняття, що ділять чи розмежовують, а про збірні найменування для «всіх людей» (1, Tim. 2,4; Röm. 5, 18), до яких він звертається з посланням.

Так, Павло за юдейською традицією, групує людей на обрізаних і необрізаних, і звертається рівним чином і до тих, і до тих (Gal. 2, 7). Або ж, слідуючи еллінському баченню, він поділяє людей на греків і варварів, — котрих Лютер визначив німецькою мовою як *не-греків* — на освічених та неосвічених і вбачає своє покликання у служінні всім (Röm. 1, 14). Або ж він звертається ще до однієї мовної формули, об'єднуючи всіх людей під назвами «елліни» та «юдеї», причому замість поняття «елліни» він охоче вживав *ethnai* (народи, язичники), тобто найменування народів, існуючих поряд з єврейським — *laos* (народ, мир). Звернення завжди адресовані всім людям, відмінність між якими згладжується, щоб прокласти шлях від «єврейських християн» до «християн-язичників»⁴⁴. Юдеї та елліни є різними адресатами послання, однак вони не відрізняються між собою з точки зору тієї альтернативи, що пропонується їм християнством.

Джерелом справжньої антитези є істинна віра, коли, скажімо, Павло розділяє «еретичну» общину на віруючих і невіруючих (I. Кор. 14, 22), і коли він іде ще на один крок далі й запроваджує розділ як істинний критерій віри: «*Nam oportet et haereses esse, ut et qui probati sunt, manifesti fiant in vobis*» («бо мусять бути у вас єреси, щоб виявилися випробувані між вами») (I. Кор. 11, 19). З точки зору щирої готовності до сприйняття Послання Христа вибудовувався той негативний ланцюжок, який, зрештою, почав вживатися для позначення всіх невіруючих, що ста-

⁴⁴ H. Conzelmann, Art.: «Heidenchristentum» in RGG 3. Aufl. Tübingen 1959, Bd. 3, с. 128–141.

ли бранцями *asebeia* (безбожність) чи *adikia* (несправедливість) (Röm. 1, 18). Юдеї та елліни рівним чином впадають у гріх (Röm. 3, 9). Як сказав Карл Барт: «Той, хто каже: людство, — говорить про неврятоване людство⁴⁵».

І все ж ця фігура, побудована на протиставленні, що завдячує своєю появою вірі, все ще могла звисним чином передаватися залишеними у спадок позначеннями. Проте Павло йде ще далі у вживанні протиставлених понять, котрі — завдяки можливості осягнути все людство, сприяли обґрунтуванню його місії. Він створює на їх основі, — збагачуючи їх апокаліптичним духом, — мовний парадокс, щоб описати ту виняткову претензію, котра згодом стала одним із чинників емпірично спроможної антитези «християнин — язичник».

Павло навмисне зіштовхує те, що не піддається порівнянню, щоб через заперечення світу, даного нам у відчуттях, зробити подією, здавалося б, неймовірне. У Kol. 3, 11 та Gal. 3, 28 взагалі заперечуються всі побутуючі двочлени, всі протиставлені поняття, котрі приховано проєктуються на всю спільноту людей: віра у Христа урівнює всіх: еллінів і варварів, обрізаних і необрізаних, варварів і скіфів, вільних і слуг, чоловіка й жінку⁴⁶. Всі позиції та протиставлення між людьми, народами, станами, статями та релігіями втрачають свій зміст з огляду на Спасіння, що дарується Христом. Заперечення Павла набагато радикальніше, аніж те, що досі було сказане про нього. Мовна антитеза між християнами та всіма людьми не є асиметричною, вона радше означає нехтування асиметрією, щоб утвердити впевненість у спасінні. Протиріччя між людством, з одного боку, та хрещеними, з другого, — також не піддається й квантифікації, як це було у випадку попередніх понять, тут радше слід говорити про ефект подвоєння однієї й тієї ж групи, що є об'єктом співвіднесення. Кожна людина повинна стати християнином, щоб уникнути вічного прокляття.

Двояка формула Павла: тут — сукупність людей, там — ті, кому дарована свобода Христом, допускала лише одне розв'язання, щоб уникнути існуючого парадокса. Антитеза мала набути часової протяжності, темпорального характеру. Христос, точніше той, хто живе у Христі, це нова людина, що скинула із себе оболонку людини старої (Kol. 3, 9. Eph. 4, 24). У такому разі су-

⁴⁵ Karl Barth, *Der Römerbrief*, Zürich 1954, 5. Aufl., с. 19.

⁴⁶ Пор. також непарадоксальний з точки зору мови зворот, який стосується того ж змісту в: I Кор. 12, 13. Викладеною тут думкою я завдячую виступові у процесі дискусії Якоба Таубера.

купність усіх людей, що жили досі, per negationem може бути зіставлена з потенційною спільнотою християнських людей. «*Charitas enim Christi urget nos aestimantes hoc, quoniam si unus pro omnibus mortuus est, ergo omnes mortui sunt... Si qua ergo in Christo nova creatura, vetera transierunt: ecce facta sunt omnia nova*» («Бо любов до Христа спонукає в нас цю думку: Коли один умер за всіх, то всі вмерли... Тому, коли хтось у Христі, той — нове створіння. Старе минуло, настало нове») (2 Кор. 5.14 і далі).

Заперечення Павла тепер слід трактувати не у просторовому, а насамперед у часовому сенсі⁴⁷. На відміну від грецької перспективи минулого, котра виводила пануюче тоді протиставлення «еллін — варвар» лише орієнтуючись від історії, структура антитези Павла сама породжується часовою напругою. Всі будь-коли існуючі народи, елліни, *ethnai, gentes*, котрі у звертаннях християн стають «язичниками», *gentiles, pagani*, самі по собі уособлюють минуле. Через смерть Христа майбутнє належить християнам. Із ним гряде новий світ.

Ця часова імплікація є відмінною рисою дуалістичної пари Павла порівняно з усіма іншими досі названими парами. Протиставлені величини вже з огляду на сам підхід не співвідносні територіально, як це було на перших порах у випадку понятійної пари «еллін — варвар». Так само є неможливим і порівняльне прочитання цього протиставлення, на що власне могла навести антитеза між освіченими й неосвіченими, що лягла згодом в основу розуміння того, хто є варваром, а хто елліном. До того ж бінарне протиставлення, сформульоване Павлом, не може трактуватися у розширювальному, всеосяжному чи конкретно-спеціальному значенні, тобто позбавлене властивості, притаманної протиставленню стоїків «людина — громадянин».

Наступна історія свідчить, що саме ці три відмінних між собою емпіричні растри мовних антитез постійно пробиваються на поверхню. Ними пронизані й ті антитези, котрі позначені поняттям християнина в розумінні Павла. По мірі інституціоналізації церкви, зростання моралізаторського духу її вчень, ієрархізації її інстанцій, дисциплінування віруючих — дедалі важче втримувати та обґрунтовувати спроможність парадокса Павла. З'являються позиції, що відхиляються від цього руслу, в рамках яких можуть створюватися нові заперечення шляхом звертання до старих мовних можливостей.

⁴⁷ R. Bultmann, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, Zürich 1949, с. 200 і далі.

Як тільки духовне поняття християнин набуло зворотного зв'язку із зримою матеріальною церквою, з'являється можливість територіального прив'язування протиставлення «християнин — язичник». Це стосується в рівній мірі і церковно-імперської теології Костянтина, й доби хрестових походів. Або ж відношення християн до світу, що продовжував існувати, попри пророкування його краху, зазнавало настільки глибокого одуховлення, що з'являлася можливість застосування моделі стоїків, побудованої на антитезі «внутрішнє — зовнішнє», як це, зокрема, подибуємо в деяких князівських літописах⁴⁸. Можна було залишатися християнином, не перестаючи бути при цьому еліном чи варваром, франком чи римлянином, королем чи селянином, вільним чи рабом, чоловіком чи жінкою. Шанс на виживання для парадокса Павла крився саме в такому територіальному чи духовному його «переформатуванні».

Прикметною для цієї подвійності, двосторонності, що виринала на поверхню, щоразу по-новому осмислювалася й по-новому співвідносилася між собою, була амбівалентність самого поняття *christianitas*. Воно позначало як дієву спільноту віруючих («християнський люд»), так і змістовний обсяг та суть віри («християнство»), не пов'язані територіальними чи інституціональними ознаками⁴⁹.

Однак при цьому неодмінно зберігається часова імплікація всіх понятійних пар, створених у рамках християнства, що стає вирішальним чинником усієї наступної історії. Перебування в постійному полі зору майбутнього Страшного Суду, котрий принесе остаточне розмежування, є тим незмінним принципом членування всіх протиставлених понять, створених «християнином».

Окрім того, здатність до постійних змін антитези «світ людей — християнство» зумовлена ще й притаманною їй часовою напругою. Розростання в часі по лінії «старий світ — новий світ» всупереч і завдяки своїй земній недовідності робить вислови Павла особливо зручними та гнучкими. Вони можуть пристосовуватися до будь-якого становища, не втрачаючи при цьому своєї дієвості.

⁴⁸ *H. Kantorowicz*, *The King's two bodies. A study in mediaeval political theory*, Princeton 1957. *W. Berges*, *Der Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Leipzig 1938.

⁴⁹ *J. Rupp*, *L'idée de Chrétienté dans la pensée pontificale des origines à Innocent III*, Paris 1939. *D. Hay*, *Europe, The emergence of an idea*, Edinburgh 1957.

Продемонструємо сказане на прикладі деяких мовних зворотів, що зустрічаються в ході історії.

Християнський народ — або ж за словами Тертуліана «*gens totius orbis*» («люди всього світу») — у своїх сподіваннях на порятунок і впевненості у Спасінні звертався якраз до світу, в якому панували нехристияни, і який, щоправда, мав зазнати перетворення. А тому всі, хто населяв землю, неминуче мали відноситися до категорій, що взаємно виключали одна одну. Своєрідним мірилом бачення християн, яке поступово утверджувалося в їхній свідомості, була зміна полюсів у існуючих досі протиставлених парах понять. Так, еллін стає політеїстом, яким він міг бути завжди, і взагалі — язичником. Назва народу й поняття освіченості зазнає зрештою, як це і було закладено ще у вченні Павла, — попри можливість подальшого вживання цього семантичного сегмента — теологізації та стає антиподом поняття «християнин». «Еллін» за своїм смислом стає співвідносним з *apistos, paganus, gentilis* (невірний, язичнику); «*hellenismos*» означає тоді «язичництво», «*hellenizein*» — «язичницький спосіб мислення⁵⁰». Внаслідок такої зміни позиції слова колись християнізовані елліни Константинополя теж змушені були перейменувати себе: вони стали *rhomaioi* (римляни), тим, проти чого боролися протягом століть. Лише таким чином їм як християнським громадянам вдалося поєднати легітимну назву Римської імперії з претензією на Спасіння церкви. Перемога нової антитези проявилася ще й у тому, що в IV столітті могла спостерігатися навіть конвергенція понять «еллін» і «варвар». Як народи, що поклонялися багатьом богам, вони потрапляли в один ряд по той і по цей боки розподільної межі.

Звичайно з огляду на наявність існуючих і надалі в дійсності, лише теологічно визначених груп людей, необхідно було здійснити часову класифікацію їх просторової протиставленості таким чином, щоб забезпечити перемогу християнства ще до її приходу. Це засвідчується й надалі побутуючою тріадою, що аж до епохи пізнього середньовіччя охоплювала все людство: християни — юдеї — язичники⁵¹. Власне вона залишається біномом, котрий набуває лише різних часових розгалужень. Віра у Бога-творця та спільний Старий Завіт об'єднують юдеїв і християн:

⁵⁰ *Jüthner*, зазн. пр., с. 87–121 із численними різноманітними прикладами.

⁵¹ *S. Stein*, *Die Ungläubigen in der mittelhochdeutschen Literatur von 1050 bis 1250*, Diss. Heidelberg 1932, Neudruck Darmstadt o. J., 17 f. 22 *Hay*, ib. passim.

але з теологічної точки зору таке становище триватиме лише до приходу Христа. Досі вищими від язичників були тільки юдеї, потім вони постали перед викликом, а з моменту їх зречення Послання вони потрапляють в один ряд із невірними язичниками. Залежно від місця в історії міняється значимість понять: *sub specie Dei* (під знаком Бога) і юдеї, і християни опиняються перед тією ж альтернативою: або прийняти віру, або ж загинути.

Наскільки саме есхатологічний вимір давав можливість показати цю гіпотетичну але відсутню мирну монолітність світу в зовсім іншому світлі, свідчить полеміка між Оригіном і Цельсом⁵². Цельс проголосив бажаною метою спільне проживання всіх народів: еллінів і варварів, Європи, Азії та Лівії, в умовах єдиного закону. Проте він впадає у відчай з огляду на політичну нереальність цього сподівання. Ориген оголошує цей, обіцяний Цефанієм (3, 7 і далі) мирний стан досяжним для всіх людей, наділених розумом: однак це стане можливим лише після великого перевороту у формі майбутнього суду. Тим самим Ориген у своєму діагнозі дійсності, що роздирається суперечками, впритул наближається до Цельса: єдність світу — неможлива, проте, як він сам додає, поки що неможлива. Пророцтво долає цю межу. В майбутньому стані всі возз'єднаються в мирі.

Августину вдалося знайти несподіване, відносно цільне, а тому й тривале в часі розв'язання цих труднощів, що з'явилися внаслідок розриву між духовним, територіальним та есхатологічним тлумаченнями протиставлення між християнином і світом, завдяки своєму вченню про два *civitates* (градів). Спочатку він дав відповідь на конкретну ситуацію.

Унікальність ситуації — вторгнення готів у столицю світу — поставила християн, котрі протягом століття намагалися облаштуватися зі своїм внутрішнім світом у Римській імперії, перед таким же унікальним питанням. Бурхливий потік історичних подій, здавалося, ставив у провину християнам відповідальність за катастрофу: за часів язичництва Рим здобув могутність, за часів християнства він загинув. Наскільки ясным здавалося це пояснення *post hoc ergo propter hoc* (після того — отже, через те), настільки ж важко було знайти на нього відповідь, що усувала б цю провину. Якщо церква, засвоюючи видозмінені язичницькі міфи та керуючись твердими уявленнями, наприклад Євсевія чи Пруденція, пов'язувала панування Христа із вічним

⁵² *Origines*, c. *Cels.* 2, 14. 8, 72. Див. із цього приводу: *Anna Miura-Stange*, *Celsus und Origines*, Giessen 1926, c. 43 і далі.

існуванням Риму, то вона не лише була неспроможною дати якусь відповідь, а навпаки, взяття Риму варварами, здавалося, лише підкріплювало закиди на її адресу, причому настільки, наскільки християни самі збагнули, що їх внутрішньоцерковне життя опинилося під питанням з огляду на ті, пронизані ідеєю Судного Дня, спекуляції щодо падіння Риму, які втім ще не означали настання самого Страшного Суду.

Августин створив свою історичну теологію, спрямовану проти позицій обох сторін, за рахунок якої йому вдалося перевершити всі варіанти розв'язання, що пропонувалися досі. Щоб звільнити християнство від звинувачення в загибелі Риму, він керувався продиктованим ситуацією постулатом про те, що панування Христа й земне панування Римської імперії (*Imperium Romanum*) взагалі не мають права бути ідентичними. А відповідь Августина мала на меті продемонструвати, що земний мир і мир Божий і не можуть бути ідентичними.

Таким чином Августин сформулював своє вчення про два *civitates*, котрі охоплюють церковну та світську організації, проте не можуть бути зведеними до них чи розчинитися в них. Царство Бога, — охоплюючи увесь світ, — пронизує його серцевину, воно присутнє і в житті церкви, проте внутрішня спільнота віруючих постійно перебуває в стані паломництва, її царство побудоване лише на сподіваннях⁵³. Земне царство натомість ґрунтується на власності: «*Cain quod interpretabitur possessio, terrenaе conditor civitatis..., indicat istam civitatem et initium et finem habere terrenum, ubi nihil speratur amplius, quam in hoc saeculo cerni potest*» («Кайн, що вважається засновником власності, земного града..., визначає кордони цього града лише на землі, де нема на що сподіватись, окрім падіння цього віку⁵⁴»).

Обидва царства асиметрично співвіднесені між собою. Вони не є маніхейськими протилежними царствами, а творять, вплітаючись в ієрархічні закони створеного космічного устрою⁵⁵, процесуальне дійство, певним, проте невідомим в часі результатом якого, стане перемога *civitas Dei*. Таким чином, усе, що трапляється на землі, є відносно впорядкованим, не втрачаючи при цьому своєї неповторності в момент Страшного Суду. Кожна подія, що в просторі земного світу віддана на поталу гріху, з точки зору рішення в останній інстанції набуває рангу переду-

⁵³ *Augustinus, De civ. Dei 15, 18. 19,17.*

⁵⁴ *De civ. Dei 15, 17.*

⁵⁵ *De civ. Dei 19, 13.*

ючого йому рішення. Відбувається темпоралізація асиметрії. Не кожен, хто злий, стане добрим, але ніхто не може стати добрим, якщо до цього не був злим^{55a}.

У конкретній ситуації це означає: Римська імперія, з одного боку, трансцендентально сприймалася як містична єдність *civitas terrena*, одним із особливо чудових і блискучих виявів гріха, що править цим світом. Тому повалення цієї імперії має невичерпний смисл, бо відсилає до спасіння, котре можна знайти лише в *civitas Dei*, і сподіватися на яке у віруючого є всі підстави саме в момент катастрофи.

Суть відповіді Августина на загибель римської універсальної держави полягала не в заниженні ролі земного нещастя чи у втечі у вічне царство, а в есхатологічній концепції двох — порізнному протиставлених між собою — царств. Відрив від територіального, позбавлення географічного місця обох *civitates* та їх одуховлення ніколи не заходили так далеко, що позбавляли плин історії, яка піддається реєстрації, незворотного руху в напрямку до Страшного Суду. Часовий вектор, його незворотний характер були неодмінною передумовою можливості протиставлення всіх земних подій перед майбутньою судовою інстанцією, причому Августину для цього не довелося вдаватися до послуг світової історії в чистому її вигляді, котра цілком виходила за межі його кола зору. Таким чином есхатологія Августина піднімається до статусу довготривалої відповіді на всі земні, історичні ситуації, котрі зберігають свою унікальність лише з огляду на останнє розмежування поміж двома царствами.

У цій часовій перспективі набувають своєї значимості й чіткі з емпіричної точки зору протиставлення. Августин створив ієрархію протилежних понять. Зло веде боротьбу зі злом, як і добро зі злом, але тільки добро, якщо воно є довершеним, не знає суперечностей. Все ще античний порядок буття добра і зла зберігається на цьому етапі у відносинах між *civitates*. Робити ставку на самовпевнене людство в межах цього світу є породженням гріха, що відтворює сам себе. Всі панівні структури, класифікацію яких Августин запозичив у стоїків: *domus*, *urbs* та *orbis*, відрізняються тим, що в них не можуть знайти свого тривалого в часі завершення й вирішення недовіра й зрада, на наступній сходинці — війна, а на універсальному рівні — громадянська війна. Навіть у найвищій сфері, там, де віруючий може сподіватися на свій мир і спокій у товаристві з ангелами, він не

^{55a} De civ. Dei 15, 1.

застрахований від замаскованих зазіхань і спокус диявола⁵⁶. Таким чином, незважаючи на ієрархічну й поетапну впорядкованість, через увесь космос тягнеться тріщина. Універсалізм будь-якого ґатунку розчиняється у процесі суду між обома царствами, в орбіту якого невідомо як потрапили й люди. Адже вони живуть в *civitas permixta*, розв'язання перипетій якого скасоване наявністю волі Божої, а тому не може бути обґрунтованим. Нехристиянин є також елементом божественного устрою, і навпаки, християнин не має абсолютної певності у спасінні. Переслідування християн є несправедливим, зате переслідування язичників християнами — справедливим⁵⁷. Але Божі вирoki залишаються зрештою невідомими, вони є втаємничено справедливими і справедливо таємними⁵⁸. При поверхневому спогляданні страждання всіх людей на землі є однаковими: різниця існує лише між тими, хто потерпає від них⁵⁹. А тому Августин мав змогу твердити, що той, хто не належить до *civitas Dei*, стає жертвою вічного прокляття *e contrario*. Утім це протиріччя залишалося прихованим до останнього дня.

Отже, в Августина в розпорядженні був еластичний аргументаційний потенціал, що дозволяв водночас засудити все лихо та проголосити його виправданим перед Богом. Асиметрія протилежностей залежно від ситуації давала можливість виправдати успіх зла чи страждання добра нагородою за добро та покаранням за зло⁶⁰. Це було можливим лише завдяки тому, що невідомим залишався момент і вирок Останнього Дня, котрий розділить справді обраних і відкинутих. Отже, вчення про два царства було формально достатнім, щоб на поверхневому рівні мати змогу трактування будь-якого конкретного досвіду дуалістичним методом: не відмовляючись при цьому від напруженого очікування спасіння в майбутньому, котре виявить істинне розмежування.

При переносі у площину мови політики з'ясувалася можливість багатогранного використання аргументів Августина⁶¹. Його вчення про два царства в процесі оцерковлення Європи було витлумачене по-новому і вживалося для позначення ду-

⁵⁶ De civ. Dei 19, 7–9.

⁵⁷ Augustinus, epist. 185, 11. Пор. також: U. Duchnow, зазн. праця (прим. 40), с. 297 і далі.

⁵⁸ De civ. Dei 20, 19.

⁵⁹ De civ. Dei 1, 8.

⁶⁰ De civ. Dei 1, 8 і далі.

ховної та світської влади всередині, та протиставлення християн і язичників у просторово конкретному сенсі зовні. Звісно ж, асиметрія протилежних понять завжди зберігала свою часову структуру: в боротьбі двох сил не існувало шляху у зворотному напрямку⁶². «Не християнство набуло віри в юдейство, а юдейство повірило у християнство», — так це сформулював Ігнатій Антіохійський, автор вислову *christianismos*⁶³. Відношення між християнами та язичниками також носило незворотний часовий характер. «*Et praedicabitur hoc Evangelium regni in universo orbe, in testimonium omnibus gentibus: et tunc veniet consummatio*» (Matt. 24, 14).

Після 1100 року Гіберт фон Нотіус дав таке обґрунтування хрестовому походу: «*Ubi tunc paganismus est, christianitas fiat*» («Де є язичництво, хай буде християнство⁶⁴»), причому просторовий стрибок мислився незворотним і в часі. Саме амбівалентність поняття християнства, котре ставало надбанням до свіду і в просторовому, і в духовному своїх вимірах, надала йому особливої гостроти по мірі заглиблення в часовий плін. Так, Вільям фон Малмсберрі стисло переповідає заклик Урбана Другого до хрестового походу проти *inimicos Dei* (ворогів Божих). При цьому він перебудовує подвійну формулу стоїків у християнському дусі, коли закликає хрестоносців не давати пощади язичникам: «*Nullum natalis soli caritas tricet, quia diversis respectibus Christiano totus est mundus exilium et totus mundus patria; ita exilium patria, et patria exilium*» («Милосердя до нерідних лише заважає, бо для повернутих в інший бік християн весь світ — вигнання і весь світ — вітчизна; отже, вигнання є вітчизною, а вітчизна — вигнанням⁶⁵»).

При звільненні Єрусалима негоже чіплятися за життя, навпаки, слід ризикувати ним. Понятійна пара, в межах якої здійс-

⁶¹ J.N. Figgis, *The political aspect of St. Augustine's City of God*, London 1921.

⁶² Dawson, «St. Augustine and his age» in: *A. Monument to St. Augustine*, London 1930, с. 70 і далі.

⁶³ R. Schäfer, Art. «Wesen des Christentums» in: *Hist. Wb. Philos.* 1, с. 1008 і далі. Туж теоретичну посилку незворотності бігу історії поділяє й Б. Багер, коли ставить під сумнів можливість емансипації євреїв. Див.: *Die Judenfrage in: Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst* 1842, с. 1093 і далі.

⁶⁴ PL 151, col. 578, цит. за: *Hay*, зазн. пр., с. 30.

⁶⁵ William of Malmesbury, ed. W. Stubbs, R.S. II, с. 394 і далі, цит. за: *Hay*, зазн. пр., с. 32.

нюється співвіднесення: «цей світ — потойбіччя», засвідчує можливість оволодіння всім світом, по мірі вміння християнина — на чужині — піднятися над ним. Протилежні поняття перехрещені таким чином, що для язичника не залишається легітимного місця. Всупереч ідеї стоїків про розрив усіх зовнішніх зв'язків, щоб, здобувши внутрішню свободу, почуватися у всьому світі як удома, в цьому випадку універсальна подвійна формула набуває активного, експансивного та спрямованого в майбутнє смислу винятковості.

Кожен потенційно був християнином — як адресат місії, — але ставши християнином, він втрачав можливість повернутися до язичництва: він ставав еретиком, відступником. А тому, на думку Томи Аквінського, проти еретиків потрібно було діяти жорсткіше, ніж проти юдеїв чи християн, котрі перебували в передпокої шляху до Бога⁶⁶. Якщо вдатися до темпоральних понять, то можна сказати, що язичник був «ще не християнином», еретик — «більше не християнин»: це був якісно різний стан. Так в есхатологічному полі зору з'явився процесуальний момент у співвіднесенні протиставлених понять, який міг покликати до життя набагато сильнішу динаміку, ніж ту, що була закладена в античних протиставлених поняттях. Екстремальним прикладом цієї процесуалізації можна вважати іспанську інквізицію, котра відмовляла у праві на життя навіть юдеям як *conversos* (навернутим). Звичайно в цьому випадку до суду над еретиками знову долучився фізичний, расовий аргумент, котрий виходить за межі окресленого кола есхатології, побудованої на трансцендентальному підході до історії⁶⁷.

Незалежно від темпорального шаблону тлумачення, котрий наділяв протиставлення між християнином та язичником притаманною йому силою і спрямованістю, обидва поняття водночас дедалі сильніше почали пов'язуватися з територією, зазнали територіалізації, несподіваним наслідком чого стало те, що поняття язичник змогло піднятися в ціні. На початку доби хрестових походів, в XI столітті, в пісні про Роланда все ще з'являється формула, що визначає винятковість лише однієї сторони: «*Paien unt tort e chretiens unt dreit*» («Язичники помиляються, а хрис-

⁶⁶ Thomas von Aquin, Summ. Theol. II, sect. 2 qu. 10 Art. 8.

⁶⁷ Henry Kamen, Die spanische Inquisition, dtv. 1969 с. 41. Булла *Humani generis inimicus* папи Ніколауса V від 24.9.1449 р. містить марне звернення до протидії розколу членів Католицької церкви за «расовими» критеріями.

тияни праві⁶⁸»). Язичники завжди неправі, християни — праві. Це спрощене протиставлення, що в будь-якому разі допускає можливість есхатологічного прочитання, мало водночас просторово-географічне коріння. Лише під тиском арабів, а потім унаслідок ударів у відповідь, котрих намагалися завдати західні християни під час хрестових походів, зміцніла територіальна пов'язаність поняття християнина. Так, Григорій VII отримав змогу конкретно говорити про *fines christianitatis* (християнські краї), а Інокентій III — про *terrae christianorum* (християнська земля)⁶⁹, що, на думку Августина, мало б означати їх віднесення до царства Каїна, в якому все крутилося навколо *possesio*.

Рівною мірою на поверхню почали пробиватися й дохристиянські, античні мовні шаблони, котрі кваліфікували протиставлення в регіональному аспекті, тобто так, як свого часу Арістотель — відмінність між еллінами та варварами. Населення Європи описується як благородне й мужнє, живучи в умовах м'якого клімату, воно покликане — після розподілу землі між дітьми Ноя — бути вищим від синів Хама в Африці та синів Сема в Азії⁷⁰. Знову з'являються і варвари, котрі як нехристияни існують десь за межами *christianitas*.

Противники щоправда зазнають (в теологічній літературі на захист віри) дискримінації завдяки довгому ряду негативних суджень: вони є *infideles*, *impii*, (невірні), *increduli*, *perfidii*, *inimici Dei*, — збагачених, до того ж, магічними визначеннями нечистого, до яких належить і чорний колір, внаслідок чого убивство цих язичників і справді можна вважати богоугодною справою⁷¹. Однак по мірі зростання, чи в будь-якому разі змін досвіду відбуваються зрушення і в статусі цих язичників. Спочатку вони наділяються не лише теологічними, а й античними варварськими визначеннями: в ранніх епічних лицарських творах їх називають боягузами, зрадниками, бридкими і подібними до цих словами. Але вже у випадках конкретного звертання до ворога значно менше використовується теологічне узагальнене поняття язичника: один одному протистоять франки та сарацини, йде

⁶⁸ Вірш 1015, завдяки дружній пораді Г.У. Гумбрехта.

⁶⁹ *Hay*, зазн. пр., с. 29, 35 та *Rupp*, зазн. пр., с. 99 і далі.

⁷⁰ *Hay*, зазн. пр., с. 14, 41 і далі.

⁷¹ *Stein* (прим. 51), зазн. пр., с. 24, 36; *M. Villey*, *La Croisade, Essais sur la formation d'une théorie juridique*, Paris 1942. *A. Noyer-Weidner*, *Farbrealität und Farbsymbolik in der «Heidengeographie» des Rolandsliedes*, in: *Rom. Forsch.* (1969), с. 22–59.

війна проти персів і турків, насамперед однак проти людей, героїв, якими стають ватажки ворогів.

Якщо спочатку супротивник як язичник був поганином, пізніше він міг як язичник стати доброю людиною, щоб насамкінець стати як язичник героєм⁷². хоч би якими причинами це зумовлювалось: зростанням власної слави того, хто бореться з рівним за силою ворогом, справжньою наявністю певного кодексу честі по обидва боки фронтів, необхідністю укладання угод з переважаючими силами мусульман — неможливо не бачити, як у процесі хрестових походів зростає визнання противника. Воно проявилось і в міжконфесійних одруженнях пар та міжконфесійних розподілах ленів, котрі стали хвилюючими темами придворної епічної творчості. Якщо в Пісні про Роланда Бог ще відділяє трупи ворогів, то у Вольфрама вороги спільно ховають своїх загиблих⁷³. Зрештою, похвала благородним язичникам увійшла в моду.

Протиставлені поняття, породжені концепцією «християнина» набули іншої валентності не лише завдяки процесу територіалізації, а й унаслідок свого одуховлення. Пояснимо це шляхом порівняння з понятійною парою стоїків «людина — громадянин». Парадоксальна претензія на винятковість, котра спочатку безроздільно панувала у відносинах між християнською та світською сферами, при цьому не була втрачена. Вона завжди могла виринути на поверхню.

Саме у слововжитку Августина зустрічається паралельне вживання «духовного» та «світського» з метою наближення станових завдань та обов'язків до християнських масштабів. Таким чином можна було зіставити світські види діяльності селянина, міщанина, лицаря, духівника чи князя з їх покликанням християнина. Ще Амвросій вчив у 384 році Валентиніана: правитель належить церкві не лише як приватна особа, внаслідок самої своєї посади він є воїном Господа, *advocatus ecclesiae* (покликаним Церквою), як це почали називати згодом. У своїй політиці він повинен керуватися Божими вказівками за посередництва церкви⁷⁴. Отже, й тут маємо справу із асиметричним вживанням понятійної пари «християнин — правитель», яке нагадує побу-

⁷² H. Naumann, (прим. 26), зазн. пр., с. 80.

⁷³ Stein, зазн. пр., с. 15.

⁷⁴ Ambrosius, Epist. 17, Migne PL, Bd. 16, Paris 1880, с. 1002 і далі. Див. також: H. Lietzmann, Geschichte der alten Kirche, Bd. 4, Berlin 1950, 2. Aufl., с. 68. Augustin, De civ. Dei 5, 24.

туюче у стоїків учення про двоосібність: людину та громадянина; поняття, що співвідносилися з однією й тією ж людиною перехрещувалися між собою настільки, що зовнішній результат визначався внутрішнім судженням про нього (філософа чи клерикала).

Григорій VII пішов у своєму визначенні світських супротивників далі, роздмухавши вогонь полеміки навколо претензії на винятковість, котра незримо завжди притаманна понятійній парі «християнин — світська людина». Григорій використав у 1081 році вчення про двоосібність проти Генріха IV не лише для з'ясування взаємних стосунків, а й як антитезу. Більше того, він довів антитезу до такого рівня гостроти, який взагалі усував антипод. «Насправді, — писав він⁷⁵, — потрібно говорити про добрих християн на посаді королів, а не називати так поганих правителів. Названі першими, тобто християни королівської крові, контролюють себе у пошуках Божої слави. Інші ж виходять на полювання заради своїх забаганок, перетворюючись на ворогів для самих себе й тиранів для інших. Названі першими належать Христу, інші — дияволу: *Ni veri regis Christi, illi vero diaboli corpus sunt* (Одні — справді Христові королі, інші — справжнє тіло диявола)».

Замість того, щоб надати християнському судженню зовнішньої функції можновладця, щоб визнати чи засудити короля як християнина, Григорій висуває претензію на відчуження королівського титулу на користь справжнього християнина, аби отримати змогу оскаржити світську місію свого противника. Цю узурпацію протиставленого поняття можна приписати його ситуативній, політичній риторичі: однак вона стала можливою лише завдяки покликанню християн до опанування, перетворення і оновлення всього світу. Протиставлення між духовною та світською владами, що набуло свого часу інституціонального характеру, спотворене у формі дуальної мовної фігури в цьому випадку настільки, що світському взагалі відмовляють у власному полі діяльності. Це стало передвісником майбутнього протиставлення між людиною та королем, що взагалі визначатиме просвітницьку полеміку проти монархії.

Як останній приклад християнського мовного вжитку дуалістичних пар, один із функціонерів якої не лише протистоїть

⁷⁵ *Gregor VII, Reg. VIII, 21. Biblioth. Rer. Germ. Ed. P. Jaffe, Berlin 1865, Bd. 2, s. 460. Див. також: Figgis, The political aspects of St. Augustine's City of God, s. 89.*

другому, а й намагається відмовити йому у праві на існування, назвемо пуритан. Річард Гукер дослідив мовні прийоми дроблення, за допомогою яких пуритани намагалися утвердити свої позиції.

«*This hath bred high terms of separation between such and the rest of the world; whereby the one sort are named The brethren, The goldly, and so forth; the other, wordlings, time-servers, pleasers of men not of God, with such like... But be they women or be they men, if once they have tasted of that cup, let any man of contrary opinion open his mouth to persuade them, they close up their ears, his reasons they weigh not, all is answered with rehearsal of the words of John, «We are of God; he that knoweth God heareth us: as for the rest, ye are of the world...»* («Це на довгі строки відокремиле одних від інших у світі; через що перші й названі Братами, Золотими, і так далі; інші ж — мирські, служителі часу, ті, що догоджають людям, а не Богові, і тому подібне..., але чи то жінки, чи то чоловіки, якщо вони вже випили з цієї чаші, то нехай навіть хтось, хто іншої думки, розкриє вуста, аби їх переконати, — вони затуляють собі вуха, не зважають на його докази, на все вже є відповідь, якщо повторити слова Іоаннові⁷⁶»).

Тлумачення біблійного тексту перетворюється в Гукера на аналіз поведінки тих, хто користується біблійними текстами, щоб зробити з нього висновки про над- чи позаземну справедливість, що кличе їх до дій на цьому світі й наділяє спроможністю до їх виконання.

Мовний шаблон, що був розкритий Гукером з ідеологічно-критичних позицій, продовжує існувати в майже незмінній формі до нинішніх днів, змінилося лише наповнення позицій в антитезі. Він свідчить про існування насиченого християнством емпіричного растра, який водночас і заперечує цей світ, і заявляє про свої претензії на нього. Так виникли дуалізми, парадоксальний характер яких має бути знятий *sub specie futuri* (під знаком майбутнього). Як розвивалися події в кожному окремому випадку, залежало радше від владної позиції церкви, впливу сект, орденів чи еретичних учень, що ставали щоразу новим поштовхом до змін. Однак завжди, і це діє й понині, антитези набували своєї потужної сили завдяки антиципації майбутнього, яка не спростовувалася протилежним досвідом, а тому могла постійно повторюватись. Те, що сьогодні виключається per

⁷⁶ I. Joh. 4, 6 *Richard Hooker, Of the Laws of Ecclesiastical Polity*, ed. *Chr. Morris*, London 1954, Bd. 2, c. 104 і далі.

negationem, для майбутнього вважається пройденим. Занурений подібним чином у часовий простір дуалізм сортує всілякий досвід і відкриває постійно гнучкий горизонт очікувань. Він надає імпульсів історичному рухові, яких не існувало до появи античних протиставлених понять. Не використовуючи тезу про секуляризацію, можна сказати, що у випадку темпорально співвіднесених протиставлених понять ідеться про форму досвіду, втілену в мові, котра значно пережила свою причину й висхідний момент.

IV. Людина та нелюд, над-людина і недо-людина

У процесі наступного викладу не ставиться завдання висвітлення історії поняття людства та його еквівалентів. Ідеться лише про виявлення деяких дуалістичних мовних фігур, котрі є результатом постулювання чи досвіду людства як спільноти, спаяної єдністю політичних намірів. «Людина» та «нелюд» «над-людина» та «недо-людина» є такими понятійними парами, котрі завдяки своєму мовному аргументаційному потенціалу відкривають і втілюють нові політичні можливості. Асиметрія цих — напрочуд полемічних — протиставлених понять має іншу семантичну структуру порівняно з тими парами, про які говорилося раніше, навіть попри факт можливого входження до їх складу чи впливу окремих елементів понятійних фігур «еллін — варвар» чи «християнин — язичник».

Критерії дуального поділу між греками та варварами, християнами та язичниками завжди проєктувались — явно чи приховано — на всю людську спільноту. Тому людство, *genus humanum* (рід людський), було передумовою всіх дуалізмів, за допомогою яких здійснювалося фізичне, просторове, духовне, теологічне або темпоральне членування людської спільноти. Надалі буде показано, що людство, котре досі було іманентною умовою всіх дуалізмів, набуває іншої якості, як тільки-но входить у коло аргументації у вигляді політичної опорної величини. Семантична функція розділювальних понять змінюється, як тільки таке тотальне поняття, — а саме таким воно є, коли ми говоримо про «людство», — запроваджується в мову політики і, всупереч своїй претензії на тотальність, проростає полярними констеляціями.

Там, де *genus humanum* набув рис політичної величини вперше, тобто в середовищі стоїків, вже з'являється прикметник *inhumanum* (нелюдське) для визначення межі, до якої людина є

членом універсального людського суспільства, а поза якою перестає ним бути. Цицерон настільки тонко відшліфував усі переходи від сім'ї до універсального суспільства та згрупував їх у рамках *lex naturae* (закони природи), що позбувся необхідності розрізнення внутрішньої та зовнішньої моралі. «*Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, ii dirimunt communitatem humani generis societatem*» («Хто ж говорить, що враховує громадські інтереси, відвертаючись від чужого, той роз'єднує загальну спільноту людського роду»). Напруження, що спалахує між різними діючими силами з огляду на озвучувані ними претензії, можна легко розв'язати. Вже той, хто ставить свою вигоду вище інтересів ближнього свого, діє негуманно, всупереч закону природи. Втім, звичайно ж, той, хто кидає свої дії на шальки терезів загального блага, має право навіть убивати, знищувати тирана, з яким спільне існування неможливе: «*...hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est... sic ista in figura hominis feritas et immanitas beluae a communitate tamquam humanitate corporis segreganda est*» («...весь той під губителів та злочинців є вилученим із людської спільноти... Так ця звірина дикість та лютість є ніби видаленими з тіла людського загалу»). Тиран, звір у людській подобі, є не лише ворогом загалу, а й усього роду людського⁷⁷.

Цей приклад уже сам по собі засвідчує ту своєрідність, яка виявляє себе щоразу тоді, коли з посиланням на «людство» чи «людину» ставиться завдання відмовити у праві на існування іншим людям. Вони випадають із універсальної референтної групи, до якої належать як люди, не перестаючи при цьому бути людьми. «Навіть негідник все ще є людиною», — стверджував Лессінг всупереч думці претензійних сучасників⁷⁸. Йому вторив Кант: «Усі вади... є негуманними, але з об'єктивної точки зору — людськими⁷⁹». Як реальне позначення всіх нині сущих людей — чи навіть усіх мертвих і представників прийдешніх поколінь — поняття «людство» є первісно нейтральним і політично сліпим. З кількісної точки зору воно означає не що інше як «усіх лю-

⁷⁷ Cicero, De off. 1. 3, с. 28–32.

⁷⁸ Lessing, цит. за: W. Stammer, Kleine Schriften zur Sprachgeschichte, Berlin 1954, с. 82, там можна знайти ще більше прикладів. Пор. також: Lessing, Minna von Barnhelm: Ні, немає ж людей, цілком позбавлених серця! Ми просто лишимося разом! (дія 1, сцена 8).

⁷⁹ Kant, Met. d. Sitten, Teil 2, Tugendlehre, § 36, Anm. Вчення стоїків та християн про двоосібність — з точки зору дуальних мовних формул — знаходить своє продовження у філософській антропології Канта.

дей», воно per definitionem позбавлене якихось внутрішніх критеріїв розмежування.

Як тільки «людство» привноситься в мову політики як референтна величина, з'являється необхідність в його додатковій характеристиці, наприклад, людини як громадянина, котра не впливає сама по собі із вживання слова «людина». Висновок про те, хто є християнином, а хто — язичником, хто — елліном, а хто — варваром, можна було зробити, відштовхуючись від позитивно забарвленого поняття, і навіть негативним протиставленим поняттям був притаманний свій іманентний осяжний смисл. Той, хто звертається до людства, опиняється в ситуації необхідності мовного заповнення цієї позиції, бо до людства може звертатися кожний, хто цього забажає. Отже, потрібно дати визначення, ким і чим є людство, для того, щоб отримати можливість політично охарактеризувати це поняття. Той, хто цього не робить, потрапляє під ідеологічну підозру. Вживання слова внаслідок своєї претензії на універсальність і породжених нею амбівалентних можливостей досить швидко стає розмитим: воно може стосуватися всіх без винятку людей, або ж набувати певної якості, наприклад, *humanitas* — людяності, гуманності, у зв'язку з чим з'являється можливість винесення за окреслені межі, котрої слово саме по собі ще позбавлене.

Амбівалентність поняття християнства, котре допускає водночас і кількісне, і якісне своє прочитання, набуває ще більшої гостроти при вживанні поняття «людство». При цьому може відбуватися конвергенція нумеративних і змістовних визначень, коли, скажімо, Бентам вимагає для максимального щастя максимального числа — внаслідок чого з дефініції людської мети per definitionem випадає меншість, що піддається визначенню.

Перш ніж звернутися до аналізу дуалізмів, що співвідносяться з поняттям людства або ж є його породженням, назвемо три довгострокові чинники світової історії, котрі зумовили центральне положення поняття людства. До цього ж ряду слід віднести й запозичення вчень стоїків про *societas humana* в ранній період новітньої доби, що надало актуальності «людству» як політичному терміну.

По-перше, з відкриттям Америки, тобто з відкриттям глобальності Землі, християнське послання, здавалося б, остаточно сягнуло своєї *usque ad terminos terra*⁸⁰ (до кінців землі). Відтепер з'являється можливість конвергенції між опануванням просто-

⁸⁰ Augustin, Enatr. in Psalmos, 68, 6.

ру і часовою призначеністю, сам Колумб вірив у те, що його заокеанська подорож прискорить настання багатообіцяючого кінця світу. Натомість приголомшливий виклик набув зовсім інших форм: вигляду натовпу чужих, не передбачених у оповідях про сотворіння людини народів, котрі необхідно було інтегрувати у свій власний досвід. Саме зростаюче усвідомлення планетарної конечності, зумовило протягом наступних століть погляд на людство як на референтну величину, чи навіть уявний діючий суб'єкт своєї історії. За словами Канта, це — «форма кулі» Землі, по якій люди «не можуть без кінця розпорозуватися, а зрештою, змушені будуть терпіти поряд із собою інших». Так виник інтерсуб'єктивний і замкнутий простір дій, котрий був надто тісним, щоб «порушення права в одному місці землі, не відчувалося в усіх інших місцях⁸¹». Хоч би якими були відтоді тлумачення «людства» емпіричного субстрату, воно саме тоді набуло спроможності і в мовному середовищі.

По-друге, паралельно із цим процесом, дедалі важче давався поділ людей на християн та язичників: адже саме поняття християнина стало дискусійним. Освоєння територій за океаном, котре сприяло процесу емпіричної кристалізації поняття «людство», розгорталося у формі воєн між християнськими мореплавцями. Можна було бути католиком, кальвіністом, лютеранином чи кимось іншим, і ані вердикт про ересь, ані громадянська війна, ані інша війна не були в стані створити нову спільноту християн. Подібним чином поняття людства як мінімально можливе визначення християн, котрих роздирали чвари, піднялося до рівня негативного протиставленого поняття. Внаслідок свого узагальнюючого по праву природи характеру воно проєктувалося й на заморські народи.

І нарешті, по-третє, з аргументативного поля політичної теорії повільно зникає Бог-Творець, котрий досі в теологічному плані був своєрідним антиподом грішного людства. З тієї пори презумптивним діючим суб'єктом історії могли ставати «земні боги», а сама історія перестала бути історією Бога зі створеним людством, а історією «самого людства». Прикметним для цього поступового «переродження» поняття людства став відступ на задній план колись теологічного його значення. До доби Прогресу цей вислів мав чітко окреслене релігійне забарвлення — як, наприклад, на німецькомовних територіях⁸², — позна-

⁸¹ Kant, Zum ewigen Frieden, 3. Def. Art.

⁸² Grimm, Dt. Wb. Bd. 6, Leipzig 1885, Sp. 2077 ff.

чаючи людство Христа, Сина Божого, втілення якого в подобу людини стало запорукою спасіння. Поблякнення цього значення, що поступилося квантитативному, неогуманістичному чи революційно забарвленому квалітативному значенню є прихованим вираженням претензії на автономію, притаманній поняттю «людства» з початку XVIII століття. «Людство» як адресат і суб'єкт самого себе стає політичним поняттям, а про фігури, протиставлені йому, йтиметься далі.

За доби Просвітництва посилення на людину або людство виконувало критичну функцію, більше того, функцію заперечення своїх антиподів. Воно було скероване в трьох напрямках: проти різних церков і релігій, проти станових правових розширень і проти особистого правління князів. У цьому соціальному та політичному контексті змінювалася значимість вислову «людина» чи «людство». Те, що в буквальному значенні могло сприйматися лише як родове поняття для позначення всіх людей — людства, — в політичному мовному вжитку стало заперечувальним контрпоняттям. У запереченні полягала номінативна легітимність, здатна поставити під сумнів панівні інституції, релігії або особи. При цьому той, хто вдавався до поняття людства, міг заручитися претензією на максимальне узагальнення, притаманне поняттю людства *eo ipso*. Той, хто спричиняв антагонізм між людиною та королем, або релігією та людством, послуговувався двома гетерогенними величинами, щоб використати одне проти одного навіть попри відсутність однорівневої співвідносності цих понять. У цьому полягала дієвість, але водночас і заідеологізованість просвітницьких прийомів заперечення. У посиленні на людство містилася претензія, дії якої не міг уникнути ніхто: бо ж хто почав би заперечувати те, що він є людиною. Саме аполітичне значення слова «людство» полегшувало спочатку обґрунтування претензії на максимальну універсальність як неперевершений засіб виправдання політичної критики та політичних акцій. Цифрова сума всіх людей — людство — перевтілилася без зміни форми слова у політичну самолегітимацію, котра — як така — не потребувала назви. Таким чином, політичне вживання слів «людина» чи «людство» за умови відсутності їх якісної характеристики через конституційно-правові критерії зумовлює той ідеологічний надлишок, якого не було в конкретних поняттях типу «грек» чи «варвар» або «християнин» чи «язичник».

— Так, щотижневик морального спрямування «Людина» («Der Mensch») у 1755 році вмістив такі слова, пронизані християн-

ською забарвленістю: «Всі люди залишаються людьми незалежно від віри, думок чи побажань..., я вбачаю у євреї, туркові чи язичникові людину: свого ближнього..., я хочу любити його і прискорити своєю любов'ю»⁸³. Гердер ще в 1769 році сформулював ряди заперечень із претензіями на неабияку широту: «Якою величною темою може стати показ, що для втілення того, чим ти покликаний стати, не потрібно бути євреєм, арабом, греком, тубільцем чи мучеником, або ж паломником»⁸⁴. А Котцебю в 1787 році примушує своїх героїв вигукнути зі сцени такі слова: «Христос забув про турка, турок забув про Христа, і обидва люблять людину!»⁸⁵.

На перший погляд, у випадку таких протиставлених понять напрошується аналогія з парадоксом Павла: запереченням спільноти всіх людей з притаманними їй відмінностями задля тих, хто знайде спасіння у Христі. Однак ця аналогія, якщо вважати її трансформацією християнської претензії на універсальність, з точки зору мовної фігури не є необхідною: родове поняття «людство» протиставляється спеціальним поняттям, котрі власне притаманні йому самому, що не спостерігається у випадку протиставлення «християнин» — «язичник». Поляризація відтепер живиться риторичною полемікою. Із провокаційними намірами твориться алогічна асиметрія між людиною та членами особливих релігій, яка на відміну від понятійної пари «християнин — язичник» не впливає з теології. Якщо не почути цієї полемічної та заперечувальної тональності, претензія, згідно з якою «найвище покликання людини полягає в тому, щоб бути людиною»⁸⁶, як і претензія масона Блумауера, стає блідою тавтологією. У запереченні домінуючих досі релігій крилося — у формі самого заперечення — смислотворче значення людини. Лише шляхом характеристики людини як розумної істоти, наділеної певними чеснотами, можна було — попри всі недоліки — визначитися з позицією. Це ж стосується і зворотів станово- і соціально-критичного характеру, зокрема критики фабрик з боку Зальцманна (1787), на яких люди змушені «діяти як не люди, а як машини»⁸⁷. Тут заперечується поняття самої людини, щоб задокументувати провину економічної інституції, що

⁸³ Bd. 9, с. 356, цит. за: *Stammler*, зазн. пр.

⁸⁴ Werke, ed. *Suphan*, Bd. 4, 365, цит. за: *Stammler*, зазн. пр.

⁸⁵ *Kotzebue*, Theater, Leipzig 1840, Bd. I, с. 31.

⁸⁶ *Alois Blumauer*, Gedichte, 1782, Bd. I, с. 228.

⁸⁷ *Salzmann*, Carl von Carlsberg, V, 316.

позбавляє людину можливості бути принаймні людиною. Так, Морітц у 1786 році говорить про «людство, гноблене буржуазними відносинами», бо станові відмінності зумовлюють нерівність між «працівниками й тими, хто оплачує їх працю»⁸⁸. «Людство» опиняється на боці гноблених, а не на боці гнобителів. Критична функція щоразу виявляє себе в силі, що породжується запереченням загального поняття людства.

Те ж саме можна побачити і у вузькій політичній сфері. «Людина — князь і вільний раб — тоді проб'є для всіх золотий час», так звучав один зі студентських віршів⁸⁹, що пов'язав між собою два протилежні поняття по-різному протиставлені одне одному. За аналогії зі свободою, що *per definitionem* є протилежністю рабству, князь силою мовного навіювання поміщається в позицію, протилежну людині. Руссо висловився ще чіткіше, зіштовхнувши короля та людину: якщо король відмовляється від корони, він входить до розряду людей: «*il monte à l'état d'homme*»⁹⁰. Антитеза «король — людина», що в різних варіантах зустрічається у просвітників, особливо наочно демонструє, що тут ми маємо справу з асиметричною мовною фігурою з гетерогенними референтними величинами. У цьому випадку більш чи менш свідомо зіштовхується те, що не піддається порівнянню, щоб отримати змогу проголосити правителя, який вимірюється людськими якостями, нелюдом. Це, звичайно ж, екстремальний приклад просвітницької полеміки, однак він демонструє семантичну структуру понятійної пари, котра досі не могла вживатися подібним чином.

Тоді як детальне визначення поняття людини та громадянина у стоїків слугувало взаємному висвітленню цих понять, у цьому випадку людина та князь постають як величини, що взаємно виключають одна одну, причому звернення до людини робить зайвим існування князя. Тоді як вживання в мові понять християнина і князя, позначене критикою станового розшарування, ґрунтувалося на вченні про двоосібність, яка задана наперед світовим порядком і якої просто необхідно дотримуватись, щоб дати правильну характеристику функції панування, понятійна пара просвітників руйнує цей зворотний зв'язок.

⁸⁸ *Moritz, Anton Reiser*, с. 220, цит. за: *Stammler*, зазн. пр.

⁸⁹ Цит. за: *Stammler*, зазн. пр.

⁹⁰ *Rousseau, Emile*, I, 3; *Oeuvres complètes*, Paris 1823 ff., с. 3–348.

Див. також: *R. Koselleck, Kritik und Krise*, Freiburg-München, 2. Aufl. 1969, с. 204 і далі, 126 і далі.

Критична функція цієї понятійної пари віднині — на відміну від протиставлення «християнин — правитель» — не є станово іманентною, вона взагалі спрямована проти станового панування.

У сенсі розмовної мови і в плані мовного вжитку, з існування якого можна виходити, король на всі часи залишався людиною, хоч би яким поганим королем він був. Як іронічно висловлювався Фрідріх Великий про Людовика XV: «Він був доброю, але слабкою людиною; єдиною його помилкою було перебування на королівському троні⁹¹». Натомість просвітники послуговувалися загальним поняттям людини, що не піддавалось диференціації, аби таким чином дискримінувати політичну посаду. Асиметрія антитези, що при переході від одного поняття до іншого зумовлює зміну референтних площин, в мовному плані спрямована на забезпечення можливості функціонального підходу до своїх власних політичних інтенцій.

Звичайно ж, полеміка такого роду може отримати пояснення в плані історії. Надмірно вживана за часів абсолютизму аналогія «бог — король» зумовила те, що слово «людство» потрапило на потенційну позицію протиставленого поняття. Тому й не дивно, що Гаррінгтон після смерті Чарльза Стюарта вдається до зворотного переносу й урочисто наділяє нового суверена титулом *King People*⁹². Ще в наступному столітті Адам Сміт констатував⁹³, що ставлення до монархів як до людей, наприклад, дискусія з ними, вимагає такої рішучості, на яку здатні лише одиниці. З усвідомленням придворного етикету його сучасник Джонсон відмовляється від такого підходу⁹⁴, а Блекстоун у своїх *Commentaries* висуває пронизану скепсисом антитезу: «*The mass of mankind will be apt to grow insolent and refractory, if thought to consider their princes as a man of no greater perfection than themselves*⁹⁵» («Маса людства зростатиме знахабнілою та впертою, якщо надумає розглядати своїх князів як людей, що не є досконалішими від неї самої).

⁹¹ *Friedrich der Große, Denkwürdigkeiten*, in: *Die Werke Friedrichs des Großen*, ed. G.B. Volz, Berlin 1913, с. 5–51.

⁹² *James Harrington, The Commonwealth of Oceana*, ed. S.V. Liljegren, Heidelberg 1924, с. 83.

⁹³ *Adam Smith, The Theory of moral sentiments*, London 1790, 6. ed. I. Teil, 3. Abschn. 2. Kap.

⁹⁴ *James Boswell, The life of Dr. Samuel Johnson*, London and Glasgow o.D. (Libr. of Classics), с. 198.

⁹⁵ *William Blackstone, Commentaries on the laws of England*, 9. ed., Chicago 1871, I, с. 241.

Полемічний поворот у цій позиції було здійснено після того, як Джефферсон — наслідуючи Цицерона — дає визначення «класові левів, тигрів і мамонтів у людській подобі»: їх називають королями⁹⁶. Досить прикладів з англомовного середовища; до тих пір поки монархи претендували на божественні епітети, напрошувалося їх протиставлення людству як протилежному поняттю. У 1776 році цю думку в різкій формі сформулював Шубарт: «Деспотизм душив людство так, що незабаром воно висолопить язика і заволає, я хочу бути скотиною»⁹⁷.

Пошук місця для людини в полі напруги між звіром і Богом, є топологічним висновком із часів античності. Протиставлення людини та короля у XVIII столітті відрізняється безальтернативністю позиції, в яку належало помістити князя. Він не може потрапити — як це було досі — ані «вгору», ані — з людської точки зору — «вниз». В ім'я моральної винятковості людини взагалі він стає ворогом, котрий мусить бути знищений. У цьому довелося пересвідчитися Людовику XVI, коли його захист апелював до того, що він є всього лише людиною: «*Je dis l'homme quel qu'il soit; car Louis XVI. n'est plus en effet qu'un homme, et un homme accusé*»⁹⁸ («Я кажу: людина, хоч би якою вона була, бо Людовик XVI є насправді лише людиною, і людиною звинувачуваною»). Зате я, сказав у відповідь Сен-Жюст: «*et moi, je dis que le roi doit être jugé en ennemi, que nous avons moins à le juger qu'à le combattre*»⁹⁹ («а я кажу, що короля треба судити, як ворога, якого ми маємо не так судити, як розбити»).

Таким чином було зруйновано навіть подобу асиметричної понятійної фігури «людина — король». Конкретне визначення ворога, що досі лишалося завуальованим просвітницькими мовними прийомами, постало з усією ясністю. Король, який з точки зору людини є нелюдом, повинен бути усунутий. Звісно ж існували просвітницькі й республіканські правові вчення, котрі зводили посаду короля до політично можливого визначення людини як громадянина: в нашому контексті йдеться про те, щоб показати, як політично протиставлені поняття шляхом входження до їх складу мовної фігури «король — людина» збагачуються ще одним структурним елементом, що відрізняється від своїх

⁹⁶ Цит. за кн.: O. Vossler, *Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke*, München/Berlin 1937, с. 81.

⁹⁷ Ch. F. D. Schubart, *Teutsche Chronik*, 65.

⁹⁸ R. Desèze, *Défense de Louis XVI*, Leipzig 1900, с. 1.

⁹⁹ St. Just, *Oeuvres*, éd. J. Gratin, Paris 1946, с. 120.

попередників: як мовний засіб він із самого початку відрізнявся своєю поліфункціональністю й вимагав політичної конкретизації, щоб уникнути небезпеки перетворення на ідеологічне знаряддя. Він був рівною мірою і засобом ідеологічної боротьби, і об'єктом ідеологізації. Причина полягає в тому, що гетерономні категорії зіштовхнулися між собою таким чином, що шляхом заперечення уявного протилежного поняття уможливили анігіляцію свого антипода. Тотальне поняття людства, як тільки-но його почали використовувати в політичних цілях, дало врожай у вигляді тоталітарних наслідків.

Звісно ж, заперечувальна сила притупилася в процесі вживання слова «людство», коли з успіхами Французької революції була втрачена — принаймні частково — його цільова зверненість. Як тільки конфесійні суперечки християн випали з центру уваги політики, як тільки відбулося вирівнювання станових розшарувань, освячених правом, сталися й зрушення в полемічній значимості слова «людство»: продовження його вживання в політичних цілях означає використання порожньої формули, котра постійно вимагає нового наповнення. Тому й не видається дивним пошук нових критеріїв розмежування в замкнутому колі людства, що колись фігурувало як універсальне й автономне поняття: політичних якостей відтепер набувають поняття «надлюдини» і «недо-людини».

Самі ці слова є дореволюційними¹⁰⁰. У мовному відношенні вони вписуються у послідовність живих істот, що сягає від звіра й аж до ангела чи демона, і всередині якої вміщено людину — істоту з неабияким потенціалом напруги¹⁰¹. «Над-людина» з'являється ще в античному культурі героїв, а як позначення істинного, народженого знову християнина це слово набуло контроверсійного релігійного значення. Це слово охоче вживалося насамперед у гностичній, спіритуалістичній і містичній традиціях, однак воно також надавало жорсткості й текстам, спрямо-

¹⁰⁰ На противагу «над-людині» слово «недо-людина» з'являється в німецькій мові лише наприкінці XVIII століття. Див. із цього приводу відповідні статті у словнику: *Grimms, Deutsches Wörterbuch* s. v. «*Übermensch*» Bd. 11, 2. Abt., с. 417 і далі та s. v. «*Untermensch*» Bd. 11, 3. Abt. (Leipzig 1936) Sp. 1686 ff.

¹⁰¹ Див. із цього питання: *F. Tricaud, «Homo homini deus», «Homo homini lupus»: Recherche des sources des deux formules de Hobbes*, in *Hobbes-Forschungen*, hg. *R. Koselleck und R. Schnur*, Berlin 1969, с. 61 і далі.

ваним на утвердження владних претензій папи^{101a}. Лютер повернув цей термін проти монахів, він же використовувався для іронічної характеристики його прихильників: «Вони блукають самі по собі, сповнені Духа, і є надлюдьми¹⁰²». В цьому випадку в німецькій мові вперше відбулася субстантивація вже існуючого відповідного прикметника «надлюдський». А в горизонті нової темпоральної перспективи, котра залишає за бортом стару людину, на зміну якій приходить нова, вислів знову набуває позитивного звучання в пієтизмі: «В новій людині Ти станеш справжньою людиною, надлюдиною, божою і християнською людиною¹⁰³».

Доки християни претендували на звання справжньої людини, наслідком подібних формулювань була характеристика нехристиян, еретиків та язичників водночас і як не-людей. «Не-люд» залишається явищем минулого, що промовляє до нас із мовного вжитку вердиктів, винесених проти еретиків. У 1521 році такої ж опали зазнав і Лютер: «*dieser ainiger, nit ain mensch, sondern als der böß veinde in gestalt eins menschen*» («цей об'єднувач, не-людина, а лютий ворог у людській подобі»). Або ж як сказано у Цохлеуса: «*Unicus iste, non homo: sed malus inimicus, sub specie hominis*^{103a}» («Цей один — не-людина, а лютий ворог у людській подобі»). Ще у XVIII столітті теологічно протиставлений образ не-людини міг застосовуватися для позначення язичника: «*Мое життя... не є природним, як у турків чи інших не-людей, а духовним*¹⁰⁴».

Всі приклади засвідчують можливість перехрещення й переплітання в ході історії дуалістичних заперечувальних фігур,

^{101a} Konrad Burdach, Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit (Vom Mittelalter zur Reformation. hg. K. Burdach, Bd. 2, 1. Teil, 1. Hälfte) Berlin 1913, с. 211 і далі; та з посиланнями на додаткову літературу: E.H. Kantorowicz, Mysteries of the state, in: Harvard Theol. Review, XLVII, 1955, Ernst Benz, Der Übermensch, eine Diskussion mit Original-Beiträgen von Ernst Benz u.a., Stuttgart 1961 із численними прикладами.

¹⁰² H. Rab, 1527, цит. за: Grimm, 11. Band, 2. Abt., с. 417.

¹⁰³ H. Müller, Geistliche Erquickstunden, Frankfurt/Main 1673, с. 562 у розділі: Про «нелюда», не-людина / не християнин.

^{103a} Документальні підтвердження та їх інтерпретацію див.: Heinrich Lutz, Zum Wanfel der katholischen Lutherinterpretation, in: Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft, hg. R. Koselleck, W.J. Mommsen, J. Rüsen (Theorie der Geschichte, Bd. I) München 1977, с. 178 і далі.

¹⁰⁴ Chr. Hoburg, Theologica mystica, 1730, с. 368, цит. за: Grimm, зазн. пр., с. 1174

почерпнутих із різних джерел. «Над-людина» та «недо-людина» в різній подобі вживалися ще християнами, щоб пред'явити релігійні претензії на істину й закріпити їх у своєму внутрішньому світі. Починаючи з XVIII століття, значимість старих термінів зазнає змін. У світі «власне людини» вони стають поняттями сфери чистої політичної боротьби. Залежно від політичної цільової спрямованості девальвації, переоцінки та ревальвації в межах одного й того ж покоління зазнав насамперед термін «надлюдина». За допомогою цього терміна здійснювалася критична характеристика тих панівних представників певних станів, котрі наділяли своїх підданих у повсякденному житті титулом «людина». «*Настав час, коли слово «людина»... набуло зовсім іншого значення, воно означало носія обов'язку, підданого, васала, слугу..., а ті, кому належав служивий люд, були надлюдьми.*¹⁰⁵» Буквальне розуміння звертання, почерпнуте з розмовної мови, спричинилось до появи республіканського ефекту: пан отримує визначення надлюдини, щоб знову повернути його на грішну землю тих, до кого він звертається як до «людей».

Паралельно й одночасно із цим негативним змістовним наповненням поняття «надлюдина» виникають і доповнюючі позначення, що мають покликати до життя новий тип людини, яка відтепер набула автономності. Вдалу з будь-якої точки зору людину починають називати генієм, земним богом, сильною натурою, «більше ніж людиною», молодцем, людиною високої проби та іншими подібними визначеннями, котрі пробивалися з під ґрунту, удобреного республіканським рухом Бурі й Натиску, немов гриби після дощу¹⁰⁶. В тому ж становищі опиняється й нова «надлюдина», котра з огляду на те, що князям було відмовлено у статусі «недо-людини» чи «над-людини», втрачає співвіднесеність з якимось класом чи якоюсь ієрархією, бо в цьому слові знаходить своє досконале втілення сама людина. В цю нову мовну фігуру входить згодом культ Наполеона, в якому відсутнє возвеличення правителя в роялістському сенсі, а лише здійснюється приписування йому властивостей надлюдини як вождеві й уособленню мрій тих, кого він веде за собою¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Herder, Briefe zur Beförderung der Humanität, SW, hg. Suphan, Nachdr. Hildesheim 1967, Bd. 17, c. 142.

¹⁰⁶ R.M. Meyer, Vierhundert Schlagworte, Leipzig 1901, c. 6–24 про історію слова «надлюдина».

¹⁰⁷ Див. із цього питання: D. Grob, Art. «Cäsarismus» in Geschichtliche Grundbegriffe, hg. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, Stuttgart 1972, Bd. 1, c. 726 і далі.

У цілому німецькі неогуманісти були досить критично налаштовані саме до такого вживання цього слова. Зокрема Гердер говорив: «На всі ваші питання про подальший розвиток нашого роду... відповідь можна дати... одним-єдиним словом: гуманність, людство. А якби цим питанням було питання про те, чи людина може й повинна стати чимось більшим, ніж людиною, над-людиною, надзвичайною людиною? Тоді забагато було б і одного рядка¹⁰⁸... Та й Гете, котрий, як стверджує Захаріас Вернер, «був ворогом половинчатості, що нікчемно виставляла напоказ надлюдські чи недо-людські якості¹⁰⁹», користувався цими термінами досить обережно. «Не встигнеш стати паном за першим дитячим бажанням, як вважаєш себе надлюдиною, якій дозволено нехтувати обов'язками мужа!¹¹⁰» Він вводить надлюдське в полярне смислове поле нелюда, що здається таким лише на перший погляд. Обидва поняття, на його думку, «перебувають поза Богом і світом».

З ідеологічно-критичних міркувань Маркс використовує категорії надлюдини і недо-людини для того, щоб зруйнувати вчення про двоосібність, котре живило релігійні уявлення про відблиск людини в небесній надлюдині та зводило саму людину до становища нелюда¹¹¹. Місце цих категорій у майбутньому посяде *тотальна людина*, котра є не лише результатом особисто вдалого проекту, а й типом, поява якого стає суспільно можливою завдяки існуванню світу, вільного від панування. У цьому ж ряду можна назвати й *уселюдину* Достоевського — соціальне втілення *вселюдського об'єднання*, в якому православні росіяни можуть набути здатності до усунення всіх протиріч¹¹².

Політичної злості цей термін звичайно ж набув лише в процесі діяльності Ніцше. Надлюдина в нього — це людина майбутнього, котра залишить далеко позаду сучасну демократично-стадну людину, «вищий тип, сильніший вид порівняно з

¹⁰⁸ Herder, зазн. праця, с. 17, 115, цит. за: Grimm, s. v. «Übermensch».

¹⁰⁹ Цит. за: Grimm, Dt. Wb., s. v. «übermenschlich».

¹¹⁰ Посвята, Goethe, dtv. 1961, Gesamtausgabe Bd. I, с. 8.

¹¹¹ Людина, яка у фантастичній дійсності неба, де вона шукала над-людину, віднайшла лише відблиск самої себе, не змириться з тим, що знайшла лише подобу самої себе, нелюда, тоді як вона шукає і повинна знайти свою справжню сутність» (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, in: Die Frühschriften, hg. S. Landsbut, Stuttgart 1953, с. 207).

¹¹² Dostojewski, Tagebuch eines Schriftstellers, München 1923, Bd. 3, с. 366.

пересічною людиною. Моє поняття, моя формула для позначення цього типу втілені, як відомо, у слові «надлюдина». Треба подолати в собі людину, котра стане посміховиськом в очах прийдешньої надлюдини. «Метою є не «людство», а надлюдина!»¹¹³

З моменту політичного втілення цього терміна протилежним за значенням полюсом стала, звісно ж, не людина як відстала істота, а недо-людина, котру потрібно стерти в порошок. У цю понятійну пару мови німецьких націонал-соціалістів увійшло — з точки зору історії подій — чимало компонентів: із псевдонаукової точки зору йдеться про фізично вкорінену субстантивізацію, що зумовила політизацію поняття раси й виду. До складу цієї понятійної пари увійшла й часова напруга споконвічного християнського горизонту очікувань, щоб забезпечити майбутнє власному пануванню. Звісно ж, цих умовиводів недостатньо для того, щоб повністю розшифрувати цю тоталітарну мовну фігуру.

Істинне уявлення про те, з якою мовною маніпуляцією маєш справу насправді, дає аналіз іншої протиставленої між собою пари, яка вживалася не лише у пропагандистських цілях, як надлюдина чи недо-людина, а й увійшла в законодавство: протиставлення «арієць — не арієць». Арієць — на перших порах чисто мовознавчий термін із первинним значенням благородства — було політично невизначеним поняттям, поняттям, що навряд чи піддавалось політичній дефініції. «Чиновників неарійського походження слід відправити на пенсію». Або ж приклад із подвійним запереченням: «Редактором може бути лише людина арійського походження, яка, до того ж, не є одруженою з людиною неарійського походження»¹¹⁴.

Поняття «арієць» перетворилося на політичний термін завдяки понятійному полю, яке воно заперечувало, і в яке можна було за бажання помістити будь-якого ворога¹¹⁵. Не арієць є лише

¹¹³ Friedrich Nietzsche, Werke, hg. K. Schlechta, München (1955), Bd. 3, 628; Bd. 2, 279, 1166; Bd. 3, 440 passim.

¹¹⁴ Закон про відновлення професійного стану чиновництва в Німеччині від 7.4.1933 р., § 3 та Закон про редакторів від 4.10.1933 р. § 5, 3, цит. за: Закони націонал-соціалістської держави, під ред.: U. Broderson та I. v. Münch, Bad Homburg 1968, с. 30, 165. Пізніше вислів «арієць» поступився місцем «німецькій і спорідненій з нею крові» і — в негативному сенсі — слову «еврей».

¹¹⁵ Пор. у цьому зв'язку: P.v. Polenz, Geschichte der deutschen Sprache, Berlin 1970, с. 169.

запереченням власної позиції й нічим більше. На питання про те, хто є не арійцем, не можна було відповісти ні на основі поняття арійця, ні на основі поняття неарійця. Таким чином було створено надзвичайно гнучку еластичну негативну мовну фігуру, співвіднесення якої залежало лише від волі того, хто розпоряджався нею, хто вирішував, чим скористатися: мовною порожньою формулою чи сліпим поняттям. Із самого поняття не випливало те, що воно було задумане як спеціальне позначення для євреїв, підпавши під категорію неарійців, вони потенційно переставали існувати. Відповідний висновок було зроблено, як тільки арієць у статусі надлюдини проникнувся впевненістю у правомірності усунення не арійця як недо-людини. З точки зору ідеологічної наповнюваності заперечень, котрим не протистоїть якась чітко визначена політична позиція, маємо справу із прикладом вживання структури понятійної пари «людина-нелюд». Бо термін «неарійський» неможливо визначити ані з точки зору арійського, ані з точки зору неарійського, таким чином, щоб з нього випливала чітка позиція. Ця пара слів із самого початку виконувала функцію обслуговування владних позицій тих, хто мав змогу приймати рішення щодо мовних урегулювань.

Людина, з якої пізніше народилися нелюд, над- і недо-людина, лише підтверджує політичну всеядність, яка розминається з тим, що власне впливає з історії розвитку поняття людини: її амбівалентною сутністю, визначення якої завжди залишається політичним ризиком.

Лише в горизонті очікувань людства, що може розраховувати тільки на себе, можна зрозуміти формулу «друг і ворог», що й досі мусується в ідеології. Після змістовного вихолощення універсальних і водночас дуалістичних понятійних пар у ХХ столітті, до наукової заслуги Карла Шмітта¹¹⁶ можна віднести таку формалізацію функціонально й ідеологічно досліджуваних протиріч між класами та народами, котрі щоразу вагомо заявляють про своє існування, яка надала зримих обрисів базовій структурі можливих протиріч. Понятійна пара «друг — ворог» відзначається своєю політичною формальністю, вона є растром можливих антитез, не називаючи їх. З огляду на формальне заперечення тут ми вперше маємо справу з чисто симетричними протиставленими поняттями, бо і для друга, і для ворога наявні самовизначення чи визначення протилежної сто-

¹¹⁶ *Carl Schmitt, Der Begriff des Politischen, Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corrolarien, Berlin 1963.*

рони, що різнобіжно вживаються обома сторонами. Це — категорії пізнання, змістовне заповнення яких відповідно до історичного досвіду може слугувати асиметричному наповненню обох семантичних полів. І хоч би який вигляд мала конкретизація цього протиставлення у Карла Шмідта із притаманними йому симпатіями чи антипатіями, він став творцем формули, котра залишається неперевершеною як умова можливої політики. Бо йдеться про поняття політичного, а не політики.

Той, хто підносить слово «мир» у ранг родового поняття стосовно «друга й ворога», має пам'ятати, що мир завжди існує принаймні між двома сторонами, що здатні й бажають укласти його. «*Non ergo ut sit pax nolunt sed ut ea sit quam volunt*¹¹⁷» («Вони хочуть не миру, а щоб мир був таким, як вони хочуть»). Не боязнь миру, а пошуки свого, щоразу власного миру, ось у чому суть справи. Доки люди, об'єднані спільністю дій, будуть розмежовуватися між собою і замикатися в собі, доти й існуватимуть асиметричні протиставлені поняття та прийоми, побудовані на запереченні, котрі залишатимуться чинниками конфліктів до виникнення нових конфліктів.

¹¹⁷ Augustin, De civ. Dei 19, 12.

Про можливість творення історії

Перш ніж перейти до теми, заявленої мною, дозволю собі розповісти одну історію. У 1802 році один ревливий британський поборник моралі, достойний проповідник Джон Четвуд Остей подорожував по Італії. Там разом із супутниками-лордами він намагався поглибити свою класичну освіту. Через десять років він опублікував результати своєї подорожі.

Італія постала перед його очима жертвою французького вторгнення, і він щедро послуговувався вченими цитатами, щоб довести до читача свою історичну позицію. Тому він розгортає перед його очима часову перспективу, що сягає глибини віків, цитуючи, наприклад, Сціпіона, котрий на руїнах Карфагена передбачив майбутню загибель Риму. Звичайно ж, не обійшлося і без рядків з «Іліади» Гомера: про день, який настане колись, день падіння Трої. Несподівано на тлі цього давнього вислову мова заходить про «Британську імперію», яка з тих часів розвивається лише в західному напрямку. Якщо звернути погляд у бік «домініонів» Великої Британії та поширення їх влади на величезні території, можна без перебільшення стверджувати, що спадок імперії дістався Великій Британії. Але, додає наш високостойник, імперія продовжує свій рух, проте він не знає в якому напрямку: на Схід, чи в бік трансатлантичних регіонів. Хоч би там як, але й до кінця слави Британії теж лишаються лічені дні, і він невблаганно наближається. Таким було бачення нашого важливого свідка з 1813 року, коли Велика Британія щойно розпочала своє сходження до вершин морської могутності. Колись мешканці Британських островів, як і сини Еллади чи Італії, впадуть до ніг ворогів-переможців і благатимуть пощади та милосердя на знак визнання величі їх предків.

У формі таких роздумів наш подорожуючий висловив свою симпатію до мешканців Італії, яка, звісно ж, не поширювалася на все, що стосувалося гігієнічних умов їхнього життя. Зрештою італійці, як стверджує Остейс, є нащадками завойовників Землі — римлян, цих *Lords of human kinds* (панів людського роду), славне минуле яких оживає нині в діяннях британців і які є — *Terra dominantis alumni*¹ (годованцями панівної землі).

¹ *John Chatwode Eustace, A Tour through Italy, exhibiting a View of its Scenery, its Antiquities and its Monuments; particular as they are objects of classical interest and education: with an account of the present state of its cities and towns; and occasional observations of the recent spoliations of the French. 2. Bde., London 1813, Preliminary discourse, c. 31 і далі.*

Якби ми звернулися до нашого достойного вченого проповідника з питанням про те, чи існує доля, то він навряд чи зрозумів би його. Можливо, він навіть відкинув би це питання з посиланням на його гібридність. Історія як повороти, злети й падіння в розгортанні влади якраз була для нього долею, причому незалежно від її класично-фаталістського чи християнсько-провидницького прочитання. А якби ми поставили ще одне запитання про можливість творення історії, то він неодмінно відіслав би нас, як неодноразово робив це на сторінках своєї оповіді, до того хаосу, який, на його думку, саме накоїли французи в Італії. Такий вигляд має історія, датована 1802 роком, і звіт про неї у 1813 році.

Таким чином я вже впритул наблизився до заявленої мною теми. Вона розглядатиметься у двох ракурсах. По-перше, я покажу, коли і яким чином виникло уявлення про те, що історію можна творити. При цьому я дотримуватимуся німецькомовного простору. По-друге, я спробую провести ту межу, яку ставить творимості історії сама історія за умови її правильного розуміння.

Насамперед хотів би додати до сказаного нашим головним англійським свідком того часу ще й слова дещо молодшого його сучасника, якого, звісно ж, неможливо запідозрити в симпатіях до модерністських течій, а то й революції. Фрайгерр фон Айхендорфф якось принагідно зауважив: «хтось робить історію, а хтось записує її²». Ця формула здається ясною і недвозначною. Є діючі сили, творці, діячі, а з іншого боку — літописці, історики. Йдеться, якщо хочете, про своєрідний розподіл праці, на чому й наголошує Айхендорфф, хоча при цьому скоріш за все йдеться про одну й ту ж історію, котра з одного боку твориться, з іншого — записується. Отже, історія виявляється придатною для двоякого використання: діючою особою, котра опановує історію, творячи її, та істориком, який опановує історію, фіксуючи її письмово. Під таким кутом зору свобода прийняття рішень обома цими суб'єктами здається необмеженою. Простір для гри сил історії визначається людьми.

Звісно ж, ми далекі від того, щоб приписати Айхендорффу такий далекосяжний висновок, виходячи з його побіжної гри слів. Утім для нашої постановки питання важливо взагалі знати про те, що Айхендорфф уважав можливим говорити про тво-

² Цит. за пр.: Gerbard Bauer: «Geschichtlichkeit». Wege und Irrwege eines Begriffs. Berlin 1963, с. 2.

рення історії. Сьогодні, після напівцитати Трейтчке³, що передається з вуст у вуста, нам легко говорити про ймовірне існування людей, які є творцями історії, надто під магічним впливом особистості Наполеона, коли очевидним здавалося те, що в цьому випадку історія творилася саме людиною. І все ж: тезис про можливість творення історії є висловом новітньої доби, який не міг бути сформульований до Наполеона чи навіть Французької революції. Протягом понад двох тисяч років до основних здобутків середземноморсько-західної культури належало розуміння того, що *історії* можуть оповідатись, а також досліджуватись чи фіксуватись на письмі, можливість творення історії стала мислимою лише близько 1780 року. Ця формула непрямо втілює в собі сучасний досвід, більше того, сучасні очікування, а саме, зростаючу спроможність планування і втілення в дійсність історії.

Усвідомленню творимості історії, можливості робити історію передували глибокі семантичні зміни в понятійному полі самої історії. Коротко зупинимося на цьому питанні з точки зору історії слів⁴.

Нинішнє поняття історії з його численними семантичними нашаруваннями, котрі з точки зору логіки є частково взаємовиключними, сформувалося лише наприкінці XVIII-го століття. Воно стало результатом тривалого теоретичного осмислення процесу пізнання доби Просвітництва. Досі, наприклад, існувала історія, котра творилася Богом над людством. Але не існува-

³ «Якби історія була точною наукою, ми мали б змогу розкрити майбутнє держав. Однак тут ми безсилі, бо історична наука повсюди наражається на загадку особистості. Особи, люди роблять історію, такі постаті як Лютер чи Фрідріх Великий та Бісмарк. Ця велика героїчна істина залишатиметься такою вічно, так само, як з'являються потрібні люди в потрібний час — назавжди залишиться загадкою для нас, смертних. Час формує генія, але не створює його. Щоб залишити місце для можливостей і свободи, Трайтчке тут же зазначає, що поєднання зовнішніх обставин ніколи не виявляється достатнім для визначення обов'язкового напрямку руху історії. Його теорія, яка в цьому випадку ґрунтується на поглядах Гумбольдта, не вичерпується однак цією досить часто вживаною напівцитатою. *Heinrich von Treitschke, Politik. Vorlesungen. Hrsg. von Max Cornelius, 2 Bde., Leipzig 1897, Bd. I, с. 6.*

⁴ Пор. статтю «Geschichte» в енциклопедії: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, Bd. 2, Stuttgart 1975, с. 593–717, особливо с. 647 і далі.*

ло історії, суб'єктом якої була б людина, чи історії, котра могла б мислитися суб'єктом самої себе. Досі існували історії у множині, історії різного ґатунку, котрі траплялися й могли слугувати прикладом у плані моралі, теології, для потреб права чи у філософії. Та й саме слово «історія» вживалося у формі множини. У 1748 році знаходимо такі слова: «*Istoria (die Geschichte) є** дзеркалом чеснот і пороків, вдивляючись в яке, можна навчатись на чужому досвіді, що слід робити, і що варто облишити⁵». Ця форма множини в процесі постійного осмислення процесу пізнання набула незабаром стилістичного рангу однини, що вживається без об'єкта. Це стало понятійним здобутком філософії Просвітництва, завдяки якому історія перетворилася на абстрактне поняття, що було запроваджене у вжиток як передумова можливого досвіду та можливої перспективи. Лише приблизно з 1780 року можна говорити про існування «історії взагалі», «історії самої по собі» чи «історії як такої» або назвати й інші побутуючі тоді описові поняття, що мали забезпечити відмежування поняття успадкованих історій у множині від нового поняття історії, яке відсилає до самого себе.

Якби хтось до 1780 року сказав, що вивчає історію, то його співбесідник неодмінно запитав би його: яку історію? Історію про що? Історію імперії, історію теологічних роздумів-настанов чи, може, історію Французької революції? Історія, як говорилося раніше, була мислимою лише за наявності суб'єкта, котрий зазнає змін чи перетворень. Тому нове поняття «історія взагалі» спочатку вважалося модним слівцем, сумнівність якого демонструється тим, що Лессінг у своєму історико-філософському нарисі про виховання роду людського унікав вживання терміна «історія» з означеним артиклем, не кажучи вже про варіант «історія взагалі» без артикля. Приголомшення, яке могло спричинити вживання нового поняття, що швидко увійшло в моду, демонструє епізод із життя Берлінського двору⁶. Бістер якийсь на запитання Фрідріха Великого про те, чим він займається, відповів: *переважно історією (Geschichte)*. Збентежений король перепитав, чи сказане слід розуміти як заняття історією

* Sind — допоміжне дієслово, вжите у формі множини. — Пер.

⁵ Johann Th. Jablonski, Allgemeines Lexikon der Künste und Wissenschaften, 2 Bde., Königsberg/Leipzig 1748, Bd. 1, с. 86.

⁶ Hofrat Böttinger, Erinnerungen an das literarische Berlin... In: Überlieferungen zur Geschichte. Literatur und Kunst der Vor- und Mitwelt. Hrsg. von Freidrich A. Ebert, Bd. 2/1, Dresden 1827, с. 42.

(Historie), бо вислів історія (Geschichte), як догадується Бістер, йому невідомий. Звичайно ж Фрідріх знав вислів «історія» (Geschichte), йому було невідоме лише нове осмислення історії у формі однини із збірним значенням без відсилання до співвідносного суб'єкта або ж до об'єкта, що впливає із самої оповіді.

Відтак, може виникнути запитання про мету подібного семантичного аналізу, поданого мною принагідно і в скороченому вигляді. Дозволю собі нагадати, що історичні події та їх мовне втілення химерно перехрещуються між собою. Між перебігом історичних процесів і способом їх відтворення й осмислення в мові не існує повної відповідності, бо інакше подія повністю розчинялася б у своїй мовній фіксації. Натомість вони перебувають у стані взаємної напруги, що в ході історії постійно змінюється. Тим важливіше для нас дослідити особливості мовної фіксації подій минулого та очікувань їх приходу в майбутньому. Інакше кажучи: про що власне йдеться, коли говорять про «історію» (Geschichte), яка, наприклад, може «творитися»?

Мій перший тезис полягає в тому, що історія могла відкритися людині як щось таке, чим вона може скористатися, чи як об'єкт її дій, лише після набуття нею статусу самостійного одиничного збірного родового поняття. Крок від конкретних історій у множині до історії взагалі, в однині, з точки зору історії слів відкриває новий простір досвіду й новий горизонт очікувань майбутнього.

Назву деякі критерії, характерні для нового поняття:

1. «Історія як така» була збірним поняттям в однині, що увібрало в себе суму всіх окремо взятих історій. Тим самим «історія» (Geschichte) набула вищого ступеня абстрактності й явила такий рівень комплексності, який спонукав із того часу до тлумачення на історичних засадах дійсності в цілому.

2. Водночас нове поняття історії увібрало в себе добрий старий латинський вислів «історія» (Historie), себто позначення вчення та науки про речі й події. Інакше кажучи, історія як дійсність і як дослідження пізнання цієї дійсності, були підведені під один понятійний знаменник «історії взагалі». Процес розгортання подій і процес їх осмислення з того часу злилися в одному понятті. Тому це нове поняття можна вважати своєрідною трансцендентальною категорією: умови набуття історичного досвіду та умови його розпізнання й засвоєння злилися в одному понятті.

3. У процесі цього злиття, на перших порах чисто семантичного характеру, криється з точки зору глибинного змісту відмова від позаісторичної інстанції. Щоб узагалі зробити історію надбанням досвіду, осмислити її, не потрібне звернення до Бога чи до природи. Інакше кажучи: історія, що явилася досвіду по-новому, із самого початку за своїм смыслом була ідентична історії світу. Вона перестала бути історією, котра формується в цьому світі лише завдяки людству й разом із ним. Якщо вдатися до слів Шеллінга, мовлених ним у 1798 році, можна повторити: людина має історію, *«не тому, що вона несе її із собою, а тому, що спочатку вона повинна народитися в ній самій»*⁷.

Я не вдаватимуся до подробиць подальших визначень нового поняття. Адже ми вже сягнули тієї позиції, котра дає можливість осмислення творимості історії.

Історія, яка є історією по мірі її усвідомлення, звичайно ж, позначена тіснішим зворотним зв'язком із людиною, аніж історія, котра по мірі свого розгортання настигає людину як фатум. Лише поняття, що є продуктом рефлексії, відкриває простір для дій, в якому людина змушена вдаватися до планування, передбачення, а зрештою, і до *вироблення* (за визначенням Шеллінга), тобто творення історії. Відтоді історія перестає позначати лише події минулого чи оповідь про них. Її нарративне значення витісняється, а саме поняття з кінця XVIII століття набуває виміру горизонтів соціального й політичного планування, спрямованого в майбутнє. За десятиріччя до Французької революції, а потім під натиском революційних потрясінь, історія стає поняттям, що передбачає дію, хоча цим її зміст далеко не вичерпується.

Звичайно ж, тут можна торкнутися питання про черговість передбачення, планування та людських дій як антропологічної засадничої передумови людської діяльності взагалі. Новизна тут полягає у співвіднесенні цих визначень людської діяльності з новою концепцією «історії взагалі». Таким чином, у розпорядженні істориків, здавалося, було надано не більше й не менше, аніж майбутнє світової історії.

Тут дозволю собі навести коротке пояснення. Здобутком так званої новітньої доби стало понятійне освоєння категорії часу наприкінці XVIII століття. У формі поняття «прогресу», що значною мірою ототожнювалося тоді з поняттям «історії», був зафіксований історичний час, який безперервно обганяє сам себе.

⁷ (F. W. G. Schelling), Allgemeine Übersicht der neuesten philosophischen Literatur. Philosophisches Journal 8 (1798), с. 145.

Спільна заслуга обох понять полягала в тому, що вони суттєво розширили горизонт очікувань майбутнього.

У спрощеному вигляді очікування майбутнього до середини XIX століття обмежувалися прийдешнім Страшним Судом, який компенсував би всю земну несправедливість потойбіч усякої історії. Відповідно до цього доля була настільки ж несправедливою, як і милосердною, а люди й тоді змушені були вдаватися до передбачень і намагатися діяти відповідно до них. Із XVI століття особливо інтенсивно розвивалося мистецтво політичного прогнозу, воно стало звичною справою для всіх державних діячів. Проте така практика не була ще пов'язана з виходом за межі горизонту християнських очікувань Судного Дня. Саме тому, що перед кінцем світу не могло з'явитися нічого нового, можна було вдаватися до висновків про майбутнє на базі минулого. Для умовиводів щодо майбутнього, якого слід чекати на основі дотеперішнього досвіду, використовувалися структурно константні фактори.

Таке становище змінилося лише у XVIII столітті, коли завдяки науці й техніці, здавалося, відкрився необмежений простір для втілення нових можливостей. «Для творчої сили розуму, — відзначав Кант у 1784 році, *не існує меж*⁸». Так Кант охарактеризував переворот у розвитку, про теоретичне визначення якого ми ведемо мову незалежно від численних емпіричних факторів, що зумовили цей переворот: на Заході дещо раніше, в Німеччині — пізніше.

У своїй «Антропології» Кант говорить, що найцікавішим з-поміж усього є «*можливість передбачування: тому що вона є передумовою всіх можливих видів практичної діяльності та цілей, відправною точкою прикладання зусиль людини*⁹». Але — і в цьому полягає його відмінність від попередників — передбачення, яке породжувало очікування того ж, що існувало й раніше, не було для нього прогнозом. Висновки на основі дотеперішнього досвіду щодо очікувань майбутнього ведуть до *бездіяльності* й паралізують будь-які пориви до дій¹⁰. Проте такі висновки суперечили насамперед його очікуванням кращого

⁸ *Immanuel Kant*, Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht. Zweiter Satz, in: Werke. Hrsg. von W. Weischedel, Bd. 6, Darmstadt 1964, с. 35.

⁹ *Immanuel Kant*, Anthropologie in pragmatischer Absicht. Hrsg. von K. Vorländer, Leipzig, 1922, с. 91 і далі (§ 35).

¹⁰ Пор.: *Immanuel Kant*, Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht. (s. Anmerkung 8). Siebter Satz, с. 43; його ж:

майбутнього, бо воно, на його переконання, й справді повинне було стати кращим.

Усі намагання Канта як історіософа були спрямовані на те, щоб перетворити прихований від людського ока задум природи, який, здавалося, невблаганно штовхав людство на шлях необмеженого прогресу, у свідомий задум людини, наділеної розумом. «Як можна уявити собі історію *a priori*? — запитував Кант і сам відповідав, — це можливо, якщо провидець сам творить й організовує події, котрі провіщає наперед¹¹. Якщо вдатися в семантичні нюанси, то відразу ж видно, що Кант не говорить прямо про творимість історії, він веде мову лише про події, які викликає сам провидець. Насправді ж Кант вкладав у цей уривок, котрий і сьогодні часто і схвально цитується дослідниками, ще й іронічно-провокативний зміст. Він спрямований проти пророків занепаду, які самі спричиняють і прискорюють напрогнозовану ними загибель, а також проти тих, начебто реально мислячих політиків, які стороняться громадськості, і своїми побоюваннями бунту чи повстання лише роздмухують його. Хоч би там як: своїм питанням про історію *arguere* Кант окреслив контури її творимості.

Кант намагався реалізувати оптатив прогресивного майбутнього, відокремленого від умов усієї передуючої йому історії, імперативом свого практичного розуму. Цей мотив у зашифрованій формі звучить у його алегоричному тлумаченні Іова: «сила практичного розуму... яка без будь-яких додаткових причин диктує творення законів», спромоглася надати у розпорядження людини «автентичну теодицею¹²». Як тільки-но до влади приходить практичний розум, він, не втрачаючи при цьому своєї моральної цілісності, вловлює й переводить у площину людських діянь смисл творення.

Неясні «передчуття долі, яка незримо висить над нами», у трактуванні Канта стають «фантасмагорією¹³». Доля відступає перед автономією владного практичного розуму.

Der Streit der Fakultäten, II, 2. Abschnitt, 3 c, in: Werke. Hrsg. von W. Weischedel, Bd. 6, Darmstadt 1964, c. 354.

¹¹ Immanuel Kant, Der Streit der Fakultäten, (vgl. Anmerkung 10), 2. Abschnitt, 2, c. 351.

¹² Immanuel Kant, Über das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee. In: Werke. Hrsg. von W. Weischedel, Bd. 6, Darmstadt 1964, c. 116.

¹³ Immanuel Kant, Anthropologie in pragmatischer Absicht (s. Anmerkung 9), c. 93 (§ 35).

Звісно ж, наведена тут модель не охоплює всю історіософію Канта в цілому, в якій є чимало усіляких застережень, покликаних запобігти перетворенню її на безмежну утопію, котра відмовляється від усього минулого досвіду. Але потяг до проектування майбутнього як необхідного морального завдання, намагання осмислити історію як темпоралізовану інституцію втілення моралі без сумніву залишили глибокий слід у минулому столітті. Вплив Канта як критика-вulgаризатора спочатку був навіть сильнішим, аніж його вплив як філософа-критика.

Те ж саме простежується й на прикладі Адама Вайсгаупта, відомого вождя ордену ілюмінатів у Баварії¹⁴. Вайсгаупт став одним із тих, хто переступив існуючий поріг у пошуках творимості історії, бо він уперше спробував перевести здатність до передбачування подій, складання прогнозів на тривалу перспективу у площину керівництва до політичних дій, справедливості яких доводиться самою історією. На його переконання найважливішою професією, яка, втім, не змогла поки що утвердити себе в цьому статусі, є професія філософа й історика, а отже, історіософа, який планує хід подій¹⁵.

Однак, просте втілення доброї волі в дію ще ніколи не виявлялося достатнім, щоб виправдати омріяне майбутнє, не кажучи вже про те, щоб досягнути його. Тому Вайсгаупт — і в цьому він випередив інших своїх послідовників — створив волюнтаристську історіософію. Вона є чимось на кшталт подвійного страхування. Вайсгаупт вбачав у своїх політичних планах, що полягали в руйнуванні держави та відмові від неї як від чогось зайвого, втілення тієї історії, яка раніше чи пізніше стала б реальністю сама по собі. Завдяки проголошенню майбутнього, котрого потрібно досягнути, імперативом об'єктивної історії, власний задум набував рушійної сили, яка зростала з огляду на презумпцію невинності, яку водночас передбачало таке проголошення. Майбутня історія, результат якої ставав об'єктом передбачення, виконувала функцію зняття провини: власна воля перетворювалася на виконавця надсуб'єктного дійства, а також слугувала засобом легітимації, що наділяла діяча чистим сумлінням. Точніше кажучи, історія, сконструйована подібним чином,

¹⁴ Поп.: *Richard von Dülmen, Der Geheimbund der Illuminaten. Stuttgart-Bad Cannstatt 1975* (зі списком літератури, що з'явилася раніше).

¹⁵ *Adam Weishaupt, Geschichte der Vervollkommnung des menschlichen Geschlechtes. Frankfurt und Leipzig 1788, с. 29.*

уподібнювалася підсилювачеві волі до наближення запланованого майбутнього раніше, ніж воно настане саме по собі.

Очевидно, що така історія могла виникнути лише після згортання «історії» в понятійний згусток рефлексії чи дії, який давав можливість підходу до долі як об'єкта дій, або інакше кажучи — здавалося, робив прогнозованими навіть віддалені наслідки власних дій¹⁶. Волонтаристський зворотний зв'язок історії із власними суб'єктивними планами залишає поза увагою потенціал надлишковості чи несподіваності, притаманний всякій історії. Як відомо, Вайсгаупт зазнав краху у зв'язку з реакцією баварського курфюрста. Його теоретична наївність сприяла крахові й поклала край планам Вайсгаупта ще до моменту появи шансу на їх втілення в дійсність. Утім, згодом ми змогли пересвідчитися і в тому, що теоретична наївність не перешкоджає й успіху.

Структура аргументації, показана на прикладі Вайсгаупта, формально протрималася й донині, незважаючи на соціальні, політичні чи економічні діагнози, привнесені лібералами, демократами, соціалістами чи комуністами у свої прогнози. Творимість історії, там, де це вважається можливим, отримує подвійний імпульс, як тільки діяч посилається на історію, що об'єктивно вимальовує перед ним контури того шляху, яким належить іти. Така перестраховка затушовує ще й ту обставину, що подібні задуми є і не можуть бути нічим іншим, як продуктом ситуативного й зумовленого часом пізнання, хоч би як далеко воно сягало вперед. А тому творимість здебільшого залишалася тільки одним аспектом історії, яка, в чому й переконує нас досвід, постійно не кориться від намірів своїх діючих осіб. Звідси й аксіома про творимість не стала загальним надбанням, а на перших порах по-різному використовувалася різними прошарками в горизонті станової дійсності, що поступово зникала.

З точки зору соціальної історії до тезису про творимість звертаються насамперед активні групи, котрі прагнуть запровадження чогось нового. Перебування в союзі із плином самої історії, прискоренню якого вони лише сприяють, слугує для них само виправданням і водночас ідеологічним рупором, за допомогою якого вони досягають успіху й ведуть за собою інших.

¹⁶ Там само, с. 15, 27, 61 і далі, с. 217. Історія вдосконалення (*Geschichte der Vervollkommnung*) з точки зору соціальної історії є найбільш наочною, а з теоретичної точки зору — відносно — найкращою працею Вайсгаупта, яку він написав тільки в період еміграції в Готі. Стосовно ранішніх позицій цього автора див.: *R. Koselleck, Kritik und Krise. Frankfurt 1973, с. 49 і далі.*

Осмислення історії, у площині її творимості, котра в німецькомовному просторі все ще була пронизана диханням Божого провидіння, теж відбувалося не без опору. Пертез, що народився в 1772 році, ще в 1822 році, будучи політично енергійним видавцем, вагався вживати відповідне дієслово: за його словами, він прагне видавати свої публікації на історичну тематику для практиків, *«для ділових людей, бо саме вони, а не вчені, втручаються в хід подій і роблять, так би мовити, тим самим історію»*¹⁷. Втім, незабаром він виступив поборником свідомого своєї сили «середнього прошарку», котрий повинен наполягати на своїй участі у владі та з орієнтацією на практичні результати відмовитися від уроків минулого, від старої формули «*historia magistra vitae*»: *«Якби кожна сторона по черзі мала б можливість правити країною й розпоряджатися її інституціями, то завдяки історії, творимій ними самими, всі вони стали б мудрішими й добрішими. Історія, що твориться іншими, рідко приносить політичну мудрість і політичні чесноти, хоч би скільки про неї писали або хоч би скільки її вивчали: цьому нас вчить досвід»*¹⁸. Вислів «творення історії», який спочатку наводиться із застереженнями, зрештою проклав собі шлях. Він вживається як виклик, набуваючи апелятивної функції.

Таким чином, вислів «творення історії» проник у мову політичного та суспільного повсякдення і без історіософського перестрашування. Його, зокрема у своєму виступі перед Франкфуртським парламентом у 1848 році, для визначення величнього покликання цього органу вживає Гагерн. Або ж як цитату представника демократів передреволюційного доберезневого періоду можна навести слова несправедливо забутого Вільгельма Шульца, одного з найвпливовіших публіцистів свого часу: *«Народи лише починають набувати відчуття своєї значимості. Тому вони так мало свідомо цікавляться своєю історією, і цей інтерес з'явиться лише тоді, коли вони почнуть самі творити свою історію і стануть чимось більшим, ніж мертвим матеріалом, з якого ліпиться (історія) декількома привілейованими класами»*¹⁹. Наведений вислів ліберально-демократичного спрямування носить апелятивний характер, він слугує формуванню свідомості прошарків, що піднімалися на

¹⁷ *Clemens Th. Perthes*, Friedrich Perthes' Leben, Gotha 1872, Bd. 3, с. 23.

¹⁸ Там само, с. 271 і далі.

¹⁹ *Wilhelm Schulz*, Die Bewegung der Production. Zürich/Winterthur 1843, с. 155 і далі.

поверхню суспільного життя, й засвідчує впевненість у лінійному поступальному русі розвитку.

Маркс і Енгельс як виразники інтересів класів, що утверджували себе в нових умовах, були обережнішими та впевненішими водночас. Висловлення Енгельса з 1878 року, яке доволі часто цитується, про «стрибок людства із царства необхідності в царство свободи» відносить етап необмеженої творимості історії до моменту утвердження в майбутньому принципу соціалістичної самоорганізації. Лише тоді «об'єктивні та чужі сили, що досі визначали розвиток історії... [опиняться] під впливом самої людини. Лише з того моменту люди почнуть самі цілком свідомо творити свою історію, лише з того моменту приведені ними в рух суспільні причини почнуть щоразу більше і сильніше досягати бажаного ефекту²⁰». Висловлюючись у стилі Канта, можна сказати: лише тоді історія знайде своє втілення аргіорі. Або ж із посттеологічної точки зору: лише тоді зникне відмінність між провидінням, планом і втіленням, а людина стане «земним богом».

Тим самим я впритул наблизився до другої частини свого викладу. Де пролягає межа творимості історії за умови правильного її розуміння? Якщо Енгельс мав рацію, що в майбутньому провидіння, план і втілення в реальність бездоганно відповідатимуть одне одному, то залишається лише додати, що в такому разі будь-яка історія сягне свого кінця. Бо, і в цьому й полягає мій другий тезис, характерною прикметою історії є те, що в ній по мірі плину часу людське провидіння, людські плани та їх здійснення постійно розходяться між собою. Тим самим я наважуюсь на формулювання структурного характеру або висновок, що народився ще до XVIII століття. Проте дозволю собі додати ще одну фразу, котра є результатом доби Просвітництва: «історія сама по собі» постійно розгортається як спосіб запобігання недосконалої, а тому майбутнє в ній залишається відкритим. Принаймні в цьому нас переконує дотеперішня історія. Тому, хто спробує стверджувати протилежне, доведеться взяти на себе тягар наведення відповідних доказів.

І все ж на підтвердження свого тезису спробую навести деякі приклади з історії, котрі, нібито, свідчать на користь протилеж-

²⁰ Friedrich Engels, Herrn Eugen Dürings Umwälzung der Wissenschaft. MEW (=Marx/Engels, Werke. Hrsg. vom Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, 39 Bde., und 2 Erg.-Bde., Berlin 1958–1971), Bd. 20 (1962), с. 264.

ного йому твердження про творимість історії. Для цього звернуся до спадку чотирьох людей: Маркса, Бісмарка, Гітлера та Рузвельта, яким ніхто не зможе відмовити в тому, що можна назвати терміном «творення історії».

1. Маркс скрізь, де це було можливим, спробував спростувати будь-яке предметне поняття про історію, викрити його як *метафізичний суб'єкт* у мовному вжитку своїх супротивників²¹. Його історико-теоретичний здобуток не зводиться лише до тих визначень утопічних цілей, які знайшли відгук в усьому світі. Його історичний аналіз живиться фундаментальною дефініцією розбіжностей між людською діяльністю й тим, що насправді відбувається у довготривалій перспективі. На цьому розмежуванні ґрунтується його аналіз капіталу та критика ідеології, приміром тих «ідеологів», яких він глузливо називає «*фабрикантами історії*»²². У повній відповідності до цього Маркс, який після своєї поразки в 1848 році виступає як історик сучасності, дає неперевершене визначення меж творимості історії: «*Люди творять свою власну історію, але творять її не з вільних фрагментів і не в умовах, які вони вибирають для себе самі, а в наперед заданих, існуючих та успадкованих ними умовах*»²³. Маркс скористався своїм чітким баченням, щоб зробити з нього висновки для практичної поведінки людей. У нього йшлося скоріш про творимість політики, а не її соціально-економічних передумов, котрі перебували при цьому в полі зору його теорії. Можна припустити, що вплив Маркса на практичну політику ґрунтується саме на таких формулюваннях, на історичних висновках, здатних щоразу відсувати горизонт утопічних сподівань на невизначену далечінь²⁴. Шлях, який пройшло людство від Бебеля, Леніна й до Сталіна, Тіто чи Мао доводить це.

2. Бісмарк. Ніхто не заперечуватиме, що Бісмарк як індивідум був унікальним явищем. Без його дипломатичного хисту малонімецька імперія ніколи б не виникла в тому вигляді, в яко-

²¹ *Marx/Engels, Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik* (1845), MEW, Bd. 2 (1957), с. 83 і далі.

²² *Marx/Engels, Die deutsche Ideologie*, Berlin 1953, с. 47.

²³ *Karl Marx, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. MEW, Bd. 8, с. 115.

²⁴ Пор. у цьому зв'язку працю В. Плеханова, що й досі цитується в радянському світі: *G.W. Plechanow, Über die Rolle der Persönlichkeit in der Geschichte*. Berlin 1946; див. із цього ж приводу міркування Кучинськи: *Jürgen Kuczynski, Der Mensch, der Geschichte macht*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Jg. 5 (1957), с. 1–17.

му вона була насправді створена. Саме тому якраз ті, хто не визнає роль людей як творців історії або ж виносить це питання за рамки своїх теорій, ще й сьогодні приписують йому незаперечні наслідки його діяльності. Таке винесення за рамки розгляду звісно ж перегукується й відповідає поглядам самого Бісмарка. Бісмарк завжди заперечував свою роль як творця історії. *«Свавільне, продиктоване лише суб'єктивними причинами втручання в розвиток історії завжди має своїм наслідком врожай недостиглих плодів, — писав він у 1869 році в указі, адресованому пруському посланцю фон Вертерну в Мюнхені. — Ми можемо переставити годинник уперед, але через те швидкість плину часу не прискориться²⁵»*. Звичайно ж, Бісмарк використовував свій афоризм проти творимості історії для того, щоб завдяки йому творити політику; він прагнув заспокоїти баварців від побоювань перед пруською експансією, аби ще успішніше продовжувати свою власну об'єднавчу політику. Тому трохи згодом Бісмарк ще раз повторив ці слова у виступі перед Північнонімецьким рейхстагом, щоб загальмувати надто швидке ухвалення конституційних змін. *«Мій вплив на події, у вирі яких я опинився, суттєво перебільшений, і все ж ніхто не зможе заідозрити мене в тому, що я роблю історію.²⁶»* Але Бісмарк заявляв так не лише із тактичних міркувань. Ще на своєму віку він утвердився в цій думці: *«Історію взагалі неможливо робити, але зате з неї можна навчитися тому, яким чином слід спрямовувати політичне життя великого народу відповідно до його розвитку та його історичного призначення²⁷»*.

Відмова від можливості планування історичних процесів відразу ж загострює увагу на дефініції про розбіжності, що примушує розрізняти політичні дії та довготривалі й задані наперед тенденції. Одне співвіднесене з іншим, але ніколи не зливається в одне ціле. Попри всю несхожість своїх дій відповідно до політичних цілей, попри всю різницю між діагнозами й очікуваннями, що існує між Марксом і Бісмарком, їх позиції на рівні

²⁵ *Bismarck, Werke in Auswahl. Hrsg. von E. Scheler, Darmstadt 1968, с. 309 (Friedrichsruher Ausgabe 6 b, Nr. 1327), Erlaß 26.2.1869.*

²⁶ Там само, с. 330 (Friedrichsruher Ausgabe 11, с. 37 і далі), промова 16.4.1869 р.

²⁷ Виступ перед делегацією Єнського університету 20.7.1892 року. In: *Bismarck und der Staat. Ausgewählte Dokumente. Hrsg. von H. Rothfels, 2. Aufl., Stuttgart o.J., с. 86 (1. Auflage München 1925) (Friedrichsruher Ausgabe 13 с. 468 і далі).*

історико-теоретичних висловлювань про межі творимості виявляються напрочуд близькими.

3. Гітлер та його оточення упивалися вживанням слова «історія», до якої вони ставилися як до творимого об'єкта й водночас творіння долі. Так, у своїй другій книзі в 1928 році Гітлер писав: «Вічні цінності народу лише під молотом світової історії переплавляються в те залізо і сталь, за допомогою яких можна творити історію²⁸». А вислів, що пролунав з його вуст під час пробної виборчої кампанії напередодні 30 січня 1933 року, свідчить, що навіть футуристичні уявлення можуть приховувати в собі потаємний прогностичний смисл: «Зрештою байдуже, який відсоток німецького народу творитиме історію. Важливо, щоб останніми, хто творить історію Німеччини, стали саме ми²⁹». Здається, неможливо чіткіше сформулювати той самоульгиматум, під тиском якого Гітлер творив свою політику й гадав, що творить й історію. Він і справді творив історію, — але інакше, ніж це було задумано.

Навряд чи потрібно нагадувати, що чим в ульгимативнішій формі Гітлер змушував себе творити історію, тим більшими ставали його прорахунки в оцінці своїх супротивників і часу, який йому залишався. Строки, протягом яких Гітлер дотримувався укладених ним договорів чи висловлених обіцянок, протягом періоду його правління ставали дедалі коротшими, а протяжність у часі цільових установок, заради досягнення яких він вирушив у дорогу, дедалі довшою. Свою політику він здійснював під пресом прискорення, що перебував у зворотному пропорційному зв'язку до величезних періодів часу та вічності, іменем яких він творив свої справи. Гітлер цінував власну волю вище, ніж обставини: його ставлення до історичного часу було позначене соліпсизмом. Але, зрештою, будь-яка історія передбачає наявність принаймні двох осіб, а якісною прикметою історичного часу є те, що він породжує фактори, які перебувають поза межами досяжності людини. Бісмарк, якому це було відомо, досяг успіху, Гітлер, який не побажав це зрозуміти, ні.

4. Рузвельт. Великий суперник Гітлера 11 квітня 1945 року сформулював своє останнє послання до американського народу. В ньому він дав визначення «єдиної межі втілення наших дій

²⁸ *Hitlers zweites Buch*. Hrsg. von Gerhart L. Weinberg, Stuttgart 1961, с. 138.

²⁹ *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*. Hrsg. von M. Domarus, München 1965, Bd. 1/1, с. 176, промова 4.1.1933 р.

у завтрашньому дні», якою є «сумніви, що бентежать нас сьогодні». А справа, до втілення якої він прагнув кожного наступного дня, отримала назву «мир, більший, аніж просто закінчення цієї війни — кінець початку всіх воєн, кінець на всі часи³⁰». Рузвельту не довелося зачитати своє послання. Наступного дня він помер. Однак його послання виявилось правильним, хоча й у зворотному сенсі від задуманого. Кінець початку усіх воєн виявився першою формулою холодної війни. Мирна угода не покладає край останній війні, ані початку всіх наступних воєн. Натомість війни, що з тієї пори оповили наш глобус злиднями, терором і жахом, перестали бути війнами, а перетворились на інтервенції або каральні акції, перш за все, на громадянські війни, що розпочиналися, нібито, під приводом уникнення ядерної війни, й завершення яких хоча б через цю причину неможливо передбачити.

Не виключено, що сумніви щодо справи завтрашнього дня, які прагнув розвіяти Рузвельт, були нечітким передчуттям того, що події в історії зазвичай розвиваються не за запланованим сценарієм. Утім, можна припустити, що проста підсумкова калькуляція своїх сподівань щодо майбутнього була й залишається перешкодою на шляху до їх втілення. Схоже, Рузвельт про це не подумав. «*Non ut sit pax nolunt, sed ut ea sit quam volunt*³¹» («Вони хочуть не миру, а щоб мир був таким, як вони хочуть»). Усі хочуть миру, просто кожен шукає його відповідно до своїх власних уявлень. Для миру теж потрібні щонайменше двоє.

Завершую свій виклад. Не слід загально відмовлятися від сучасного мовного вислову про творимість історії. Люди несуть відповідальність за історії, в які вони вплутуються, незалежно від провини за наслідки своїх дій. Люди повинні визнавати й відносити на власний рахунок неспіввідносність між наміром і

³⁰ *Roosevelt spricht. Die Kriegsreden des Präsidenten. Stockholm 1945, с. 370 і далі. Послання, приурочене до 13.4.1945 р., написане 11.4.1945 р.*

³¹ *Augustin, De Civitate Dei, 19, 12. Пор. також: Ferdinand Fellmann, Das Vico-Axiom. Der Mensch macht die Geschichte, Freiburg/München 1976. Незважаючи на назву, що з точки зору історії понять є хибною, це в цілому досить плідний історико-філософський аналіз цієї теми. Те ж стосується й праці: Rainer Specht, Innovation und Folgelast. Beispiele aus der neueren Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte, Stuttgart-Bad-Cannstatt, 1972. Див. також публікації під загальною назвою «Історія, філософія історії та їх суб'єкт» із відповідними документальними підтвердженнями в збірнику: Geschichte — Ereignis und Erzählung. Hrsg. von R. Koselleck und W.D. Stempel, München 1973 (Poetik und Hermeneutik V).*

результатом, і саме вона надає твердженню про творимість історії його істинно глибокого змісту.

Падіння Британської імперії, яке один із наших свідків того часу вважав неминучим, орієнтуючись на перебіг усіх попередніх історій, за час, що минув відтоді, стало реальністю. Хто б наважився віднести цей тривалий в часі процес, який лише прискорила перемога Британії (у складі коаліції держав) над Німеччиною в 1945 році, на рахунок вчинків і дій окремих людей? Те, що чиниться людьми, робиться далеко не однією людиною. В Ірландії, цьому пізньому осколку колишньої британської експансії, нинішні англійці опиняються віч-на-віч із надлишком свого минулого, який вони, схоже, не в стані прибрати попри всі свої намагання. Вони несуть відповідальність за ситуації, виникнення яких нині спробували б уникнути, якби це було можливим. Неможливо простим зусиллям волі відсторонитися від важкого спадку економічної експлуатації, політичного гніту та релігійних утисків.

Чимало поколінь своїми діями та стражданнями сприяли підйому цієї досі найбільшої імперії у світі, лише деякі з них виявилися спроможними спробувати запобігти занепадові цієї «*Rex Britannica*» на нашій планеті. Технічні й економічні умови змінилися настільки, що сьогодні неможливо визначати з невеликого острова долю континентів чи принаймні дієво впливати на них. Британці вирішальним чином спричинилися до цього зламу в загальній ситуації своєю політикою, політичною мораллю та своїми досягненнями в галузі науки й техніки, але історія, що стала результатом цих зусиль, історія, свідками якої сьогодні ми є, ця історія не стала їх «творінням». Вона торувала собі шлях урозріз із їхніми намірами та діями, не лишаючи їх при цьому за своїм бортом.

В історії завжди відбувається більше чи менше від заданих передумов. Це «більше» чи «менше» залежить від людей, хочуть вони цього чи ні. Але це ще далеко не означає зміни заданих передумов, а якщо вони й змінюються, то це відбувається настільки повільно і протягом такого тривалого часу, що незмінно залишаються за межами досяжності чи творимості.

Терор і сновидіння

Методологічні зауваги про досвід часів Третього Рейху

I. res factae i res fictae

«*Si fingat, peccat in historiam; si non fingat, peccat in poesam*» («Той, хто вигадує, грішить проти історіографії, той, хто цього не робить, грішить проти мистецтва поезики»). Саме в цій фразі Альстед у XVII столітті у формі простої опозиційної пари¹ втілює думку, історія якої налічує дві тисячі років. Історія має керуватися вчинками та подіями, *res gestae*, тоді як поезика — фантазією. Критерії розмежування поезики та історії полягають у способах зображення, покликаних, якщо вдатися до певного перебільшення, наочно оформити буття чи ілюзії про нього. Звичайно ж заплутані шляхи, якими в риториці визначається співвідношення між історією та поезикою, неможливо звести лише до цієї доволі зручної та компактною пари слів. Навіть спільне поняття *res* саме по собі вже є двозначним. Адже реальність дій і вчинків не може бути такою ж, як і реальність вигаданих чи уявних дій². А діапазон ілюзій сягає від хибної картини дійсності до відблиску істини³. Але попри існування численних перехідних зон у рамках цих двох діаметрально протилежних позицій аж до XVII століття простежуються два табори, представники яких віддають перевагу або поезиці, або історії.

Так, одні вважають істинний зміст історії вищим від істинного змісту поезики, *res fictae* залишає місце для вигадки, неправди. Саме історики послуговувалися головним чином цією вирашною для себе позицією.

¹ *Alsted*, *Scientiarium omnium encyklopaedia*, 4 Bde., Lyon 1649, 3. Aufl., Bd. 2, Tafel zur S. 619.

² Див.: *Arno Seifert*, *Historia im Mittelalter*, im *Archiv für Begriffsgeschichte*, Bd. XXI, Heft 2, Bonn 1977, с. 226–284, особл. с. 228 і далі; та його ж: *Cognitio Historica, Die Geschichte als Namengeberin der frühneuzeitlichen Empirie*, *Hist. Forsch.* Bd. 11, Berlin 1976; *Klaus Heitmann*, *Das Verhältnis von Dichtung und Geschichtsschreibung in älterer Theorie*, im *Archiv für Kulturgeschichte*, 52 Bd., Heft 2, 1970, с. 244–279.

³ *Hans Blumenberg*, *Paradigmen einer Metaphorologie*, Bonn 1960, с. 88 і далі.

Представники протилежної позиції апелюють до Арістотеля, котрий ставив історію рангом нижче від поезики. Поезика має за мету можливе й загальне, вона є в цьому відношенні близькою до філософії, тоді як історія орієнтується лише на плін часу, в якому часто трапляється багато такого, що є результатом збігу миттєвих обставин⁴. Так, ще Лессінг, цей Арістотель доби Просвітництва, висловив таку думку: на противагу історіографу, якому доводиться оперувати сумнівними, а часто й нереальними фактами, «*поет... є володарем історії; він своєю волею може зближувати в часі події*⁵». Переконливість поета ґрунтується на реальності внутрішнього задуму, силою якого він поєднує між собою події та вчинки, які зображуються чи творяться ним.

Із настанням доби Просвітництва історики також опинилися перед цим викликом арістотелівського постулату. Той поворот у людському досвіді, що відбувся у XVIII столітті і в результаті якого виникло нове поняття історії на основі її самопізнання, був позначений осмотичною проникністю перегородки, що існувала між двома таборами: істориків і поетів. Від поета, насамперед від автора широких полотен, якщо він прагнув бути переконливим і впливовим, вимагалось озвучення власне історичної дійсності. Натомість історик на загальне переконання мав надавати своїй історії більшої вірогідності шляхом теорії, гіпотез та обґрунтувань. Як і в поета, його історія повинна була бути спаяною смисловою цілісністю творчого задуму.

Побіжно зауважимо, що зміна в розмежуванні супроводжувалася й зверненням до теологічного спадку смислотворчого провидіння. Достовірність біблійних текстів хоча й зазнавала світської критики, проте старе вчення про поліфонічність звучання смислу, втіленого в письмі, стало прикметною ознакою Просвітництва. Без здатності до поліфонічного прочитання минулих подій і текстів, себто їх вичленування із первинного контексту й поступального синтезу, неможливим було б і поступальне тлумачення запутаної історичної дійсності.

Таким чином, до певної міри було знято гостроту риторичної опозиції: «поезія, що керується вимислом, з одного боку — описова історія, з іншого боку».

З моменту появи вимог майстерної й вишуканої побудови історій, їхнього морального та раціонального обґрунтування

⁴ *Arist.*, De art. poet. 1451 b, 1459 a.

⁵ *Lessing*, Briefe, die neueste Literatur betreffend, Nr. 63, Sämtl. Schr. Stuttgart-Leipzig-Berlin 1892, Bd. 8, c. 168.

історик не міг більше обійтися без засобів художнього вимислу. Отже, дедалі нагальніше починало звучати питання, наскільки історична дійсність взагалі пізнається науковими способами, до яких доводилося вдаватися. Риторичне питання про мистецтво зображення у XVIII столітті виявилось застарілим із гносеологічної точки зору. У зв'язку із такою зміною ракурсу з'ясувалося, що стара опозиційна пара *res factae* і *res fictae* зазвучала в унісон із новими гносеологічними передумовами.

У заслугу Хладеніусу можна поставити те, що він продемонстрував невловимість колись минулої дійсності для будь-яких способів зображення. Вона може реконструюватися лише в концентрованих висловах, і саме усвідомлення історичної перспективи дедалі більше змушує історика звертати увагу на засоби фікції — *оновлені образи*, — за висловом Хладеніуса, якщо він прагне майстерної передачі історій. Від історика — не лише з точки зору техніки зображення, а й із теоретично-пізнавальної точки зору — вимагалось не відтворення панорами минулої дійсності, а досягнення ілюзії її фактичності⁶. Але не встигав історик всерйоз сприйняти фікцію фактичного, як тут же на його плечі лягав тим важчий тягар отримання доказів. Тепер він по-справжньому змушений був зайнятися критикою джерел, якщо не бажав свідомо обмежитися лише переказами колишніх подій із привнесенням у них нових моментів.

Таким чином, послідовний розвиток Просвітництва привів до постулату про те, що історія може бути осмислена у всій своїй комплексності, якщо історик керуватиметься певною теорією. За словами представників Геттінгенської школи, він мав перетворити історію з агрегату на систему, щоб отримати можливість упорядкування, критичного аналізу джерел і змусити їх говорити. Попри таку продуктивну вимогу до історичної свідомості звичайно ж залишався і той неосвоений залишок, який дозволяв відрізнити історичне зображення від чистої фікції. Адже неможливо нехтувати тією відмінністю, що має існувати між розповідями, в яких повідомляється про те, що відбувалося насправді, та розповідями, в яких говориться про те, що могло б відбутися, або ж стверджується, що це справді відбулося, чи взагалі відсутні будь-які сигнали дійсності подій. Сама складність розрізнення полягає в тому, що мовний статус історичної розповіді чи зображення сам по собі не дає можливості збагнути, про що йдеться: про повідомлення, яке відповідає дійсності, чи про чистий вимисел.

⁶ Пор. с. 184 і далі.

Поет може вбратися в шати історика, внаслідок чого в його тексті неможливо визначити ті межі, які він сам же й намагається зруйнувати. Він може послуговуватися справжніми чи фіктивними джерелами, а в підсумку істинність внутрішнього цілого, до якої у нього є право апелювати разом із Арістотелем, може висвітлити проблемні історичні ситуації чи конфлікти краще, аніж сам історик.

І навпаки, сучасний історик — як Ранке — повинен підніматися від окремих думок до узагальнень або ж — як сьогодні — описувати тенденції та структури, не зациклюючись на конкретних подіях чи випадках — *res factae*. Вигадані промови Фукидіда, які відтворюють виступи, що ніколи не відбувалися насправді, і лише покликані виявити істину, притаманну подіям, з точки зору систематики перегукуються з тими спостереженнями сучасних істориків, котрі *ex post* розмірковують шляхом рефлексії про умови та способи розгортання, ідеї й епохи, кризи та катастрофи. Їх стереотипи тлумачення або ж моделі, виведені із так званої дійсності, мають у мові допросвітницької епохи статус *res fictae*. І все ж вони слугують пізнанню історичної дійсності.

Отже, доба Просвітництва витіснила *res factae* та *res fictae* з позиції класичної протиставленості. Паралельно із цим процесом відбувається й так звана естетизація, котра згодом стала прикметною ознакою історизму. Однак ідеться про щось більше, аніж просто естетизацію чи зростаюче усвідомлення значимості теорії, які з того часу визначають структуру історії. За новою співвіднесеністю *res factae* та *res fictae* криється насамперед емпіричне осягнення власне історичного часу новітньої доби, завдяки якому фікція та фактичність постали в новому світлі та в новому переплетінні. «*Про визначну подію в одному й тому ж місці можна почути різні розповіді вранці та увечері.*»⁷ Зі звичною невимушеністю Гете зафіксував у цих словах надзвичайно влучне спостереження, яке є промовистішим, аніж старі знання людей, що мають звичку по-різному й суперечливо говорити про одне й те ж. Тут Гете акцентує увагу саме на історичному часі, немінуча перспективна спрямованість якого стала предметом роздумів теорії пізнання в історії доби Просвітництва. По мірі того як автентичний свідок витіснявся зі своєї привілейо-

⁷ *Goethe, Schreiben an Ludwig I. von Bayern vom 17. Dez. 1829, цит. за: Momme Mommsen in Goethe, dtv. Gesamtausgabe, München 1962, Bd. 24, с. 316.*

ваної ролі, орієнтованої на події, час, позбавлений будь-яких світоглядних впливів, набував гносеологічно творчої, всеосяжної для історії функції. Зі зростанням відстані в часі, зростала можливість критичного аналізу свідчень про нього, змінювався статус історії. Те, що відбувається, завжди є надбанням минулого, а оповідь про таку історію ніколи не є по суті тим, що відбулося насправді. Історія розчиняється у своєму ефекті. Водночас вона є чимось більшим, ніж відповідний ефект, зумовлений нею в певних ситуаціях. Бо ефекти, породжені нею, теж можуть зазнавати змін, а минула історія не втрачає внаслідок цього здатності породжувати ці ефекти. Будь-яке зворотне в часі тлумачення живиться тим, що відбулося у своєму минулому стані, і що має бути озвучене по-новому у стані нинішньому. Отже, історія втягується у плин часу, позначений багат шаровими зламами, в якому свідомо чи підсвідомо спостерігається тенденція до її щоразу нового озвучення.

Тому Гете зробив зі свого спостереження висновок, що його автобіографія є *своєрідною фікцією*, «поетичним вимислом» як єдиним способом віднаходження істинного смислу його життєвого шляху. Він звертається до фікції не через своє бажання наповнити розповідь про себе неправдою чи вимислом: саме темпоральний аспект зумовлював зворотний зв'язок минулої фактичності з фіктивним характером її опрацювання. І саме з огляду на цю гносеологічно неподоланну необхідність дистанціювання (відстороненості) в часі для нового творення минулого, а не на романтичне загравання з поезією, пізніші історики постійно могли посилатися на близькість між історіографією та поетикою.

Відстань у часі змушує історика по-своєму конструювати історичну дійсність, причому не відповідно до вимоги «як це все було». Навпаки, він принципово покликаний скористатися мовними засобами художнього вимислу, щоб опанувати ту дійсність, фактичність якої зникла.

Висловлені досі міркування можуть вважатися достатньою підставою для висновку двоякого роду: по-перше, класична опозиційна пара *res factae* та *res fictae* з точки зору теорії пізнання й до сьогодні залишається викликом для нинішніх істориків, що старанно вивчають теорію і впевнені в силі гіпотез, і по-друге, саме сучасне відкриття специфічно історичного часу змушує історика до перспективістської фікції фактичного, якщо він прагне до відтворення минулого, яке колись зникло. Жодне цитоване чи покликане на допомогу джерело не в змозі при-

брати ризик хибності будь-якого висловлювання про історичну дійсність⁸.

У наступному буде розглянуто співвідношення між фікцією та фактичністю під дещо іншим, вужчим кутом зору. Замість постановки питання про зображення історії й відтворення в ньому дійсності ми спробуємо методично окреслити емпіричне полє, в межах якого надзвичайно захоплюючим чином відбуваються взаємні вкраплення *res factae* та *res fictae*. Я маю на увазі світ снів, які є щоденним, — а ще більше нічним — супутником людей, що діють чи потерпають від дій.

Сни, попри неможливість їх творення, теж відносяться до сфери людських фікцій, бо як такі не є реальним відбитком чи зображенням дійсності. Однак це не заважає їм бути елементом дійсного життя, у зв'язку з чим від часів Геродота й до раннього періоду новітнього часу їх вважали вартими історичної оповіді. Крім того, з давніх часів вони вважалися ще й джерелом провидіння чи прозріння, а отже, наділялися ще й співвіднесеністю з майбутнім. Надалі ми не торкатимемося цієї неписаної історії снів⁹. Натомість сни розглядатимуться нами як джерела, котрі свідчать про минулу дійсність таким чином, що є непосильним для інших джерел. Звісно ж, сни займають крайню позначку на уявній шкалі історичного раціоналізму. Але строго кажучи, сни свідчать про неминучу фактичність фіктивного, з огляду на що історик не може оминати своєю увагою це питання. Щоб продемонструвати правдивість сказаного, розпочнемо з історії про два сни.

II. *Сни про терор — сни в умовах терору*

Обидві історії короткі. Автором першої, датованої 1934 роком, є лікар. «Якось, коли я близько 9 години вечора після прийому хворих саме хочу зручно вмотитися з книгою про Матіаса Грюнвальда на канапі, в моїй кімнаті та моему помешканні раптом зникають стіни. Я з жахом озираюся довкола та бачу, що у всіх помешканнях, наскільки сягає мій погляд, стіни теж зникли. І тут крізь гучномовець до мене долітають слова: «Згідно з указом про скасування стін від 17-го числа цього місяця...»

Друга історія теж відноситься до 30-х років. Її автор — молодий адвокат-еврей: «У Тіргартені (парк в Берліні) стоять дві лави,

⁸ Пор. с. 204.

⁹ *Herodot*, hist. VII, с. 16 ff; *Cicero*, *De divinatione*; з останніх робіт: *Peter Burke*, *L'histoire sociale des rêves*, in: *Annales* 28 (1973), с. 329–342.

одна пофарбована у звичний зелений колір, а інша — в жовтий (тоді євреям дозволялося сидіти лише на лавах, пофарбованих жовтим кольором), а між ними стоїть урна для сміття. Я сідаю на урну і прикріплюю до шиї табличку, яку іноді носять сліпі жебраки, але яку відповідно до розпорядження офіційних властей чіпляють і «осквернителю раси»: «Якщо потрібно, готовий поступитися місцем сміттю».

Обидві історії взято зі збірки снів часів Третього рейху, виданої Шарлоттою Берадт¹⁰. Сни ці є або анонімними, або автентичними, розказаними свідками. Обидва сни є дією із початком і кінцем, дією, яка звісно ж ніколи не відбувалася в тій формі, в якій про це розповідається. Це сни про терор, або ж, якщо висловитися ще гостріше, сни, народжені терором. Терор не приходить уві сні, бо сни самі є складовою частиною терору. В обох історіях перед нами постає досвід, який глибоко перебуває у свідомості людини, вони відтворюють ту внутрішню реальність, яка була згодом не лише втілена в дійсності, а й значно перевершена за умов Третього рейху. З огляду на це, історії, що наспішилися, за своїм характером є не лише свідченнями терору та його жертв, їм тоді був притаманний, як це вже можна сказати сьогодні, пророчий зміст¹¹. Якщо звернутися подумки до питання про альтернативу між фікцією та історичною дійсністю, поставленого нами на початку, то обидві історії вочевидь відносяться до сфери текстів, побудованих на художньому вимислі. Саме так вони й можуть сприйматися. З точки зору концентрації та виразності вербального вислову ці сни наближаються до оповідань Клейста, Гегеля, а ще більше — Кафки. Ніхто не зможе відмовити їм у поетичних якостях. Таким чином, вони схожі на поезію, яка, за словами Арістотеля, розповідає не про те, що сталося, а про те, що могло б статися. В обох снах криється ймовірність, яка на той час здавалася емпірично малореальною. Вони є передбаченням емпіричної ймовірності, яка пізніше, під час катастрофи, що несла загибель, стала реальною подією.

Шарлотта Берадт збрала сни 300 людей і врятувала ці оповіді для потомків у еміграції. У них із вражаючою переконливістю відбилися різні види досвіду. Часом кризь ці марення проступає

¹⁰ *Charlotte Beradt, Das Dritte Reich des Traumes, München 1966, с. 25, 138.*

¹¹ Інші сни, темою яких теж стали майбутні ситуації, котрі ще не існували на момент сну, див.: *Charlotte Beradt, (Anm. 10), с. 29, 42, 45, 49, 61, 66, 72, 83, 85, 87, 90, 139.*

соціальний контекст, часто про нього можна судити за ознаками, що існують в дійсності. Набувають зримості обриси побутуючих типів поведінки, що, наражаючись на терор у дійсності, переносять відповіді на гнітючі запитання у площину снів. Фіктивне ще зберігає при цьому орієнтацію на фактичне. При цьому перспектива, народжена сном, з усією ясністю поширюється на всі три виміри часу: минуле епохи Вільгельма, реалії Веймарської республіки, шок сьогодення й болісна перспектива загрозового майбутнього — все це водночас втілено в картинах сну. Вкрадливе звикання до нового режиму, покора через нечисте сумління, спіраль страху, параліч опору, взаємодія ката й жертви — все це із незначним спотворенням образів, а інколи й із вражаючою правдоподібністю проступає крізь сні. Висновок, від якого перехоплює подих.

Звісно ж, тут ідеться лише про сні жертв переслідування й тих, хто підлаштовувався чи намагався підлаштуватися до нових реалій, але кому було відмовлено в праві на це. Нам невідомі сні охоплених хвилею захвату тріумфаторів, адже й у них були сні, проте навряд чи хтось зможе сказати, в чому їх зміст збігається з баченням тих, хто був розчавлений тимчасовими переможцями.

Для історика, який займається історією Третього рейху, документальна фіксація снів є джерелом першочергового значення. Вона виявляє глибинні пласти, до яких далеко навіть записам у щоденниках. Розказані сні є показовими для тих ніш повсякдення, в які проникають хвилі терору. Вони є свідченнями спочатку відкритого, а потім прихованого терору, передвісниками його насильницького сплеску.

І все ж сні, можливо з методичних застережень, а може, й просто через їхню недоступність не передбачені канонами історичної науки. Але ніхто не може завадити історику підняти до рангу джерела будь-яке свідчення шляхом його методичного критичного аналізу. Таким чином, із історій, пережитих спочатку уві сні й розказаних згодом іншим, можна у свою чергу зробити висновки про історичні реалії терору після 1933 року. В такому своєму вживанні сні, як було сказано, набувають статусу художніх текстів, вони, як і поетичні витвори, торують шлях до бачення справжньої картини становлення Третього рейху, яку належить реконструювати. Кожна художня текстова одиниця за умови ширшої чи вужчої її інтерпретації у принципі може фігурувати як свідчення фактичності. Втім, нашу постановку питання можна сформулювати ще точніше.

Сни, описані спочатку, є більше ніж простим художнім свідченням терору та художньою оповіддю про терор. Вони, попри своє існування лише у формі розповідного тексту, є своєрідними до-мовними історіями, які відбулися з тими і всередині тих, хто пережив їх. Вони є реальним утіленням проявів терору, не пов'язаних для їх свідків із необхідністю стати жертвами фізичного насилля. Інакше кажучи, вони стали елементами історичної дійсності власне як продукт уяви. Сни відсилають не лише до передумов, що уможливають їх як витвір уяви. Сни як явище є способами здійснення самого терору.

Тим самим, сни окрім свого статусу письмового джерела набувають ще й антропологічного виміру, без якого неможливо досягнути терору і його дієвість. Це — не лише сни про терор, це перш за все сни в умовах терору, що супроводжує людину навіть уві сні.

Щоправда обидва сни — лікаря й молодого адвоката-єврея — поза будь-яким сумнівом можна витлумачити шляхом прийомів індивідуально-психологічного аналізу за умови наявності відомостей про їхню біографічну генезу. Але в нашому випадку незалежно від цього можливе й політичне тлумачення. Адже впадає в око те, що в історіях про сни, представлених Шарлоттою Беррадт, латентний та явний зміст снів майже збігаються. Політичне значення цих снів, навіть попри ту обставину, що за ними стоять різні соціально зумовлені індивідуальні долі, все ж залишається доволі очевидним. Вал політичного досвіду та політичних загроз, висловлюючись метафоричною мовою психоаналітики, зніс перепону, що відділяє свідоме від підсвідомого, й безперешкодно вторгнувся на територію підсвідомого. Тут він породив історії, що осяяли своїм політичним вістрям свідомість.

Скасування стін силою розпорядження позбавляє особистий простір всякого захисту. Гучномовець не залишає людині, що бачить сон, жодних сумнівів: його будинок зазнає вторгнення заради контролю, який в ім'я «народної спільноти» може здійснюватися кожним над кожним. Гнітюча необхідність поступитися своїм місцем — та ще й добровільно — сміттю, усвідомлена адвокатом-євреєм, не потребує пояснювального перекладу для того, хто пережив цю історію. У стані автоматичного паралічу неймовірне стає подією. Жертва переслідування стає заручником водночас і банальної, і життєво важливої для неї абсурдної дійсності ще до того, як вона наздоганяє її. Очевидно існує якийсь тілесний розум, котрий пробиває стіну страху, що окреслює дозволені межі дій сновидця в бадьорому стані. Зви-

чайно ж так трапляється не завжди. Георг Грош пережив подібний сон, який, якщо вірити його спогадам, спонукав його до еміграції в Америку¹².

Сни як і всі випадки, що трапляються з кимось, і, як і всі події, є на перших порах одномоментними й пов'язаними з окремими особами. Але окремим групам снів притаманна й надіндивідуальна історія. В сукупності снів, залишених нам у спадок Шарлоттою Бердт, з вуст частини покоління, що пережило той час, до нас промовляє специфічний світ досвіду окремих угруповань і прошарків у всьому багатстві їх розгалужень. Наскільки гнітючим був зміст снів, настільки ж неушкодженою залишалася здатність до їхнього сприйняття. Часові виміри світу досвіду були ще впорядкованими настільки, що допускали освоєння простору дій, який піддавався осмисленню¹³.

Таке становище повністю змінюється, якщо звернути погляд у бік снів, що дійшли до нас із концентраційних таборів, де пережили всі жахи чимало представників того прошарку, про який ішлося вище.

У нас є можливість слідом за снами, зібраними Шарлоттою Бердт, навести описання снів Жана Кейроля, місцем народження яких став концентраційний табір¹⁴. Конфігурація цих снів порівняно з тими, що виникли у сфері позаконцентраційної свободи, зазнала різких змін. А повідомлення Кейроля підтверджуються у описах інших свідків, наприклад, Бруно Беттельгайма, Віктора Е. Франкля або Маргарет Бубер-Нойманн, про сні в таборах¹⁵. Розповіді про сні в концтаборах відкривають для нас те, що, здається, перебуває за гранню людського розуміння й

¹² *Georges Grosz*, Ein kleines Ja und ein großes Nein, Hamburg o. D. (1946), с. 212–218.

¹³ Поп.: *Viktor von Weizsäcker*, Der Gestaltkreis, Theorie der Einheit von Wahrnehmen und Bewegen, Stuttgart 1950, 4. Aufl.

¹⁴ *Jean Cayrol*, Lazarus unter uns (Lazare parmi nous), dt. von *Sigrid von Massenbach*, Stuttgart 1959.

¹⁵ *Bruno Bettelheim*, Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft (The informal Heart, Autonomy in a Mass Age, 1960), dt. München 1965, 2. Aufl., *Viktor E. Frankl*, ... trotzdem Ja zum Leben sagen, Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager, München 1977; *Margarete Buber-Neumann*, Milena, Kafkas Freundin, München-Wien 1977, с. 286, 289 і далі, див. також сон жінки-вартової концентраційного табору в Равенсбрюку з явно політичним підґрунтям, в якому їй наснилася перемога союзників з антигітлерівської коаліції.

від чого німіє мова. Сни в умовах табірної існування, позначені стрімкою втратою відчуття реальності та пропорційним до нього зростанням сомнамбулічного стану «сновидінь наяву». Таким чином, ми опиняємося в тій царині, де вочевидь письмові джерела самі по собі є недостатніми, щоб дійти розуміння того, що ж відбувалося насправді. Ми вдаємося до тлумачення метафорики снів, аби навчитися баченню того, що відбувалося в дійсності.

Зазвичай про політичні чи соціальні процеси можна судити із текстів, що безпосередньо відсилають до дій, з яких складаються подібні процеси. Вожаки СС у своїй службовій переписці, промовах та мемуарах теж послуговувалися мовою, що з точки зору текстового смислу допускає раціональну перевірку та викриття шляхом критики ідеології. Тут вчинки та їх озвучення в мові з методичної точки зору зберігають співвідносність. А ось те, що відбувалося в концентраційних таборах, не піддається письмовій фіксації, його неможливо досягнути описовими чи осмислюючими функціями мови. Оніміння є почерком тоталітарної держави. Ще з 1933 року від Шарлотти Берадт у спадок залишився сон прибиральниці, в якому оніміння стає сигналом способу виживання: «Мені снилося, нібито я з міркувань перестороги уві сні розмовляю російською мовою (якої взагалі не знаю, а крім того, досі ніколи не розмовляла уві сні), щоб самій не розуміти себе, і щоб ніхто не розумів мене, коли я щось говоритиму про державу, бо це робити заборонено, і про таке наказано повідомляти кому слід¹⁶». Від «фюрера» у спадок нам залишилося несподіване «продовження» цього видіння. Якимось він сказав про те, що розрізняє три види таємниці: те, що він довіряє своєму найближчому оточенню, те, що береже лише для себе, і те, про що навіть сам не наважується думати до кінця¹⁷. Остання зона веде нас у сферу невимовного, того, що Кейроль, колишній в'язень концентраційного табору намагається розшифрувати зануренням у світ сновидінь. При цьому його повідомлення цілком збігаються з описом інших снів табірної походження навіть попри розбіжності їх авторів з точки зору характеру, життєвої позиції та світобачення.

На відміну від сновидінь початкового періоду Третього рейху, котрі відрізнялись чітким політичним сприйняттям, сни та-

¹⁶ Charlotte Beradt, (Anm. 10), с. 56.

¹⁷ Усна розповідь Percy Ernst Schramm, який почув ці слова від одного з офіцерів, що сиділи в Нюрнберзі на лаві для свідків.

бірних в'язнів втрачають будь-який безпосередній зв'язок із реальністю. Сни 1933 та наступних років живляться близькістю до дійсності, котра давала можливість тим, хто їх бачив, осмислити терор біографічно. Тут уже говорилося, що картини сновидінь розгорталися в просторі між власним біографічним походженням та прийдешньою можливою дійсністю в емпірично консистентному сенсі. Схоже, що сновидці володіли здатністю до відтворення пережитого ними, яка уможливлювала відчуття прогностичної сили. Це становище досить швидко та суттєво змінилося невдовзі після доставки їх у табір. Диявольський терор системи тоталітарного контролю паралізував в'язнів і втиснув їх у такий штучно звужений простір, який за рідкісними винятками позбавляв їх будь-якої можливості будь-якого спонтанного та безпосереднього сприйняття та відчуття. Погляд скував голий страх, принаймні він настільки викривив напрямок споглядання, що спотворив не лише спосіб поведінки, а й змінив світ снів.

Спільною ознакою всіх снів, пережитих у концентраційних таборах, є неможливість переживання уві сні справжнього терору. Дійсність виявилася страшнішою від фантазій, навіяних жахом. Тому табірні сни не допускають прочитання, звичного для художніх чи вигаданих текстів, що відсилають до дійсності. А якщо й так, то роблять це під знаком абсолютно інших прикмет, що сигналізують зміни антропологічного виміру. Пояснимо цю думку.

Як і інші очевидці, Кейроль розрізняє сни, пережиті в умовах ув'язнення до концентраційного табору, зміст яких здебільшого збігається зі снами, насиченими дійсністю, з добірки Шарлотти Берадт, і сни в табірних умовах, в яких значно ослаблений зворотний зв'язок із дійсністю, зникають сімейні відносини, а перед очима розгортаються картини природи, архітектурна панорама, автор яких занурюється у світ музичних звуків; нарешті, він виділяє в окрему групу (за винятком снів, пережитих у період після ув'язнення в концентраційному таборі) сни про порятунок чи майбутнє. Сни месіанського змісту чи сни, пов'язані з майбутнім, у трактуванні Кейроля виконують взаємовключну функцію. Це спостереження підтверджується як багатьма іншими в'язнями, так і іншими нашими очевидцями. Сни про майбутнє розгортаються в часовому вимірі минулого життя, живляться спогадами, з яких народжуються всі бажання та сподівання. Таким чином, вони часом перегукуються з фантазіями в'язнів у стані неспанья. Їх живильним ґрунтом є життя, від яко-

го в'язні відрізані абсолютно та безповоротно. Ідеться про утопічні табірні сни. Завдяки їм перед очима відкривається зворушлива картина вітчизни по той бік колючого дроту, яку в'язень шукає і кличе у своїх потаємних бажаннях, але якої для нього більше не існує. Реальність наявності табору на якусь мить зникає з кадру, минуле силою сну переплавляється в майбутнє. Такі сни були передвісниками смерті. Франкль розповідає про одного із знайомих в'язнів, якому наснилась дата звільнення, цей день став днем його смерті в таборі¹⁸. Саме затишок домашнього життя, який, здавалося, вдихав у душу надію, ставав ознакою загибелі.

Зовсім інакший вигляд мають сни, бідні на картини чи дії, пережиті в усвідомленні Кейролем як месіанські сни. Якщо відволіктись від будь-якого часового контексту, вони цілком відповідають табірному досвіду. Те, що у звичайному житті є передвісником розщеплення свідомості, егоцентричної руйнації інтерсуб'єктивного емпіричного світу, що веде до голої анахронії¹⁹, набуває в цілковито перекручених примусових умовах табірної ув'язнення несподівано іншого, переінакшеного смислу. У таборі панували умови, що були знуцанням над будь-яким попереднім досвідом, здавалися нереальними, і все ж існували насправді. Необхідність порвати зв'язок із дійсністю, щоб заморти на останній можливій стадії існування, призводила до інверсії попереднього досвіду. Минуле, теперішнє і майбутнє зникли, перестали бути направляючими орієнтирами поведінки. Необхідно було сповна скуштувати цієї перверсії, що в'їдалася в тіло людини, аби звільнитися від неї. Про це свідчать месіанські сни. Вони претендували на те, щоб вдихнути сили в людину, що переживає їх, а тому, здавалося б, парадоксальним чином, ставали ознакою шансу на виживання.

Лише остання стадія щезання, переживання своєї власної смерті ставали опорою, що могла допомогти. Лише таким чином в'язень, тіло якого було майже знищене, міг зберегти ту тонку нитку, що давала йому сили жити далі. Існування поза часом, на яке були приречені в'язні, набувало в таких месіанських снах, снах про спасіння, функції порятунку, точніше кажучи, рятівної сили. Вихід за межі власного емпіричного «Я» пе-

¹⁸ *VE. Frankl*, (Anm. 15), с. 122.

¹⁹ *Joseph Gabel*, *Ideologie und Schizophrenie, Formen der Entfremdung* (La fausse conscience — Essai sur la réification. Paris 1962), dt. von *Hans Naumann*, Frankfurt am Main 1967, с. 123, 227 passim.

ретворився на незриму зброю проти системи терору, що пронизувала без винятку і в'язнів, і їх охоронців. Ця диявольська інверсія створювала враження того, що смерть є кращим виходом, а життя гіршим, ніж смерть, і в таких умовах потрібно було вистояти. Лише в таких месіанських снах можна було фіктивним чином і «поза» будь-яким часом відгородитися від цього пекла, лише так в'язень міг набути точки опори в дійсності.

Такі месіанські сні, позбавлені дій і пронизані світлом та кольором, важко піддаються глибокому соціально-історичному тлумаченню. В окремих випадках вони можуть декодуватися методом індивідуально-психологічного тлумачення, а інколи й залежно від соціальної чи релігійної диспозиції, як свідчать розповіді деяких із наших очевидців. Але з точки зору методики на основі таких месіанських снів неможливо отримати умовиводи про загальну та специфічну для окремих груп поведінку. Адже в них немає жодних сигналів зв'язку з дійсністю, що допускають пряме політичне чи соціальне прочитання. Якщо хочете, політична самотність цих снів полягає в їх аполітичності. Інколи навіть можна побачити в месіанському сні замаскований у ньому самому акт позиції спротиву. Але саме цей антропологічний висновок не піддається соціальному узагальненню. Тому месіанські сні в розумінні Кейроля нічого не говорять нам про інші мотиви тієї сили, що давала можливість вистояти, зокрема ті, завдяки яким існували керівні комуністичні групи чи згуртовані секти дослідників Біблії в умовах табірної ієрархії. Тут нам доводиться капітулювати.

Та чи та біографія або соціальний родовід через різні причини приводили нас до диспозицій, які сприяли шансам на виживання чи знищували їх²⁰. Для постановки нашого питання про сні в умовах терору достатньо бачити, що навіть німий внутрішній світ має свою потаємну історію, в якій вирішується доля порятунку. Кризь нього проростають виразні свідчення безмовного тіла, розшифрувати таємне послання якого, означає припідняти краєчок завіси, за якою криється жах минулого. Він теж є не лише прикметою, а й породженням самого терору.

Щоб повернутися знову до нашого традиційного методу: саме на тлі снів-сигналів Кейроля статистика смерті в концентраційних таборах, яку можливо обрахувати, набуває ще більшої ви-

²⁰ Пор.: *Falk Pingel, Häftlinge unter SS-Herrschaft, Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager (Hist. Perspektiven 12), Hamburg 1978.*

разної сили. Адже попри внутрішню налаштованість на виживання, яку ми можемо спостерегти у тлумаченні месіанських снів, в'язнів продовжували вбивати, викорінювати, труїти газом, на тлі чого розмови про смерть чи вбивство блякнуть або ж звучать надто буденно. У загальній табірній системі саме мужність і стійкість — достатньо згадати лише приклад Бонгофера — вели до знищення. А на помості Аушвітца діяли тільки звірячі критерії. Внутрішня ймовірність шансів на виживання, котра втілювалась у спонтанній поведінці в'язнів та їх снах, стає несумісною зі статистичними показниками нищення газом. Таким чином, приречених на загибель позбавляли останнього смислу, смислу жертвності, а абсурд ставав дійсністю.

III. Підсумкові методичні зауваження про діахронію та синхронію

Наведені вище сні тлумачились як свідчення терору, але — з незначним зміщенням ракурсу — і як способи здійснення терору. При цьому вони завжди тлумачилися ситуативно, без осмислення їх позачасової символіки, що є цілком можливим за іншої постановки питання. Адже навіть сні про виживання в розповіді Кейроля черпають свій зміст із позатабірного світу, із порівняно віддалених від нинішнього моменту, позаісторичних, позаполітичних і тривалих у часі символів, щодо співзвучності яких зі сподіваннями на порятунок ми маємо покладатися на автентичність свідчень очевидців.

Компактне прочитання істориком подібних джерел можливе звичайно лише за умови вміння давати антропологічну інтерпретацію образним свідченням німої мови. Шарлотта Бердт свідомо відмовилася від психоаналітичного тлумачення своєї добірки снів. Професійні аналітики Франкль і Беттельгайм теж виявили стриманість, бо система категорій Фрейда разом з її інверсійною логікою тут більше не спрацьовує.

І все ж слід вказати на одну принципову перевагу запропонованого шляху. Сні є свідченнями надбань досвіду *in eventum* (під час подій). Вони відсилають до взаємозв'язків у синхронії між переслідувачем та переслідуваним у процесі реалізації терору. А тому вони подібні до моментальних знімків внутрішньої психіки на протигагу численним образам, створеним засобами кіно чи фотографії, котрі зафіксували горе ззовні. Сні висвітлюють стан жертви терору, причому роблять це значно яскравіше, ніж будь-який зовнішній образ. Сні переважають у

цьому відношенні навіть щоденники чи мемуари, які написані під різними кутами зору, принаймні *ex post*. А тому таке важкодоступне джерело як сфера снів принципово не слід виключати з методичних міркувань, хоч би яким важким було їхнє тлумачення методом антропологічно підкріпленої теорії.

Щоб визначити межі дослідження джерел, які допускають антропологічне прочитання, зіставимо між собою два методи, наявні в історії. Їх можна назвати діахронічним і синхронічним. Кожен метод має свої вади та переваги, котрі перебувають у відносинах взаємної комплементарності. Зазвичай історик вдається до обох підходів, віддаючи перевагу синхронії при описі подій, і схиляючись до діахронії при розповіді про них. Історик насамперед використовує діахронічний підхід, намагаючись пояснити подію чи сукупність подій, в нашому випадку націонал-соціалізм і створену ним специфічну систему терору, каузально-генетичним шляхом. Причинно-наслідковий метод передбачає постановку питання про те, як могло дійти до того, що те чи інше сталося таким чи іншим чином. Будь-яке діахронічне пояснення допускає при цьому інші або глибші інтерпретації. Деякі з таких інтерпретацій дозволимо собі нагадати.

Так, наприклад, провина за лихо покладається на безробіття, при більш загальному підході — на світову кризу, а ще загальнішому — на капіталістичну економічну систему. Або ж наводять типи поведінки, прикметні для окремих суспільних прошарків, традиційний зв'язок яких простежується в соціальній історії Німеччини. Особливо популярним є прошарок дрібної буржуазії, бо ніхто не ототожнює себе з ним.

Або ж звертають свій погляд у бік націоналізму, який неможливо зрозуміти без урахування зовнішньополітичних конфігурацій, чи вдаються до роз'яснень фронтових вражень та переживань, комплексу Версаля вкупі з внутрішнім стимулом до відновлення справедливості, що впливає з них. («Ми покажемо цим удаваним переможцям 1918 року, що можемо бути тими варварами, якими змальовувала нас їхня пропаганда»). Звідси робиться висновок про внутрішній порив до народного згуртування, расової гомогенізації, до якого відноситься й антисемітизм як перша сходинка до терору. Або ж до арсеналу аргументації залучаються внутрішньополітичні розклади, невідворотність подій 30 січня, авторитарна стадія правління канцлера, партійна система, Веймарська конституція в цілому, зрештою, й уся історія конституційного руху в Німеччині. Або ж у сфері суспільних наук висуваються моделі секуляризації, про-

водяться лінії занепаду, чергування в яких: Лютер — Фрідріх Великий — Бісмарк — Гінденбург — Гітлер кваліфікуються як негативні ланки в заповненні задуманих позитивних спадкових рядів. При цьому незмінною залишається каузально-генетична модель інтерпретації.

Всі пояснювальні та обґрунтовуючі ланцюжки можуть бути більше чи менше переконливими. Деякі з таких — чи інших — спроб набувають навіть доволі високої вірогідності, особливо, якщо вони підкріплені відповідними документальними підтвердженнями. Що ж є спільним для всіх подібних способів доказування, побудованих на генетичному принципі?

Насамперед вони характеризуються однією формальною спільністю, бо розчленовують діахронічні ряди у коротко-, середньо- та довгострокові причинно-наслідкові ланцюжки. При цьому можуть залучатися події, тенденції та структури, причому історик свідомо відмовляється від монокаузальних пояснень, щоб співвіднести вагомість різних доказових ланцюгів та унаочнити мереживо взаємозалежностей. Таке зважування відбувається у процесі взаємодії між теоретичним прийомом, який може бути окреслений більш чи менш чітко, та аналізом джерел.

Ще однією спільною ознакою подібних методів є вичленовування з невичерпної кількості минулих даних таких причинно-наслідкових ланцюгів, котрі уможлиблюють тлумачення заданої події чи заданої сукупності подій як результату чи певного підсумку. При цьому завжди йдеться про методи обґрунтування *ex post*, про раціоналізацію погляду, спрямованого у зворотному напрямку, або, якщо скористатися словами Теодора Лессінга, про *logificatio post festum* (розумування після свята)²¹.

Утім, такий метод, що виник у прагматичній історіографії, не позбавлений специфічних вад. Для розуміння певних випадків чи подій запроваджуються *causae*, які відсутні в самій події. Такий хід в аргументації можна продовжувати до нескінченності. Для можливого початку, після якого жодні причини не можуть більше братися до уваги, не існує межі, яку можна чітко визначити раціональним методом. Так само — без попередніх теоретичних пояснень — не існує й раціонального обґрунтування того, які причини взагалі повинні братися до уваги. Будь-який аргументаційний контекст потенційно є настільки розмаїтим,

²¹ *Theodor Lessing, Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen, München 1921, 2. Aufl., с. 15.*

що дорівнює сумі всіх можливих подій та зв'язків між ними в минулому. Той, хто одного разу приймає рішення керуватися каузальністю, хоча й не може обґрунтувати все всім, усе ж зможе заручитися такою кількістю причин, якою захоче.

Тут виявляє себе ще одна проблема. Наскільки причинно-наслідковий доказ не може показати те, яка з причин є вагомішою, порівняно з іншими, настільки ж він неспроможний визначити, яка із причин є необхідною, обов'язковою чи навіть достатньою, щоб покликати до життя те чи те явище. Піднесення каузальності в ранг необхідності веде, зрештою, до тавтологічних із точки зору історії висловлювань. Кваліфікувати якусь подію як необхідну означає не що інше, як висловлюватися про ту ж подію у квадраті. Щось трапилось ще раз не тому, що повинно було трапитися. *Post hoc ergo propter hoc* є можливим, але не обов'язковим. За цим другим дошкульним ускладненням криється третя проблема, яка не піддається розв'язанню каузальним методом. Із часів критики Гумбольдтом прагматичної історії доби Просвітництва очам дослідників відкрилася структурна ознака всякої історії, яка полягає в тому, що будь-яка історична конфігурація містить у собі більше й водночас менше того, що було закладено в заданих наперед умовах. У цьому й полягає її унікальність, мінливість і гнучкість. Без цього широко вживані поняття, які є незмінними супутниками сучасного поняття історії, на зразок прогресу, регресу, розвитку чи долі були б абсолютно семантично сліпими.

Використання аксіоми унікальності не має за мету вдихнути нове життя в образ історії чи оживити її індивідуальність, адже всяка історія містить у собі формальні структури можливих повернень і повторів, довгострокові умови, що сприяють відродженню подібних конфігурацій — до яких, як відомо, відноситься й терор. Але саме те, що завжди є новим у будь-якій історії, саме це не піддається каузальному тлумаченню. Будь-яке каузальне пояснення ґрунтується на виведенні явища з іншого явища, навіть з інших за якісними параметрами явищ. Таким чином, народжується зв'язок, який зовсім не обов'язково притаманний саме тому феномену, який можливо пояснити. А тому каузальні похідні можуть використовуватися лише як субсидіарний засіб, якщо ставити перед собою завдання збагнути історичну подію в її неповторності.

Якщо вдатися до певної гіперболізації, залишаючись при цьому в межах нашого прикладу: безробітний, що в 1932 році звертався в певну установу з метою офіційно засвідчити свій

стан, не є тотожним штурмовику, котрий після 30 січня став помічником поліції і, можливо, належав до однієї з груп бойовиків. Боець Вільного корпусу 1920 року став комендантом концентраційного табору не лише тому, що до цього був також вояком Вільного корпусу, потім — безробітним і ще кимось. Зведення змістовної «начинки» часового плину до каузального контексту обґрунтування в жодному разі не дає можливості в достатній мірі осягнути історію.

Тому доцільно практикувати не лише діахронічний, а й синхронічний підхід, давати обґрунтування не лише *post eventum*, а й *in eventu*, тобто виявляти, що і як відбувалося. Можна припустити, що саме за такого підходу неповторність чи унікальність подій усвідомлюється особливо чітко, що, звісно ж, не спричиняє неповторність факторів, що зумовлюють подію. Відповідна спроба наявна, коли успіхи Гітлера — та їх наслідки — тлумачаться як результат так званої соціально-психологічної структурованості німецького народу в 1933 році. На матеріалі снів, описаних на початку цього розділу, було показано, де ще якраз існує можливість антропологічного чи соціально-історичного узагальнення окремих випадків, а де таке не допускається. Тут, звісно ж, потрібні подальші дослідження.

Неможливо повністю перенести психоаналітичний інструментарій зі сфери індивідуальної терапії у сферу суспільного діагнозу²², не кажучи вже про історичний аналіз, бо суб'єкт, що підлягає терапії, не піддається визначенню як індивідуальність, а до того ж, ще й безповоротно належить минулому. І все ж метафоричне вживання може допомогти подальшому поступу на шляху до істини. Так, наприклад, зацикленість німецького народу на постаті свого «фюрера» описується у вигляді проєкційного механізму, аналізується уявне полегшення провини, що крилося в переносі відповідальності, виводиться на поверхню страх та засліплення, що дали поштовх незворотному процесу.

Переваги такої інтерпретації полягають у спробах пояснення історичного комплексу безпосередньо на матеріалі його реалізації. Стає очевидною антропологічна структурованість комплексних дій, виявляється взаємозв'язок і взаємовплив певних типів поведінки груп, організацій, партій, прошарків та окремих осіб, що виконують у них певні функції чи потерпають від них, внаслідок яких події розгортаються саме так, а не інакше.

²² Див.: *Hans-Ulrich Wehler, Geschichte und Psychoanalyse, Köln 1971.*

Незалежно від вражаючих спроб, наприклад Бруно Беттельгайма, в такому підході криються й недоліки, що пов'язані відношенням комплементарності з діахронічним аналізом. Звернення до психосоматичного внутрішнього аспекту комплексу подій із методичної точки зору не допускає існування жодної контролюючої інстанції — як наявне місце у випадку каузального тлумачення — за допомогою якої можна було б висунути контрдокази. Достовірність інтерпретації існує і зникає разом із теоретичною передумовою, яку доводиться приймати і яка зводить зовнішні процеси до внутрішніх установок причетних осіб. Щоправда так досягається описання процесів такими, якими вони були, за допомогою наукових категорій, що не претендують на вихід за рамки явища, яке вони описують. Наслідком цього є неминучість і примусовість певних типів поведінки, яку я приписую їм, і яку неможливо відкликати в методичному плані. Довідавшись якось про те, що Фрідріх Великий мав батька-деспота, що проти волі сина втиснув його в гамівну військову сорочку, і що після смерті цього батька він у 1740 році почав Сілезькі війни, легко стверджувати, що тут шлях подіям торував чинник комплексу батька, який змусив молодого Фрітца надати своєму батькові *post mortem* доказ власної самодостатності, щоб порвати зв'язок із ним. Вагомість подібних інтерпретацій не слід недооцінювати, але з методичної точки зору тут ми маємо справу з ходом доказування, що не може бути спростований. Тлумачення зовнішніх проявів і випадків внутрішніми мотиваціями означає наділення минулої фактичності духовно необхідним «справжнім буттям».

Отже, я описав дві моделі тлумачення та осмислення, які у формі антитези «діахронічне — синхронічне» свідомо загострено протиставлені одна одній. В обох випадках раціоналізація з боку історика здійснюється щоразу різним способом. Якщо перший тип каузально-генетичного обґрунтування *ex eventu* ніколи не є достатнім — бо завжди можуть залучатися ще й інші причини при відсутності можливості дати вичерпне пояснення історичному явищу, — то такий вид обґрунтування виявляється невідомою формою випадку.

Якщо натомість другий вид обґрунтування — *in eventu* — виявляється достатнім, тому що розчиняється в явищі, яке пояснює, то він потрапляє під підозру конструювання сліпої необхідності, яка ніколи не зможе висвітлити те, чому щось трапилося саме так, а не інакше.

Беттельгайм гаряче обстоював процесуальну антропологію, як можна назвати його метод, щоб позбутися каузальних пояснень минулого як різновиду академічної гри. Але через декілька фраз він сам вдається до саме таких пояснень, щоб отримати змогу історико-генетичного тлумачення психосоматичної конфігурації в Німеччині у 1933 році та пізніше²³. Цей ляпсус оголює дефіцит доказовості, який відчуває кожен, хто віддає однією перевагу синхронічному чи діахронічному підходам. Необхідним залишається застосування обох методів, котрі взаємно доповнюють один одного²⁴.

²³ Bruno Bettelheim, (Anm. 15), с. 114.

²⁴ У зв'язку з тематикою цього розділу пор.: Eugenio Coseriu, *Synchronie, Diachronie und Geschichte, das Problem des Sprachwandels*, übersetzt von Helga Sobre, München 1974.

«Новітня доба»

Про семантику сучасних понять руху

Поява нових слів у мові, їх часте вживання та зміни значення, що викарбовуються панівною думкою, тобто тим, що дозволено їм означати відповідно до діючої саме в цей момент моди в мові, є для всіх тією вказівною стрілкою на годиннику часу, якою не варто нехтувати нікому, хто прагне зробити висновки про зміни у змістовному наповненні життя на матеріалі зовнішніх незначних проявів чи явищ.

Вільгельм Шульц, 1841 рік

Історичні події неможливі без застосування мови, набутий досвід неможливо передати поза мовою. Але ані події, ані досвід не вичерпуються лише своїм озвученням у мові. Бо в кожній події сконцентровані численні позамовні чинники, існують пласти досвіду, що не піддаються мовній верифікації. Звісно ж більшість позамовних чинників усіх подій — матеріальні та природні явища, інституції, типи поведінки — без передачі засобами мови не можуть набути своєї дієвості. Але вони не розчиняються в них. Домовний комплекс дій і мовна комунікація, внаслідок якої виникають події, взаємно перехрещуються, але ніколи не збігаються.

Таке ж співвідношення динамічної напруги виникає при спрямуванні погляду від історій, що розгортаються нині, до минулих історій. Існують різні пласти досвіду й того, що піддається емпіричному освоєнню, спогадів і того, що може бути об'єктом спогадів, зрештою, й забутого, або ж того, що ніколи не було об'єктом намірів, до яких, залежно від характеру нинішніх питань, можуть звертатися дослідники й які можуть ними осмилюватися. Питання про те, які мовні чи позамовні фактори при цьому слід брати до уваги, має вирішальне значення для типу та відтворення минулої історії. У цьому зв'язку попереднім вибором жодне повідомлення про минуле не може досягнути повністю те, що колись існувало чи траплялося. Висловлюючись абстрактніше: мова та історія є феноменами, що взаємно відсилають одне до одного, ніколи не суміщаючись між собою.

Тому доводиться завжди мати справу з подвійною відмінністю: між історією, що розгортається, та її уможливленням у мові й між минулою історією та її відтворенням у мові. Визначення цієї відмінності саме по собі є мовним здобутком; але воно входить і в коло завдань історика.

Отже, ми перебуваємо в стані динамічної напруги, яка не може бути знята в методичному плані й полягає в тому, що, хоча кожна історія в момент свого втілення в дійсності й після того, як вона відбулася, є чимось іншим, аніж її озвучення в мові, — це «інше» у свою чергу може усвідомлюватися й розпізнаватися лише в мовному середовищі. Отже, усвідомлення мови історичних епох, мовлених актів, що допомагають творити події чи історичні розповіді, шляхом рефлексії не може претендувати на матеріальний пріоритет стосовно історій, озвученню яких вона слугує. Але рефлексії в мові вочевидь слід віддати теоретичний і методичний пріоритет перед тим, що відбувається й відбулось у плані історії. Бо позамовні чинники та передумови, що належать до історії, піддаються лише мовній фіксації.

Тут можна заперечити: подібні міркування є настільки тривіальними, що не варто навіть вести про них мову. Але посилення на цей факт необхідні, щоб дати пояснення значимості історичних понять, про які йтиметься далі. Поняття, в яких сконцентрований досвід та очікування, в мовному відношенні не є просто епіфеноменами так званої дійсної історії. Історичні, особливо ж політичні чи соціальні, поняття, постають із метою фіксації та концентрації елементів і сил історії. Це й є їх прикметною ознакою в межах своєї мови. Але з огляду на зазначену вище відмінність вони мають свій власний спосіб побутування в мові, який дає їм можливість впливати або реагувати на відповідні ситуації чи події.

Звертаючись до аналізу минулих понять, які з точки зору словесної оболонки можуть вважатися ще й нашими, читач отримує доступ до надій та бажань, страхів і страждань очевидців минулого. Більше того, його очам відкривається увесь діапазон і межі виразної сили мовних творинь минулого. Простір минулого досвіду та очікувань набуває фізичних вимірів по мірі можливості його понятійної фіксації в межах мовного арсеналу минулої епохи й озвучення в мові джерел.

Подальші міркування щодо семантики понять руху новітньої доби розгортатимуться у три етапи. По-перше, потрібно дати відповідь на запитання, чи поняття «новітня доба» вира-

жає щось більше, аніж просто формальну ідентифікацію певного історичного відрізка часу. Чи, може, воно приховано містить у собі значення чогось подібного до справді нового часу? По-друге, необхідно приділити спеціальну увагу таким мовним висловам, які у формі неологізмів чи завдяки специфічним нарощуванням значення надають понятійного оформлення тому, що ми позначаємо терміном історичний рух або набуття історією часового виміру, «темпоралізація» історії. По-третє, постановка питання звужуватиметься в напрямку від загальних понять руху до конкретних позначень простору політичних чи суспільних дій, що матиме своїм наслідком виявлення деяких семантичних і прагматичних критеріїв, які стали особливою прикметою нової доби приблизно з 1800 року. Загалом дослідження в цілому обмежується німецьким мовним та емпіричним простором.

I. «Новий час» і «нова доба» в теорії історії та історіографії

З XVIII століття в історіографії дедалі більше починають говорити про «новий час». Поняття «нова доба» у формі складеного слова (*Neuzeit*) після Грімма вперше зустрічається в 1870 році, а саме — у Фрейліграта¹. Якби раніші приклади не вдалося відшукати, можна сказати одне: Ранке вочевидь унікав вживання цього поняття, якщо допустити, що воно йому було взагалі відоме² — компактне поняття «нова доба» (*Neuzeit*) утвердилося лише після того, як минуло майже чотириста років того часу, якому воно мало надати форму понятійної єдності. У лексичному плані воно

¹ *Jacob Grimm und Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch*, Bd. 7, Leipzig 1889, с. 689: *Neuzeit, die neue, jetzige zeit, gegensatz zu vorzeit*, там же: Freiligrath: ... *Ein kind der neuzeit, fiebernd und erregt...*

² *Leopold von Ranke: Vorlesungseinleitungen*, hrsg. von Volker Dotterweich und Walther Peter Fuchs, ders.: *Aus Werk und Nachlaß*, hrsg. v. Walther Peter Fuchs und Theodor Schieder, Bd. 4, München-Wien 1975. Ранке розмежовує новіший і новітній часи й, відповідно, «новішу» та «новітню» історію, причому віхою, залежно від постановки питань, є друга половина XVIII століття. Йому відоме також і поняття «новий час», що вживається для відмежування від середніх віків, але не у формі складного слова «*Neuzeit*». Там, де цей вислів з'являється один-єдиний раз, а саме в стенограмі праці «Епоха Реформації та релігійних воєн. Кінець XV — середина XVII століть», (in ders.: *Über die Epochen der neueren Geschichte*, hrsg. von Theodor Schieder und Helmut Berding, ebd., Bd. 1, 1971, с. 283–327, 283) він, схоже, не є автентичним.

усталилося лише в першій чверті XIX століття³. Цей висновок, що здається дивовижним, насправді не дуже дивує, якщо згадати, наскільки легко сьогодні вживається цей вислів навіть у дослідженнях з історії мови, коли йдеться ще про XVI століття. Будь-який період можна підвести під якийсь діахронічний знаменник, під певне поняття, що концентрує в собі спільні структури, лише після того, як мине певний час.

Але поняття «нової доби» (Neuzeit) — особливий випадок. Бо з мовної точки зору не піддається визначенню те, як вислів «новий час» (neue Zeit), а тим більше «нова доба» (Neuzeit), взагалі можуть позначати чіткий часовий відрізок, це можливо хіба за умови його прочитання на яскравому тлі так званого кінця нової доби. Сам вислів лише кваліфікує час як саме новий, і нічого не свідчить про історичний зміст цього часу, тим більше у формі епохи. Формальний характер цього вислову набуває свого смис-

³ Див. статтю на слово «Geschichte» в лексиконі: Brockhaus' Conversations-Lexikon, Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie, Bd. 7, Leipzig 1884, 13. Aufl., с. 868–872, 868, в якій розрізняється «новіша» (починаючи з 1492 р.), і «новітня» історії (починаючи з 1789 р.), як і в статті до слова «Geschichte» в енциклопедії: Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände (Conversations-Lexikon), Bd. 4, Leipzig 1820, 5. Aufl., с. 182–186, 182). Лише у статті до слова «Zeitalter» (епоха) в 1887 р. з'являється поділ: древній час — середньовіччя — новий час, від якого неодноразово, здебільшого з моменту Французької революції, відділяється новітній час: (Brockhaus' Conversations-Lexikon, Bd. 16, 1887, с. 854). На найраніший відомий мені приклад цього слова звернула мою увагу Гельга Райнгарт, ідеться про роботу в перекладі з французької мови: *Edouard Alletz, De la démocratie nouvelle ou des moeurs et de la pissance des classes moyennes en France*, 3 Vde., Paris 1837, у вибіркового перекл. нім. мовою Ф. Й. Бусса (F.J. Buß) під назвою: *Die neue Demokratie oder die Sitten und die Macht der Mitteklassen in Frankreich*, Karlsruhe 1838, с. 23: *Про журналістику. Людський дух плине в просторі від однієї ідеї про кінець світу до іншої; він наповнює минуле спогадами, майбутнє сподіваннями, індустрія навіть наділяє нашу плоть привілеєм всюдисутності, цивілізація прагне відірватися від матерії, окрилити рух, як і думки людей. Тому преса, котра з такою неймовірною швидкістю втілює в дійсність наші ідеї та почуття і бентежить уми, є величним здобутком нового часу (Neuzeit)*. Цей поки що найраніший приклад відповідає всім критеріям, які викладені нижче, насамперед в розділі II, щоб вважати його позначенням епохи чи періоду, відкритих назустріч майбутньому.

На ще один приклад, а саме з історіографічних джерел, звернув мою увагу Юрген Фосс (Jürgen Voss), див.: *G. Wernicke, Die Geschichte der Welt*. 3.-5. Teil (Die Geschichte der Neuzeit), Berlin 1865-66, 3. Aufl.

лу перш за все завдяки контрасту з передуючим йому «старим» часом або визначеннями передуючих йому епох.

Втім, абсолютно переважна більшість усіх вчень про історичні епохи живиться не часовими, а змістовими, матеріальними чи персональними визначеннями, котрі надають відповідному віку його самотності. Низка міфічних епох позначена зокрема метафорикою сортів металу. Різні вчення *aetatis* християнського походження ґрунтуються на накладанні днів сотворіння на історію, співвіднесенні часових проміжків із законом чи милістю, або ж писанням Даниїла про чотири царства світу. Критерії членування за династичними ознаками вибудовані на тривалості життя покоління чи тривалості правління регентів. Інші класифікації, спочатку Варро, а згодом головним чином гуманістів, спираються на різну якість джерел та способи їх передачі. Зрештою, й це є прикметним і для самої «нової доби», дедалі частішають спроби характеристики епох на основі духовної, політичної, суспільної чи економічної структури їх устрою.

Звісно ж, нині ніхто не стане вживати побутуючу тріаду «древні віки — середньовіччя — нова доба», не пов'язуючи з нею визначення змістового характеру, котрі по-різному характеризують відповідну епоху. Проте таке триєдине членування вже саме по собі є абстракцією доволі високого ступеня. Воно позбавлене змістовної промовистості, його прикметною рисою є лише позначення часової глибини, чим і зумовлений його формальний характер і та еластичність, що допускає можливість

(1. Aufl. 1855–57). Щоб отримати критерій для виділення нового часу, Верніке розрізняє переходи між трьома великими періодами. Древність добігла свого кінця, бо інші народи вивели на арену історії середні віки. Цього не спостерігається стосовно нового часу (*Neuzeit*). *Тим потужнішими є нові творіння, ґрунт для яких готувався віками і які на початку XVI століття виникли в середовищі народів в усіх сферах життя: у сфері церкви та держави, мистецтва й науки, внаслідок чого час, що настав після початку XVI століття, й справді слід вважати новим*». (там же, частина 3б с. 2 і далі).

Наступний розділ в жодному разі не претендує на вичерпний аналіз історії слів, як і найраніші документальні підтвердження їх вжитку. Загалом у цьому зв'язку можна порекомендувати статтю до слова «епоха» (*Zeitalter*), Юргена Фосса, вміщену в шостому томі «Енциклопедії фундаментальних історичних понять»: *Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, hrsg. v. *Otto Brunner, Werner Conze und Reinhart Koselleck*, Stuttgart, 1972 ff.

різних датувань чи тлумачень. Про це свідчать незліченні класифікаційні спроби, які розділяє відстань у століття.

При цьому впадає в око ще й те, що в німецькій мові лексема «час» сама по собі — як формальне абстрактне визначення — вживається лише у складному слові «Neuzeit», а в позначеннях передуючих крупних періодів цього не спостерігається. Не виключено, що тут наявний просто мовний випадок, сповнений прихованого змісту, адже лексеми для позначення «середніх віків» (*media aetas, middle age, moyen age*), що передували «Neuzeit», теж давали загальну характеристику часу або часовим періодам: як середнім часам, *middle times, moyen temps*, або ж ще раніше як: *medium tempus, media tempestas, media tempora*. Але як тільки середні часи почали трактуватися як завершений цілісний період, позначення стало консистентним і у формі збірного найменування в однині почало вказувати на епоху (*aevum, aetas*), а не на час узагалі⁴. І до сьогодні слово «час», побутуюче у складних позначеннях історичних періодів, залишається зарезервованим за назвами власної епохи: *Neuzeit, modern times, temps modernes*, утім, те ж саме стосується й історії сучасності: *Zeitgeschichte, contemporary history, histoire contemporaine*⁵.

Значення цього висновку не слід переоцінювати у плані систематики, однак він ставить на порядок денний питання про те, яку функцію мав виконувати вислів для позначення нового часу чи «нової доби» в момент свого запровадження у вжиток, і яку функцію він виконував насправді після набуття свого виняткового й монопольного темпорального статусу для позначення епохи.

Вислів для позначення нового часу — чи нової історії — окреслює тягар наслідків, зумовлених поняттям «середньовіччя». У формі вислову «середні часи», — що побутував ще у Гердера — знайшов своє необхідне мовне втілення інший, новіший чи ста-

⁴ Див. у цьому зв'язку ґрунтовну роботу: *Jürgen Voss: Das Mittelalter im historischen Denken Frankreichs. Untersuchungen zur Geschichte des Mittelalterbegriffs und der Mittelalterbewertung von der zweiten Hälfte des 16. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, München 1972, Teil 1*, а також перелік документальних підтверджень на с. 391 і далі, до якого увійшли й нефранкомовні джерела.

⁵ Історії поняття «Neuzeit» поки що немає. Про поняття «Zeitgeschichte» (історія сучасності) в довідковому плані, але недостатньо з точки зору історії понять, див.: *Otto-Ernst Schüddekopf: Zeitgeschichte, in: Grundbegriffe der Geschichte, Gütersloh 1964, с. 414–427.*

ріший, пізніший чи просто новий час, але цей вислів в жодному разі не став одразу ж особливим, тим більше спільним понятійним знаменником.

Звернення гуманістів до античних зразків дозволило виокремити «варварський» проміжок часу у формі особливого періоду й зумовило — вже у Петрарки⁶ — перші випадки вживання вислову «medium tempus» в історичному, а не орієнтованому на кінець світу значенні. На перших порах і головним чином він був покликаний окреслити власну позицію в межах епохи, а згодом набув поширення у колі вчених, що займалися історією літератури, філософії, мистецтв і наук, у першу чергу, історичною географією. Але з часів Петрарки знадобилося близько трьохсот років, доки латинські вислови та їх еквіваленти в національних мовах почали вживатися як широкі за обсягом поняття часової періодизації. Схоже, не випадковим є і те, що Целларія у виданому в 1685 році посібнику розділив універсальну історію на «Antiquam et Medii Aevi ac Novam⁷», бо саме збагачені в гуманістичному дусі вислови виявилися формально достатніми для того, щоб надати у розпорядження вчених обширний класифікаційний механізм. У XVIII столітті поняття середньовіччя — здебільшого в поблажливому значенні — поступово набуває загального поширення, аби в X столітті перетворитися на усталений мовний засіб історичної періодизації.

Щоправда молодий Ранке у своїй доповіді про всесвітню історію чинив опір традиційній манері розкладати все по трьох великих полицях — давньої, середньої та нової історії. «Цей метод не має під собою основи і не несе переваг», — зазначав він⁸, хоча з тієї пори так ніколи і не спромігся відмовитися від вживання цих позначень.

Генезу поняття нового часу чи нової історії неможливо з'ясувати без короткого детального аналізу обох висловів, що виникли на стикові, який поєднує середній і новий часи.

⁶ Документальне свідчення див.: Voss: Das Mittelalter (Anm. 4), с. 40. У цьому зв'язку пор. також: Theodor E. Mommsen: Der Begriff des «finsteren Zeitalters» bei Petrarca, in: Zu Begriff und Problem der Renaissance, hrg. V. August Buck, Darmstadt 1969, с. 151–179 (англ. ориг.: Mommsen, Petrarch's conception of the «Dark Ages», Speculum 17 (1942), с. 226–242).

⁷ Christophorus Cellarius, Historia universalis, Altenburg 1753, 11. Aufl. З цього приводу див.: Adalbert Klempt: Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung. Zum Wandel des Geschichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhundert, Göttingen-Berlin-Frankfurt a. M. 1960, с. 78.

⁸ Ranke, Vorlesungseinleitungen (Anm. 2), с. 36.

Обидва вживані нині поняття Ренесансу та Реформації, що стали своєрідним містком від середньовіччя до нового часу, спочатку були предметно орієнтованими мовними висловами й лише поступово ставали частиною діахронічної класифікаційної схеми. Цей тривалий процес умістив у собі розгортання поняття «нового часу», невидимий для простого ока.

Ученню про Відродження, «Ренесанс», свідомо задуманому на протиположність середнім вікам, знадобилося значно більше часу, щоб теж стати понятійним згустком загальної періодизації. Аби розгорнути якнайширше панораму повороту, пробудження чи розквіту чи описати відродження, гуманісти надавали перевагу дієсловам і прикметниковим сполученням, поява самого *terminus technicus* простежується у джерелах пізніше, лише в першій половині XVIII століття, та й то в поодиноких випадках («*renascita*» у Вазарі в 1550 році чи «*renaissance*» у Белона в 1553 році⁹). Поняття «Ренесанс» як головним чином поняття епохи в історії мистецтва та літератури було запроваджене в ужиток лише з приходом Просвітництва, і лише у XIX столітті воно — завдяки зусиллям Мішле та Буркгардта — було поставлене в ранг загального поняття періодизації. Отже, з точки зору черговості своєї появи «Ренесанс» усталився як історичне визначення часу не одночасно з добою середньовіччя, а з певним зсувом у часі після її завершення.

Швидше відбувалося запровадження у вжиток спорідненого за смыслом поняття «Реформація»¹⁰ в таборі протестантів, причому спочатку теж як порогового, епохального поняття, а потім —

⁹ Документальні підтвердження див.: *Wallace Klippert Ferguson, La Renaissance dans la pensée historique, Paris 1950* (в англ. ориг.: *The Renaissance in historical thought. Five centuries of interpretation, Boston 1948*) та: *B.L. Ullmann: Renaissance — Das Wort und der ihm zugrunde liegende Begriff, in: Zu Begriff und Problem der Renaissance (Anm. 6), с. 263–279* (в англ. ориг.: *Renaissance — the word and the underlying concept, Studies in Philology 49 (1952), с. 105–118*), а також однойменний вступ видавця *August Buck*, там же, с. 1–36; *Francois Masai, La Notion de Renaissance. Équivoques et malentendus, in: Les catégories en histoire, hrg. v. Chaim Perelman, Brüssel, o.J. (1969), с. 57–86*. Ще й у 1718 році *Nicolo de Castelli* було невідоме слово «*renascità*», він не вживає його і для перекладу слова «відродження» (*Wiedergeburt*), див.: *Dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano, Leipzig 1718, 3. Aufl.*

¹⁰ *Konrad Burdach: Sinn und Ursprung der Worte Renaissance und Reformation, in: ders.: Reformation, Renaissance, Humanismus. Zwei Abhandlungen über die Grundlage moderner Bildung und Sprachkunst, Darmstadt 1963 (Repr. d. 2. Aufl., Berlin-Leipzig 1926), 3. Aufl., с. 1–84.*

як поняття відповідної епохи. Поруч із цим воно зберегло за собою своє нехронологічне, загальне значення, що могло співвідноситися з релігійним життям, церковним ладом чи отриманим у спадок правом¹¹. Томас Мюнцер ще бачив перед собою «чудову неперевершену майбутню Реформацію¹²», тоді як Лютер і Меланхтон вживали цей вислів обережно і з багатьма застереженнями¹³. Протестантська церковна історіографія пізніше виокремила це поняття, надавши йому статусу унікального позначення епохи, що асоціювалася лише з реформами Лютера та його соратників. У змістовному відношенні смисл його стосувався послання Святого Письма, відновленого у своїй первозданній чистоті, що не означало втім початку нової історії. Часовий карб Реформації на тілі епохи знаменував собою лише останній період християнства у тому визначенні, яке Цедлер дає остаточному «поняттю часу»: *від Реформації Лютера до наших і наступних за ними часів*, — до настання кінця світу¹⁴. В універсальному сенсі Целлярій в 1696 році теж почав відлік своєї «*historia nova*» з карбу церковної реформи.

Але вже в другій половині XVII століття з'явилася можливість вважати Реформацію завершеним періодом, підтвердженням чого можна вважати вислів Вільяма Кейва про «*saeculum reformationis*»¹⁵. По мірі зростання дистанції в часі в центр уваги

¹¹ Див. словники раннього новітнього періоду, а також: *Johann Christoph Adelung: Reformation*, in: *його ж: Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der hochdeutschen Mundart*, 5 Bde., Leipzig 1774–1786, Bd. 3, 1777, Sp. 1336, де спочатку зафіксовано загальні випадки вживання. Проте: *Am üblichsten ist dieses Wort von der durch Luthern und seine Gehülffen geschehenen Abstellung der in die Kirche und den Lehrbegriff eingerissenen Mißbräuche und Irrthümer, welche einige im Deutschen die Glaubensverbesserung, andere aber richtiger und treffender die Glaubensreinigung nennen.*

¹² *Thomas Müntzer: Auslegung des zweiten Kapitels Danielis* («Die Fürstenpredigt» (1524), in *ders.: Politische Schriften*, hrsg. v. *Carl Hinrichs*, Halle 1950, с. 1–28, 20.

¹³ *Wilhelm Maurer: Reformation*, in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 5, Tübingen 1961, 3. Aufl., с. 858–873, 861.

¹⁴ Стаття «Zeit-Begriffe» або «Zeitperioden» див.: *Johann Heinrich Zedler: Großes vollständiges Universal-Lexikon*, 64 Bde. u. 4 Suppl. Bde., Graz 1961–64 (Repr. d. Ausg. Leipzig-Halle 1732–50 u. 1751–54), Bd. 61, 1749, с. 818–835, 832.

¹⁵ Цит. за: *Peter Meinhold: Geschichte der kirchlichen Historiographie*, Bd. I, Freiburg-München 1967, с. 377. У цьому томі вміщено й інші приклади слова. Втім історії поняття «Реформація», здається, не існує.

висувалася історія впливу цього феномена внаслідок його рефлексивного осмислення: незалежно від того, чи воно відбувалося в релігійному сенсі, що передбачав необхідність продовження місії Реформації (Шпенер), втілення її в історії Спасіння (Бенгель), або безвідносно до світських, суспільних і політичних наслідків, що були виведені з цього унікального процесу минулої Реформації, зокрема Мосгаймом, Землером, Шрьоком чи Геєреном. Вона стала своєрідним порогом на шляху до нової історії.

Пюттер запровадив — спочатку у формі множини — термін у сфері церковного права «контрреформація», який набув самодостатності в Айхгорна та Ранке, а потім став окремим часовим відрізком, підведеним під Реформацію постфактум¹⁶. Таким чином, історизацію вислову й перетворення його на поняття, що позначає період, можна вважати завершеним. У своїй праці «Німецька історія в епоху Реформації» (1839–1847) Ранке заклав підвалини його значимості у світовій історії.

Таким чином, спочатку тільки завдяки появі висловів «Ренесанс» і «Реформація» впоратися з необхідністю позначення нового часу під тиском утворення поняття «середньовіччя» не вдалося. Поступова трансформація слова Ренесанс від метафоричного образу відродження до періодизуючого поняття відбувається лише протягом XVIII та XIX століть. У XVI столітті побутує розуміння Реформації як порогу епохи в сенсі нового розвороту до прахристиянського часу, а ознаменований цим порогом період із XVII століття вважається завершеним, внаслідок чого це поняття згодом могло позначати як епоху, так і (в діахронічному аспекті) певний відтинок універсальної історії.

Яким же чином співвідноситься ця несиметрична опозиційна пара «середньовіччя — Ренесанс/Реформація» з поняттям «нового часу»?

Питання про те, чи із середніх часів *via negationis* проростає новий час, хоча незримо й ставилося мислителями та митцями Ренесансу й віруючими Реформації, але «новий час» як повноцінне поняття теорії історії в їх працях не зустрічається¹⁷.

¹⁶ *Albert Elkan: Entstehung und Entwicklung des Begriffs «Gegenreformation», Historische Zeitschrift 112 (1914), с. 473–493.*

¹⁷ *Herbert Grundmann: Die Grundzüge der mittelalterlichen Geschichtsanschauungen, in: Geschichtsdenken und Geschichtsbild im Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze und Arbeiten aus den Jahren 1933 bis 1959, hrsg. v. Walther Lammers, Darmstadt 1961, с. 418–429, 427.*

Відкриття пласта нового часу — довготривалий процес, який тривав декілька наступних століть та обриси якого вже набували зримості по мірі поступового утвердження спочатку «середніх віків», потім «Реформації» і, нарешті, «Ренесансу» як понять часової періодизації.

Щоб зрозуміти досвід нового часу, необхідно вказати на семантичну розбіжність, закладену у вислові «новий час». Він може означати просто те, що існує тепер, нині, є новим часом на противагу часу попередньому, причому незалежно від глибини розшарування в часі. Саме в такому сенсі вживався ще вислів «modernus», який з тих пір зберіг значення «сьогоднішнього»¹⁸.

З іншого ж боку, за новим часом може критися претензія на нову якість у сенсі чогось цілком іншого, навіть кращого, порівняно з часом, що був досі. Таким чином, новий час стає індикатором нового досвіду, якого до цього ніколи в такому вигляді не існувало, він набуває емпатичного звучання, що наділяє нове епохальним часовим характером.

Нарешті новий час, як похідна величина від обох названих першими семантичних можливостей, внаслідок зворотного зв'язку може позначати ще й період, який у цілому — на противагу середнім вікам — осмислюється як новий.

Перші дві можливості закладені в донауковому мовному вживанні, і спрощено можна показати, що спочатку домінує перше значення, нейтральне у плані характеристики епохи, а друге значення, що є результатом усвідомлення специфіки епохи, прокладає собі шлях лише в епоху Просвітництва — звісно ж, не витісняючи при цьому перше значення.

Запровадження у вжиток «нового часу», як позначення з функцією періодизації, відбувалося у формі обох згаданих різновидів його мовного вжитку, з одного боку, низка відповідних «нинішніх часів» узагальнювалася згодом в історіографії воедино в новий час, з іншого ж, таке узагальнення набувало емпатичного значення чогось цілковито нового, досі небаченого. Коротко опишемо ці два процеси.

¹⁸ *Walter Freund: Modernus und andere Zeitbegriffe des Mittelalters, Köln-Graz 1957 (Diss. Münster); Hans Robert Jauss: Literarische Tradition und gegenwärtiges Bewusstsein der Modernität, in: Aspekte der Modernität, hrsg. v. Hans Steffen, Göttingen 1965, с. 150–197, 150, див. також: Hans Robert Jauss: Literaturgeschichte als Provokation, Frankfurt a. M. 1970, с. 11–66 та нещодавню роботу: Hans Ulrich Gumbrecht: Modern, Modernität, Moderne, in: Geschichtliche Grundbegriffe (Anm. 3), Bd. 4.*

Повсякденний досвід навчає, що зовнішній час безперервно «плине» далі, або, що — суб'єктивно — «завтра» через «сьогодні» стає «вчора». Літописи та хроніки, що працюють із таким часом, здійснюють історичну фіксацію подій, які щоразу трапляються, і продовжують писати її далі. Типовим для античної та середньовічної історіографії було те, що більшість історій були написані од відповідного початку — світу, міста, монастиря, війни, племені і т.д. за напрямком плину часу. За відповідною сучасною історією при цьому визнавався методичний пріоритет, бо в неї існувала змога посилатися на свідків, а точніше — на самих дійових осіб¹⁹. Висловлювання діючих політиків, хоча й не беззастережно, а все ж вважалися пріоритетним методичним засобом, свідки розгортання події мали незаперечний авторитет. По той бік усіх філософських, теологічних (зокрема, фігуральних або типологічних) чи моральних засад, які надавали самотності відповідним історіям, спосіб, за якого сучасна історія постійно писалася далі, належить до мінімальних передумов будь-якої історії. Внутрішня та змістовна періодизація цього простору досвіду, який рухався від однієї події до іншої, відбувалася майже сама по собі, бо день у день, від *saeculum* до *saeculum* наставали нові події, про які варто було розповідати, й необхідність у класифікації, членуванні яких із часом лише наростала.

Позначення власних часів *eo ipso* передбачало й нове, хоча й не обов'язкове визнання за цим новим епохального характеру, чи то з огляду на те, що історії у структурному плані повторюються, чи то з урахуванням того, що перед кінцем світу нічого принципово нового трапитися не може.

Так історики середньовіччя, як показав Мелвілл, вбачали в собі *successores* (спадкоємців) і вимагали, наприклад, від своїх спадкоємців «*ea superaddere que per temporum successiones nova evenerint usque in finem mundi*²⁰» («додавати те, що з плином часу відбуватиметься нового аж до кінця світу»). Або ж Ландальф де Комуна близько 1320 року поставив за мету «*hystorias a creatione primi hominis usque ad moderna tempora abbreviare*²¹»

¹⁹ Fritz Ernst: *Zeitgeschehen und Geschichtsschreibung, Die Welt als Geschichte* 17 (1957), с. 137–189 та: Arno Seifert: *Cognitio Historica*, Berlin 1976 (*Historische Forschungen*, Bd. 11), с. 23.

²⁰ Gert Melville: *System und Diachronie. Untersuchungen zur theoretischen Grundlegung geschichtsschreiberischer Praxis im Mittelalter*, *Historisches Jahrbuch* 95 (1975), с. 33–67, 308–341, 313.

²¹ Цит. за кн. того ж автора, с. 61; *Breviarium historiarum*, MG SS XXIV, с. 268.

(«коротко викласти історію від створення перших людей до сучасності»). «Сучасне», «нове» свого власного часу злилося з позначенням «того, що було досі» без додаткової характеристики теперішнього. «...*usque ad tempus scriptoris*» («аж до часу того, хто пише»), можна було писати історію з однаковим успіхом в XI і, наприклад, у XVII століттях, коли Альстед розділяє часи всіх подій: «*usque ad aetatem ejus qui scribit*». У рамках подібної адитивної історіографії всі періодизації нічого не свідчать про новизну часу, в якому жив сам історіограф. Так, Альстед поділяв історії гомогенних предметних сфер чотирьох головних наук щоразу на свої власні аетатес, які відрізнялися один від одного, але всі зливалися в сучасності. Останній період у житті церкви привів, наприклад, починаючи з 1519 року (Карл V) до *ad nostrum aetatem* (до нашої держави). Загальну ж історію — як *historia heterogenea* (історію різних народів) — він поділяв на традиційних шість інтервалів, останній з яких розпочався епохою Цезаря й теж сягнув *ad nostrum usque aetatem*²² (аж до нашої держави).

Час як формальне абстрактне визначення можливих подій залишався нейтральним стосовно епохальних зрушень чи історіографічних періодів. «*Historia omnis Chronica est, quoniam in tempore fit*» («Історія — це хроніка всього, що колись було в часі»), — як говорив Альстед. Навіть Бекон, котрий відрізняв античну й модерну історії, вивчав «*Historia temporum*», керуючись методами, видами, предметними сферами, а не часовими критеріями модерності чи старіння²³, як того, здавалося б, вимагали його нова наука та його постулат про «*veritas filia temporis*». Боден винайшов, можливо, найкоротшу формулу для постійного продовження літопису історичних подій в часі: «Тоді як імперії старіють, історія лишається вічно молодого»²⁴.

Відповідником адитивної історіографії, яка від події до події реєструє те нове, що відбувається, є статичний досвід осмислення часу. Здатність слугувати прикладом, винесена за рамки часу, яка з часів гуманізму визнавалася за історіями будь-якого гатунку, особливо заважала пошукові та виокремленню специ-

²² *Johann Heinrich Alsted: Scientiarum omnium Encyclopaedia*, Bd. 4, Lyon 1649, 3. Aufl., s. 37, 65 i tabula на с. 619.

²³ *Francis Bacon: De dignitate et augmentis scientiarum*, Buch 2, cap. 8 und 9, d. Ausg.: London 1857–74), Bd. I, 1858, s. 431–837, 511–513.

²⁴ *Jean Bodin: Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, Aalen 1967 (Repr. d. Ausg. Amsterdam 1650), Prooemium, s. 4.

фічно нового у своєму власному часі. «Світ залишається світом, а тому й те, що діється в цьому світі теж є однаковим, хоча люди й відмирають із часом», — зауважив Меланхтон із посланням на Фукідіда як справжній послідовник Лютера²⁵. Великі історіографи свого часу, наприклад Тоу, Кларендон або Фрідріх Великий ставили собі за мету зафіксувати в пам'яті останні події й витлумачити їх у межах можливого для прийдешніх поколінь. Проте таке бачення вимагало подібності й структурної ідентичності всіх історій: лише це дає можливість вчитися на їх прикладі в майбутньому.

Герменевтичну модель історіографії, яка разом із плином часу безперервно пишеться наступними поколіннями, створив у середині XVIII століття Хладеніус²⁶. Він ще цілком залишається в колі тяжіння «автентичності свідчень», згідно з чим методичний пріоритет віддається пізнанню відповідної сучасності. Історії співіснуючих поколінь створюють власний емпіричний досвід, орієнтуючись на який, можна осмислити історії майбутнього, далекі або «давні історії». Так, давні історії завжди починаються там, де не лишилося більше живих свідків або неможливо звернутися із запитаннями до тих, хто мав можливість безпосередньо почути їх. Із відмиранням поколінь зміщується й межа давньої історії, вона просувається вперед по мірі зникання очевидців. Цей формально однорідний поділ історії, що ніколи не завершується, на три епохи, які невпинно рухаються далі, вже окреслює часові передумови історичного пізнання. Тут Хладеніус оперує вже «модерними» мірками, його класифікація звертається не до *aetates*, сповнених змістом і заданих наперед Божою волею, вона орієнтується на формальні умови процесу історичного пізнання. Але, водночас, Хладеніус створює модель пізнання, яка без особливих труднощів вписується у тривалу традицію історіографії історії сучасності, що пишеться з покоління в покоління. А тому Хладеніус завершує собою ту історію, котра віддає в плані методики пріоритет події та її свідкам, а отже, відповідно, пережитій сучасності та її літописному базовому растру.

²⁵ Вступ до літопису Йоганна Каріона, цит. за збіркою джерел: *Die Anfänge der reformatorischen Geschichtsschreibung. Melanchton, Sleidan, Falcius und die Magdeburger Zenturien*, hrsg. v. *Heinz Scheible*, Gütersloh 1966 (Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte, H. 2), с. 15.

²⁶ *Johann Martin Chladenius: Allgemeine Geschichtswissenschaft*, Leipzig 1752.

Відповіддю на контрольне запитання, відколи історія свого часу почала сприйматися як нова, набувши емпатичного значення, міг би стати момент перейменування «*nostrum aevum*» на «*nova aetas*» або власного, нинішнього часу в тому вигляді, в якому він постійно зустрічається в заголовках книг, на новий час. Цей процес, концепція якого завдячує своїм народженням Ренесансу чи Реформації, також набув зримих контурів лише у XVII столітті й розгортався повільно й непомітно для зовнішнього погляду.

Коли Петрарка говорив про «*de historiis...novis (et) antiquis*²⁷» («про історії нові й давні»), його насамперед цікавили звісно ж минулі, давні історії, а не нові, котрі тягнулися довгою низкою, починаючи з часів християнізації Риму. Вислів «нове» ще асоціювався з негативними уявленнями — звичайно не в сенсі біблійної традиції, а в порівнянні з відродженими зразками античності.

Ще один поширений тоді різновид слововжитку мав зворотну спрямованість: вислів «*Historia recentior*», з якого згодом і народився зворот «новітня історія» (*neuere Geschichte*). Форма вищого ступеня, в якій було вжите слово «*neu*», співвідносилася не з новою історією²⁸, а з історією середніх чи древніх віків, що засвідчує зокрема похвала, висловлена в 1649 році Андре де Буссі на адресу Кюса: «*Gistoria idem omnes non pricas modo, sed medie tempestatis tum veteres tum recentiores usque ad nostra tempora retinebat*²⁹» («Історія — це не лише давнина, вона зв'язує старовинне й новітнє, аж до наших часів»). Тут опозиція «налаштується» на середньовіччя, вищий ступінь порівняння прикметника «*recentior*» є визначенням співвідношення, що лише відрізняє «те, що було раніше» від «того, що було пізніше» в минулому. Цей релятивістський смисл у мовному вжитку того

²⁷ Цит. за: *Mommsen: Der Begriff des «finsteren Zeitalters»* (Anm. 6), с. 163.

²⁸ Така заплутана картина в ст. *Neu, -er, -este*, in: *Joachim Heinrich Campe: Wörterbuch der deutschen Sprache*, Bd. 3, Hildesheim-New York 1969 (Repr. d. Ausg. Braunschweig 1809), с. 483 і далі, 483, де скупчено ряд слів: *neue, neuere, neueste, mittlere, alte, ältere und älteste Zeit* bzw. *Geschichte*.

²⁹ Цит. за: *Karl Borinski: Die Wiedergeburtsidee in den neueren Zeiten. Der Streit um die Renaissance und die Entstehungsgeschichte der historischen Beziehungsbegriffe Renaissance und Mittelalter*, München 1919 (Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-philol. u. hist. Klasse, Jg. 1919, I. Abh.), с. 123.

часу був настільки поширеним, що зберігся в значенні пізнішого вислову «новітня історія».

Щоб дати своєму власному часові визначення чогось радикально нового на противагу попереднім, а тому давнім історіям, необхідно було змінити не лише своє ставлення до минулого, а й ще більшою мірою — до майбутнього. Доки зберігалася віра в те, що людство переживає свою останню епоху, справді новим явищем в часі міг бути лише Страшний Суд, що мав покласти край усьому часу, який існував до нього. «*Et ob hoc sancti saepe hoc tempus novissimum et finem saeculorum nominant*³⁰» («І тому святі часто називають цей час новітнім і кінцем світу»).

Лише після втрати відчуття постійної присутності християнських очікувань кінця світу з'явилася можливість осмислення часу, що був необмеженим і відкритим для нового. Якщо досі йшлося про питання, чи кінець світу настане раніше, ніж очікувалося чи передбачалося, то поступово внаслідок дедалі новіших обрахунків Судний День відсувався все далі й далі, аж доки взагалі перестав бути темою для обговорення. Цей розворот до майбутнього відбувся лише після того, як релігійні громадянські війни, які разом із занепадом церкви, як спочатку здавалося, наближали кінець світу, зруйнували християнські очікування. Випереджальний розвиток наук, що обіцяв у майбутньому ще більше винаходів і надбань, відкриття Нового Світу та народів, що населяли його, на перших порах лише повільно впливали на хід подій і сприяли формуванню усвідомлення загальної історії, якій в цілому належало вступити у новий час свого існування³¹.

З точки зору історії слів прикметною ознакою є переважання серед слів, що наділялися епітетом «новий», спочатку слова «історія» («Historie»), потім — «історія» («Geschichte») і нарешті, «час» («Zeit»). Це дає змогу судити про дедалі глибшу ментальну рефлексію змін досвіду. Ліпсій у 1601 році³² говорив про «*historia nova*», не вкладаючи у це поняття якогось специфічного значення, для нього воно було останньою епохою історії Риму в древності. Горній у 1666 році поперемінно вживає терміни «*historia nova*» і «*recentior*» і — слідом за Петраркою — починає

³⁰ Зворот: Nicolaus Cues, цит. зазн. пр., с. 112.

³¹ Herbert Weisinger: Ideas of history during the Renaissance, in: Renaissance essays. From the Journal of the History of Ideas, hrsg. v. Paul Oskar Kristeller und Philip P. Wiener, New York-Evanston 1968, с. 74–94.

³² Див.: Voss: (Anm. 4), с. 422.

відлік із моменту падіння Риму. Воєтій починає свій «*nova aetas*» із 1517 року — але робить це лише з метою бібліографічної класифікації, а не в сенсі осмислення світової історії. Прорив до поняття, що позначає історичний період, у Целларія був водночас настільки ж побіжним, наскільки й успішним. «*Historia nova*» з того часу дедалі частіше починає пов'язуватися зі змінами й відкриттями на рубежі 1500 року³³.

Але попри емпатичну невиразність у вживанні навіть ново-явленої словесної конструкції «нова історія», переклад Штілера, датований 1619 роком, тобто за часів Целларія: «*exemplum recens, nostri temporis, aevi, huius seculi, cognitio rerum praesentium*» («*приклад, наших часів, покоління, цей вік, огляд сучасності*»), є типовим свідченням того, як традиційно здійснювалося тоді описання постійного плину історій свого власного часу³⁴.

Навіть у лексиконі Цедлера, що реєструє вислів «новий час», його тлумачення залишається в межах звичного магічного кола: «*Час (новий), з лат. tempus novum чи modernum, слід розуміти як нинішній або теперішній час*³⁵».

Ще в одному словнику Аделунга не зафіксовано поєднання часу з компонентами «новий» або «новіший»³⁶. Лише Кампе в 1811 році знову говорить про *Новий час, близький чи сучасний нам. Давній час і новий час* — а отже, в історичному сенсі, без тлумачення епох³⁷.

Про те, наскільки інтенсивними були пошуки Кампе емпатичного поняття для нового часу («*neue Zeit*») як «*нової доби*» («*Neuzeit*») свідчать два новоутворення, що мають відповідну

³³ Див.: *Klempt: Die Säkularisierung* (Anm. 7), с. 75 і далі та список джерел в кн.: *Voss: Das Mittelalter* (Anm. 4).

³⁴ Стаття до слова «*Die Geschicht*» в кн.: *Kaspar Stieler: Der teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz*, Tl. 2, München 1968 (Repr. d. Ausg. Nürnberg 1691), Sp. 1746 f.

³⁵ Стаття до слова «*Zeit (neue)*» див.: *Zedler: Universal-Lexikon* (Anm. 14), Bd. 61, 1749, с. 797. У статті «*Neue der Zeit (das)*» в тій же праці, том. 24, 1740, с. 139 наводиться *Novum temporis*, але лише стосовно сфери права, якщо мова заходить про щось таке, чого досі ніхто не бачив або не чув, або ж забуте.

³⁶ *Johann Christoph Adelung: Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der hochdeutschen Mundart*, Bd. 2, Leipzig 1796, 2. Aufl., с. 348 уперше фіксує слово «*gegenwärtig*» (сучасний) у темпоральному значенні, що є похідним від просторового.

³⁷ Стаття «*Die Zeit, -en*» в словнику: *Campe, Wörterbuch*, (Anm. 28), Bd. 5, 1811, с. 831 і далі, 831.

спрямованість, зареєстровані ним: *Новий світ*, яким позначається не лише Америка, а й *суцї нині люди як спільнота*, завдяки чому можна говорити про *індустрію Нового світу*³⁸, або ж *теперішній світ* на противагу *домеперішньому світу*³⁹, або ж для контрастного позначення «нового часу» стосовно древніх віків: *новітнішність (das Neuerthum)...*, а ще краще — *новітність (das Neuthum)*, з огляду на усвідомлення свого перебування на досі найвищому щаблі освіченості.⁴⁰ Поступово окреслюються контури поняття «нової доби» (Neuzeit), хоча воно й залишається неусталеним, а отже, у лексикографічній традиції все ще побутує вислів «новий час» («neue Zeit»).

Цей лексичний феномен свідчить принаймні про те, що близько 1800 року вислів «новий час» («neue Zeit») ще не набув особливої ваги в повсякденній мові вчених, а мовні втілення власного й нинішнього часів у «новий час» («neue Zeit») ще не набули особливих семантичних нашарувань. Форми вищого ступеня «новітня історія» («neuere Geschichte») чи «новітні часи» («neuere Zeiten»), що ставали дедалі звичнішими, залишалися головним чином позначеннями співвіднесеності з минулим. «Новий час» («neue Zeit») як поняття, що втілює історичний досвід, з яким пов'язуються постійно нові очікування майбутнього, в історіографії, як і в теорії історії вісімнадцятого століття, все ще не набуває помітного поширення.

Зате у вісімнадцятому столітті «новий час» («neue Zeit») усталився як опозиційне поняття теорії періодизації до «середніх віків». Із часом стало звичним — як і в Целларія — вбачати в часі на рубежі 1500 року поріг між епохами, котрий надавав відносної цілісності «новому часу», що настав за ним. Для Гаттерера, який поділяв універсальну історію на чотири епохи, було безсумнівним те, що остання епоха, *«новий час сягає від моменту відкриття Америки в 1492 році й аж до наших часів»*⁴¹. Отже,

³⁸ Стаття до слова «Neuwelt», в тому ж словнику, том 3, 1809, с. 488.

³⁹ Стаття до слова «Welt», в тому ж словнику, том 5, 1811, с. 668 і далі, 668.

⁴⁰ Стаття до слова «Neuerthum», в тому ж словнику, том 3, 1809, с. 484.

⁴¹ *Johann Christoph Gatterer, Einleitung in die synchronistische Universalhistorie, 2 Tle., Göttingen 1771, Inhaltsverzeichnis und Zweyter Teil, с. 3 і далі*, де «епохи» визначаються як *точки спокою*, що дають можливість зупинитися, *щоб хоча б час від часу окинути поглядом важливі частини єдиного цілого*. Це можливо лише в рамках «епох» (Epoquen), бо вони мають найбільший вплив на ціле. Запропоновані

специфічні нові дефініції стосувалися не стільки свого власного часу, скільки в цілому тієї доби, що охоплювала майже три століття, під її збірним позначенням. При цьому тріада «давні віки — середні віки — новий час» у вісімнадцятому столітті була далекою від загального визнання, зокрема і з боку Гаттерера. Сталим було тільки розуміння часового періоду близько 1500 року як порогу епох, яке постійно зустрічається у джерелах. Йоганнес фон Мюллер назвав дві зі своїх «24 книг про загальні історії»: «*Про поступове наближення переходу від середньовічних часів до нового облаштування речей*» (із 1273 по 1452 роки) та «*Про революції, які з особливою силою спонукали до нового облаштування речей*» (1453–1517 рр.)⁴². Кьостер у 1787 році стверджував, що з того часу, «майже вся Європа набула цілком різних форм... і в згаданій частині світу з'явилося майже нове покоління людей»⁴³.

Отже, у XVIII столітті панувало усвідомлення нового часу, в якому люди існували протягом трьох століть, і який не без емпатичного забарвлення виокремлювався від попередніх часів як самостійний період.

Показовим випадком на доказ існування такої свідомості стало запровадження вислову «новітня історія» («neueste Geschichte»), що передбачає наявність нової. Так, Бюш у 1775 році, тобто ще до Французької революції, розрізняв за часовим показником давню історію, історію середніх віків і «нову, що сягає наших часів, в періоді якої ми можемо ще виділити новітню,

ним чотири епохи такі: *Створіння світу в рік світу 1, Народження націй у році 1809, переселення народів у V столітті від Різдва Христового, Відкриття Америки в 1492 р.* В 1767 р. Гаттерер додав до цього переліку ще й період правління Карла Великого, див. його ж: *Vom historischen Plan und der darauf sich gründenden Zusammenfügung der Erzählungen, Allgemeine historische Bibliothek, Göttingen I (1767), с. 15–89, 43 і далі.* До питання про теорію та історію поняття «епоха» див.: *Hans Blumenberg: Aspekte der Epochenschwelle Gusaner und Nolaner, Frankfurt a. M. 1976* та *Manfred Riedel: Epoche, Epochenbewußtsein, in: Historisches Wörterbuch der Philosophie, hrsg. v. Joachim Ritter, Bd. 2, Basel-Stuttgart 1972, с. 596–599.*

⁴² *Jobannes v. Müller, Vier und zwanzig Bücher Allgemeiner Geschichten besonders der Europäischen Menschheit (1797), hrsg. v. Johann Georg Müller, 3 Bde., Tübingen 1811, 2. Aufl.*

⁴³ *Heinrich M.G. Köster, Historie, in: Deutsche Encyclopädie, oder Allgemeines Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften, 23 Bde., Frankfurt 1778–1804, с. 648–657, 657.*

що втілює уявлення про час останнього покоління людей або ж цього століття⁴⁴». Нова історія відтепер перестала проектуватися лише на середні віки чи давній період, вона набула темпоральної самовартісності, котра вимагала подальшої її диференціації.

«Новітній час» («neueste Zeit»), протиставлений «новому часу» («neue Zeit»), звісно ж допускав прочитання в дусі адитивного літописання. В такому разі відповідна «остання людська епоха» або сторіччя була б звичайною спільнотою співіснуючих в часі поколінь: описання, яке можна знайти в історичній герменевтиці Хладеніуса. Але «новітній час» («neueste Zeit») на противагу «новому часу» («neue Zeit») відразу ж увійшов у вжиток, що є свідченням його емпатичної актуальності.

У процесі формулювання вимог епохи пізнього Просвітництва та Французької революції було нагромаджено досвід, що надав потужного політичного й соціального звучання вислову «новітній час». Він усталився значно швидше порівняно з тим, як це досі відбувалося у випадку «нового часу». Про те, наскільки швидко він набув епохального значення невдовзі після свого запровадження в обіг, свідчить закид на адресу Геерена, котрий не побажав розпочати відлік новітнього часу з подій Французької революції. Геерен, який навчився мислити в довгостроковій перспективі, вдався до захисту за допомогою умовиводу, побудованому на аналогії, вказавши на те, як багато часу для свого утвердження знадобилося вислову «нова історія»: *«Намагання розділити новітній і новий часи здаються йому [як каже Геерен сам про себе] поспішними; здійснення такого поділу цілком може стати завданням історіографів двадцятого, а не першої чверті дев'ятнадцятого століть; настільки ж недоречними*

⁴⁴ Johann Georg Büsch, Encyclopädie der historischen, philosophischen und mathematischen Wissenschaften, Hamburg 1775, с. 128. Бюш поділяє точку зору Гаттерера на епохи: на його думку, це точки спокою між великими подіями у світі, «а час між такими епохами є періодом або ж проміжком часу». З точки зору іманентного перебігу історії «вони звісно ж є головним явищем у світі, з якого вирости революції, примітні своєю важливістю, бо впливають на життя всього роду людського, а також поступово й нинішні часи та держави» (с. 538 і далі). Вживання слова «новітній час» (Neueste Zeit) у Моргофа не несе специфічної функції, бо вживається просто на противагу «середнім вікам» (Mittlere Zeit), див.: Daniel Georg Morhof: Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie, Kiel 1682, с. 277, 308, цит. за: Voss: Das Mittelalter (Anm. 4), с. 44.

були б спроби під час Реформації розпочати відлік нового часу саме з неї⁴⁵.

Те, що Геерен задумувався над прийдешньою історією подій, надає сучасного звучання його аргументу, але твердження, згідно з яким новітня історія має пройти певний мінімальний шлях у часі перш ніж отримати своє понятійне втілення, означало відмову від емпіричного усвідомлення епохи. Новітня історія за аналогією з історією середніх віків чи новою історією мала вступити в силу лише як довгострокове періодизуюче поняття. Така позиція Геерена в історії не змогла утвердити себе. Ранке протягом усього часу своєї викладацької діяльності читав «Історію новітнього часу» або «Новітню історію», відлік якої залежно від тематики розпочинав від старого Фрідріха, Американської чи Французької революцій. Лише коли мова заходила про сучасну йому історію, він вдавався до традиційного мовного вжитку і називав її «Історією нашого часу»⁴⁶.

Отже, прикметною рисою поняття «новітній час» стало швидке набуття ним функції індикатора порога між епохами, який людство згідно з побутуючою тоді свідомістю сучасників переступило, здійснивши Французьку революцію. Адитивне у хронологічному сенсі значення новітньої історії як літопису, що повинен був продовжуватися наступними поколіннями, яке на перших порах теж було наявне, поступово зникає. Те, що не можна було зробити за допомогою поняття нового часу, вдалося завдяки поняттю «новітнього часу». Воно стало поняттям сучасної епохи, котре відкрило новий період, а не засобом ретроспективної реєстрації пройденого шляху.

«Новий час» після «*historia nova*» утверджувався повільно і протягом тривалого часу і, зрештою, усталився в історіографії як визначення *ex post*. Але новий час, який породив новітній час, набув відтепер історичних якостей, котрі виходили за рамки традиційної мовної схеми адитивного літописання.

Визначення відмінності між новим і новітнім часами припало саме на період посиленних рефлексивних роздумів про історичний час. При цьому швидке поширення поняття новітнього часу має тлумачитися як індикатор прискорення змін в історичному досвіді та їх інтенсивного ментального освоєння. Для

⁴⁵ *Arnold H.L. Heeren, Handbuch der Geschichte des Europäischen Staatensystems und seiner Colonien, Göttingen 1822, 4. Aufl. (1. Aufl. 1809), с. XVII.*

⁴⁶ *Ranke, Vorlesungseinleitungen (Anm. 2), passim.*

емфатичного позначення в мові свого власного досвіду як справді чогось нового звичайно ж існували й численні інші вислови, що набули поширення протягом десятиріч на рубежі 1800 року й пов'язувалися з новим смислом: революція, прогрес, розвиток, криза, дух часу — все це вислови, котрі містили в собі часові індикації, що досі в такій формі не існували.

Звідси й історіографічний вжиток поняття «нового часу» лише частково придатний для емпатичної передачі специфічно нового досвіду свого часу. Тому на другому етапі ставитиметься питання про інші поняття та про їх темпоральне осмислення, яке влилося в їх значення. При цьому «новий час» у багатьох контекстах і в багатьох місцях нагадуватиме нам про себе.

II. Історичні критерії «зануреності в час»

З другої половини вісімнадцятого століття дедалі чіткішими стають численні ознаки, що вказують на виникнення поняття нового часу з емпатичним значенням. Час стає не лише формою, в якій розгортаються історії, він сам набуває історичної якості. Історія відтепер відбувається не в часі, а розгортається часом. Час динамізується й сам стає двигуном історії. Ця нова емпірична формула, звісно ж, вимагає й нового поняття про історію, а саме, збірної форми однини, яка приблизно з 1780 року могла мислитися без підпорядкованого їй об'єкта чи домінуючого над нею об'єкта, тобто сама по собі⁴⁷.

У цьому контексті цікаво, яке визначення Кампе дає «історії сучасності» (*Zeitgeschichte*). На відміну від Штілера він подає її у своєму лексикографічному довіднику не як допоміжну історичну науку «*Chronologica*», а вважає відтепер основним значенням поняття *історія взагалі*. Лише на позиції другого значення знаходимо «*історію певного часу, особливо, нашого часу, новітнього часу*⁴⁸» — тобто те значення, в якому це слово вживається й донині, що не можна визнати повністю задовільним із теоретичної точки зору.

Отже, тільки-но історія осмислювалась як самодостатня величина, тут же сама логіка мислення диктувала її зв'язок з

⁴⁷ Пор.: *Reinhart Koselleck: Geschichte V (Die Herausbildung des modernen Geschichtsbegriffs)*, in: *Geschichtliche Grundbegriffe (Anm. 3)*, Bd. 2, 1975, с. 647–691.

⁴⁸ Стаття до слова «*Zeitgeschichte*», in: *Campe, Wörterbuch (Anm. 28)*, Bd. 5, 1811, с. 833; стаття до слова «*Geschicht*» (Anm. 34).

історичним часом і фіксувала його у формі поняття. Те, що всяка історія є історією сучасності, вже до певної міри опосередковано сигналізує її «зануреність у час». У подальшому наводяться ще деякі критерії цього явища.

На знак протесту проти того, що досі історія вимушена була керуватися хронологією, Кант виступив із критикою теологічних поглядів на час як на своєрідний план втілення пророцтва, якого повинні дотримуватися історії всіх різновидів. Навпаки, на його думку, завдання полягало в тому, щоб хронологія керувалася історією⁴⁹. Кант висунув вимогу розроблення історично іманентних критеріїв, котрі дедалі чіткіше почали окреслюватися в ході історико-теоретичної дискусії періоду пізнього Просвітництва.

По-перше, *saecula* — або сторіччя, як, починаючи з XVII століття, можна було сказати німецькою мовою — набули власного значення в історії. Вони стали стимуляторами темпоральної рефлексії. Якщо спочатку *saecula* були допоміжним засобом хронологічно-адитивної класифікації, наприклад у Флака Іллірія, з метою діахронічної систематизації розмаїтих, існуючих одночасно предметних сфер, то із XVII століття вони дедалі переконливіше починають претендувати на самостійний і самобутній статус в історії. Вони починають мислитися як єдність у сукупності своїх взаємозв'язків і наповнюються смислом. Століття Просвітництва вже було присутнім у свідомості його сучасників, і протиставлялось у Вольтера *Siècle* Людовика XIV. *Genius saeculi* стає поняттям-передвісником духу часу⁵⁰. Так століття поступово починають фіксувати історичний досвід, втіле-

⁴⁹ *Immanuel Kant: Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, in: *ders.: Werke*, hrsg. v. *Wilhelm Weischedel*, Bd. VI, Darmstadt 1964, с. 399–690, 503.

⁵⁰ Пор. приклади XVII століття у: *Rudolf Eucken, Geistige Strömungen der Gegenwart. Die Grundbegriffe der Gegenwart*, Berlin 1920, 6. Aufl., с. 277. Пор. програмну заяву Клерендона: *it is more useful to posterity to leave a character of the times, than of the persons, or the narrative of the matters of fact, which cannot be so well understood, as by knowing the genius that prevailed when they were transacted* (Корисніше залишити нащадкам характер часів, а не осіб, або розповідь про дійсні речі, які можна добре зрозуміти лише позначаючи той дух, що переважав, коли вони відбувалися.) (Clarendon: *Selections from The History of the Rebellion and Civil Wars...* hrsg. v. *G. Huebns*, London-New York-Toronto 1955, с. 7).

ний у часі, і заявляють про себе у всій своїй самотності, неповторності у формі «згустку подій»⁵¹.

«Майже кожне століття містить у собі події, які притаманні йому», — сказав якимось Кьостер⁵². Після того, як аксіома унікальності, неповторності спочатку утвердила себе в боротьбі з уявленнями про історію як приклад, зразок для наслідування, довелося розпрощатися і з уявленнями про поняття «століття» як простим допоміжним засобом класифікації в межах адитивного літочислення. У 1768 році Шрьокл наголошував на тому, що «нове століття ще не знаменує початок нової картини світу: в багатьох справах продовжується, те, що народилося в минулому»⁵³.

Тут інтерпретація «нової картини світу» вже здійснюється через поняття століття, але її генеза відділяється від схематичного числового ряду століть. Історичні процеси осмислюються рефлексивно, вони розвиваються, як віднині починають про це говорити, і в результаті з'являється й саме поняття розвитку⁵⁴. При цьому вони набувають своєї власної часової структури. «Будь-який предмет, що змінюється, є сам мірилом свого часу», — писав Гердер у своїй Метакритиці до Канта; «не існує двох предметів, мірило часу яких є однаковим... А отже (як власне тепер можна сміливо стверджувати), у всесвіті одночасно існує безліч часів»⁵⁵. З тієї пори при розгляді подій і процесів з'явилася можливість віднаходження в них їх внутрішнього та притаманного лише їм часу, певного унікального моменту, специфічного проміжку часу або ж різної часової тривалості.

⁵¹ Див. у цьому зв'язку: *Werner Krauss: Der Jahrhundertbegriff im 18. Jahrhundert. Geschichte und Geschichtlichkeit in der französischen Aufklärung*, in *ders.: Studien zur deutschen und französischen Aufklärung, Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft*, hrsg. v. *Werner Krauss und Hans Mayer*, Bd. 16, Berlin 1963, с. 9–40 та: *Johannes Burckhardt: Die Entstehung der modernen Jahrhundertrechnung. Ursprung und Ausbildung einer historiographischen Technik von Flacius bis Ranke*, Göttingen 1971 (Göttinger akademische Beiträge, Nr. 43).

⁵² *Heinrich M.G. Köster*, Historische Erkenntnis, in: *Deutsche Encyclopädie* (Anm. 43), Bd. 12, 1787, с. 669–676, 670.

⁵³ Цит. за: *Burckhardt*, Die Entstehung (Anm. 51), с. 88.

⁵⁴ *Wolfgang Wieland*, Entwicklung, Evolution, in: *Geschichtliche Grundbegriffe* (Anm. 3), Bd. 2 1975, с. 199–228.

⁵⁵ *Johann Gottfried Herder*, Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft, hrsg. v. *Friedrich Bassenge*, Berlin 1955, с. 68.

Наскільки сильно внутрішній час окремих історій структурує всю історію в цілому, засвідчує, по-друге, підкріплена досвідом теорема про неодночасність різних, але в хронологічному сенсі одночасних історій⁵⁶. У процесі освоєння земної кулі в полі зору опинялися найрізноманітніші в плані просторового розташування, співіснуючі культурні світи, що були піддані ді-ахронічній систематизації методом синхронічного порівняння. Коли погляд від цивілізованої Європи спрямовувався в бік варварської Америки, то це був теж погляд назад, завдяки якому Бекон побачив, що людина може бути богом для людини: «*non solum propter auxilium et beneficium, sed etiam per status comparationis*⁵⁷» («не лише через допомогу й благодіяння, а й шляхом порівняння»). Методом порівняння здійснювалося впорядкування, систематизація світової історії, що входила у свідомість і досвід людини і в стані поступального розвитку починала тлумачитися з дедалі ширшими цілями. Постійний імпульс до прогресивного порівняння народився із висновку про те, що окремі народи чи держави, континенти, науки, стани чи класи можуть вириватися вперед, внаслідок чого, зрештою, — починаючи з вісімнадцятого століття, — з'явилася можливість сформулювати постулат прискорення, або ж — з боку тих, хто відстав — постулат про необхідність ліквідувати відставання й випередити інших. Цей фундаментальний досвід прогресу, сформований на рубежі 1800 року в окреме одиничне поняття, коріниться в усвідомленні неодночасності, що існує з хронологічної точки зору одночасно. Перепади з точки зору найкращого устрою чи стану наукового, технічного або економічного розвитку, починаючи із XVII століття, дедалі сильніше діють на систематику історичного досвіду.

Із цього моменту вся історія набула своєї власної структури. Петрарка висловив якоесь суб'єктивне побажання народитися в іншій епосі: «*Nam fuit et fortassis erit felicius evum*⁵⁸». Подібні гіпотетичні бажання протягом раннього етапу нової епохи поступово входили до арсеналу висловлювань на історичну тематику, що давали іманентну характеристику перебігу часу. «*I не кожен знайшов у своєму столітті той час, в якому хотів би*

⁵⁶ Див.: Reinbart Koselleck, Christian Meier, Fortschritt, in: Geschichtliche Grundbegriffe (Anm. 3), Bd. 2 1975, с. 351–423, особливо: с. 391–402 (Досвід прогресу та його теоретичне осмислення).

⁵⁷ Francis Bacon, Novum organum I, 129, in: The works (Anm. 23), Bd. 1, с. 222.

⁵⁸ Цит. за: Ullmann, Renaissance (Anm. 9) с. 268.

жити», — писав Цедлер на просторах протестантської Німеччини в 1749 році. «Напевне в тому, що Мартін Лютер був людиною свого часу, втілював промисел Господній; натомість Ян Гус такою людиною не став і заслуговував на кращу епоху⁵⁹».

Д'Аламбер і Дідро створили нарис всієї історії у спектрі її іманентних часових ритмів. Вони ставлять питання про неповторність умов історичних явищ, насамперед, наук та логічних концепцій. Робиться наголос на випередженні визначними людьми свого часу, щоб забезпечити пізніше втілення своїх планів, відставання ж неосвічених мас від вимог часу проголошується предметом виховання, і таким чином, власний задум Енциклопедії виношується з усвідомленням унікальності історичної ситуації. Доводиться змагатися навипередки з часом, щоб вчасно опрацювати й узагальнити всі технічні напрацювання, всі знання для потреб майбутніх дій — навіть у випадку катастрофи⁶⁰. Таким чином, історія членується за іманентними, до того ж, антропологічно обґрунтованими критеріями «того, що було раніше», і «того, що настане потім», які неможливо змінити й стосовно минулого. Однак історичні спостереження породжують ще й феномен «надто рано», чи «надто пізно» для впливу на майбутнє шляхом прискорення просвітницької діяльності. Отже, енциклопедисти працювали, озброївшись надзвичайно тонкою історичною свідомістю, яка створила спільний растр як інструмент аналізу моментів, тривалості, часових меж і строків: це був растр прогресу, що став універсальним принципом тлумачення всієї історії.

На тлі цього поступального розвитку одночасність неодноразово стає головним емпіричним надбанням усієї історії, аксіомою, збагаченою у XIX столітті соціальними та політичними змінами, котрі зробили цю тезу надбанням повсякденного досвіду. «Якщо я заперечую стан, існуючий у Німеччині в 1843 році, то з точки зору французького відліку часу я навіть не сягнув 1789 року, не кажучи вже про перебування в епіцентрі сучасності.» У формі цього вислову Маркс⁶¹ лише виразно озвучив

⁵⁹ Стаття до слова «Час» (Zeit) в кн.: Zedler, Universal-Lexikon (Anm. 14), Bd. 61, 1749, с. 725–734.

⁶⁰ D'Alembert, Discours préliminaire de l'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des metiers, hrsg. v. Diderot und d'Alembert, 17 Bde., Stuttgart-Bad Cannstatt 1966–67 (Repr. d. Ausg. Paris 1751–1780), Bd. 5, 1755, с. 635–649.

⁶¹ Karl Marx, Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, in ders.: Die Frühschriften, hrsg. v. Siegfried Landshut, Stuttgart 1953, с. 207–224, 207.

вимогу тлумачення історії за часовими критеріями під знаком альтернативи «прогрес чи консервація існуючого», «стрімкий рух навздогін або уповільнення», що існувала з часів Французької революції.

По-третє, вчення про суб'єктивну історичну перспективу, пов'язаність історичних висловлювань просторовими координатами твердо увійшли в канони історичної теорії пізнання⁶², причому цей процес був пов'язаний із досвідом поступального розвитку. Тут першопроходцем у Німеччині був Хладеніус. Напевне, не існує жодного німецького історика Просвітництва, який явно чи подумки не звертався б до його праць. Усі вони поділяли його висновок про залежність історичних викладів та описів від того вибору, який робить і змушений робити їх автор, бо він творить в умовах заданих наперед соціальних, релігійних чи політичних бар'єрів. Тому Томас Аббт вважав допустимим⁶³ існування різних однаково правдивих викладів одних і тих же подій. Але на цьому він не зупинився.

Перспектива мала не лише просторовий вимір, вона набула й виміру часового. Гаттерер, наприклад, вважав, що істинність історії не залишається однією й тією ж раз і назавжди⁶⁴. Історичний час набув властивості творення досвіду, яка завдяки зворотному впливу у свою чергу вчила по-новому осмислювати минуле. Так, у 1775 році Бюш констатував: «Між іншим, нові випадки та події можуть зумовити важливість для нас тієї історії, що досі, здавалося б, була малоцікавою, а то й узагалі нас не цікавила⁶⁵». Прагматична історія відтепер вела пошук не лише причин і впливів, визначати питому вагу яких вона навчилася. Особливо охоче при цьому вона послуговувалася багатозначним афоризмом Таціта про те, що малі причини можуть мати великі наслідки. Але ця думка була розвинута далі. Відтепер й історія людської діяльності увійшла до загального корпусу історії, злилася з нею завдяки концепції «історії взагалі».

Інакше кажучи, події втратили свій усталений в історії характер хронологічного ланцюга, фіксація та безперервний опис

⁶² У цьому зв'язку пор. с. 183.

⁶³ *Thomas Abbt, Geschichte des menschlichen Geschlechts...*, Bd. 1, Halle 1766, с. 219. Пор.: с. 189.

⁶⁴ *Johann Christoph Gatterer, Abhandlung vom Standort und Gesichtspunkt des Geschichtsschreibers oder der teutsche Livius. Allgemeine historische Bibliothek*, Halle 5 (1768), с. 7. Пор.: с. 190.

⁶⁵ *Büsch, Encyclopädie (Anm. 44)*, с. 12.

якого тривав від покоління до покоління. Із плином часу з'явилася можливість, а можна сказати й необхідність, по-різному розповідати й судити про одні й ті ж події.

Звичайно ж, такий метод практикувався віддавна, особливо в полемічній церковній історіографії. Новим було те, що віднині відносність історичних суджень перестала вважатися недоліком з точки зору теорії пізнання й стала переконливим свідченням історичної правди вищого порядку, що зумовлена самим плином історії. Відтоді подія може змінювати свою ідентичність, якщо змінюється її статус у невпинному поступові історичного цілого. Як перспективістські судження, так і історія людської діяльності набувають ефекту зворотної дії.

Історія втілюється в часі в тому сенсі, що внаслідок невмолимого поступу самого часу змінюється «сьогодні», а із зростання дистанції воно змінюється і в минулому, точніше кажучи: щоразу по-новому відкривається істинна сутність явищ. «Нова доба» надає всьому минулому нової якості з точки зору світової історії. Водночас завдяки цьому новизна конкретної історії, котра щоразу розгортається й по-новому відображається, почала із постійно зростаючою силою заявляти свої претензії на нове осмислення всієї історії в цілому. Майже буденно починає сприйматися вимога про те, що історія, саме як світова історія, повинна постійно переписуватися. *«Те, що історію час від часу потрібно переписувати, в наші дні навряд чи в когось викликає сумнів»*, — цими словами Гете узагальнив ті зрушення в досвіді, що відбулися. Необхідність постійного написання історії по-новому Гете при цьому обґрунтовував не віднаходженням нових джерел, що під кутом зору стратегії наукових досліджень, здавалося б, напрошувалося само собою. З точки зору теорії історії — це мало що важить. Натомість він пояснював необхідність переписування світової історії усвідомленням власне історичного часу: *«бо очевидець простуючого уперед часу, опиняється на таких позиціях, з яких минуле по-новому постає перед очима спостерігача й по-новому може ним оцінюватись»⁶⁶*.

Як тільки у власній історії реєструвався новий і досі, як вважалося, неіснуючий досвід, з'являлася можливість усвідомлення минулого в його принциповій іншоякісності. Це призвело до

⁶⁶ Johann Wolfgang v. Goethe, Materialien zur Geschichte der Farbenlehre, in: Goethes Werke, Bd. 14, Hamburg 1960 (Hamburger Ausgabe in 14 Bänden), с. 7–269, 93. Пор.: с. 195.

того, що саме на тлі поступального розвитку, різні епохи неминуче повинні були постати перед очима спостерігача у всій своїй самотності. Відбувалося щось подібне до узгодження між діагнозом нового часу й аналізом минулих епох.

Саме цей зв'язок історичної рефлексії з усвідомленням поступального розвитку сприяв також і особливому сприйняттю власного нового періоду лише завдяки порівнянню з тим, що йому передувало. Як сказав Гумбольдт: *«Вісімнадцяте століття займає в історії всіх часів найвигідніше місце, бо покликане дослідити й дати достойну оцінку самому собі»*. Адже лише шляхом рефлексивного усвідомлення його впливу можна було відділити древність і середньовіччя у всій їх самотності та несхожості від свого власного періоду, який почасти осмислювався як продукт всього «попереднього часу». *«Тому з точки зору зайнятої нами нині позиції ми користуємося однією великою перевагою, бо маємо можливість цілком і повністю осягнути поглядом обидва раніші періоди часу, фактичні наслідки та цілеспрямована взаємодія яких стають по-справжньому зримими лише із настанням третього⁶⁷»*.

Утім, вимога пошуку постійно нового усвідомлення всієї історії по мірі прогресуючого плину часу диктувалася не лише поглядом у минуле. Новий час історії був пронизаний ще й відчуттям різкої відмінності між власним часом і часом прийдешнім, між досвідом, нагромадженим досі, та очікуваннями, пов'язаними з грядущим.

По-четверте, свідомість нової епохи, починаючи з кінця вісімнадцятого століття, позначена сприйняттям власного часу не лише як кінця чи початку, а як перехідного періоду. Саме тут поза будь-яким сумнівом криється відмінність початкового німецького сприйняття Французької революції від досвіду її безпосередніх учасників, які спочатку вихваляли її як точку відліку абсолютно нового початку. Але не пізніше невдалої спроби реставрації в 1815 році усвідомлення перехідного характеру часу стало невід'ємною рисою європейського досвіду, котра ще більш посилювалася по мірі суспільних змін унаслідок промислової революції. Звернімося до мови представника консервативних поглядів: *«Усе рухається або стає рухомим, з метою чи під приводом удосконалення все ставиться під сумнів і тече*

⁶⁷ *Wilhelm v. Humboldt, Das achtzehnte Jahrhundert, in ders.: Werke, hrsg. v. Andreas Flitner und Klaus Giel, Darmstadt 1960, Bd. I (Schriften zur Anthropologie und Geschichte), s. 376–505, 401 і далі.*

назустріч своєму загальному перетворенню. Любов до руху самого по собі, без смислу й певної мети, народилася і розвинулася із руху самого часу. В ній і лише в ній вбачають і шукають справжнє життя⁶⁸».

Новий досвід перехідного періоду позначений двома особливими параметрами часу: очікуванням іншоякісності майбутнього та пов'язаною з ним зміною часових ритмів досвіду: прискоренням, сила якого відрізняє свій власний час від того, що передував йому. Гумбольдт, аналізуючи вісімнадцяте століття, наголошував саме на цій думці, і в цьому він не був винятком: «Наша епоха, здається, веде нас від періоду, що якраз минає, в новий, не менш відмінний від попереднього». А критерій цього переходу криється в історичному часі, проміжки якого стають дедалі коротшими за тривалість. Бо «той, хто хоча б побіжно порівняє нинішній стан речей із тим, який існував 15 або 20 років тому, не заперечуватиме, що відмінність між ними є більшою порівняно з удвічі довшим періодом часу на початку цього століття⁶⁹».

Скорочення часових проміжків, які уможливають існування гомогенного досвіду, або прискорення змін, що руйнує досвід, належать відтоді до тих тез, якими позначена будь-яка історія новітнього часу. Дев'ятнадцяте століття, писав Гервінус у 1853 році, «рухається в часі майже зі швидкістю в геометричній прогресії», а через 50 років Генрі Адамс створив динамічну теорію історії, в якій *law of acceleration* поширювався на все минуле, відоме людському досвіду⁷⁰. Таким чином, історична аксіома неповторності всякої події стала лише темпоральною абстракцією з точки зору сучасного повсякденного досвіду.

⁶⁸ *Friedrich Ancillon*, Über die Perfectibilität der bürgerlichen Gesellschaft, ihre Bedingungen und Triebfedern, in: *ders.*: Zur Vermittlung der Extreme in den Meinungen, 2 Tle., Berlin 1828 und 1831, Tl. 1, c. 165–211, 192. Соціальні й політичні структури цього перехідного часу систематизовано та узагальнено в роботі: *Werner Conze*, Das Spannungsfeld von Staat und Gesellschaft im Vormärz, in: Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz 1815–1848, hrsg. v. *dems.*, Industrielle Welt, hrsg. v. *dems.*, Bd. 1, Stuttgart 1970, 2. Aufl., c. 207–269.

⁶⁹ *Humboldt*, Das achtzehnte Jahrhundert (Anm. 67), c. 398 і далі.

⁷⁰ *G.G. Gervinus*, Einleitung in die Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts, Leipzig 1853, c. 174; *Henry Adams*: The education of Henry Adams. An autobiography, Boston-New York 1918, c. 489 і далі. Із цього ж питання пор.: *Reinhart Koselleck*: Gibt es eine Beschleunigung in der Geschichte?, Abhandlung der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Klasse für Geisteswissenschaften.

Те, що колись рухалось пішки, тепер пустилося в галоп», — писав Арендт в 1807 році, оглядаючи події останніх двадцяти років. «Час втікає від нас, той, хто мудріший, знає про це давно. Сталися неймовірні і страшні речі, світ безшумно чи гучно, в тихій ході днів і у вирі ураганів та вулканів революції зазнав великих перетворень; але на нас чекають ще неймовірніші речі, ще грандіозніші метаморфози⁷¹».

Таким чином, відбулися зміни і у ставленні до майбутнього, яке в будь-якому разі матиме інший вигляд, аніж цьому вчила вся існуюча досі історія, незалежно від того, що з ним пов'язувалося: прогресивні сподівання чи консервативні побоювання. В 1793 році у Шлезвігському часописі було сказано так: «...в епоху, події якої цілком і повністю відрізняються від подій всіх інших епох, коли слова, звучання яких було колись сповнене невимовної сили, втратили все своє значення..., лише дурень чи фантазер може вірити у свою здатність визначити те, що, можливо, ховається за лаштунками майбутнього; тут усі знання людини виявляються безсилями, а будь-яке порівняння — неможливим, бо не існує епохи, яку можна було б зіставити з нинішньою, сучасною нам⁷²». На тлі такого постійно приголомшливого досвіду, що набував тоді дедалі більшого поширення, змін подекуди зазнавало й саме повсякденне звичне сприйняття часу як потоку, що невпинно рухається, чи природного круговороту, в руслі якого й розгортаються всі історії. Та й сам по собі час тепер щоразу міг трактуватися по-новому, бо майбутнє несло щось інше, швидше, аніж досі вважалося можливим. Тому Фрідріх Шлегель по праву міг сказати в 1829 році такі слова: «Жоден час ще не мав такої сильної й такої щільної, такої виняткової й такої загальної залежності від майбутнього, як наш нинішній⁷³».

⁷¹ Ernst Moritz Arndt, Geist der Zeit, Altona 1877, 6. Aufl. (I. Aufl. 1807), с. 76, 55.

⁷² Über einige der gewissen Vortheile, welche die gesammte Menschheit durch die jetzige politische Catastrophe schon erhalten hat oder noch erhalten möchte, Schleswigsches Journal, 10. Stück, Oktober 1793, с. 218–242, 222 і далі, 242, abgedr. in: Schleswigsches Journal, Bd. 3, 1793, Nendeln 1972 (repr. d. Ausg. Flensburg), с. 218–242.

⁷³ Friedrich Schlegel, Philosophie der Geschichte. In achtzehn Vorlesungen gehalten zu Wien im Jahre 1828, hrsg. v. Jean-Jacques Anstett, Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe, hrsg. v. Ernst Behler, Bd. 9, München-Paderborn-Wien-Zürich 1971, с. 417.

Часові виміри минулого, сучасного та майбутнього якісно порізному переплелися між собою, завдяки чому новий початок епохи щоразу новітньої історії міг здійснюватися на постійно новому етапі. *«Епоха та свідки часу в правильному розумінні є одним цілим»*, — зазначив якимось Арндт⁷⁴. «Епоха» і «період», межа та проміжки нового часу збігаються в горизонті руху, який постійно обганяє сам себе⁷⁵. Внаслідок такого свого втілення в часі зникає пророча місія й осмислення як приклади подій старої історії. Прогрес та історична свідомість у своїй взаємодії надають усім історіям часового виміру, сплавляють їх воедино в унікальний процес світової історії. Без звернення до потойбічного світу світова історія стає світовим судом.

По п'яте, на перший погляд парадоксальним може здатися те, що саме на тлі прискорення плину часу, позначеного осмисленням тимчасовості, перехідності моменту, традиційна історіографія історії сучасності дедалі відчутніше наражається на труднощі, більше того, до неї часом навіть із недовірою починають ставитися професійні історики. По мірі того, як зі збільшенням дистанції в часі зростали шанси на пізнання минулого, історія поточних подій, яку продовжували писати від покоління до покоління, день у день втрачала свою методичну цінність. Так, у 1871 році Планк ставить під сумнів досі пріоритетну автентичність свідчень очевидців, бо історія проявляє себе «по-справжньому» лише після того, як мине певний час: завдяки історичній критиці вона постає згодом *«у цілком іншому образі»*, відмінному від того, що явився очам її сучасників⁷⁶.

⁷⁴ Arndt, Geist der Zeit (Anm. 71), с. 53.

⁷⁵ Ось який вигляд мають нарікання одного з поборників традиціоналізму: *«В наші дні світовій історії не залишають часу, необхідного для народження чогось нового, ніхто не бажає дати можливість подіям розвиватися поступово, всі хочуть негайно побачити перед собою день нинішній, який не має спорідненості з минулим. Те, що, можливо, народжувалося раніше протягом століть, нині завдяки випереджальному розвитку повинно відбутися протягом місяців, незважаючи на доречність питання про те, чи й справді це посилене завдання навіть для століть...»*. (Thimoteus Aclines: Recht und Macht des Zeitgeistes, Schleswig 1824, с. 5).

⁷⁶ Пор., с. 191. Gottlieb Jakob Planck, Einleitung in die theologischen Wissenschaften, 2 Tle.; Leipzig 1795, Tl. 2, с. 243. Минуло майже сто років, і у своєму листі до Бернарда Куглера від 2 липня 1871 року Якоб Буркгардт написав: *«Насамперед бажаю Вам від усього серця, щоб удалося відмовитися від пропозиції щодо роботи над «новітньою історією Німеччини»*. Ніщо так не шкодить високому науково-

Зміщення методичного центру ваги історичних досліджень у бік осмислення й освоєння минулого, що ставало дедалі чужішим і віддаленішим, із точки зору соціальної історії було наслідком зрушень досвіду протягом останніх десятиріч XVIII століття, коли почала осипатися «кладка» традиційних засад⁷⁷. Проте водночас з'явилися й труднощі в пізнанні свого власного часу, бо напромак, в якому він пролягав, як здалося, не міг відтепер бути виведеним з існуючої досі історії. Майбутнє стало викликом або ж загадкою. «Жодному смертному не дано виміряти досягнення майбутніх століть у винаходах нового та суспільних умовах⁷⁸». Саме усвідомлення того, що минулий час розгортався інакше, аніж час теперішній чи розгортатиметься прийдешній, позбавило впевненості у правильності безперервної письмової хронологічної фіксації поточних подій і випадків. Адже на око важко було більш-менш переконати когось у важливості чи дієвості тих чи тих подій.

Таким чином, з огляду на осмислення історії в часі, внаслідок якого три часові виміри постійно по-новому перепліталися між собою, відбулося цілковите зміщення пізнавальної цінності та вагомості часових вимірів минулого, сучасного та майбутнього. До середини XVIII століття історія свого часу мала беззапереч-

му пізнанню, ніщо не має такого руйнуючого впливу на наукове життя, як заняття виключно сучасними нам подіями. Ми живемо зовсім в інший час, ніж Такідайдз, який мав перед очима повну картину становища та боротьби протилежних сил і був у курсі всіх подій, тоді як той, хто пише історію часу, в якому живемо ми, ризикує тим, що після відкритих згодом декількох важливих таємниць його справа виявиться непотрібною; крім того, йому доводиться конкурувати з купою писак, які завдяки своєму фельєтонному стилю в сотні разів переважають його в популярності». див.: Jacob Burckhardt, Briefe, hrsg. v. Fritz Kaphahn, Leipzig o.J. (1938), (Sammlung Dietrich, Bd. 6), 3. Aufl., s. 355 і далі.

⁷⁷ Пор.: G.G. Gervinus, Geschichte der deutschen Dichtung, Bd. 1, Leipzig 1871, 5. Aufl., s. 8: «Старий час для нашого народу після розпаду імперії безповоротно закінчився; цей факт попри відчуження нації від своєї старої історії мав би стати для історіографів нагадуванням і закликом з усією наполегливістю присвятити себе тим часам, які тепер постають перед нами із дедалі більшою ясністю, а обставини подій набувають дедалі зриміших контурів, чим більше ми віддаляємося від них.

⁷⁸ Friedrich List, Das nationale System der politischen Oekonomie (1840), hrsg. v. Heinrich Waentig, Jena 1928 (Neudr. d. Ausg. letzter Hand), 5. Aufl., s. 469.

ний пріоритет не лише з політичних чи дидактичних, а й з методичних причин. Адже картина минулого, як сказав Бекон, із плином часу поблякла, або ж, як у свою чергу висловився Ля Попеленьє: «*Pource ue la longueur des vieux temps, faict perdre la cognoissance de la Veritū a ceux qui vienent long temps aprus*⁷⁹» («Тому що довжина старих часів відіймає усвідомлення істини в тих, що приходять набагато пізніше»). Цього умовиводу, що впливає з повсякденного досвіду, дотримувалися також Пуфендорф, Гундлінг і Лессінг.

Звичайно ж, і в історіографії сучасності існували свої пастки. Ризики, що впливали з політичного чи морального тиску, як тільки-но історик приступав до історії свого власного часу, були добре відомі й раніше. «*Whosoever in writing a modern history shall follow truth too near the heels, it may happily strike out his teeth*, — зізнався якимось Ралей⁸⁰», перебуваючи у в'язниці. Проте застереження проти історії свого часу наприкінці вісімнадцятого століття дедалі менше зумовлювалися політичною ситуацією, в якій перебував історіограф, чи цензурою, вони впливали зі змін досвіду історичної дійсності, тобто власне її темпоральної структурованості. «*Устрій Європи за останні три століття змінився надто сильно*», — писав Бюш у 1775 році, коли ще існувала можливість передання нової історії шляхом слідування за подіями в державах та діючими особами. *Усі важливі справи у світі розгорталися без огляду на кордони між державами, мереживо економічних зв'язків сягнуло за океан, а тому смисл подій можна було збагнути лише в контексті їх місця у світовій історії*⁸¹. Постулат про нову світову історію, що дедалі голосніше лунав, починаючи із середини століття, свідчить про глибокий злам у досвіді, який можна пояснити усвідомленням глобальної взаємозалежності, особливо відчутної на тлі Семирічної війни. Щоправда окремі вагомні чинники у сплетінні подій були на цей момент приховані від ока тих, хто брав у них безпосередню участь. Обширний контекст подій не міг бути охоплений хронологічним їх літописанням, від історика вимагалися зусилля на вищому рівні абстракції, щоб компенсувати втрати досвіду

⁷⁹ Francis Bacon, *The advancement of learning and New Atlantis*, hrsg. v. Thomas Case, London-New York-Toronto 1951, с. 86 (Buch II, II, 1) und *Voisin de la Popelinière: L'Histoire des histories*, Paris 1599, с. 61.

⁸⁰ Walter Raleigh, *History of the world*, Preface, цит. за: Choice passages from the writings and letters of Sir Walter Raleigh, hrsg. v. Alexander B. Grosart, London 1893, с. 191 і далі.

⁸¹ Büsch, *Encyclopädie* (Anm. 44), с. 123, 164 і далі.

безпосередньої участі. Тому представники Геттінгенської школи вимагали писати історію як «систему», а не як «агрегат». Тому в той час як гриби після дощу появлялись різні теорії історії або філософські вчення про історію. Вони були покликані напрацювати категорії, що дали б можливість вийти за рамки буденного досвіду й усвідомити його універсальний контекст.

До просторового компоненту відтепер, особливо з часів Французької революції, додається часовий, що внаслідок усвідомлення ефекту прискорення постійно ускладнював завдання написання історії свого власного часу. Дедалі частіше лунають протести істориків проти такого становища. Наприклад, Круг у 1796 році відділяв *«нову історію від новітньої, себто історії одного дня»*, і вбачав її особливість в тому, що з *«урахуванням її непевності вона має чимало спільного з історією міфів»*. Прояснити неупереджену картину може лише майбутнє⁸². Як у деталях, так і в цілому: хоча Сімон Ергардт у 1818 році згідно з побутуючим тоді поглядом вбачав у *«світовій історії»* *«історію розвитку людства»*, однак він вважав, що *«індивідууму, пов'язаному певним простором і часом, неможливо [дати визначення], до якої епохи належить його час»*⁸³. На його думку, періодизації, в основу яких покладено світову історію, є неприпустимими із гносеологічної точки зору. Не існувало можливості дати однозначну відповідь на це питання, бо з плином часу відбувалося зміщення перспективи класифікацій. Це однаковою мірою стосувалося як незавершеного історичного цілого, так і невловимої історії сучасності.

Дістервег теж визнавав межі діагностичної спроможності *часової істоти, яку називають людиною*. Бо *«звісно ж нелегкою справою є повне усвідомлення свого часу, тобто часу, в якому ти живеш»*⁸⁴. Зрештою, й Пертезу з великими труднощами вдалося залучити до своєї справи тих професійних істориків, які повинні були довести заплановану ним історію європейських держав аж до сучасності. *«У процесі нинішніх перетворень»*, — коли все є *тимчасовим*, відповів йому один із фахівців, він не ризикує взятися за написання історії аж до нинішнього момен-

⁸² *Wilhelm Traugott Krug*, Versuch einer systematischen Encyclopädie der Wissenschaften, 2 Tle., Wittenberg-Leipzig 1796-1819, Tl. 1, 1796, с. 85.

⁸³ *Johann Simon Ebrhardt*, Philosophische Encyclopädie oder System der gesamten wissenschaftlichen Ergebnisse, Freiburg 1818, с. 2 (§92).

⁸⁴ *F.A.W. Diesterweg*, Beiträge zur Lösung der Lebensfrage der Civilisation, eine Aufgabe dieser Zeit, Essen 1837, 2. Aufl., с. XVIII, 38 і далі.

ту, більше того, невідоме майбутнє заважає істинному сприйняттю минулого. Тому запланована історія держав є *«подвійною помилкою, бо має співвідноситися і з плинним, і з не до кінця осмисленим та розпізнаним»⁸⁵*.

Досить прикладів. Історіографія сучасних подій, якою, звичайно ж, продовжували займатись, відкотилася на нижчі позиції, перетворилася на різновид діяльності, яким надалі опікувалися головним чином журналісти⁸⁶. Або ж нею переймалися такі історики та філософи, які в пориві, продиктованому нормативними чи політичними причинами, знайшли в собі сили для прогнозу. Бо історія після набуття нею часового виміру не піддалася осмисленню як *«історія сучасності»*, якщо до її розгляду не залучалося потенційне майбутнє⁸⁷. Достатньо згадати в цьо-

⁸⁵ *Clemens Theodor Perthes*, Friedrich Perthes' Leben nach dessen schriftlichen und mündlichen Mitteilungen, Bd. 3, Gotha 1872, 6. Aufl., с. 24 і далі, пор. вищ. зазн. пр., с. 199 і далі.

⁸⁶ Див. напр.: *G. Strablheim* (i.e. *Conrad Fried(e)rich*), Unsere Zeit oder geschichtliche Übersicht der merkwürdigen Ereignisse von 1789–1830... von einem ehemaligen Officiere der kaiserlichen französischen Armee, Stuttgart 1826–30, 30 Bde., 7 Supp. Hefte und 13 außerordentliche Hefte, oder *Ernst Freymund*, (i.e. *August Freidrich Gfrörer*), Die Geschichte unserer Tage oder getreue Erzählung aller merkwürdigen Ereignisse der neuesten Zeit, 6 Bde., 2. Suppl. Hefte und 2 außerordentl. Hefte, Stuttgart 1831–33. У вступі (Bd. 1, с. 3–7) говориться: *«Століття не спромоглися зумовити ті зміни в політичних відносинах у Європі, які сталися протягом одного-єдиного 1830 року. Дух часу неначе бурхлива ріка вийшов зі своїх берегів... Лібералізм і роялізм — ось ті два магічних слова, які розділили людство Європи на дві ворогуючі армії... І цей розкол торкнувся не лише держав, а й життя громадян, суспільства, літератури та науки...* Крім того, слід у цьому зв'язку згадати й енциклопедії Брокгауза того часу, які дають досить наочний зріз періоду між 1830–1840 рр., і які з моменту революції почали виходити у формі щомісячних брошур.

⁸⁷ У підсумковому слові до книги: *Conversationslexikon der Gegenwart*, Bd. 4, Leipzig 1841, с. V і далі автори твердять, що *переважна більшість уже просто не в стані... встигати за історією свого часу й отримувати чітку картину перебігу подій*. Однак саме це, на думку рецензентів, вдалося авторам лексикону: *які розглядають позиції всіх сторін під кутом зору суворой об'єктивності, продовжують завдяки паралелям проводити лінію розвитку ще не завершених обставин у майбутнє та доповнювати її, за деякими симптомами, які з точки зору подій часто здаються випадковими, випереджальним поглядом історіографа розпізнають нові зміни, зображають здобутки та досягнення... як вектори єдиного всеосяжного руху*.

му зв'язку лише імена Дройзена, Лоренца фон Штайна чи Маркса. Історіографія пережитого ними часу живилася імпульсами з майбутнього, на яке вони намагалися вплинути силою свого історичного діагнозу. Цей методичний аспект притаманний навіть лекціям Ранке із історії сучасності.

Звичайно ж, не зовсім правильно говорити про «осмислення історії в часі», «надання їй часового виміру» з урахуванням того факту, що будь-яка історія, хоч би коли вона виникла, має справу з часом, отже, тут потрібно бути обережним у формулюваннях. Однак вживання вислову як наукового терміна можна вважати доречним і виправданим, бо — як було показано раніше — «новітній» історичний досвід зумовив процес теоретичного збагачення часових понять, які у свою чергу спонукали до інтерпретації всієї історії за певною часовою структурою.

Індивідуалізація та аксіома неповторності привнесли у природну хронологію, індиферентну щодо змісту окремих історій, часові проміжки й ритми перебігу історії людської діяльності. Наприкінці вісімнадцятого століття поняття руху звело воедино чимало таких теорем в одне спільне поняття.

Одночасність неодночасного, спочатку у формі розширення горизонту досвіду заокеанськими обр'ями, із XVIII століття стала базовим растром інтерпретації зростаючої цілісності світової історії під кутом прогресу. Наприкінці століття в німецькій мові виникло слово «Fortschritt» зі збірним значенням в однині для позначення прогресу. Воно уможливило порівняльну розшифровку всіх сфер життя шляхом постановки питання про «раніше ніж» і «пізніше ніж», а не лише про «те, що існувало раніше» і «те, що виникло згодом».

Теорія історичної перспективи стала засобом легітимації зламу в історичному процесі пізнання, наділивши слідування в часі смислотворчою функцією. Історичні істини завдяки своєму часовому осмисленню стали істинами вищого порядку.

Зрештою, між досвідом, що існував досі, та очікуваннями прийдешнього з'яє прірва, дедалі більшою стає відмінність між минулим і майбутнім, у зв'язку з чим пережитий час сприймається як злам, як перехідний період, протягом якого постійно може виявляти себе щось нове й неочікуване. Час приростає смисловою ознакою новизни, тим більше що прискорення стало специфічним базовим елементом людського досвіду ще до технізації транспорту й інформації. Таким чином зволікання чи гальмування — в історичному їх осмисленні — стають ключовими фразами і в сфері політики чи суспільних відносин, неза-

лежно від того, з чиїх вуст вони лунають: консерваторів, щоб затримати рух, чи поборників прогресу, щоб прискорити його: обидві позиції мають своїм витокom історію, нова динаміка якої вимагала часових категорій руху.

З кінця вісімнадцятого століття історичні поняття Просвітництва та науки, виведені спочатку теоретичним шляхом, після свого оформлення у вигляді слів та смислового наповнення увійшли до легітимаційного арсеналу всіх політичних і соціальних груп: «історія взагалі», яку потрібно створити і за яку треба усвідомити свою відповідальність; «розвиток», якого слід дотримуватися, і «прогрес», який необхідно підганяти чи гальмувати; обов'язок чи навіть необхідність зайняти своє «місце», визначитися зі своєю позицією, щоб отримати можливість політичних дій; нарешті те, що впливає з усього досі сказаного: просувати вперед чи залишати позаду інші позиції, групи, стани, класи, нації, науки та знання в контексті можливих проєктів майбутнього і входження до того чи того табору.

Теоретично збагачені базові поняття влилися до резервуару модних слів, що формують думку і слугують засобом партійної легітимації, причому всіх партій. Це зокрема засвідчується надмірним вживанням слова «час», що спостерігається приблизно з 1800 року, щоб в умовах соціальних і політичних рухів, які роздирали суспільство, заручитися розумінням ситуації чи владою, або ж тим і тим одночасно.

Грімм наводить для того порогового між епохами проміжку часу між 1770 і 1830 роками, що вперше був усвідомлений як «новітній час», понад сто новоутворень у формі складних слів, що дають відмінну історичну характеристику часові⁸⁸. Слово «час» — причому перелік цей далеко не повний — поєднувалося в німецькій мові у формі композита з такими словами: «відрізок», «погляди», «бачення», «завдання», «затрати», «брак, нестача», «потреба», «рух», «утворення», «характер», «тривалість», «розвиток», «епоха», «подія», «вимога», «здійснення», «явище», «повнота», «хода», «відчуття», «дух». Обірвемо цей ряд прикладів на, певно, найпоширеннішому та найчастіше вживаному «духові часу». Новоутворення, навіть якщо припустити, що їх авторами були досить охочі до мовної творчості покоління представників Бурі й Натиску, класицизму, романтизму чи Молодої Німеччини, в будь-якому разі є індикаторами радикальних змін досвіду. У

⁸⁸ Пор. статтю словника, в якій наведено складні слова з компонентом «час» (*Zeit*) в кн.: *Grimm, Deutsches Wörterbuch* (Anm. 1), с. 550–584.

формі цих висловів втілилися намагання кваліфікувати свій час, щоб сприяти діагностиці й управлінню соціальними і політичними рухами, які охопили всі верстви суспільства.

Звісно ж, поява зворотів і приказок, покликаних матеріалізувати досвід свого часу, є старою і високодостоїнною людською традицією. Але досі їй бракувало співвіднесеності з історією в її новітньому осмисленні. Зірки, природа, життєві ситуації, професія, доля чи випадок досі буди основними фігурантами того контексту, який давав можливість збагнути час або ж опанувати його. Цедлер, аналізуючи барокову епоху станового ладу, вказує ще й на незліченні значення правового характеру, притаманні складним словам із другим компонентом «час», на часові проміжки, часові строки, часову тривалість, не відаючи ще про їх можливості для історії. Інший традиційний центр ваги полягає в моральній і теологічній невичерпності всіх учень, що оперують поняттям часу як *втіленням стану плинності й тлінної непевності*⁸⁹.

Ми далекі від твердження, що такі вчення пізніше зникають — їх подальше використання чи метафоричне переосмислення в епоху індустрії й техніки потребує окремого дослідження, — але вони відходять на задній план на тлі процесу історичної кристалізації, котрий на рубежі 1800 року зумовив обростання поняття часу численними новими гранями смислу та семантичними пластами.

Основоположний досвід руху, змін у напрямку відкритого майбутнього поділявся всіма, суперечки точилися лише навколо питання про темпи й напрямок, в якому слід було рухатися. Ці суперечки, спочатку лише між тими, хто мав повноваження на прийняття рішень, розширився внаслідок змін у соціальному укладі і врешті — з утворенням партій — поставив перед необхідністю вибору кожного. Відтоді історичний час чинить тиск, якого не в змозі уникнути ніхто. Баадер в 1834 році писав: *«Лише від нас залежить те, чи ми опануємо час, або ж, прогавивши еволюцію, якої він вимагає від нас, або ж реформацію, що йде слідом за еволюцією, революціонуємо його проти нас*⁹⁰».

⁸⁹ Пор. статтю на слово «час» (Zeit) в лексиконі: Zedler, Universal-Lexikon (Anm. 14), Bd. 61, 1749, с. 725–779, 749.

⁹⁰ Franz von Baader, Über den Evolutionismus und Revolutionismus oder die polit. und negat. Evolution des Lebens überhaupt und des socialen Lebens insbesondere, in *ders.: Sämtliche Werke*, hrsg. v. Franz Hoffmann u.a., Bd. 6 (Gesammelte Schriften zur Societätsphilosophie), Leipzig 1854, с. 73–108, 101.

На тлі такого глобального часового осмислення історії на-самкінець коротко розглянемо питання про те, наскільки глибоким був вплив часу як перемінної величини на термінологію суспільного та політичного життя.

III. Прагматичний вимір понять *DVXV*

Приклади засвідчили те, як швидко основопо-су перекочували в повсякденне життя й стали істики. «Час» відносився до тих модних слів, колись сказав, що «вони найбільше стражда-*нь*⁹¹». Навряд чи кому вдалося уникнути по-утків, пов'язаних із ним. Впливом «часу» був мовний організм, а принаймні з часів Фран-він надавав відповідного забарвлення всьому оціальному вокабуляру. Відтоді навряд чи мож-льне поняття політичної теорії чи соціальної е б не увібрало в себе коефіцієнт часових змін, иво було б уявити процес пізнання, мислення ез якого зникла б динамічна сила понять. Час легітимаційною величиною з можливостями го будь-якою стороною. Спеціальні легіти-е могли віднині існувати без часової перспек-

ти насамперед довгий ланцюг утворень на оють проєкцію історичного руху в майбутнє, им виправдовувати вчинки та дії. Кант був, хто здійснив співвіднесення свого поняття о устрою республіки як результату моральної им поняттям суспільного руху як «респуб-и просвітницької політики участь в «республі-ати навіть монархічні держави, зокрема Прус-кого. Бо автор цієї ідеї викроїв із сучасного іані контури ладу, зверненого в майбутнє, і — поділ гілок влади — в якому належало позбутися монархічного чи демократичного лодий Фрідріх Шлегель незабаром замінив

Наведені досі і ложні поняття ча надбанням публік про які Клаузевиц ють від зловжив няття часу й здо позначений увес цузької революці політичному та с на знайти центра програматики, як без якого неможл чи аргументації, б сам по собі став використання й маційні поняття н тиви.

Тут слід назва —ismus, які здійсн щоб у союзі з н напевне, першим мети — ідеально дедукції — з так ліканізм». За умов канізмі» могли бр сія Фрідріха Вели йому устрою ба вказав напрямок працювати, щоб деспотизму⁹². Мо

vitz, Politische Schriften und Briefe, hrsg. v. Hans 22, с. 179.

Koselleck, Demokratie IV.1 (Öffnung des geschichts- rizonts: Wieland, Kant), in: Geschichtliche Grund- l. 1, 1972, с. 848–853, 850.

⁹¹ Carl v. Clause Rothfels, München 1

⁹² Див.: Reinhart philosophischen Ho begriffe (Anm. 3), B

«республіканізм» на «демократизм», визнаючи при цьому, що мета істинної демократії, котра полягає в тому, щоб покласти край будь-якій залежності або пануванню, «*може стати дійсністю лише в процесі нескінченного поступального наближення до неї*⁹³». Так традиційні описові поняття типів устрою «республіка» чи «демократія» перетворилися на збагачені історіософською думкою поняття рухів, що зобов'язували активно втручатися в політичне повсякдення.

Незабаром спектр темпоральних альтернатив поповнився поняттям «лібералізм», яке розколело все політичне і соціальне життя навпіл залежно від того, з чим його співвідносили: минулим чи майбутнім. «*Ліберальною є та партія, яка визначає політичний характер нового часу, тоді як так звані партії угодовчого гатунку діють по суті в дусі середньовіччя. Тому лібералізм рухається поступальною ходою разом із самим часом, а його поступ гальмується силами минулого, що продовжують діяти в сьогодні...*⁹⁴» Потім на сцені історії з'явилися «соціалізм» і «комунізм», щоб заявити свої претензії на майбутнє. «*Комунізм для нас не є станом, який належить створити, ідеалом, яким повинна керуватися дійсність. Ми називаємо комунізмом справжній рух, який скасовує теперішній стан. Чинники цього руху впливають із наявних нині передумов*⁹⁵».

Отже, осмислення в часі зумовило не лише трансформацію старих понять типів устроїв, а й сприяло народженню нових, спільним темпоральним знаменником яких став суфікс *-ismus*. Їх спільність полягає в тому, що вони лише частково спираються на здобутки досвіду та пропорційно його відсутній частині посилюють очікування, що пов'язуються із грядущим часом. Тут ми маємо справу з темпоральними компенсаційними поняттями. З появою кожного такого поняття літопис перехідного часу між минулим і майбутнім як у калейдоскопі пишеться по-новому.

Протиставлені їм поняття на зразок «аристократизму», «монархізму», «консерватизму» чи «сервілізму» принципово відносять позначені ними типи поведінки чи елементи устрою ра-

⁹³ *Friedrich Schlegel*, Versuch über den Begriff des Republikanismus veranlasst durch die Kantische Schrift zum ewigen Frieden (1796), in: Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe (Anm. 73), Bd. 7 (Studien zur Geschichte und Politik), 1966, с. 11–25, особл. с. 12 і 17.

⁹⁴ *Heinrich Heine*, Sämtliche Schriften, hrsg. v. *Claus Briegleb*, Bd. 1, München-Wien 1976, с. 450.

⁹⁵ *Karl Marx*, Die deutsche Ideologie (1845/46), in *ders.*: Die Frühschriften (Anm. 61), с. 339–485, 361.

зом з їх представниками на гіпотетичній вісі часу до минулого. Самі «консерватори» лише в середині дев'ятнадцятого століття з неабиякими ваганнями та сумнівами змирилися з чужим позначенням — «консерватизм». Протягом десятиріч вони свідомо уникали утворення із суфіксом *-ismus*, щоб врятуватися від темпорального растру та тиску, зумовленого його динамікою⁹⁶.

Поряд із неологізмами зустрічається чимало понять, темпоральний семантичний сегмент яких зазнав змін, а матеріальна форма залишилася незмінною. Навіть якщо вони раніше й виражали певні часові індикації, то відтепер потрапляють у справжній вир часового осмислення. Так, поняття «революція» втрачає свої старі смислові зони регулярної почергової зміни типів устрою чи переломного моменту епохи. Після наповнення цього поняття індустріалізацією та усією соціальною сферою, і хвилеподібного поширення впливу Французької революції його часовий спектр зазнає змін. Цей вислів зазнає часового переосмислення в цілому, з огляду на що Якоб Буркгардт дав визначення Французькій революції як *першому періоду нашої нинішньої революційної епохи*. Революція — як і криза — з початку дев'ятнадцятого століття дедалі помітніше фіксує тривалий процес постійних змін, який зазнавав стрибкоподібних прискорень внаслідок воєн і громадянських заворушень⁹⁷.

Так само «емансипація» втрачає своє старе пунктуальне й зумовлене зміною поколінь значення акту проголошення зрілості. Цей правовий інститут теж розчиняється в темпоральній точці збігу незворотних процесів, які велінням історії вели до дедалі ширшого й потужнішого самовизначення всіх людей: *«Розширення [поняття] в жодному разі не є випадковим чи свавільним, воно є необхідним наслідком сутності людства та процесу його розвитку, завдяки якому емансипація стала практично найважливішим з усіх понять, а саме центром усіх державних питань сучасності чи нашого часу»*⁹⁸.

⁹⁶ Пор. із цього питання: *Rudolf Vierhaus*, *Konservatismus*, in: *Geschichtliche Grundbegriffe* (Anm. 3), Bd. 3.

⁹⁷ *Jacob Burckhardt*, *Historische Fragmente*, hrsg. v. *Emil Dürr*, Stuttgart-Berlin 1942, с. 201 passim. Пор.: *Theodor Schieder*, *Das Problem der Revolution im 19. Jahrhundert*, його ж: *Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit. Studien zur Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. München 1958, с. 11–17. Пор. вище, с. 76 і далі.

⁹⁸ *Karl Hermann Scheidler*, *Emancipation*, in: *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, hrsg. v. *J.S. Ersch* und *J.G. Gruber*, Leipzig 1818–1889, 1. Sect., 34 Tl., 1840, с. 2–12, 2 і далі. Ще у зв'язку із липне-

Однопорядкове поняття «диктатура», запозичене теж із мови римського права, також зазнає подібного «вживлення» в історичний процес. Із часів Наполеона специфіка його значення полягає не у правовому визначенні часових меж диктатури з метою відновлення старого порядку. Відтепер диктатура, хоч би що вона позначала: «диктатуру пролетаріату», чи диктатуру, що міститься у співвідносних із нею поняттях руху «цезаризму» чи «бонапартизму», проходить через горнило історичної трансформації. Диктатуру гатунку Наполеона III Константин Франц не вважав більше винятковим явищем, як в інших республіках, вона є для нього явищем *принциповим*, бо відповідає становищу, якого досі не існувало⁹⁹. Із диктатури, обмеженої колись часовими рамками, народжується суверенна диктатура, джерелом легітимації якої стає сам історичний час^{99a}.

Унікальність нового становища виявляється ще й у тому, що поняття «диктатура» — як і «революція» чи «емансипація» — розповсюджується із політично-правової сфери на суспільне життя в цілому. На думку Лоренца фон Штайна, ще у випадку Наполеона I була наявна «соціальна диктатура», бо її прихід був реакцією на буремні й водночас тривалі в часі зміни буржуазного суспільства. Ця диктатура «*є не інститутом, а історичним наслідком. Вона не є диктатурою, якщо встановлюється кимось, вона повинна породити саму себе*», — сказав Штайн, доповнюючи характеристику ситуації в 1848 році¹⁰⁰.

вою революцією 29.9.1830 р. Іммерманн скептично зазначав: «*Останні великі зрушення напевне назавжди увійдуть в історію як серйозна криза, у формі якої світ прагне відродитися знову*». Звісно ж він не мав і гадки, що *реакція (Reaction)* (йдеться про тимчасових переможців 1830 року) зможе вибудувати щось стабільне всупереч існуючому ладу. «*Я гадаю натомість, що вона є лише ферментом, завдяки бродінню якого майбутнє набуде нових обрисів. Тому що для цього лише величі народу як сили, здатної зберегти здобутки, буде недостатньо, навчає нас почасти світова історія, в якій принаймні, якщо говорити про великі держави та народи, емансипація завжди завершувалася покорою, а почасти й сама революція...*» (Michael Beer, Briefwechsel, hrsg. v. Eduard v. Schenk, Leipzig 1837, с. 216).

⁹⁹ Konstantin Frantz, Louis Napoleon, Darmstadt 1960 (Repr. d. Ausg. Berlin 1852), с. 59.

^{99a} Пор.: Carl Schmitt, Die Diktatur, Berlin 1964, 3. Aufl., особл. с. 146, прим. 2.

¹⁰⁰ Lorenz v. Stein, Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage, 3 Bde., Darmstadt 1959 (Repr. d. v. Gottfried Salomon hrsg. Ausg. München 1921), Bd. I, с. 453 д Bd. 3, с. 213. Пор. також:

Таким чином, і «диктатура» увійшла до ряду позначень-сигналів рефлексії часу, що відкривається «часом самим по собі» як дієвим чинником та «історією в цілому», продовжується поняттями «прогресу» й «розвитку» та обростає численними іншими поняттями. Диктатура, що породжує сама себе, в такому осмисленні заключає в собі й свою власну легітимацію. Завдяки цьому вислів набуває політичного і прагматичного виміру. «Диктатура» поділяє його разом з іншими наведеними вище утвореннями на *-ismus*, зокрема і з «революцією» та «емансипацією». Ці поняття зорієнтовані на незворотний у часі історичний процес, котрий покладає на плечі його фігурантів тягар відповідальності й водночас звільняє від нього, бо вони передбачають понятійний елемент самопородження проголошеного майбутнього. Тому такі поняття набувають діахронічного динамічного ефекту, що надихає і автора, і реципієнта.

Всі перераховані поняття рухів, низку яких можна без особливих зусиль продовжити, містять у собі коефіцієнт змін у часі. Тому їх можна класифікувати ще й залежно від їхньої функції бути просто відповідниками явищ, які описуються, провокувати їх появу чи втілювати в собі реакцію на них. Інакше кажучи, три часові виміри можуть вливатися до складу понять у цілковито різному своєму співвідношенні, тобто з переважною орієнтацією на сучасне, майбутнє чи минуле. Поняття, як і комплексний історичний зміст, який вони покликані втілити в собі, самі мають свою власну внутрішню часову структуру.

Внутрішня часова структура наших понять зумовлює два тісно взаємопов'язані висновки, що особливим чином характеризують нашу сучасність. Зупинимося насамкінець саме на них.

Gustav Diezel, Deutschland und die abendländische Civilisation. Zur Läuterung unserer politischen und socialen Begriffe, Stuttgart 1852, с. 109: У Франції, як пише він, за побутуючою тут традицією «соціалістичні теорії... стають програмами партій і фракцій, які покликані втілити майбутнє міністерство або ще краще диктатуру відповідної партії, ці програми мають лише одну спільну рису: всі вони прагнуть ще більшого розширення влади держави, аби вона могла піклуватися про тих, хто досі був відданий на поталу експлуатації з боку пануючої буржуазії. Через посилення влади уряду та її поширення на відносини власності й комерції ці соціалістичні системи мають стати перехідною формою до комунізму як найвищого наслідку абсолютної влади держави». В цілому з цього питання див.: Ernst Nolte, Diktatur, in: Geschichtliche Grundbegriffe (Anm. 3), Bd. 1, 1972, с. 900–924.

Політичні та соціальні поняття стають *інструментами керування* рухом історії. Вони є не лише індикаторами, а й значною мірою факторами всіх тих змін, котрі в середині вісімнадцятого століття охопили буржуазне суспільство. Лише часове осмислення історії уможливорює взаємну ідеологізацію політичних супротивників. Таким чином змінюється функція мови політичних і суспільних відносин. Відтоді *ідеологізація* противників стає елементом політичного мовного впливу.

По-перше, мовний простір часу, що передував сучасності, був пронизаний становим розшаруванням. До середини вісімнадцятого століття існувала монополія аристократії, юристів та вчених на мову політики. Відносно замкнутими та специфічними для відповідного стану чи прошарку залишалися й здобутки життєвого досвіду та досвіду діяльності, вони взаємно доповнювали один одного, але попри можливість проникнення з одного стану в інший, межі між ними продовжували існувати. Тому в умовах станового поділу світу існували мовні пласти, які взаємно доповнювали один одного. Край такому становищу поклав процес розкладу станового розшарування. Вже Аделунг вимушений був констатувати швидші зміни в мові *вищого світу*, наук та мистецтв порівняно з «говіркою пересічної людини, яка протягом декількох століть не зазнавала помітних змін»¹⁰¹.

Безвідносно до правильності такого порівняння Аделунг уже застосовує новий коефіцієнт темпоральних змін, щоб охарактеризувати розшарування станових мовних пластів. Утім, досить швидко відбулося зміщення цих меж.

Коло авторів та адресатів, що навчилися послуговуватися політичною термінологією, насамперед її модними словами, помітно розширилося¹⁰². Простір мовної комунікації аристократії та вчених — при збереженні їх домінуючого становища — поширився й на прошарок освічених громадян, а в ході подій, що передували березневій революції 1848 року, до нього долучалося дедалі більше представників ще нижчих суспільних верств, до яких апелювали політики, і які теж навчилися озвучу-

¹⁰¹ *Johann Christoph Adelung*, Vorrede, in: Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs (Anm. 11); Bd. I, 1774, c. I–XVI, XI (§ 15).

¹⁰² Із цього питання див. статтю: Die Worte Rückschritte und Fortschritte in ihrer Anwendung im politischen Raisonement, in der Außerordentlichen Beilage zum Berliner politischen Wochenblatt 1836, Nr. 3, c. 19 і далі.

вати себе в політиці. Тому спалахнула боротьба за поняття — процес, який відразу ж розпочався в революційній Франції; мовне скеровування з огляду на необхідність дійти до людей й охопити при цьому їх максимальну кількість, стає дедалі нагальнішою справою. Під тиском цієї вимоги у мовному керівництві, а отже, й керівництві свідомістю та поведінкою людей, змінюється і внутрішня темпоральна структура понять.

Якщо характерною ознакою понять, що існували досі, була концентрація накопиченого досвіду у формі вислову, то тепер відношення поняття до об'єкта осмислення докорінно змінюється. Типовою рисою сучасної політичної термінології є те, що в ній існують численні поняття, які по своїй суті є знаряддям випереджувальних тлумачень. Вони ґрунтуються на досвіді зникнення досвіду, у зв'язку з чим повинні збуджувати в уяві чи сприяти плеканню нових сподівань. Більше того, через моральні, економічні, технічні чи політичні причини вони ставлять цілі, що містять у собі таку кількість бажань, яка перевищує можливості дотеперішньої історії. Цей зміст, семантичний слід якого простежується практично повсюди, перегукується із впливом Французької та індустріальної революцій. Для того, щоб суспільство зі скасованим становим розшаруванням і справді сформувалося по-новому у громадах і на підприємствах, у спілках, об'єднаннях, партіях чи організаціях, необхідним став прорив у майбутнє. Про глибину такого політичного та соціального прориву можна судити з того, що він покликаний був вказати шлях за межі, підвладні емпіричному доведенню, та з його прогностичної сили. Саме вимога нової організації — поняття, що стало породженням нової ситуації — дала поштовх формуванню понять з інтенцією впливу, котре було нездійсненне без часової перспективи майбутнього. Процес часового осмислення, показаний спочатку лише в межах історичної теорії, з тієї пори глибоко входить у повсякденне життя.

По-друге, лише за такого становища з'явилися особливі можливості для розвитку мистецтва критики ідеології. Теорії, поняття й позиції, програми й типи поведінки, котрі в наш новітній період відносяться до сфери ідеології, вочевидь відрізняються від таких висловлювань, які позначаються як помилка, брехня чи забобони. Брехню можна розпізнати, помилки — з'ясувати, із забобонами — покінчити. Подолання супротивника досягається використанням таких критеріїв, розуміння яких очікується і від партнера. Навіть психосоціологічна редукція способів спілкування, мислення чи поведінки, що стала заслугою великих мо-

ралістів, теж стоїть на хиткому ґрунті, на якому обвинувач не може дистанціюватися від звинуваченого. їх об'єднує усвідомлення непевного стану.

Критика ідеології діє інакше. Вона дистанціюється від того сумнівного стану, викриття якого прагне. Її передумовою, зумовленою самим часом, є зростаючий ступінь абстракції понять, які дають можливість упоратися із сучасним досвідом. Повсякденне життя характеризується дедалі більшими втратами наочної співвіднесеності найменувань із соціальним і політичним змістом, який вони позначають, породженими історіографією сучасного світу. Саме технічні й індустриальні умови повсякденного досвіду й вислизують від цього ж досвіду. В цьому полягає причина зростання ступеня абстрактності багатьох понять, бо лише таким чином можна вловити наростаючий комплексний характер економічних, технічних, соціальних і політичних структур. Це однак спричиняє семантичні наслідки для мовної практики.

Чим загальніші поняття, тим більше сторін може їх використувати. Вони стають модними словами. До свободи як привілею може апелювати лише його власник, до свободи взагалі — кожен. Таким чином, виникає конкурентна боротьба за правильне тлумачення, а ще більше — за правильне використання понять. «Демократія» стала універсальним поняттям типу устрою, претензії на яке по-різному висувуються представниками всіх таборів.

Через цю причину одні й ті ж поняття можуть наповнюватися різним змістом із точки зору перспективи. Як абстрактні поняття вони фактично вимагають свого відповідного заповнення, хоч би який конкретний досвід чи які б очікування закладалися при цьому в їх значення. Таким чином, виникає суперництво за істинну політичну інтерпретацію, віднаходження таких способів, які унеможливлювали б висловлення противником тими ж словами відмінних поглядів чи думок.

У цій ситуації й проявляється зворотний бік часового осмислення, воно дає можливість ухилитися від такого сценарію. Критика ідеології як мовна зброя бере свій початок в арсеналі історизму. Вона ґрунтується на своєрідній блискавичній історизації, яка завдяки поняттям руху дає можливість розгорнути в часі навіть сучасність. Критика ідеології розподіляє — не лише, але доволі охоче, — тягар доведення політичного дискурсу на окремі часові проміжки. Саме накладання растра з «раніше ніж» чи «пізніше ніж», особливо ж «надто пізно» чи «надто рано», дає

можливість «ідеологічного» декодування установок у свідомості, причому на відміну від інших способів дискусії. Тоді будь-хто може вдаватися до раціонально консистентних аргументів, це не врятує його від звинувачень у неправильному усвідомленні справи, якою він займається, чи про яку судить. Із суб'єктивної точки зору він може говорити правду або ж бути жертвою помилки, ба навіть рефлексії власних забобонів, в будь-якому разі його висновки чи поняття завдяки часовій класифікації, а отже, й ідеологізації, будуть поставлені під сумнів. Критика ідеології, що діє таким чином, користується як аргументом поняттями руху, тягар доведення яких можна вимагати лише в майбутньому. Таким чином супротивник потрапляє в аргументативну м'ясорубку. Шкала історичного часу, якою вимірюється його позиція, виявляється рухомою.

З одного боку, його нинішня позиція проголошується зумовленою історично, внаслідок чого він не може уникнути її. З іншого боку, та ж позиція в майбутньому може як утопічна посісти таке місце, яке зробить її нездійсненною, або те ж саме може трапитися і в сучасному минулому, коли вона проголошується застарілою, відсталою, а тому й давно простроченою в часі. В таких випадках ми маємо справу з порожніми формами часових вимірів, які допускають будь-яке заповнення. Як тільки в судження вливаються критерії гіпотетичних бажань майбутнього, класифікації ідеологічної критики стають емпірично неспростовними. Вони відсилають до майбутнього, осмислення якого настає лише з новітнім часом і яке з тієї пори так і залишилося невловимим.

Тому визначення новітнього часу як перехідного з моменту свого відкриття не втратило своєї епохальної евідентності. Надійним критерієм цього новітнього часу є його поняття руху як індикатора соціальних і політичних змін і як мовного фактора формування свідомості, критики ідеології та керування поведінкою.

«Простір досвіду» та «горизонт очікувань» — дві історичні категорії

І. Попередні методичні зауваження

«Оскільки всі завжди гаряче виступають проти гіпотез, то слід було б колись спробувати почати писати історію без гіпотез. Неможливо сказати про існування чогось, не сказавши що це. Коли факти стають об'єктом думки, вони вже співвідносяться з поняттями, причому далеко не байдуже з якими¹». Цими словами Фрідріх Шлегель підвів підсумок попередніх теоретичних міркувань тривалістю майже у століття про те, чим є історія, яким чином можливе її пізнання і як про неї слід писати. Наприкінці цього процесу історичного просвітництва, поштовх якому дала сама історія з моменту самоусвідомлення нею свого поступального руху, було відкрите поняття «історії самої по собі». Коротше кажучи, йдеться про трансцендентальну категорію, що звела воедино умови можливої історії та умови її пізнання². З того часу неможливий науковий підхід до історії без принаймні побіжного з'ясування її категорій, через які вона промовляє до нас.

Історик, який абстрагувавшись од своїх власних вражень та спогадів, керуючись питаннями або й бажаннями, надіями чи турботами, звертається до минулого, опиняється на перших порах перед тими так званими залишками, які й понині існують у більшій чи меншій мірі. Перетворивши ці залишки на джерела, що свідчать про історію, до пізнання якої він прагне, історик починає рухатися у двох площинах. Він або досліджує комплексний зміст, озвучений раніше у мові, або ж реконструює предмети, явища та відносини, які досі не були озвучені в мові, але які він може вичленити за допомогою гіпотез і методів із реліктових залишків. У першому випадку евристичним входом на шля-

¹ Friedrich Schlegel, Kritische Schriften. Hg. v. W. Rasch, 2. Aufl., München 1964, с. 51 (Athenäumsfragment).

² Див. мою статтю до слів «історія» (Geschichte), «окремо взята історія» (Historie) в кн.: Otto Brunner/Werner Conze/Reinhard Koselleck (Hg.), Geschichtliche Grundbegriffe, Bd. 2 Stuttgart 1975, с. 647 і далі. Наступні міркування є результатом роботи над енциклопедією політичної та соціальної мови в Німеччині. На знак подяки я присвячую їх Вернеру Конце, без невтомних зусиль якого не вдалося б здійснити цей спільний науковий проект.

ху до осягнення минулої дійсності для нього слугують успадковані поняття мови джерел. У другому випадку історик використовує поняття, утворені й визначені *ex post*, тобто наукові категорії, які застосовуються попри неможливість їх віднаходження в корпусі джерел.

Відповідно нам доводиться мати справу з поняттями, вкоріненими у певних джерелах, й науковими категоріями пізнання, які слід розрізняти, і які, звичайно ж, можуть, але не повинні бути пов'язаними між собою. Часто історичне поняття та історична категорія можуть виражатися одним і тим же словом, але в такому разі тим важливіше чітко уявити собі різницю між ними. Історія понять саме й займається дослідженням і встановленням цієї різниці чи конвергенції між старими поняттями та сьогоднішніми пізнавальними категоріями. Внаслідок цього історія понять, хоч би якими різними були її власні методи, й незалежно від своєї емпіричної ефективності, є чимось на зразок пропедевтики до наукової теорії історії — від неї пролягає шлях до систематики історії.

Коли в наступному викладі йтиметься про «простір досвіду» та «горизонт очікувань» як історичні категорії, відразу ж зауважимо, що обидва вислови не розглядатимуться як поняття, почерпнуті з мови джерел. Ми навіть свідомо відмовляємося від спроб виявлення історичного родоводу цих висловів, хоча і йдемо, так би мовити, наперекір методичним вимогам, яким повинен підпорядковуватися професійний історик понять. Але у процесі дослідження існують такі ситуації, в яких уникнення історико-генетичних питань сприяє тому, що погляд дослідника зосереджується на самій історії. Принаймні вимоги систематики, що висувуються наступним методом, окреслюються чіткіше в разі відмови на перших порах від історизації власної позиції.

Проте навіть щоденний мовний вжиток свідчить, що «досвід» та «очікування» самі по собі не передають історичної дійсності, тобто не виконують тієї функції, яка притаманна історичним найменуванням чи позначенням. Такі найменування як «Потсдамська угода», «античний рабовласницький лад» чи «Реформація» вочевидь зорієнтовані на історичні події, ситуації чи процеси. «Досвід» та «очікування» на цьому тлі є лише формальними категоріями: бо те, що стало надбанням досвіду й те, що є об'єктом сподівань, неможливо вивести лише із цих категорій самих по собі. Формальне випереджувальне розшифрування історії в цілому за допомогою цих висловів, які перебувають у стані по-

лярної напруги, може мати своєю метою лише визначення умов можливих історій та їх контурів, а не самої історії. Йдеться про пізнавальні категорії, які допомагають обґрунтуванню можливості певної історії. Перефразовуючи ці слова, можна сказати: не існує історії, яка б не творилася досвідом та очікуваннями людей, що діють або страждають в ній. Проте цим ще нічого не сказано про відповідну конкретну минулу, сучасну чи майбутню історію.

Цю формальну властивість наші категорії поділяють із численними іншими висловами історичної науки. Досить нагадати «пана та слугу», «друга й ворога», «війну і мир», «продуктивні сили та виробничі відносини»; або ж навести категорії суспільної праці, політичного покоління, форм устрою, одиниць соціальних чи політичних дій або категорії межі, простору й часу.

У всіх цих випадках ідеться про категорії, які нічого не говорять про певну межу, певний устрій. Але передумовою категоріального вжитку цих висловів є вже сама по собі постановка питання про цю межу, цей устрій чи цей досвід та очікування, їх потрапляння в поле зору дослідника.

Звісно ж, усі названі нами формальні категорії характеризує те, що вони водночас є або були історичними, тобто економічними, політичними чи соціальними поняттями та беруть свій початок у світі людського життя. Тому вони мають ту ж перевагу, що й теоретичні поняття, які в Арістотеля з точки зору розуміння слів мають світоглядний характер, завдяки чому повсякденний світ політики скасовується у процесі її самоосмислення. Але саме крізь призму донаукового світу людини та її політичних і соціальних понять стає очевидним, що список виведених звідти формальних категорій піддається диференціації і класифікації. Ніхто ж не заперечуватиме того, що вислови «демократія», «війна і мир», «панування й рабство» більш пронизані життям, конкретніші, багатші на почуття й образніші, ніж наші обидві категорії «досвід» та «очікування».

Очевидно категорії «досвід» та «очікування» вимагають вищого, майже неперевершеного ступеня абстрактності, як і ступеня неунікності їх вживання. У цьому вони майже дорівнюють історичним категоріям простору й часу.

Це можна обґрунтувати із семантичної точки зору: перераховані вище поняття, пронизані дійсністю, є за своєю суттю категорійними альтернативами, тобто несуть у собі значення, які є взаемовиключними і, отже, формують вузько окреслені, конкретніші семантичні поля, навіть за умови збереження

співвідносності між ними. Так, категорія роботи відсилає до бездіяльності, війни — до миру, і навпаки, межі — до внутрішнього чи зовнішнього простору, покоління в політиці до іншого покоління чи його біологічного кореляту, продуктивних сил до виробничих відносин, демократії до монархії і т.д. Понятійна пара «досвід» та «очікування» вочевидь має іншу природу, вона позначена відносинами переплетіння, перехрещення, а не альтернативи, більше того, часто одне без іншого неможливе. Немає очікувань без досвіду й досвіду без очікувань або сподівань.

Не вдаючись до складання пустопорожніх рейтингів, усе ж можна сказати, що всі названі семантичні категорії можливих історій можуть застосовуватися й поодинці, але жодна з них немислима, поза досвідом чи очікуваннями. Таким чином обидві наші категорії є індикаторами загальних людських надбань, можна навіть сказати, що вони відсилають до антропологічної первинної передумови, без якої історія не лише неможлива, а й немислима.

Новаліс, ще один важливий свідок того часу, коли теорія історії починала розправляти крила, перш ніж утвердитися в ідеалістичних системах, сформулював якимось цю думку в творі «Генріх фон Офтердінген». Справжній інтерес до історії людей виник досить пізно, писав він, натякаючи на відкриття історії у XVIII столітті. Лише за умови здатності відволіктися від довгого ланцюга подій, буквального сприйняття чи за умови вміння уникнути свідомої плутанини, «стає помітним потаємне переплетіння колишнього і прийдешнього, лише тоді приходить вміння скласти історію з надії і спогадів³».

«Історія» тоді ще не означала, власне, минулого — внаслідок її теоретичного осмислення — переважно вона була спрямована на те приховане від ока переплетіння колишнього та грядущого, зв'язок, який можна осягнути, лише опанувавши науку творення історії із двох способів буття: спогадів/пам'яті та очікувань/сподівань.

Незалежно від християнського походження такого бачення маємо справу з автентичним випадком трансцендентального визначення історії, на яке я посилався у вступі. Умови, що уможливають дійсну історію, є водночас умовами її пізнання. Надія та спогади чи узагальненіше — очікування й досвід, бо очікування є ширшим за обсягом, аніж просто надія, а досвід сягає

³ *Novalis, Heinrich von Ofterdingen I, 5. Schriften. Hg. v. Paul Kluckhohn u. Richard Samuel, 2. Aufl., Bd. I, Stuttgart, Darmstadt 1960, с. 258.*

глибше, ніж спогади, саме вони є конститутивними елементами історії й водночас її пізнання, бо являють і творять внутрішній зв'язок між минулим і майбутнім, «раніше», «сьогодні» та «завтра».

Таким чином, я впритул наблизився до свого тезису: досвід та очікування — дві категорії, що, завдяки переплетінню минулого й майбутнього, володіють здатністю тематизації історичного часу.

Наведемо простий приклад: досвід страти Карла I через сто років оволодів горизонтом очікувань Тюрго, який спробував спонукати Людовика XVI до реформ, аби вберегти його від такої ж долі. Намагання Тюрго застерегти свого короля виявилися марними. Однак зв'язок у часі між минулою Англійською та грядущою Французькою революціями став надбанням досвіду, котрий виходить за рамки чистої хронології. Конкретна історія народжується в середовищі певного досвіду й певних очікувань.

Утім, наші обидві категорії зустрічаються не лише у процесі конкретного розгортання історії, допомагаючи прискорити його ходу. Як категорії вони є формальними визначеннями, що висвітлюють цей процес, своєрідним ключем нашого історичного пізнання. Вони вказують на плинність, тимчасовість людини і, так би мовити, на плинність чи тимчасовість самої історії.

Спробуємо пояснити цей тезис таким чином. Спочатку я коротко охарактеризую метаісторичний вимір: наскільки досвід та очікування як антропологічні задані наперед сутності можуть слугувати умовами можливих історій.

По-друге, я в історичному ракурсі намагатимуся показати те, як змінювалося та зміщувалося співвідношення між досвідом та очікуваннями в ході історії. Якщо довести це вдасться, можна вважати, що історичний час є не змістовно порожнім визначенням, а величиною, яка змінюється разом зі змінами самої історії, і зміни ці є похідними від змін у співвідношенні між досвідом та очікуваннями.

II. Простір досвіду та горизонт очікування як метаісторичні категорії

Розпочинаючи з пояснення метаісторичних, а отже, й антропологічних значень наших категорій, наперед прошу читача бути великодушним у своїх судженнях, тому що це буде лише стислий нарис, який я все ж ризикну дати, щоб рівномірніше розподілити тягар доведення. Без метаісторичного визначення, орієнтованого на плинність історії, при вживанні наших ви-

словів у емпіричних дослідженнях ми негайно опинилися б у нескінченному круговороті їх історизації.

Тому спробуємо запропонувати деякі визначення: досвід є минулим, дійсним у сучасності, події якого вкарбовані в неї та можуть спливати в пам'яті. І раціональні напрацювання, і не-свідомі типи поведінки, присутність яких у знаннях не є необхідністю, рівним чином об'єднуються в досвіді. Крім того, в досвіді кожної людини, що передається поколіннями чи інституціями, завжди міститься та зберігається чужий досвід. У цьому сенсі віддавна побутувало розуміння історії як учення про чужий досвід.

Щось подібне можна сказати й про очікування: вони теж пов'язані з особистістю й водночас є надсуб'єктивними, очікування теж плекаються в сьогодні, тобто є осучасненим майбутнім, вони спрямовані на «те, чого поки що немає», на те, що не стало надбанням досвіду, неосвоєне ним. Надія і страх, бажання й воля, стурбованість, але й раціональний аналіз, рецептивне споглядання чи цікавість — усе це входить в очікування, є його конститутивними елементами.

Попри своє існування в теперішньому часі як два боки однієї медалі, вони не є симетричними комплементарними поняттями, котрі, як у дзеркальному відображенні, співвідносять між собою минуле та майбутнє⁴. Навпаки, досвід та очікування є способами буття, що дають можливість провести різницю між ними. Пояснимо це на прикладі фрази графа Райнгарда, який у 1820 році після несподіваного повторного вибуху революції в Іспанії написав своєму адресату — Гете: *«Ви напевне маєте рацію, мій дорогий друже, в тому, що кажете про досвід. До індивідуума він завжди приходить надто пізно, а в уряді і народів*

⁴ Пор. у цьому зв'язку аналіз Августина у книзі 11 його праці «Confessiones», де три виміри часу зводяться до трьох явищ: очікувань, сприйняття та пам'яті людської душі (anima). Див. також аналітичні викладки в кн.: Heidegger, Sein und Zeit, особл. гл. 5 «Zeitlichkeit und Geschichtlichkeit», де устрій в часі людського буття вважається передумовою можливої історії. Звичайно ж, ані Августин, ані Гайдеггер не пов'язували постановку цих питань з історичним часом. Утім, залишається відкритим і питання про те, чи існує можливість виведення інтерсуб'єктивних темпоральних історичних структур з аналізу людського буття. Надалі буде зроблено спробу застосувати метаісторичні категорії досвіду й очікувань як індикатори змін, зокрема й історичного часу. Про історичне підґрунтя всякого досвіду див. у кн.: Hans-Georg Adamer, Wahrheit und Methode, Tübingen 1960, с. 329 і далі.

його немає ніколи». Французький дипломат звертається до вислову Гете, який утвердився тоді, зокрема і в Гегеля, й засвідчив кінець можливості прямого застосування уроків історії. *«Так трапляється тому, — і на наступний уривок я хотів би звернути особливу увагу, незалежно від історичної ситуації, в якій його було сказано, — так трапляється тому, що накопичений досвід постає сфокусованим в одній точці, а той, що попереду, розтягується на хвилини, години, дні, роки і століття, а отже, подібне ніколи не здається подібним, бо в одному випадку бачиш перед собою ціле, а в іншому — лише його окремі частини»⁵.* Минуле та майбутнє ніколи не відповідають одне одному, так само й очікування неможливо цілком вивести з досвіду. Накопичений одного разу досвід є настільки ж повним, наскільки минули чинники, що зумовили його, тоді як той досвід, який має бути накопичений у майбутньому і передчуттям якого є очікування, розпадається на нескінченність різних темпоральних протяжностей.

Цей феномен, що його побачив граф Райнгард, відповідає нашому метафоричному опису. Як відомо, час так чи інакше може бути висловлений у мові лише у просторових метафорах, але, звичайно ж, логічніше говорити про «простір досвіду» і «горизонт очікувань», аніж навпаки — про «горизонт досвіду» та «простір очікувань», хоча й ці вислови не позбавлені свого смислу. Завдання тут полягає в тому, щоб показати відмінність між сутністю минулого та сутністю майбутнього.

Доцільно наголосити на тому, що досвід, витоки якого лежать у минулому, має просторовий вимір, бо він сплавлюється в єдність, в якій водночас присутні пласти раніших часів, хоча й нічого не говориться про те, який із них з'явився раніше, а який пізніше. Не існує досвіду, який піддається хронологічному вимірюванню, зате є досвід, який може датуватися за чинниками, що зумовили його, адже він в будь-яку мить є одним цілим зі спогадів свого власного життя та знань про життя інших, яке можна поновити в пам'яті. Із хронологічної точки зору досвід перестрибує час, він не є постійним і безперервним творцем у сенсі адитивного осмислення минулого. Він радше, якщо вдатися до образу Крістіана Майера, схожий на отвір, заклений у пральній машині, через який час від часу можна бачити якийсь строкатий шматок білизни з того, що є загалом у контейнері для прання.

⁵ *Goethe und Reinhard, Briefwechsel. Frankfurt 1957, с. 246.* Пор. також вище зазн. пр., с. 59.

Навпаки, точніше послуговуватися метафорою «горизонту очікувань», аніж «простору очікувань». Горизонт означає ту лінію, за якою в майбутньому знову відкривається новий простір досвіду, нині ще недоступний погляду. Можливість опанування майбутнього, незважаючи на можливі прогнози, наражається на абсолютну перепону, воно не підвладне досвіду. Подібне явище може висвітлити один політичний анекдот:

«На горизонті видно комунізм», — заявляє Хрущов у промові. Тут же лунає запитання одного зі слухачів: «Товаришу Хрущов, а що таке горизонт?» — «Погортай довідник», — відповідає Микита Сергійович. Удома допитливий громадянин у довіднику знаходить таке пояснення: «Горизонт — це уявна лінія, що відділяє небо від землі й віддаляється по мірі наближення до неї»⁶.

У цьому випадку незалежно від його політичного забарвлення теж можна сказати: очікуване в майбутньому має іншу кінцеву межу, аніж те, що вже стало надбанням досвіду в минулому. Час може обганяти очікування, які плекає людина, накопичений досвід акумулюється в часі.

Досвід можна очікувати вже сьогодні, тобто чекати того, що він повториться і справдиться в майбутньому. Однак неможливо таким же чином уже сьогодні пережити очікування. Напруга при погляді в майбутнє, що виповнює людину надією або страхом, покликана вберегти її від небезпеки чи озброїти планом, звісно, також може відобразитися у свідомості. У цьому сенсі очікування також можуть ставати надбанням досвіду. Однак змістовним наповненням досвіду не можуть бути самі по собі ситуації, стани чи наслідки дій, які є метою очікування. Досвід відрізняє те, що він є результатом ментального опрацювання, наявного в минулому, може уявити собі його зараз, і що він насичений дійсністю, вбирає в себе використані чи упущені можливості.

Ще раз повторю, що йдеться не просто про протиставлені поняття, вони є індикаторами неоднакових способів буття, з напруженого співвідношення між ними можна вивести щось подібне до історичного часу.

Пояснимо цю думку досить поширеним прийомом. Гетерогенність цілей: «трапиться інакше, ніж думаєш» — це специфічне визначення послідовності історичного часу ґрунтується на

⁶ Alexander Drozdzyński, Der Politische Witz im Ostblock. Düsseldorf 1974, с. 80.

заданій наперед відмінності між досвідом та очікуванням. Одне не може бути без зламів втілене в іншому. Навіть якщо сформулювати цей прийом як неспростовний з точки зору досвіду речення, з нього завдяки лише цій обставині не впливатиме висновок про цілісність очікувань.

Той, хто вважає, що може вивести очікування цілковито зі свого досвіду, помиляється. У цьому й переконуюешся щоразу, коли трапляється щось інше від очікуваного. Але той, хто не опирається у своїх очікуваннях на досвід, теж робить помилку. Йому слід було б про це знати. Тут вочевидь спостерігається безвихідь, розв'язання якої можливе лише із плином часу. Таким чином відмінність, індикатором якої є обидві категорії, відсилає нас до структурної ознаки історії. В історії завжди втілюється більше або менше від існуючих передумов.

Цей висновок сам по собі не є дуже дивним. Завжди може трапитися те, чого не очікуєш, це — лише суб'єктивна формула того об'єктивного висновку, згідно з яким історичне майбутнє ніколи не є продуктом історичного минулого.

Але тут слід додати й таке: те, що трапилося колись, може бути інакше відображене в досвіді, хоч би якою причиною це зумовлювалося: помилковими спогадами, в які слід внести корективу, чи новими перспективами, що з часом відкрилися досвіду. З часом формується й розум, накопичується новий досвід. А отже, й досвід, нагромаджений одного разу, може з часом змінюватися. Події 1933 року відбулися раз і назавжди, але досвід, що спирається на них, теж може змінюватися з плином часу. Відбувається нашаровування та взаємне насичення різних пластів досвіду. Більше того, в них завдяки ефекту зворотної дії стрімко вриваються нові надії чи розчарування, нові очікування. Отже, й досвід змінюється, хоча відлитий одного разу у форму завжди залишається сам собою. Такою є темпоральна структура досвіду, який не може накопичуватися без зворотного впливу на нього очікувань.

Інший вигляд має та моральна структура очікувань, які неможливі без досвіду. Очікування, що ґрунтуються на досвіді, якщо вони справджуються, не можуть нікого здивувати. Здивувати може лише те, чого не чекаєш: тоді доводиться мати справу з новим досвідом. Отже, прорив горизонту очікувань творить новий досвід. Виграш у досвіді в таких випадках перевищує задані попереднім досвідом обмеження можливого майбутнього. Час обганяє очікування, і це явище по-новому впорядковує співвідношення між нашими двома величинами.

Коротко підсумуємо довгий і ретельний виклад: саме напруга, що існує між досвідом та очікуваннями, щоразу по-новому провокує нові рішення й таким чином проростає історичним часом. Це можна, — щоб навести останній приклад, — особливо чітко показати на структурі прогнозу. Імовірнісний зміст прогнозу ґрунтується насамперед не на тому, що очікується. Очікувати можна й неймовірного. Ймовірнісність передбаченого майбутнього виводиться перш за все із заданих наперед реалій минулого, незалежно від їх наукового осмислення. Усьому передуює діагноз, що вбирає в себе дані досвіду. Під таким кутом зору простір досвіду, відкритий у напрямку майбутнього, сам розгортає перед нами горизонт очікувань. Надбання досвіду створюють можливість для прогнозів і направляють їх.

Але прогнози керуються й заповіддю необхідності очікування чогось. Стурбованість, яка поширюється на вужче чи ширше поле дій, породжує очікування, сповнені страхом і надією. Необхідно пам'ятати про альтернативні умови, про ті можливості, що перевищують спроможності грядущої дійсності. Таким чином, прогноз осмислює й очікування, які неможливо вивести лише із досвіду. Дати прогноз — уже означає змінити ситуацію, з якої він народжується. Інакше кажучи: попередній простір досвіду ніколи не є достатньою детермінантою горизонту очікувань.

Відповідно неможливо статично співвіднести між собою простір досвіду й горизонт очікувань. Вони породжують часову різницю в сьогоденні, переплітаючи різним чином у собі минуле та майбутнє. Свідомо чи несвідомо цей взаємозв'язок, що поперемінно твориться ними, сам має прогностичну структуру. Таким чином ми отримали ознаку історичного часу, яка є водночас індикатором його змінюваності.

III. Історичні зрушення у співвідношенні досвіду та очікувань

Розглянемо використання в історії наших обох категорій. Згідно з моїм тезисом, відмінність між досвідом та очікуваннями в нову епоху постійно зростає, точніше кажучи, нова епоха може бути осмислена як час відтоді, коли очікування дедалі більше починають віддалятися від нагромадженого досвіду.

Він, однак, ще не дає відповіді на запитання, про що йдеться: об'єктивну історію чи її суб'єктивне відображення. Адже минулий досвід вмщує у собі об'єктивні надбання, що входять у спосіб його ментального освоєння. Ця обставина звісно ж по-

значається й на минулих очікуваннях. Але при їх розгляді як установок, спрямованих у майбутнє, вони вочевидь мають лише своєрідну психічну бутність. Проте їх дієвість як рушійної сили аж ніяк не поступається впливу напрацьованого досвіду, бо з очікувань на основі минулих реальностей народжуються нові можливості.

Назвемо для початку деякі «об'єктивні» дати. Їх без особливих труднощів можна систематизувати крізь призму соціальної історії⁷. Селянський світ, в умовах якого 200 років тому в багатьох регіонах Європи мешкали до 80% усіх людей, слідував за циклами природи. Якщо відволіктися від соціального устрою, коливань у збуті насамперед сільськогосподарських продуктів торгівлі з далекими країнами та монетарних змін, то повсякденне життя минало під знаком того, що було дано природою. Врожай чи неврожай залежали від сонця, вітру чи погодних умов, а навички, які треба було засвоїти, передавалися із покоління в покоління. Технічні новації, що теж були наявні, утверджувалися настільки повільно, що не порушували звичне життя. До них можна було пристосуватися, не вносячи безладу в набутому досі та впорядкованому світі досвіду. Навіть війни сприймалися як події, послані й дозволені Богом. Те ж можна сказати і про міське життя ремісників, цехові правила яких, хоч би як обмежували свободу, забезпечували незмінність того порядку, що існував досі. Те, що вони сприймалися як щось таке, що не давало вільно дихати, саме по собі було передумовою появи нового горизонту очікувань, пов'язаного з настанням вільнішого способу господарювання.

Ця картина, звичайно ж, є дуже спрощеною, але вона достатньо унаочнює нашу постановку питання: очікування, що плекалися в зображеному вище світі селян і ремісників і, власне, й могли у ньому плекатися, цілком живилися досвідом предків, який ставав і досвідом нащадків. А коли щось і змінювалося, то настільки повільно і протягом такого тривалого часу, що щілина між попереднім досвідом і новими очікуваннями, які треба було реалізувати, не підривала засад світу повсякденного життя.

Звичайно ж, така констатація майже непомітного переливання попереднього досвіду в прийдешні очікування не може однаково застосовуватися до всіх прошарків. У світі політики з

⁷ Пор.: *Arnold Geblen, Erfahrung zweiter Hand. In: Der Mensch als geschichtliches Wesen. F Schr. Michael Landmann, Stuttgart 1974, c. 176 і далі.*

його наростаючою мобілізацією інструментів влади, динамікою хрестових походів, а згодом, освоєнням заоксаянських земель, якщо обмежитися лише двома примітними подіями тектонічного характеру, а також у світі людського духу у зв'язку з переломом у науці, започаткованим Коперником, та низкою технічних винаходів раннього періоду нового часу, — необхідно допускати певний розрив між успадкованим досвідом та очікуваннями, які належало реалізувати. «*Quot enim fuerint errorum impedimenta in praeterito, tot sunt spei argumenta in futurum*» («Наскільки помилки заважали в минулому, настільки вагомими аргументами вони стають у майбутньому»), — як сказав Бекон⁸. Насамперед там, де за життя одного покоління відбувався вибух у звичному просторі досвіду, всі очікування втрачали твердий ґрунт під ногами й породжувалися нові. З часів Ренесансу та Реформації ця шматуюча напруга охоплювала дедалі ширші прошарки.

Звісно ж, доти, доки християнське вчення про останні події — за спрощеною оцінкою десь до середини XVII століття — остаточно обмежувало горизонт очікувань, майбутнє зберігало свій обов'язковий зворотний зв'язок із минулим. Біблійні одкровення та їх церковне адміністрування зумовили схрещення напруги між досвідом та очікуваннями таким чином, що між ними не могло існувати розриву. Коротко розглянемо сказане⁹.

Очікування, що вели за рамки всього попереднього досвіду, не співвідносилися із цим світом. Вони були спрямовані в так зване потойбіччя і збагачені апокаліптичними видіннями кінця світу в цілому. Проти цього нічого не могло вдіяти те розчарування, хвилі якого піднімалися щоразу, коли з'ясовувалося, що чергове пророцтво про кінець світу не збувалося.

Пророкування, що не здійснилися, могли постійно висуватися знову й знову. Більше того, помилка, яка оголювалася провалом віщування, сприймалася як доказ зростаючої ймовірності того, що наступного разу апокаліптичні передвіщення кінця світу неодмінно збудуться. Ітеративна* структура апокаліптичних очікувань сприяла імунізації проти досвіду, що йшов урозріз з ними на грішній землі. Вони засвідчували *ex post* протилежне тому, що, здавалося б, стверджувалося спочатку. Отже, йшлося

⁸ Francis Bacon, *Novum Organum* I, 94. The Works of Francis Bacon. Bd. I. London 1858. Ndr. Stuttgart-Bad Cannstatt 1963, с. 200.

⁹ Пор. вище зазн. пр., с. 22.

* *Iterative* — дієслово багаторазової дії. — *Ред.*

про очікування, які були непідвладні жодному досвіду, що суперечив їм, бо виходили за межі цього світу.

Утім, цей висновок, який хоч і донині раціонально важко збагнути, все ж піддається поясненню. Від одного несправдженного очікування кінця до іншого минали покоління, завдяки чому все нове й нове звернення до пророцтв Судного Дня вписувалися у природний цикл зміни поколінь. Внаслідок цієї обставини довгостроковий земний досвід повсякденного життя ніколи не вступав у конфлікт із тими очікуваннями, які мали б тривати аж до кінця світу. Християнські очікування та земний досвід були протибіжними у їх взаємній співвіднесеності, і ця протибіжність не спростовувала ні одного, ні іншого. Есхатологія відповідно до цього могла відтворюватися по мірі того й доти, доки не відбувалося принципових змін у просторі досвіду в цьому світі.

Таке становище змінилося лише з моменту, коли відкрився новий горизонт очікувань завдяки явищу, яке знайшло своє втілення в понятті «прогресу»¹⁰. В термінологічному відношенні духовний «profectus» був витіснений чи замінений світським «progressus». Цільова дефініція можливої досконалості, якої можна було раніше досягнути лише в потойбічному світі, з тих пір слугує покращанню земного буття, що дає можливість поступитися вченням про останні події на користь зухвалому ризику відкритого майбутнього. Лейбніц став першим, хто ввів досконалість як точку мети в часовий контекст і, таким чином, вживив її у тканину світського життя: «*progressus est in infinitum perfectionis*¹¹» («*поступ полягає в нескінченному вдосконаленні*»). Згодом Лессінг дійшов такого висновку: «*Гадаю, Творець, напевне, наділив усе, створене ним, властивістю ставати досконалишим, щоб зберегти стан довершеності, дарований у момент сотворіння*¹²». У Франції для позначення такого часового виміру вчення про досконалість (Perfectio) вживався вислів «perfectionnement», — якому, на думку Руссо, мало передувати історичне призначення людини до прагнення «perfectibilité». З

¹⁰ Із цього приводу див. окремі дослідження до статей в енциклопедії стосовно слів «Fortschritt» та «Rückschritt» в кн.: Brunner/Conze/Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 2, с. 363 і далі, 647 і далі.

¹¹ Leibnitz, *De rerum originatione radicali* (1697). Opera Philosophica. Hg. v. Joh. Eduard Erdmann, Berlin 1840, Ndr. Aalen 1958, с. 150.

¹² Lessing, *Brief an Moses Mendelssohn* v. 21.1.1756. Sämtl. Schr. Hg. v. Karl Lachmann, 3. Aufl., besorgt v. Franz Muncker, Bd. 17, Stuttgart, Leipzig, Berlin 1904, с. 53.

того часу з'явилася можливість осмислення всієї історії як процесу поступального й наростаючого вдосконалення, який попри всі помилки та блукання зрештою повинен плануватися та здійснюватися самою людиною. Відтоді визначення мети стає справою і наступних поколінь, а наслідки й ефект, закладені у прогнозах чи планах, стають засобами легітимації політичних дій. Одне слово: горизонт очікувань із того часу наділяється коефіцієнтом змін, що прогресують разом із поступальною ходою часу.

Проте не лише горизонт очікувань був наділений такою історично новою якістю до постійного утопічного переміщення обривів. Простір досвіду теж зазнає наростаючих змін. Поняття «прогресу» з'явилося лише наприкінці вісімнадцятого століття, коли постало завдання звести воедино величезне розмаїття нових здобутків досвіду за минулі три століття. Одне універсальне поняття прогресу живилося потоком конкретних досягнень в окремих секторах людської діяльності, які дедалі глибше проникали в сьогодення, і яких досі в такому вигляді не існувало. Назву в цьому зв'язку переворот, зумовлений ученням Коперника¹³, поступовий розвиток техніки, відкриття поняття земної кулі й народів, що населяють її на різних стадіях свого розвитку і, нарешті, зникнення станового поділу із розвитком промисловості й накопиченням капіталу. Увесь цей досвід сигналізував одночасність неодночасного чи навпаки — існування неодночасного в одному й тому ж часі. Те ж саме можна сказати словами Гегеля, якими він намагався осягнути суть змін в історії нового часу, що втілилися у прогресі: *«Справжньою проблемою історії є нерівномірність поступального розвитку в різних компонентах загальнолюдських знань, особливо ж велика різнобіжність між інтелектуальною та моральною освітою»*¹⁴.

Таким чином, прогрес звів воедино увесь досвід та очікування, наділив їх коефіцієнтом змін у часі. З'являються усвідомлення групою, країною або, зрештою, класом свого випереджального становища, спроби наздогнати або обігнати інших. На тлі своєї технічної переваги в плані техніки можна було згори споглядати доісторичні стадії розвитку інших народів із повним

¹³ Див. із цього питання окрім моїх попередніх праць також роботу: *Hans Blumenberg, Die Genesis der Kopernikanischen Welt. Frankfurt 1975.*

¹⁴ *Schlegel, Condorcets «Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain» (1795). Kritische Schr. (див. Anm. 1), с. 236.*

переконанням права сильнішої цивілізації на наставництво. Станова ієрархія в очах сучасників набула вигляду статичного табеля рангів, котрий з огляду на зростаючий тиск прогресивних класів у майбутньому повинен опинитися за бортом історії. Можна навести безліч прикладів такого характеру. Для нас на-самперед важливим є те, що прогрес був спрямований на енергійне перетворення цього, а не потойбічного світу, хоч би якими заплутаними і строкатими здавалися взаємозв'язки між християнськими очікуваннями майбутнього та прогресом із точки зору історії духовного розвитку. Новим було те, що очікування, які сягали в майбутнє, відокремилися від того, що досі міг запропонувати увесь попередній досвід. А те, що додалося до нього з освоєнням заокеанських територій і розквітом науки й техніки, саме по собі було недостатнім, щоб слугувати ґрунтом, з якого могли прорости очікування майбутнього. З тих пір обрії простору досвіду та горизонту очікувань перестають збігатися, їх межі розходяться між собою.

Те, що увесь досвід, нагромаджений досі, не повинен суперечити іншоякісності майбутнього, стає майже правилом. Майбутнє має бути іншим, відмінним від минулого, причому кращим. Усі зусилля Канта як історіософа власне й були спрямовані на впорядкування всіх протибіжних набутоків досвіду на користь очікувань прогресу. Тезис про те, *«що все залишиться таким, як існувало віддавна»*, а тому неможливо передбачити нічого нового в історії, на визнання самого Канта викликав у нього внутрішній спротив¹⁵.

У цій фразі втілено переорієнтацію всіх звичних до цього часу форм історичних передбачень. Той, хто досі займався не пророцтвами, а прогнозами, через цілком зрозумілі причини виводив їх із простору досвіду минулого шляхом дослідження заданих наперед величин та обрахунку їх впливу на ближче чи віддаленіше майбутнє. Саме з огляду на те, що все залишається таким, яким було колись, можна було дозволити собі в міру можливостей вдатися до передбачень прийдешнього. Саме до такого аргументу вдався Макіавеллі, котрий якийсь сказав: *«той, хто бажає передбачити майбутнє, повинен поглянути в минуле, бо все, що існує на землі, повсякчас схоже на те, що існувало колись»*¹⁶. Саме таким аргументом скористався й Девід

¹⁵ Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (1784), Siebter Satz. AA Bd. 8. Berlin, Leipzig 1912, c. 25.

¹⁶ Machiavelli, *Discorsi* 3, 43. Dt. v. F. v. Oppeln-Bronikowski, Berlin 1922, c. 303.

Хьюм, коли намагався розв'язати питання про те, куди хилиться розвиток форм правління у Британії: в бік абсолютної монархії, чи республіки¹⁷. Його думка все ще залишалася в полоні категорійної павутини Арістотеля з її остаточним обмеженням можливих форм правління. Насамперед цим положенням керувалися у своїх діях усі політики.

Кант, який, імовірно, був творцем вислову «прогрес», став індикатором того повороту, про який тут ідеться. Передбачення, згідно з яким слід очікувати в принципі одного й того ж, для Канта не вважалося прогнозом. Адже воно суперечило його очікуванням того, що в майбутньому все буде краще, бо мусить бути краще. Відтепер з'ясовується несумісність між досвідом минулого й очікуваннями майбутнього, вони розчленовуються скальпелем прогресу. Прагматичний прогноз можливого майбутнього перетворюється на довгострокове очікування нового майбутнього. Кант визнавав, що «функцію поступального розвитку... неможливо з'ясувати безпосередньо на основі досвіду». Але він водночас покладався на те, що в майбутньому існує можливість нагромадження нового досвіду, зокрема досвіду Французької революції, «і дедалі частіші уроки досвіду [зможуть забезпечити неодмінний] поступальний рух до кращого¹⁸». Це речення стало мислимим лише після осягнення та утвердження думки про неповторність історії, неповторність не лише в кожному окремо взятому випадку, а в цілому, як цілісної єдності, відкритої назустріч прогресивному майбутньому.

Якщо вся історія є неповторною, то таким же неповторним, а отже, й відмінним од минулого, має бути і майбутнє. Ця історіософська аксіома як результат доби Просвітництва й відгомін Французької революції обґрунтовує як поняття «історії взагалі», так і поняття «прогресу». І те, й те поняття набули своєї історіософської повноти лише після утворення відповідних слів, обидва відсилають до одного й того ж комплексного змісту: відтепер ніякі очікування неможливо достатньою мірою вивести чи витлумачити з існуючого досвіду.

З появою поняття прогресивного майбутнього змінюється й значимість минулого в історії. «Французька революція стала для світу явищем, яке, здавалося, виставило на глум всю історичну

¹⁷ David Hume, *Essays in Theory of Politics*. Hg. v. Frederick Watkins, Edinburgh 1951, с. 162 і далі.

¹⁸ Kant, *Der Streit der Fakultäten*, 2. Abschn., Abs. 4 u. 7. AA Bd. 7 (1907), с. 88.

мудрість, і яке щодня породжувало нові феномени, по тлумачення яких дедалі менше зверталися до історії», — писав у 1799 році Вольтманн¹⁹. Осмислення зламу у сталій лінії розвитку набувало дедалі більшого поширення, а тому в 1803 році Крейцер дійшов висновку, що «дидактична мета є несумісною з історією»²⁰. Осягнення історії як процесу в його постійній неповторності та зануреності у плин часу виключало відтепер можливість використання її як повчального зразка чи настанови. Успадкований історичний досвід не міг відтепер безпосередньо переноситися на очікування. Натомість, як продовжує свій виклад Крейцер, історія «повинна по-новому висвітлюватися і тлумачитися кожним новим поколінням людства у процесі його поступального руху». Інакше кажучи: критичне осмислення минулого, виникнення історичної школи зумовлені тим же теоретичним підсумком, який проклав шлях прогресу в майбутнє.

Не варто недооцінювати важливість цього теоретичного підсумку, вважаючи його лише модною ідеологією, хоча в розбіжностях між досвідом та очікуваннями залежно від позиції й можуть знайти своє місце в плані перспективи елементи ідеології та критики ідеології. Наші початкові міркування переважно систематичного характеру, історична вкоріненість яких, думається, ясна кожному, вже наштовхнули нас на думку про можливість антропологічного пояснення асиметрії між простором досвіду та горизонтом очікувань. Однобоке тлумачення цієї асиметрії та зведення її лише до вузького розуміння незворотного прогресу було лише першою спробою осмислення нової доби як якісно нового часу. «Прогрес» став першим воістину історичним поняттям, в якому було виражено часову розбіжність між досвідом та очікуваннями.

Щоразу поставало завдання опанування досвіду, котрий неможливо було вивести із попереднього, і водночас сформулювання очікувань, які досі не могли бути об'єктом сподівань. Цей виклик ставав дедалі загальнішим упродовж так званого раннього періоду нової доби, він живив потенціал надмірних утопій і зумовив круговорот подій Французької революції. Він став

¹⁹ Geschichte und Politik. Eine Zeitschrift. Hg. v. Karl Ludwig Woltmann, I (Berlin 1800), с. 3.

²⁰ Georg Friedrich Creuzer, Die historische Kunst der Griechen in ihrer Entstehung und Fortbildung. Leipzig 1803, с. 232 і далі. Пор. у цьому зв'язку вище зазн. пр., с. 47 і далі.

вибухом, що зруйнував досвід світу політики та суспільного життя, котрий досі органічно вплітався у зміну поколінь. «Чим щільніше історія стискає в часі ланцюг послідовностей, тим гострішою і абстрактнішою стає дискусія», — так озвучив результат досить частого спостереження свого часу Фрідріх Пертез. Протягом попередніх епох зміни векторів руху потребували століть, «натомість наш час об'єднав цілковито непоєднане протягом життя трьох співіснуючих поколінь: неймовірна контрастність 1750, 1789 і 1815 років позбавлена будь-яких переходів, і вони сприймаються не як послідовні, а як співіснуючі події в житті людей, що живуть нині й називаються дідами, батьками чи онуками²¹».

Єдиний плин часу набуває динамічного виміру одночасного співіснування багатьох часових пластів.

Те, що втілювалося в понятті прогресу, а стисло кажучи, — зіткнення старого з новим у науці та мистецтві в різних країнах, станових прошарках, класах, усе це з часів Французької революції стає буденним явищем. Покоління людей щоправда й надалі жили в умовах спільного простору досвіду, однак залежно від політичної генерації та соціальної позиції він зазнає зламів із точки зору перспективи. З того моменту з'явилося та існує й досі усвідомлення перехідного характеру доби, яка по-різному кваліфікує в часі відмінність між досвідом та очікуваннями.

До цього політичного та соціального підсумкового висновку наприкінці XVIII століття додався ще один феномен: науково-технічний прогрес, дію якого відчували на собі водночас, хоча й по-різному, всі. Загально визнаним набутком досвіду наукових винаходів та їх промислового використання, стали очікування нових поступальних досягнень без можливості їх попереднього передбачення чи прогнозування. Майбутнє, яке неможливо вивести з досвіду, торувало шлях твердим сподіванням того, що наукові відкриття й винаходи наближають настання нового світу. Наука й техніка стабілізували прогрес як поступальну відмінність у часі між досвідом та очікуваннями.

Зрештою, безпомилковим індикатором того, що ця відмінність може бути збереженою лише за умови її постійного оновлення, є прискорення. Саме завдяки силі прискорення прогрес в політиці та суспільстві, у науці й техніці змінює часові

²¹ Clemens Theodor Perthes, Friedrich Perthes' Leben. 6. Aufl., Bd. 2, Gotha 1872, с. 240 і далі, 146 і далі.

ритми й часові простори людського життя. Вони набувають своєї первинної історичної якості на відміну від фізичного часу. Бекон був вимушений свого часу передбачити те, що «з часом відкриття ставатимуть дедалі частішими»: *«Itaque onge plura et meliora, atque per minora intervalla, a ratione et industria et directione et intentione hominum speranda sunt»*²². Уже Лейбніц отримав змогу збагатити цю думку надбаннями досвіду. Нарешті, Адам Сміт довів, що «progress of society» має своїми витокami вимоги економії часу, що впливають зі зростаючого поділу праці в інтелектуальному та матеріальному виробництві та винаході машин. Людвіг Бюхнер, для якого «*регрес був лише місцевим і тимчасовим явищем, прогрес натомість — тривалим і загальним*», у 1884 році зовсім не вважав дивним те, «*що нині прогрес протягом одного століття рівняється тому, що раніше досягалося тисячоліттями*», бо сьогодні майже кожен день породжує щось нове²³.

Хоча звичним елементом здобутків прогресу в науці й техніці є усвідомлення того, що поступ у сфері моралі та політики не завжди встигає за ним, або ж шкутильгає на обидві ноги, тенденція до прискорення не оминає й цю ділянку. Прикметною ознакою горизонту очікувань, що сформувалися в пізній період Просвітництва, стало усвідомлення того, що майбутнє не лише дедалі швидше змінює суспільство, а й покращує його, хоч би якими причинами це усвідомлення було зумовлене: чи то висновком, згідно з яким сподівання «втікають» від досвіду, — Кант скористався цим тезисом, щоб упевнитися в думці про майбутню організацію світового ладу, «*бо проміжки часу, протягом яких відбуватиметься однаковий поступальний рух уперед, може-таки, ставатимуть дедалі коротшими*²⁴», — чи то зрушеннями в соціальному та політичному устрої, які з 1789 року, здавалося, й справді підірвали всі засади успадкованого досвіду. Ламартен у 1851 році писав, що, починаючи з 1790 року, жив в умовах восьми різних систем правління й десяти урядів. «*La rapidité du temps suplée à la distance*» («*Швидкість часу, що заповнює відстань*»), між спостерігачем і об'єктом спостереження постійно з'являються нові події. «*Il n'y a plus d'histoire contemporaine. Les jours d'hier semblent déjà enfoncés bien loin dans l'ombre*

²² Bacon, *Novum Organum*, I, 108, Works, Bd. I, c. 207 (пор. прим. 8).

²³ Ludwig Büchner, *Der Fortschritt in Natur und Geschichte im Lichte der Darwin'schen Theorie*. Stuttgart 1884, c. 30, 34.

²⁴ Kant, *Zum ewigen Frieden* (1795). AA Bd. 8 (1912), c. 386.

du passé) («Немає більше сучасної історії. Вчорашні дні здаються вже заглибленими далеко в тінь минулого²⁵»), такими словами він описав досвід, який поділяло чимало людей і в Німеччині. Або ж наведемо свідчення того часу з Англії: «*The world moves faster and faster; and the difference will probably be considerably greater. The temper of each new generation is a continual surprise*²⁶» («Світ рухається дедалі швидше і швидше; і, ймовірно, відмінності ставатимуть дедалі більшими. Характер кожного нового покоління докорінно відрізняється від попереднього»). Йшлося не лише про те, що прірва між минулим і майбутнім ставала дедалі більшою, для того щоб зберегти можливість жити й діяти далі, необхідно було щоразу по-новому й щоразу швидше долати відмінність між досвідом та очікуваннями.

Досить прикладів. З історичним поняттям прискорення з'явилася історична пізнавальна категорія, яка лише й давала можливість рухатися в часі разом із прогресом, що мислився як оптимізуючий чинник розвитку (англ.: «improvement» (поліпшення), франц.: «perfectionnement» (вдосконалення).

Більше на цьому питанні ми не зупинятимемося. Згідно з нашим історичним тезисом відмінність між досвідом та очікуваннями постійно збільшується, точніше кажучи, осмислення нової доби як справді якісно нового часу наставало по мірі дедалі більшого розриву напружених очікувань від усього нагромадженого досі досвіду. Ця відмінність, як було показано вище, була виражена в понятті «історії взагалі», а специфічна «новочасова» якість цієї історії вперше втілилася у поняття «прогресу».

З метою перевірки ефективності наших обох пізнавальних категорій, насамкінець окреслимо контури двох семантичних полів, котрі на відміну від «прогресу» чи «історії» не мають безпосереднього відношення до історичного часу. При цьому з'ясується, що класифікація соціальних і політичних понять за категоріями «очікування» й «досвід» можуть бути тим ключем до осягнення історичного часу, який зазнає невпинних змін. Відповідні приклади запозичено з типології устроїв.

Спочатку звернімося до німецькомовного вжитку, зорієнтованого на федеративні форми організації, які є необхідним надбанням людського життя та всіх різновидів політики. Широко розповсюджена в добу пізнього середньовіччя практика

²⁵ Lamartine, Histoire de la Restauration. Bd. I, Paris 1851, c. 1.

²⁶ J.A. Froude, цит. за: Asa Briggs, The Age of Improvement. London 1959, c. 3.

міжстанового об'єднання привела згодом до виникнення промовистого вислову «союз» (Bund)²⁷. Цей вислів — поза латинською термінологією — вдалося знайти лише після обмежених у часі, але все ж неодноразових успіхів завжди нестійких форм міжстанових об'єднань. Сподівання, що втілилися спочатку у вербальній формі, а саме — окремі домовленості, спаяні взаємною згодою, зобов'язаннями чи волею до єднання на певний проміжок часу, поступово завдяки вдалій інституціоналізації та ефекту її зворотної дії втілилися в єдиному понятті «союзу» (Bund). Окрема «спілка» (Bündnis) ще зберігала своє первинне значення актуального процесуального поняття, тоді як «союз» (Bund) сягнув фази інституціоналізації. Це, зокрема, виявляється у зміщенні, яке відбулося в позиції діючих осіб, завдяки якому з'явилася можливість говорити не лише про «союз міст», а й «міста союзу». Справжній суб'єкт дії заховано у формі родового відмінка. Тоді як у «союзі міст» наголос ще робиться на окремих партнерах, «міста союзу» включають їх у коло широкого комплексного поняття дії, а саме, «союзу» (Bund).

Так різноманітні та розмаїті акти творення окремих спілок завдяки впливові зворотної дії набували рис понятійного згустку у формі збірної однини. «Союз» (Bund) вбирав у себе вже нагромаджений досвід і переплавляв його у форму поняття. Тут, якщо вдатися до певного перебільшення, ми маємо справу з поняттями, в яких реєструється досвід. Він насичений минулою дійсністю, від якої внаслідок політичних дій пролягає місток у майбутнє й літопис якої, отже, може продовжуватися.

Щось подібне можна показати й на прикладі численних утворень мови державного устрою та права епохи пізнього середньовіччя або початку Нової доби. Не зловживаючи надмір систематичними тлумаченнями, що ведуть до теоретичних умовностей, з точки зору їх часової класифікації можна сказати, що всі вони є поняттями, в яких втілюється досвід, і які живляться теперішнім минулим.

Цілковито іншою темпоральною напругою характеризується значення трьох понять федеративного устрою, які усталилися лише наприкінці існування старої імперії: «союз держав» (Staatenbund), «федеративна держава» (Bundesstaat), «федеративна республіка» (Bundesrepublik). Усі три вислови, що з'явилися на ру-

²⁷ Із цього приводу див.: *Reinhard Koselleck*, Art. Bund, Bündnis, Föderalismus, Bundesstaat. In: *Brunner/Conze/Koselleck*, *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. I (1972), с. 582 і далі.

бежі 1800 року, були спочатку штучними словами, причому із впевненістю можна стверджувати, що «федеративна республіка» була створена Йоганнесом фон Мюллером на основі «république fédérative» Монтеस्क'є²⁸. Утім, всі три штучні утворення не базувалися винятково на досвіді. Вони були спрямовані на те, щоб утілити у формі єдиного поняття, яке могло б бути корисним у майбутньому, певні можливості організації устрою на федеральних засадах, притаманні згасаючій імперії. Йдеться про поняття, які, не впливаючи повністю із устрою рейху, все ж вичленовують певні сегменти притаманного йому досвіду з метою їх реалізації в майбутньому як можливого. Якщо вже не існувало можливості осмислення Священної Римської імперії німецької нації як імперії, побудованої на єдності імператора та рейхстагу, потрібно було принаймні врятувати, забравши із собою в наступне століття, переваги федеральних форм устрою напівсуверенних держав, а саме — нетерпимість до будь-якої держави на засадах абсолютизму чи революції. Не викликає сумніву те, що це звернення до досвіду старої імперії стало випереджувальним кроком до створення майбутньої загальнонімецької федерації, навіть попри той факт, що навряд чи хто був здатний побачити таку його дієвість у плані майбутнього устрою. Однак у рамках імперського устрою було виявлено довгострокові структури, які вже могли сприйматися досвідом як прийдешні можливості. Попри передуючий їм нечіткий і навіть прихований від поверхневого погляду досвід ці поняття містили в собі прогностичний потенціал, здатний розгорнути перед очима людини новий горизонт очікувань. Отже, тут маємо справу не з поняттями, в яких реєструється досвід, а з поняттями, які творять його.

Третій приклад творення слів цілковито занурює нас у світ майбутнього. Йдеться про вислів «союз народів» (Völkerbund), автором якого є Кант. Цей вислів постав з метою втілення в площині ставлення моральної та політичної мети очікувань Царства Господнього на землі. Точніше кажучи, поняття стало своєрідним прийомом випередження подій. Кант, як було сказано, сподівався на можливість втілення в майбутньому протягом дедалі коротших інтервалів у часі, себто з наростаючим прискоренням, республіканського союзу народів на засадах самоорганізації. Плани федерації поза кордонами держав звичай-

²⁸ *Johannes v. Müller, Deutschlands Erwartungen vom Fürstenbunde (1788). SW Bd. 24. Stuttgart, Tübingen 1833, c. 259 і далі; Montesquieu, Esprit des lois 9, I. Paris 1845, c. 108.*

но ж плакалися й раніше, але вони не набували вигляду глобальної організаційної схеми, заповнення якої конкретним змістом покладалося на практичний розум. «Союз народів» (Völkerbund) було власне поняттям, що втілювало в собі очікування, відповідника якому не існувало в емпіричному досвіді.

Індикатор часового виміру, що криється у наперед заданій природою людини напрузі між досвідом та очікуваннями, визначає той масштаб, за допомогою якого можна зафіксувати усвідомлення нового часу ще й на прикладі понять суспільного устрою. Мовне оформлення таких понять засвідчує, — при зверненні до аналізу їх розгортання в часі, — певні розходження між простором досвіду та горизонтом очікувань, подолання яких входить у завдання політичних дій.

Це ще наочніше демонструє наша друга низка прикладів. Способи правління за класифікацією Арістотеля — монархія, аристократія, демократія — які в чистому, змішаному вигляді чи у формі занепаду все ж досі були достатнім засобом опрацювання політичного досвіду, на зламі 1800 року зазнають переоформлення з точки зору історіософії. Три типи устрою підводяться під примусову альтернативу: «деспотія чи демократія», причому обидва альтернативні поняття набувають часової індикації. Шлях історії веде в напрямку від деспотії минулого до республіки майбутнього. Старе політичне родове поняття «res publica», що охоплювало досі всі способи правління, набуває, таким чином звуженого, зате орієнтованого на майбутнє виняткового характеру. Теоретичний ґрунт для такого описаного лише в загальних рисах зміщення готувався давно. Результат постає з усією очевидністю під час Французької революції. Історичне або теоретичне поняття, проникнуте досвідом, перетворюється на поняття, що втілює в собі очікування. Цю зміну в перспективі можна досить чітко показати на прикладі Канта²⁹. «Республіка» була для нього заданим наперед постійним цільовим призначенням людини, що може бути виведена із практичного розуму. Для позначення шляху до неї Кант вживає новий вислів «республіканізм». Республіканізм є індикатором принципу історичного руху, просування якого вперед є моральним велінням політичних дій. Незалежно від чинності на цей момент того чи іншого устрою в перспективі єдиним завданням є відмова від панування людини

²⁹ Пор. статтю до слова «демократія» в кн.: *Brunner/Conze/Koselleck, Geschichtliche Grundbegriffe, Bd. I, с. 848 і далі.*

над людиною і його заміна владою закону, тобто здійснення республіки.

Отже, «республіканізм» був поняттям руху, ефект якого у плані простору політичних дій обіцяв бути рівним ефектові поняття «прогрес» для всієї історії. Старе, орієнтоване на стан поняття «республіка» стає метою і водночас — завдяки суфіксові *-ismus* — воно набуває часового виміру й перетворюється на поняття для позначення руху. Воно торує шлях теорії прийдешньому історичному рухові і стає інструментом практичного впливу на нього. Часова відмінність між усіма відомими досвіду формами правління та майбутнім устроєм, якого слід очікувати й до якого необхідно прагнути, набула форми єдиного поняття, яке у свою чергу безпосередньо почало впливати на політичне життя.

Описана на цьому прикладі часова структура поняття неодноразово зустрічається в інших численних трактуваннях «проектів майбутнього», що намагаються обігнати й перевершити один одного. Слідом за «республіканізмом» з'явився «демократизм», потім «лібералізм», а за ним — «соціалізм», «комунізм», «фашизм», якщо обмежитися перерахуванням лише найбільш вражаючих словесних витворів такого ґатунку. Всі названі вислови в момент свого створення несли в собі або незначний емпіричний зміст, або взагалі були позбавлені його, принаймні в сенсі прагнення, озвученого в назві поняття. У процесі своєї реалізації у формі відповідного устрою, звичайно ж, з'являлися численні елементи старого досвіду, елементи, присутні ще в аристотелівських поняттях устрою. Але від старої типології їх відрізняють мета і функції, притаманні поняттям руху. Тоді як мовний арсенал Арістотеля, завдяки якому в мовному вжитку з'явилися три типи устрою, а також їх змішані форми та форми занепаду, був спрямований на кінцеві можливості людської самоорганізації, завдяки чому одне можна було історичним шляхом вивести з іншого, призначення названих вище понять руху полягало в ментальному освоєнні нового майбутнього. Замість аналізу обмежених остаточною кількістю можливостей у рамках заданих наперед шансів устрою, вони повинні були самі сприяти створенню нових конфігурацій устрою.

З точки зору соціальної історії тут ідеться про вислови, що стали реакцією на виклик технічних і промислових змін у суспільстві. Їх функція полягала в новому упорядкуванні мас, що втратили станове розшарування, а з ним і відповідну орієнтацію, під новими політичними гаслами; вони увібрали в себе соціальні інтереси та наукові й політичні діагнози. Цим і пояс-

нюється їхній лозунговий характер і потенціал в сенсі формування партій. Відтоді все мовне поле у сфері політики та суспільних відносин пронизує напруга, джерелом живлення якої є поступальний розрив між досвідом та очікуваннями.

Спільною рисою всіх понять руху залишається їхня компенсаційна функція. Чим менший емпіричний зміст, тим більші очікування пов'язані з ним. Чим менший досвід, тим більші очікування — такою є формула часової структури нашого часу, що певною мірою знайшла своє втілення в понятті «прогресу». Це було цілком зрозуміло, доки увесь попередній досвід виявлявся недостатнім для обґрунтування очікувань, що спричинялися процесом зміни форм існування світу під впливом техніки. Якщо ж відповідно до цього буде втілено в практику політичні проекти, що проросли колись крізь ґрунт революцій, то старі очікування поступово підтягнуться до рівня нового досвіду. Це стосується рівною мірою і республіканізму, і демократизму, і лібералізму, наскільки дозволяє судити про це досвід попередньої історії. Ймовірно згодом це такою ж мірою стосуватиметься й соціалізму та комунізму, якщо їх втілення в реальність взагалі колись буде проголошене.

Та може трапитися й так, що старе визначення співвідношення: чим більший досвід, тим стриманіші, але водночас і відкритіші очікування, знову набуде своєї сили. Тоді без будь-якого перебільшення можна буде сказати про завершення «нової епохи» в сенсі безперервного процесу поступального розвитку.

Застосування в історії наших обох метаісторичних категорій стало для нас ключем до пізнання історичного часу, особливо ж виникнення так званої «нової епохи» як чогось якісно відмінного від попередніх часів. Водночас з'ясувалося, що передумова, задана людською природою, а саме — асиметрія між досвідом та очікуваннями, сама є специфічним продуктом пізнання того переломного часу, який уможливив прогресивне витлумачення цієї асиметрії. Звичайно ж наші категорії є чимось більшим, аніж просто інтерпретаційною моделлю генези поступальної ходи історії, яка набула понятійного оформлення лише з появою вислову «новий час».

Вони нагадують нам і про односторонність винятково прогресивних моделей тлумачення. Бо вочевидь досвід піддається нагромадженню лише завдяки своїй властивості повторюватися. Отже, в історії повинні існувати й довготривалі формальні структури, які щоразу сприяють акумуляції досвіду. Але в такому разі має

існувати й можливість подолання розбіжності між досвідом та очікуваннями, яка б уможлиблювала осмислення повчального потенціалу історії. Історія може усвідомити те, що постійно змінюється й оновлюється, лише за умови знання його витоків, в яких криються тривалі в часі структури. Їх віднаходження й дослідження теж має входити в коло наукових завдань, якщо йдеться про перенесення історичного досвіду в площину історичної науки.

ВИДАВНИЦТВО **«ДУХ І ЛІТЕРА»**

пропонує твори гуманітарної класики

Сергій Аверинцев

Софія-Логос: Словник

– К.: Дух і літера, 2004. – 636 с.

Основи християнської культури у вигляді енциклопедичного словника – вагома альтернатива “брехні в абетковому порядку”, що донедавна виповнювала радянські енциклопедії. Словник Аверинцева дарує читачеві універсальний звід знань від А до Я і водночас осмислений, особистий вибір між вузьким шляхом “отця віри” Авраама та битим шляхом пост-атеїстичного “язичництва”. Високо поціновані спеціалістами статті – окраса “Філософської енциклопедії” (5 т.), “Короткої літературної енциклопедії” (7 т.), “Міфів народів світу” (2 т.), “Християнства” (3 т.) тощо – вперше зібрані разом у цій книзі. Синтез словника Аверинцева виявляє ті властивості його складових, які раніше тонули у розривах загального контексту, ізольовані одна від одної непроглядним мороком ідеології. Читач переживав справдешній шок, коли серед пустопорожніх вод “Великої радянської енциклопедії” натрапляв на скелю аверинцевської статті – “Логос” або, скажімо, “Любов”. Незабутні зустрічі: серед темряви напівправд в океані напівзнань розкидані по всіх усюдах статті Майстра завжди поставали як високі та надійні острови особливої гірської породи, кришталево ясного мислення. Вбираючи тепер ці “острови” єдиним поглядом, ми читаємо на мапі доби: Архіпелаг Аверинцева.

Всупереч хаосові в головах і підручниках, книга Аверинцева нагадує про непохитну систему цінностей, про “Непорушну Стіну” – Оранту. Вчителеві й учневі тут подаровано всі три значення слова СОФІЯ: майстерність – знання – мудрість.

Святе Письмо у європейській культурі. Біблійний словник

А.Ланглау, А.Ле Муане, Ф.Сніс, М.Тібо, Р.Требюшон, Д.Фуйу

/ Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2004. – 320 с.

Цей словник стане у пригоді учням та студентам, а також усім тим, хто хоче краще познайомитися з єврейсько-християнськими витоками нашої культури. Понад 600 статей дають ключ до розуміння основних аспектів історії, літератури та мистецтва минулого й теперішнього.

Кожна словникова стаття містить інформацію про персоналії, місця, події або про біблійні поняття, точні посилання на текст Біблії, вислови та художні твори, пов'язані із певним терміном, посилання на твори живопису, музики та кіно.

Чарльз Тейлор

Джерела себе

/ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 696 с.

“Джерела себе” – це підсумок багаторічних роздумів одного з найвидатніших філософів сучасності над становленням модерних уявлень про людську індивідуальність, її витoki, виміри та способи артикуляції у просторі культурних смислів. Тейлор простежує еволюцію поглядів на природу морального блага в їхньому співвідношенні з нашим усвідомленням себе як істоти з внутрішнім виміром. Перед читачем постає панорамна картина еволюції історичних форм такої артикуляції, змальована яскраво, переконливо, змістовно і напрочуд прозоро – від Платона й Августина через Декарта, Лока і Канта до Ніцше і Фуко.

Але головне спрямування книги пов'язане з нашою сьогоденішньою екзистенційною ситуацією. Тейлор бачить центральну проблему нашого сучасного морального становища в тому, що ми втрачаємо горизонти культурних смислів, які завжди спонукали людей до пошуків блага. Обговорення цієї проблеми в “Джерелах себе” природним чином долає міждисциплінарні розподіли, від теології та філософії до методології науки й сучасної літератури та мистецтва, скрізь зберігаючи притаманні Тейлору глибину аналізу та внутрішню напругу думки.

“Джерела себе” – це, без сумніву, один із найзначніших творів з моральної філософії та інтелектуальної історії, які з'явилися протягом останніх десятиліть. Ця книга буде незамінним джерелом ідей та аргументів для всіх тих, хто замислюється над проблемами сучасної цивілізації.

Поль Рікер

Ідеологія та утопія

/ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 360 с.

Книга містить роздуми з приводу ідеології та утопії та огляд авторів, що так чи інакше торкалися цих тем. Серед них Маркс, Альтюсер, Мангейм, Вебер, Габермас, Гірц, Сен-Сімон, Фур'є. Перед нами новий зразок того, як блискуче Поль Рікер «читає» не тільки своїх колег-філософів, а й авторів-представників інших дисциплін.

Ідеологія та утопія діють на трьох рівнях. Там, де ідеологія порушує рівновагу суспільства, утопія набуває форм нездійсненої фантазмагорії. Там, де ідеологія є гарантом законності, утопія стає альтернативою існуючій владі. Позитивна функція ідеології полягає в тому, що вона дає можливість зберігати особистісні чи групові ідентичності; позитивна роль утопії полягає в тому, що вона дозволяє вивчати «можливе» та «периферійні можливості реальності». Тобто, ідеологія і утопія репрезентують дві сторони уяви – пам'ять і уяву, що розширює значення цих понять, і з'ясовує, як вони обидві пов'язані з владою. Більше того, вони являються частиною структури нашої особистісної ідентичності.

Книга є збіркою лекцій, що були прочитані видатним французьким філософом у Сполучених Штатах, водночас вона являє собою оригінальну працю з політичної філософії.

П'єр Манан

Інтелектуальна історія лібералізму

/Пер. з фр.— К.: Дух і літера, 2005. — 206 с.

У цій роботі автор поставив перед собою завдання представити головні напрямки та вирішальні моменти історії лібералізму, який уже близько трьох століть є першою й головною течією і, так би мовити, постійною основою сучасної політики Європи та Заходу. Читач знайде на цих сторінках, звісно, не політичну історію Європи, а, скоріше, макет цієї історії, перелік її ключових елементів. Дороговказами на цьому шляху автором обрано кілька основних творів політичної філософії, від Макіавеллі до Токвіля. Адже історія політичної філософії найкраще пояснює розвиток європейської історії.

Фердинанд Тьоніс

Спільнота та суспільство

/Пер. з нім. — К.: Дух і літера, 2005. — 262 с.

Твір Фердинанда Тьоніса (1855–1936), що вперше вийшов друком у 1887 році, присвячений розробці типології суспільного життя та покладає початок сучасній соціології в Німеччині. Автор поставив перед собою завдання прояснити фундаментальні поняття соціологічної науки, обираючи основною засадою суспільного життя волю, яку він трактує скоріше не у психологічному, а в традиційному для німецької філософії етичному сенсі – як джерело будь-якого наміру й дії. Ці дії можуть бути спрямовані як на взаємну підтримку та збереження людьми одне одного, так і на взаємне руйнування, пригнічення етичної волі іншого. Тьоніс підкреслює, що його теорія стосується тільки суспільних відносин взаємоствердження, які сприяють виникненню та розвитку різноманітних плідних зв'язків між людьми. А самі ці зв'язки можна розуміти як реальне, органічне життя, що є сутністю людської спільноти, і як ідеальні, механічні утворення – основу уявлення про суспільство. Обидва ці терміни вживаються й у повсякденному житті. Автор бачить свою мету в тому, щоб дати більш точне і розгорнуте розуміння спільноти та суспільства, вибудовуючи низку визначень, що відповідають цим базовим поняттям, і окреслюючи сферу застосування кожного з них. Для спільноти такими визначеннями стають поняття крові та духу, спорідненості, сусідства й дружби, гідності та служіння і т.д., а для суспільства це – товар і вартість, гроші та ринок, капітал та робоча сила. Отже, традиційні патерналістські зв'язки протиставляються міському устрою з характерним для нього послабленням первісних зв'язків і формуванням нового способу соціального буття людини.

Райнгарт Козеллек, Ютта Шеррер, Костянтин Сігов

Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум
– К.: Дух і літера, 2004. – 144 с.

Книга-діалог про шляхи визначення власної ідентичності народів єдиного європейського простору цікава не лише аналізом національних постатей-символів (від письменників до героїв світових війн), державних міфів та пам'ятних дат, а й колегіальним обговоренням способів увиразнення нової національної ідентичності кожного етносу. Гете-Інститут у Києві та Центр європейських гуманітарних досліджень Національного університету "Києво-Могилянська академія" залучили до участі в цій конференції видатних німецьких науковців: історика проф., д-ра. Ютту Шеррер (статті з новітньої історії Росії за матеріалами дослідницьких центрів Франції, Німеччини, США) та проф., д-ра історичних наук Райнгарта Козеллека, котрий очолював кафедру історії Білефельдського університету (Німеччина) та викладав у багатьох країнах світу.

Видання буде цікавим науковцям і студентам у галузях політології, етнопсихології, міжнародних відносин, міжнародного права та соціології

Христос Яннарас

Свобода етосу

/ Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2003. — 268 с.

Книга сучасного грецького філософа і богослова Христоса Яннараса "Свобода етосу" – це класична для християнської літератури праця, що була перекладена багатьма європейськими мовами. В основі концепції, яку вибудовує в своїй книзі Яннарас, – поняття свободи і особистої неповторності. Створена під впливом подій суспільного та культурного життя Європи, ця робота є спробою радикального переосмислення християнської етики, принципів її побудови та співвіднесеності із сучасною культурою. Християнська Церква, з точки зору автора, – не формальна організація із раз і назавжди усталеною ієрархією та незмінними ритуалами, а реальна спільнота людей з їхніми взаєминами; спільнота, в якій живе і розкривається неповторність кожної особистості. Головне поняття етики Яннараса – це поняття свободи, в якій проявляє себе особистість. Написана в яскравому полемічному стилі, ця праця виразно спрямована як проти "ліберального" атеїзму, властивого суспільствам Заходу, так і проти застарілого догматизму та ортодоксії, в полоні яких часто опинялося т. зв. "традиційне" Християнство. Автор прагне переконати читача, що всі природні людські прагнення – як-от бажання любові, намагання побудувати досконале суспільство або розкрити красу цього світу засобами мистецтва – можуть реалізуватися лише завдяки етосу Церкви – місцю вільного спілкування Бога і людини.

Книга адресована найширшому колу читачів

**З питань замовлення та придбання
літератури звертатися:**

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

04070, Київ, вул. Волоська, 8/5

Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

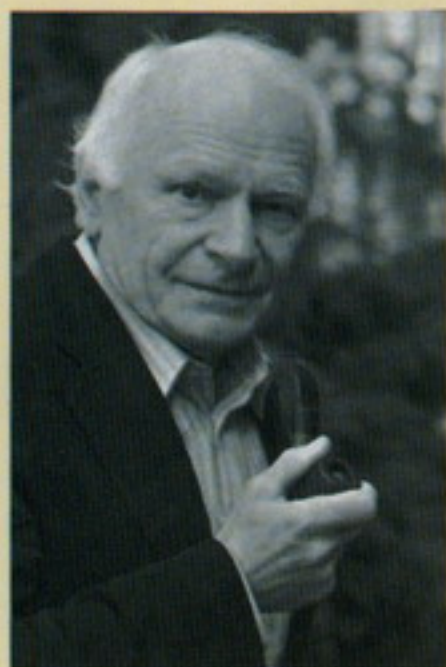
корпус 5, кім. 210

тел./факс: (38-044) 425 60 20

E-mail: duh-i-litera@ukr.net — відділ збуту

franc@roller.ukma.kiev.ua — видавництво

Надаємо послуги «Книга — поштою»

Райнгарт Козеллек на сьогодні є одним з провідних німецьких істориків, головним теоретиком особливого напрямку німецької історіографії, що має назву *Історія понять* (Begrifsgeschichte).

Чи має історія свій власний час, який не є ідентичним часові календаря або годинника? Чи можна говорити про те, що різним історіям притаманний свій власний час? І взагалі, чи можна сказати, що історія розгортається в різних часових ритмах? Вочевидь існують періоди прискорення чи уповільнення, а також повторів у розгортанні тих

процесів, що допускають порівняння між собою. З іншого ж боку, існують прогнози, пророцтва, розрахунки, бажання чи сподівання, котрі по-різному ставлять історичний діагноз і трактують політичні дії.

У роботі "Минуле майбутнє" Козеллек крізь призму різних підходів досліджує досвід історичного часу та часові поняття. При цьому він насамперед звертається до нашого нового часу, але щоразу вдається до порівнянь із попередніми періодами. У методичному відношенні він послуговується даними соціальної історії, однак перш за все аналізуються мовні пам'ятки з метою виявлення та взаємного порівняння закодованого в них досвіду історичного часу та часових понять. Семантика озброює дослідника надійними індикаторами, котрі допомагають йому відкрити сліди зрушень в історії, а з ними – і зміни історичного часу. Козеллек творить елементи теорії історичного часу.

Видання цієї праці українською мовою – важлива подія для істориків, філософів та представників інших наук про людину.